

**THE
SIDDHA BHAISHAJYA MANJOOSHA**

(Being a learned and up-to-date treatise
on the Ayurvedic treatment in Verse.)

PART I

~~XXXXXXXXXX~~

BY

PANDIT JAYADEVA SHASTRI, AYURVEDACHARYA
Proprietor, The Bharat Bandhu Aushadhalaya, Bahraich (U. P.)

WITH

The Exhaustive KUNCHIKA COMMENTARY.

OF

PANDIT HANUMATPRASAD SHARMA,
Shastri, Sahityacharya, Ayurveda-Visharad.

Principal, H. R. Sanskrit College, Ramgarh, (Sikar).

~~XXXXXXXXXX~~

Published by:

The Sharada Sadan Karyalaya, Ramgarh, (Sikar State)

1932

All Rights Reserved.

First Edition:
1250 Copies,

Price Rupees 3.

**Printed by Natvorlal Itcharam Desai, at the Gujarati Printing Press,
Sassoon Building, Fort, Bombay.**

**Published by Jayadeva Shastri and Hanumatprasad Shastri
at the Sharada Sadan Karyalaya. Ramgarh (Sikar).**

श्रीः
विद्वत्कण्ठभूषा
सिद्धमैषज्यमञ्जुषा

तत्र
प्रथमं प्रकोष्ठम्
नव्यरचनाविलासितम्

तदिदं

चिकित्साचार्यजोशीत्युपनामधारिविद्वज्ज्यदेवशास्त्रिकविना
सुमाषितम् ।

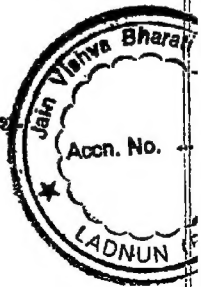
साहित्याचार्यशास्त्रिपण्डितहनुमत्प्रसादनिर्मितया
कुञ्चिकाल्यटीकया

विकाशितम्,
स्वैरेवाधिकारै रामदुर्गाभिषेपसनस्थ

शारदासदनकार्यालयतः
प्रकाशितम् ।

मोहमयीस्थे “गुजराती प्रिण्टिङ्ग प्रेस” नाम्नि मुद्रणालये मुद्रितम् ।

संवत् १९८९

प्रकाशकः—

श्रीशारदासदनकार्यालयः

रामगढ़ (सीकर)

राजपूता

प्रथमं संस्करणम् १९५०

सर्वं स्वत्वं संरक्षितम्

(All Rights Reserved)

मुद्रकः—

नटवरलाल इच्छाराम देशाई

गुजराती प्रिण्टिंग प्रेस, बम्बई.

हिज हाइनेस श्रीमान् रावराजा श्रीकल्याणसिंहजी बहादुर सीकरनरेश.

समर्पणम्

श्रीमन् ! महोदय ! मान्यवर ! महनीयमहिममहामते !,
शेखावतान्वयवार्धिकौस्तुभ ! विपुलरविकुलसन्तते ! ।
मरुभूमिभूषण ! नृवर ! सीकरमण्डलेश्वर ! सद्रते !,
अभिनीतशासन ! कीर्तिधन ! कल्याणसिंहमहीपते ! ॥
भुवनाभिरामसुशिक्षणप्रियतादिगुणमभिनन्द्य ते,
मञ्जूषिका करकञ्जयोरियमर्प्यते परिचन्द्यते ।
नैसर्गिकीं करुणादृशं भृशमीश ! कन्दलयामलम्,
प्रेमोपहारसुरीकुरु प्रणयावर्णि यशसाप्यलम् ॥

समर्पयितारौ

ग्रन्थकर्तारौ

सहदयानां सेवासु-

यत्नात्सञ्चितमादरादुपचितं शास्त्रेषु वा निश्चितं
 व्यापन्नेषु परीक्षया परिचितं वैद्योचितं यद्धनम् ।
 तत्पूर्णां किल कुञ्चिकासुविवृतां मञ्जूषिकामद्य नः
 स्वान्तं हन्त ! परं प्रसीदति सतां सेवासु विन्यस्त्यताम् ॥ १ ॥
 नो चित्रं मनुजस्वभावसुलभा दोषाः स्युरत्र क्वचित्
 तान्संशोध्य कृपालवः करुणया गृह्णन्तु सन्तो गुणान् ।
 आयुर्वेदसमुद्धरैकमनसां साहित्यसेवाजुषा-
 मुत्साहं परिवर्धयन्तु सुधियो भूयोऽपि किञ्चित्कृते ॥ २ ॥
 एषा यद्यपि सत्कृतिर्न विकृतिग्रन्थान्तराणां निजां
 सर्वत्राश्रयते स्वतन्त्रसरणिं नव्यां तथापि क्वचित् ।
 योगायोजनगुम्फनादिविधया साहाय्यमालम्बितं
 पूर्वेषां विदुषां विशुद्धमनसा तेषां कृतज्ञा वयम् ॥ ३ ॥
 धत्ते राजसभासु कौशलमलं दत्ते च यो मन्त्रणां
 कार्ये यस्य जयो न यो नयविधौ नम्रो विनम्रोऽपि सन् ।
 एतां सीकरभूपभूरिकृपया संरक्षितां यो व्यधात्
 सोऽयं श्रीजयदेव इत्यभिधया गीतश्चिरायुर्भवेत् ॥ ४ ॥
 तस्माद्राजसुसत्कृतां गुणवतां सङ्घैः सतां सम्मतां
 संवीतां सुभगाक्षरैः सुरुचिरैः सीसाक्षरैर्मुद्रिताम् ।
 एतां दुष्पथदूषिकां हृदयतः स्वीकृत्य मञ्जूषिकां
 कारुण्येन कृतार्थयन्तु कृतिस्तत्प्राप्यते केवलम् ॥ ५ ॥

INTRODUCTION.

It is with feelings of delight and gratitude that I venture to put down the following few lines as my humble offerings at the feet of my venerable preceptor Pandit Jayadeva Shastri, the author of this book.

Often when we sat at his feet for instruction in Ayurveda, at the Empress Sanskrit Pathashala Bahraich, which he adorned as the head of Ayurvedic Department, we noticed the flashes of his poetic genius and more than once requested him to compile a work that could be modern in the strict sense of the term.

The present work has exceeded all our expectations. At its name Siddha-Bhaishajya-Manjoosha implies, it is not only a repository of efficacious Ayurvedic medicines, but also of various gems in the form of varied types of verses.

Although among the extant works of Ayurveda, there are treatises like Vaidya-Jiwan and Siddha-Bheshaja-Manimala, but both are deficient in some respect or the other.

Vaidya-jiwan, according to its author Lolimbaraj, contains mostly authenticated prescriptions from Charak and Sushrut, clothed in fine verses without due regard to the system of treatment.

Siddha-Bheshaja-Manimala is rather an improvement upon Vaidya-jiwan. Its author Pandit Krishna Ram has, for the most part, dealt independently with all diseases. Unlike Vaidya-jiwan, the treatment of modern ailments such as Syphilis and gonorrhea has found its due place in Siddha-Bheshaja-Manimala.

Now it is a matter of great felicitation, that a book like Siddha-bhaishajya-manjoosha has seen the light of the day. The sloka, cited below, from the text, will show what the aims and the objects of the writer are in the preparation of this work.

सिद्धा योगाः कीर्त्तिता ये प्रत्नन्तचिकित्सकैः ।

तेषां सङ्ग्रहणायैव मञ्जूपेयं विरच्यते ॥ ११ ॥

This Manjoosha (chest) is framed in order to collect all those ready cures that have been prescribed by both modern and ancient physicians.

In it the author has evinced the catholicity of his mind, in contravention to the proverbial conservatism of the oriental pandits, in making use of the occidental system of treatment where necessary. The following quotations from the text will bear testimony.

पोदीनाको देवपुष्पस्य बाको मिश्रेयार्कः श्वेतजीरोद्भवार्कः ।

एलाक्षोदश्चेतसो वा प्रमोदः सोडावारिच्छर्दिरोगापहारि ॥ छर्दिरोगे ।

Mint, clove, लैंग anise, सौंफ or white cummin seed, जीरा water, the powder of cardamum इलायची or SODA-WATER assuages vomiting

(१) निश्चिन्तो निवसन्सुखानिजले देशे मरौ वा गिरा-

दृशनेषु समापनेषु च गृहारामेषु कामं व्रमन् ।

गृह्णन् विष्णुपदामृतं त्रिपथगातीरेऽच्छनीरं पिवन्

शोपी विन्दति शर्म, कर्मकुशलं वैद्यं च भक्त्वाऽऽश्रयन् ॥ २ ॥

(२) सुतिर्दास्तलेऽमलेऽम्बुजदले मुक्तिश्च मुक्तिः कलेः

पानं गोहविषां तथाजपयसां गानं च चेतोहरम् ।

आसो मित्रजनैस्तथा शुभकुलैर्वासो बहिर्यामतो

गोदेवद्विजपूजनं, क्षयरुजां प्रत्यर्थिनोऽग्नी मताः ॥ ३ ॥—यक्षमाधिकारे ।

(1) A consumptive is cured by living free from anxieties in a district destitute of water or on a hill,

where climate is salubrious; by walking as long as he wishes in gardens where paths are level or in pleasure gardens attached to one's house; by inhaling oxygen (विष्णुपदामृतम्), quaffing pure water at the bank of the Ganges, and also by taking shelter of an efficient Vaidya with devotion.

(2) These are the enemies of consumption क्षयरोग; rest (sleep) under the Deodar चीड़; partaking of food served on a lotus leaf free from mud; indulgence in all what is pleasing to the heart, drinking of cow-ghree and also of goat-milk, charming music, association of the friends of noble descent or of goats, encamping out-side the habitation, worship of the cow, god, and Brahman.

The treatment of almost all the modern diseases, such as plague and pneumonia has been fully dealt with.

The author himself, being deeply read in Ayurveda, has judiciously avoided the unnecessary details of the Shastric recipes knowing well that mere references to them will suffice for the Vaidyas. The prescriptions, which he has by experiences found infallible have been versified and recorded there-in.

The versification has also eclipsed the Vaidya-jiwan and Siddha-Bheshaja-Manimala. It is rich in fine verses. The vehicle of expression being Sanskrit all through, the metre of the Hindi prosody, such as Dohas, Sorathas etc, has at places being adopted to make the work interesting.

Figures of speech with all the varieties have been fully illustrated. Sometimes, more than one figure of speech is met with in one sloka. The following is an

illustration of alliteration, occurring in one, with all its three or four forms.

विषुहरमिसदम्भो वान्तिदम्भो विविष्टम्

समहिमरुचिराजीलेपनं वा हृदीष्टम् ।

लवणजरणचूर्णैः सम्मता दन्तशुद्धिः

शुचिरुचिरपदार्थेष्व्यागृ योज्येत बुद्धिः ॥ १२ ॥ ऊर्दिरोगे ।

Pun (श्लेष) can be seen in आसो मित्रजनैस्तथा शुभकुलैः quoted above शुभ means both goat and noble.

Simplicity and perspicuity are the salient features of the commentary Kunchika. The commentator Pt. Hanumat Prasad, Shastri, Sahityacharya, Ayurved-Visharad, a man of no mean repute, deserves credit for elucidating the text and the prescriptions in detail which have been merely hinted at by the author.

In fine, the ayurvedic world will be greatly indebted to the compiler Pt. Jayadeva Shastri for placing before it such a nice and peerless production. It will prove useful not only to the graduates of Ayurveda but to the average students of it as well. Its Dohas, sorathas, and Chanbolas will delight even people with a little smattering of Sanskrit. Students of Ayurveda will derive immense good from it by easily memorising its verses for their examinations. The music of its verses and its specifics will also attract the learned Pandits of Ayurveda and general sarskrit knowing world.

May God, the Almighty, shower his choicest blessings upon Pt. Jayadeva Shastri and spare him long to serve the noble cause of Ayurveda.

Mohalla Brahmanipura

PUTTOO LAL GUPTA

Bahraich (Oudh)

VAIDYA.

The 5th of May 1932

Ayurvedacharya; B. A.

“मञ्जूषा कण्ठमूषासौ”

अथि परसायुर्वेदविद्यापारपारावारपारीणाः साहित्यसुषामाधुरीधयधुरीणाः प्रथितप्रा-
णाचार्यकर्मप्रवीणा गुणिगणगुम्फितप्रन्यान्तरालवर्त्तिगुणैकमात्रदर्शननिपुणाधिकित्सनचणाः ।
विदाङ्कुर्वन्तु तत्रभवन्तो भवन्तः काव्याभूतरसास्वादलालसावन्तः सन्तः, यत्खलु सकल-
चिकित्सावृक्षबीजभूतस्यायुर्वेदोद्भूतस्यायुर्वेदस्य कीदृशी दशेति ।

साम्प्रतिकी प्रचलिता विदेशीया चिकित्सापद्धतिः कायिकातङ्कप्रतिक्रियाकरणक्रतरा
वारधूवत्केवलं बाह्याडम्बरभरेणैव भारतीयजनानां मनांसि मोहयन्ती अभिनवरोगप्रस्ताना-
मरुप्राणत्वात्स्वरं त्रस्तानामविचारितस्वीयास्वीयचिकित्सापद्धतीनामविवेकमतीनामिदानीन्त-
नानां पुरतश्चपलेषु चापलं चञ्चयन्ती ज्ञानलवदुर्विदग्धान्मुग्धान्प्रतारयन्ती केवलमापातप्रभावं
प्रभावयन्ती निखिलावनिमण्डलं व्याप्नुवतीव दरीदृश्यते । अत एव भारतीयपुराभवमव्य-
भिषाधिक्रियासरणिर्निखिलचिकित्साकर्मणि कर्मठायमानापि तात्कालिकफलवितरणविधौ कम-
ठायमाना विश्वजनीनापि सामयिकसंस्करणाविहीना नितरां दीनेव प्रतिभाति ।

तस्मात्प्राचीनार्वाचीनसकलसामयिकामयविलयनार्थं काचिदभिनवविधानविधायिकान-
वद्या पथावश्यमपेक्षितव्यासीदिति नाविदितं नव्यानां भव्यानाम् । तदर्थमेवास्मदादिजन-
प्रार्थनया समुज्जृम्भितमनोवृत्तिभिरस्मद्गुरुचरणैः कविवरमहाभागैः “सिद्धभैषज्यमञ्जूषा”-
मिधोऽयं ग्रन्थोऽग्रन्थि ।

इमे ग्रन्थगुम्फनगरिष्ठाः स्वधर्मनिष्ठा विद्वद्द्वन्द्ववरिष्ठाधिकित्सकभ्रेष्ठा आतुरार्तिहरणादृष्टा-
त्रैकशरणाः श्रीगुरुचरणा मरुत्यलतिलकीभूतशेखावाटीप्रान्तवर्त्तिसीकरमण्डलान्तर्गतैरामदुर्ग-
नगरवास्तव्या इदानीं “बहुराइच”-नगरे कृतायुर्वेदविद्यालयसमुद्घाटनाभ्यापना बहु-
शदछत्रानभ्यस्तयोग्यासूत्रीयान्विशिखानुप्रवेशार्हान् विधाय “भारतबन्धुमोषघाल्य”-
मधितिष्ठन्ति स्वातन्त्र्येण प्रवर्त्तयन्ति वृत्तिं प्रचारयन्ति चायुर्वेदविद्यामद्यापि । ये चास्म-
दादिभिरेवं प्रत्यहं प्रातरेव स्तूयन्ते—

यद्वैपज्यगुणैकगाननिरताः स्वस्थन्त्यसंख्या जना
यत्सच्छिष्यपरम्परा सुचतुरा कृत्ये सधुज्जृम्भते ।
यत्कीर्तिर्जनदुर्लभा शशिनिभा शुचप्रभा भासते
सोऽयं श्रीजयदेवणाभिष्यकविर्जीवान्मदीयो गुरुः ॥

यदीयचरणकमलपवित्रीकृता “वहराडच”-नगरी च यैरेवैवङ्कारं संस्थाघितास्ते,
यथा—

युक्तप्रदेशेऽवधभूमिभालं सददृक्कूटोन्नतहर्म्यमालम् ।

अराण्यपण्यान्वितपण्यशालं शंसामि वालार्कपुरं विशालम् ॥

विहङ्गवाग्व्यञ्जितवेक्षमजालं घण्टागृह्णालङ्कृतमध्यतालम् ।

प्रतिक्षणोद्घोषितभण्यकालं शंसामि वालार्कपुरं विशालम् ॥

विशेषपरिचयस्त्वेषां महाभागानां “कुञ्चिका”-कारमहाशयैः साशयं समुपवर्णितः
प्रथमप्रकाशकसमाप्तौ ।

“कुञ्चिका”-कारास्तु एतेषां सतीर्थ्याः प्रसृत्यशोराशयः स्वनामधन्या मान्या
विद्वद्वन्द्वरेण्या रामदुर्गस्थहरनन्दरायरुद्रयासंस्कृतकालेजाय्यक्षाः साहित्याचार्यायुर्वेदवि-
शारदशास्त्रादिविविधपदवीभव्या वीरानेरमण्डलान्तर्गततरत्ननगरवास्तव्याः श्रीहनुमत्प्रसाद-
शर्ममहोदयाः सातीर्थ्यमर्पयन्तो मञ्जुपोद्घाटनायापोक्षितां तदन्तःस्थयोगरत्नावल्लुञ्चिकां सर-
लसरलां “कुञ्चिका” नाम टीकां विधाय महान्तमुपकारमकुर्वजगतः ।

तदेवं कविवरमहाभागेः श्रीगुरुचरणै रचितस्य तथा तत्सतीर्थ्यैः शास्त्रिभिः साधु
संवर्धितस्य सटीकस्य ग्रन्थोत्तमस्यास्योपादेयताविषये माहशानां श्रेमुपीकृशानां भगनं
यद्यपि सम्यग्दर्शिनां विमर्शिनां समक्षं विलक्ष्यमिवाभाति, तथापि “सिद्धमैषज्यमञ्जूषा”-
मिधाने सुधासमानेऽप्रत्नेऽत्र ग्रन्थरत्ने यद्यद्वैशिष्ट्यमस्ति तद्यथास्थूलं स्थूलया बुद्ध्या
विवेच्यते ।

अद्यावधि खलु प्राचीनागाधचरकमुधुतादिपारमर्पसंहितानिर्माणानन्तरं दृशोगोचरता-
मुपयातेषुपयत्सु च प्रायः सर्वेषु साहित्यिकसरणिमवलम्ब्योपनिबद्धेष्वर्वाचीनायुर्वेदनिबन्धेषु
नैतादृशी पूर्णताऽनुभूतचरी यादृशी निबन्धेऽस्मिन् । कुत्रचित्साहित्यरसभरेऽपि ग्रन्थवरेऽभि-
नवरोगचिकित्साशैली काल्पनिकाः प्रयोगाश्च नोपवर्णिताः, केवलं पुराणाः स्वानुभूताः
प्रयोगाः संक्षेपतो रुचिकरकवितायां प्रदर्शिताः । क्वचिन्नवीनकल्पितानुभूतयोगरत्नेषु सत्स्व-
पि नाधुनिकरोगचिकित्साक्रमो नापि सर्वेषामातङ्कानां निग्रहः । क्वचिदुभयसत्त्वेऽपि न
भावभाषासौष्ठवं न वा काव्यमाधुरीधुरीणजनमनःसमावर्जनसामग्री । क्वचित्केवलं क्वाय-
चूर्णगुटिकाधृततैलावाभासः क्वापि केवलं रसादिसारतासम्पादनप्रयास इत्याद्येव तत्र तत्रा-
नुभूयते ।

अत्र तु महता चातुर्येण सहृदयमनोहारिणीभिश्चमत्कारिणीभिर्लेलितलीलिताभिः कविता-
भिःप्रायः शास्त्रप्रसिद्धाः स्वानुभवसिद्धाः गुरुपरम्परापरिलब्धा भूरिविस्मयाश्चतुरचिकित्सूपहता
विविधव्याधिपरिसुमरुगजनवृताः सरलस्वभावाः शीघ्रप्रभावाः प्रयोगोत्तमा यथा सन्दर्भिता-
स्तथाऽऽधुनिकलैग्निकक्षसनकग्रन्थिकादिदुश्चिकित्स्यतमानामामयानां प्रतीकारेऽपि प्रकृष्टप्रभा-
वाणि भैषज्यरत्नानि समुपनिबद्धानि प्रमोदयन्ति मनासीति स्वानुभवसाक्षिकं चक्षुष्मताम् ।

तत्र शास्त्रसिद्धानां योगानां नात्रैव निर्देशः कृतशीकाकृद्भिश्चासौ व्याकृतः । आधुनिकप्रयोगास्तु स्वीयहृद्यपद्यमयैर्वाक्यवयैर्विकचीकृताः । विचित्रवृत्तवतीभिः सालङ्कृतिभिः कृतिभी राममाणवप्रकृष्टप्रयोगा जलवाय्वादिपरिवर्तनविधानं च सुस्पष्टं समुद्धोषितम् । किं बहुना, अपेक्षितविषयस्य सर्वाङ्गीणसौन्दर्यसम्पादने न किमप्यवशेषितमिति तु सुधियः स्वयमेव विभावयिष्यन्ति ।

रचनायाञ्चात्र यथा अनुष्टुप्चार्याणीत्युपगीत्युद्गीतचित्चम्पकमालाक्षरपाङ्क्तिशशिवदनामदले-
खामाणवकाकीडेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रवैश्वदेवीनगस्वरूपिणीप्रमाणिकापञ्चचामरमन्दाकान्तादोषक-
वृत्तशार्दूलविक्रीडितशिखरिणिभुजङ्गप्रयातवियुन्मालामणिबन्धशालिनीहरीणीस्रग्धराहुतविल-
म्बिततोटकवसन्ततिलकामालिन्धादीनि प्राचीनानि सकलसंस्कृतसाहित्यललामभूतानि वृत्तानि
सहृदयहृदयानि हरन्ति तथैव दोहाचौपाईचौबोलाकव्वालीकवित्तसवैयागीतिगेयादीनि नवोनानि
हिन्दीसाहित्यशोभाविधायकानि छन्दस्यप्यमन्दानन्दसन्दोहजननायालं भवन्ति । तानी-
मानि टीकाकृद्भिर्न्यासास्थानं लक्षितानि । एवं विविधवृत्तवत्सु सत्स्वपि नानापद्येषु पठतां न
मनागपि मनोविनोदवैकल्यम्, प्रत्युत रमणीयरीतिराजितैर्माधुर्यगुणगौरवगुम्फितैः प्रसादा-
सादितसमस्तसाहित्यसारल्यै रचितरसिकजनमनस्तारल्यैस्तैर्हृदयैः पद्यैः परमानन्दममन्दं
विन्दतां पुरतः परिस्फुरति मूर्तेव कापि नवकवनवपुर्मास्वती सूफिसरस्वती ।

किञ्च कमनीयकाव्यालङ्कृतावलङ्कर्मिणतां गताः सकलसाहित्यिकजनबहुमताः ध्रुति-
वृत्तिच्छेकान्त्यलटानुप्रासयमकवक्रोक्तिप्रभृतयः शब्दालङ्कारा उपमानबन्धरूपकपरिकरार्था-
न्तरन्यासादयोऽर्थालङ्काराश्च चक्रमुसलखङ्गगोमूत्रिकावन्धादयश्चित्रकाव्यप्रकाराश्चात्र भून्ना
तथा प्रतिभासन्ते यथा तेषां सर्वेषामुल्लेखाय निखिलं पुस्तकमेवापेक्षितं भवेदिति दिग्दर्श-
नमात्रेण पाठकान् सन्तोषयामः । तत्र—“विधुसुरभिः” इत्यत्र (छर्दि० १२) ‘म्नो’ इति
व्यञ्जनसङ्घस्य सङ्कताभ्याच्छेकः, रेफमकारयोः पूर्वस्वरवर्णसहितस्य चकारस्य वा पुनरा-
वृत्तेर्ध्रुतिः, पूर्वस्वरसहितस्य यथावस्थितस्य पादान्त्यवर्णस्यावृत्तत्वादन्यानुप्रासः, तृतीयवर्णे
तकारदकारयोर्दन्तोच्चार्यत्वेन समानश्रुतित्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः— एवं लटानुप्रासविहीनानुप्रास-
चतुष्टयी इत्यते । षड्ग्रन्था०” इत्यत्र (अपस्मार० ८) पूर्वार्धस्योत्तरार्धेन साम्याल्लटानुप्रासो
यमकश्च । “प्रतीते” (अग्निमान्य० ५) इति पद्येऽपि उभयम् । मञ्जलाचरणादिमल्लोकेषु छेका-
नुप्रासः “द्विकाधिककारम्” इत्यत्रापि (द्विका० १०) । राजयक्षमाधिकारोक्तयो
“आजद्वाजुविभो०” “क्षुद्रास्वासवलासनाशकुशला०” इतिपद्ययोः (राज० १, ४)
ध्रुत्यनुप्रासः । “नीचानीतापि कस्तूरी कस्तूरीकुरुते न ताम्” इत्यत्र (उपो० १६)
“पिडकानुद्गमे मुक्ता मुक्ताल्ये ङ्लाषिता ज्वरे” इत्यत्र (ज्वर० ५३) च यमकम् ।
“हे प्राणेश्वर वैद्य०” इति पद्ये (अर्शः० ३१) वक्रोक्तिः । तदेवं स्थाने स्थाने शब्दालङ्कार-
चमत्कारोऽनुभूयते । अनुप्रासस्य त्वत्र तादृशं वैशिष्ट्यं यत्कवचिच्छ्लोके एकः, कवचिद्द्वौ,

क्वचिन्नयः, क्वचिन्नित्त्वारः, क्वचित्तु श्रुतिवृत्तिच्छेकलटान्त्यभेदभिन्नाः पञ्चैवानुप्रासा रस्यन्ते ।
अन्त्यानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौ तु प्रायः प्रतिश्लोकं चकास्तः । अनुभूयतां मनाक्कतकृतश्चमत्कारः—

भज वत्सकरसपङ्कं सरणातङ्कं यदीहसे रङ्कम् ।

पिव मथितं निश्चङ्कं योगमिहान्यं ब्रवीमि भोःकं कम ॥

पिष्टिरहो विदुमजा कम्पयते कासरुनाः ।

क्षौद्रसखं चेदिह खं खादति ना याति सुखम् ॥

विश्वगुह्यचीघ्रन्थिकनीरम् । माहृततापध्वंसनधीरम् ॥

जीरकजातीकोपकतोलम् । हस्ति विपृची पुष्करलोलम् ॥

विश्वमिवेष्टा अङ्कुरभक्तिः । जाह्नवमधीतेवाक्षरपाङ्क्तिः ॥ इति ॥

वस्तुतस्तु पुस्तकमिदं सर्वमेवानुप्रासरसिकस्वान्तसरोरुहसमुल्लासायादर्शभूतम् । अत एवाभाणि तदीयमधुरिमातिशयमुरधैर्विशिष्टव्याख्यानविदग्धैः श्रोमद्भिः कुक्षिकाकृद्भिः—
“अनुप्रासस्तु कवेरस्य दास एव” “ कवेरस्य कृतावनुप्रासं विना पदविन्यास एव न ”
इत्यादि । चित्रकाव्यभूताश्चक्रमुसलादिबन्धाः प्रहेलिकान्तर्लापिकावहिलापिकासमस्यापूर्यादयश्च तैरेव सचित्रोद्धारं यथास्थानं विशदीकृताः ।

अर्थालङ्कारा अपि बहुशब्देतासि चन्दयन्ति सचेतसाम्, तद्यथा—“सद्रुतार्थवती”
इत्यत्र (उपो० ९) “धातूपधातुघटिताम्०” इत्यत्र (उपो० ७) च छेपानुप्राणिता पूर्णोपमा । “ भक्तो विल्वतले० ” इत्यत्र (ज्वर० १५५) परिकरः । “ रोचते कविता नो चेत् ” इत्यादिषु दृष्टान्तः । “ मल्लस्तालमरालपादमिलितः० ” इत्यत्र (ज्वर० ६०) रूपकम् । “ शुक्लं मलम्० ” इत्यत्र (ज्वर० ११९) मुद्रा । “ जलदमिपि० ” “ विल्वाम्बुमुस्त० ” इति पद्ययोः (अतिसार० १०-११) उपमा । “ भग्नादिफेन० ” इत्यत्र (अति० १२) अर्थापत्तिः । “ ब्राह्मी येषां हृदये० ” इत्यत्र (अपस्मार० ७) अर्थान्तरन्यासः—इत्यादि । अधिकं तु तत्र तत्र ग्रन्थपर्यालोचनेनैव ज्ञायते ।

इदं प्रायो विलोक्यते यत्—देशतः कालतो वा विप्रकृष्टे ग्रन्थकर्तरि तदीयाशयो विपर्यासं नीयते न वा प्रतीयते । प्रस्तुतग्रन्थेऽपि तन्मा स्म भूदिति सम्यक्सतीर्ष्याशयं जानानं शास्त्रिभिः “मञ्जूषायां मुद्रितानर्थान्कुर्विकैव प्रकाश्य दर्शयितुमलम्” इत्ययं लौकिक आभाषणकः सत्यं सत्यापितस्तन्नामद्वयस्यान्वार्थतापि समर्थिता । “ कुक्षिकायां ” हि नवीनया रीत्यां तिर्यग्रेखाद्वयेन पर्यायप्रदर्शनपूर्वकं मूलार्थः स्फुटीकृतः, स्वल्पसंस्कृतज्ञवैद्यबोधनाय देशभाषास्वोपधानां विपरीतप्रासिद्धिरोधनाय च हिन्दीनामोद्देशप्रकारोऽपि स्वीकृतः, दर्शनादेवौपधविधानविज्ञानाय तन्नामानि तिर्यगधोरेखया लक्षितानि, मूले नामतो निर्दिष्टयोगानां विधानानि ततस्ततः समाहृत्य पूर्णतया रक्षितानि, केवलं परोपकृतिप्रवणतयैकैकस्य स्थाने त्रिचतुराणामपि प्रयोगाणां विधानं समञ्जितम्, यथास्थानमपेक्षिततत्तद्गहस्यस्फारेणाम पुनः

रुक्तितोऽपि न शङ्कितम् । मूलेऽनुक्तानामप्युपयुक्तानां योगानां तत्र तत्र योजनं विहितम्, नवाविभूतानामांगल्यैषेषु प्रसिद्धानां रोगाणां योगानांङ्गलभाषयैव नामादिकं निहितमित्येवं स्वानुभवसारेण मञ्जूषायाः सर्वोपादेयतासम्पादनेऽतीव नाम परिश्रान्तमिति दर्शनेनैव प्रत्यक्षं भविष्यति ।

तदेवं सम्पादितस्यास्य ग्रन्थरत्नस्य मुद्रणं यद्यर्थव्ययभीतेर्यादृशे तादृशे नाम यन्त्रालयेऽभविष्यत्तर्हि सर्वमेवादसीयं महत्त्वमन्वकारे व्यलेष्यत । परन्तु, महान्तमर्थव्ययमङ्गीकृत्यापि सर्वमान्यतया प्रसिद्धेषु यन्त्रालयेष्वेकतमे मोहमयीस्थे “ गुजराती प्रिण्टिङ्ग प्रेस ”—नाम्नि यन्त्रालये मुद्रणप्रबन्धं कृतवद्भ्यां ग्रन्थकृद्भ्यां सोऽयं स्वसुरवेः परिचयोऽदायि । प्रत्यहं प्रकाश्यमानेषु सांप्रतिकपुस्तकेषु शुद्धिपत्राणां मूलतः साम्यमाधिक्यं वा विलोक्यतोर्मञ्जूषाकुञ्चिकाकारयोः पूर्वं प्रतिज्ञाऽऽसीन्नात्र पुस्तके शुद्धिपत्रं भवेन्मुद्रणमेव शुद्धं भवेदिति । अत एव प्रूफसंशोधनादिकं सर्वमपेक्षितं मुद्रणकार्यं स्वयमेव कृतम् । परन्तु अक्षरयोजकादिकर्मचारिणां प्रमादान्मुद्रणयन्त्रस्य गतिवेगाद्वा स्वीयानवधानाद्वा मानवस्वभावसुलभा यत्र क्वचिद्वर्णमात्रादिविकाराः समभूवन्स्तत्प्रतीकाराय शुद्धिपत्रमपि संयोजितम् । यदनुसारेण पुस्तकं संशोध्य पठन्तः सन्तः क्लेशस्य लेशमपि नानुभविष्यति ।

सेयं सकलालङ्कारालङ्कृता विविधकृतविभूषिता सरसरस्वतीसङ्कलिता सुन्दरशिवसत्यप्रयोगरत्नसंभृता विविधविद्वद्भृन्दाननारविन्दामिनन्दिता भिषग्मवनभूषा “ सिद्धमैषज्यमञ्जूषा ” भिषग्बुभूषूणां छात्राणां प्रचुरज्ञानजननाय ज्ञातकानां चिकित्सापरिपाटीपरिचयाय बुद्धिमतां स्वालक्षण्यानुमानयुक्तिकुशलानामप्यनुक्तार्थज्ञानाय सन्दिग्धार्थपरिह्वानाय स्वानुभवोन्नतिवर्धनाय वा, साहित्यविशारदानां परमानन्दप्रापणायामरेषामलशारदानां मनोविनोदाय श्रोतॄणां सुखाय चालं भविष्यति । तस्मात्सहृदयजनानां गले ललन्तिस्तेषु ललिष्यति । अत एव कविवरचरणोक्तिः—

“ मञ्जूषां कण्ठभूषासौ ” इति ।

प्रकोष्ठद्वयात्मिकायास्तस्याः सर्वसाधारणसौकर्याय तदिदं प्रथमं प्रथमं प्रकोष्ठं श्रीमत्सेवासु समुपसर्पति । द्वितीयं प्रकोष्ठमपि प्रस्तुतं न चिरादेव प्रकाशमेष्यतीति शिवम् ।

“ मूलं व्याकुरुते व्याख्या व्याख्यामाख्याति भूमिका ।

तस्माद्ग्रन्थमधीयानैरध्येया भूमिकादितः ॥ ”

श्रीभगवतीप्रसादशुक्ल आयुर्वेदाचार्यः

वहराइच

प्रधानायुर्वेदाध्यापकः—

४-९-३२

एम्प्रेससंस्कृतपाठशालायुर्वेदविभागस्य

काश्चित्सम्मतयः

मञ्जूपागौरवाकृष्टहृदयाः सुधियोऽत्र यत् ।

वदन्ति तदधःस्थाभिः प्रत्येतव्यं प्रशस्तिभिः ॥

आयुर्वेदमार्तण्डानां लखनऊनगरवास्तव्यानां प्रख्यातकीर्त्तीनां
श्रीक्षमापतिवाजपेयिवैद्यमहाभागानाम्—

आयुर्वेदाचार्यधर्मजयदेवशास्त्रिनिर्मितां “ सिद्धमैषज्यमञ्जूपाम् ” अंशतोऽपूर्णा-
मपि प्रायः पूर्णां यत्र तत्र विलोक्य सप्रमोदमिदमुद्धोषयामि यत्प्रायः समुपलभ्यमानेषु
सर्वेष्वप्यायुर्वेदनिबन्धेषु न कश्चिदीदृशः कवितामाधुरीसमावर्जितसहृदयहृदयो रामबाण-
वत्सिद्धप्रयोगसंग्रहयुतोऽन्यो ग्रन्थो दृशेगोचरतामायातीति । भारतीयविदुषां मस्तिष्क-
मधुनाऽन्येतादृशग्रन्थनिर्माणे प्रभवतीति हन्त ! परं हर्षस्थानम् । मञ्जूषेयं वैद्यानामायुर्वेदच्छा-
त्राणाञ्च महान्तमुपकारमाधास्यतीति न मनाक्सन्देहः । आयुर्वेदीयपरीक्षासु पुस्तकमिदं प्रचा-
रितं स्यादित्यहं तदधिकारिणोऽनुरुद्धे । ग्रन्थस्यास्य मूलानुरूपिण्येव विधिवोधिनी काश्चि-
त्सरला टीकापि यदि स्यात्तर्हि सुवर्णं सौगन्ध्यं भवेदिति कविना तद्वदनाय प्रयतनीयमित्या-
शास्ते—

हरिद्वारे
ज्ये. शु. ११ सं. १९८६

}

वद्यक्षमापतिवाजपेयी

*

*

*

*

जयपुरराज्यस्थङ्गडलोदनगरे वेदवेदाङ्गसंस्कृतपाठशालाऽऽध्यक्ष्यज्जु-
षां सुप्रसिद्धविदुषां विद्याभूषणेत्युपाधिधारिणां शास्त्रिश्रीरामधारिणाम्—

मया रामदुर्गनिवासिनो नि० भा० आयुर्वेदविद्यापीठतो लब्धायुर्वेदाचार्यपदवीकस्य
धर्मतः पण्डितप्रकाण्डस्य श्रीजयदेवशर्मशास्त्रिणो विरचना “ सिद्धमैषज्यमञ्जूपाम् ” अव-
लोकिता । इमां “ रामबाणमहेषुधिः ” इति कथयितुमभिलष्यति मे मनः । इयञ्चालङ्कृति-
रसोपेताभिर्हृदयपद्युताभिः सुकविताभिर्ग्रथिता ग्रन्थनिर्मातुरसामान्यां काव्यनिर्माणशक्तिं
प्रकटयति । अस्याष्टीकाऽयत्र मञ्जूषायां मुद्रितानर्यानुद्धाटय दर्शयन्ती वस्तुतः कुञ्चिका
कुञ्चिकाभिधाना रामदुर्गस्थहरनन्दरायरुद्ध्यासंस्कृतकालेजप्रधानाध्यापकेन पण्डितहनुमत्प्र-
सादशास्त्रिणा साहित्याचार्येण विरचिता सर्वविधगुणातिप्रशस्ततरा । तथा च सुवर्णं सौगन्ध्यं
विहितम् । सेर्यं सकुञ्चिका मञ्जूषा जगतस्तनुरत्नं गदचौरभ्यो रक्षिष्यतीत्याशास्ते—

ङ्गडलोद
फा० शु० ८ सं० १९८७ }

रामधारिशस्त्री

भारतप्रसिद्धवैदुष्यवैभवानामायुर्वेदमार्तण्डेत्याद्युपाधिभाजामायुर्वे-
दाचार्याणां राजवैद्यश्रीलक्ष्मीरामस्वामिमहोदयानाम्—

आयुर्वेदाचार्यश्रीजयदेवशास्त्रिसंकलितां सिद्धमैषज्यमङ्गूषां निरीक्ष्य नितरां प्रीताः
स्मः । पद्यरचनाचातुरीं समाख्याति प्रणेतुः कवित्वशक्तिम् । प्रायोऽनुप्रासवती पद्यपंक्ति-
श्रमत्करोति वित्तम् । इतोऽप्यधिकः प्रमोदो यन्मङ्गूषानुरूपिण्येव तदुद्धाटनकुञ्चिका साहि-
त्याचार्यश्रीहनुमत्प्रसादशास्त्रिरचिता कुञ्चिका टीका । सरलसरला योगा अचिरेणैव मङ्गू-
षामूषां प्रख्यापयिष्यन्तीति सामोदमाशास्महे ।

जयपुरम्
१३१६३१ }

लक्ष्मीरामस्वामी

* * * *

हरिद्वारस्थायुर्वेदप्रचारककम्पन्यध्यक्षाणामायुर्वेदमार्तण्डेत्यादिवि-
विधविददावलीभूषितानां श्रीशिवचन्द्रवैद्यमहानुभावानाम्—

आयुर्वेदाचार्यश्रीजयदेवशास्त्रिनिर्मितः सिद्धमैषज्यमङ्गूषाभिधो ग्रन्थो मयावलोक-
कितः । सालङ्कृतिकवितानिवद्धोऽयं ग्रन्थकर्तृसाधारणं पाण्डित्यं प्रथयति । एतद्रचनया
चेतसि मे महानानन्दः समभवत् । ग्रन्थेऽस्मिन् प्रदर्शितया चिकित्सारीत्या भुवं लोकोप-
कारः स्यादिति वैद्यैरवश्यमादरणीयोऽयं स्वसभिधौ स्थापनीयश्चेति मे प्रार्थना ।

हरिद्वारम्
७१७१३१ }

शिवचन्द्रवैद्यः

* * * *

काशीस्थहिन्दूविश्वविद्यालयीयायुर्वेदकालेजे “ प्रोफेसर ”—पद्मल-
ङ्कुर्वतामायुर्वेदाचार्यश्रीजगन्नाथप्रसादवाजपेयिमहोदयानाम्—

आयुर्वेदमहाम्बुधेर्यदि शुभान्योगानमोघान्बुधा
विज्ञातुं विनियोगरीतिसहितानातङ्कसङ्केतयो ।
सत्साहित्यकलाकलापजनितामोदं च वाञ्छन्ति चेद्-
गृहीयुर्जयदेवधर्मसुकृतिं मैषज्यमञ्जूषिकाम् ।
सिद्धयोगाः सञ्चक्षिष्टा ग्रन्थेषु विविधेषु ये ।
तेषां नाम प्रयोगस्य विविधश्च निदर्शितः H
परम्परापरिप्राप्ता ये योगाः शीघ्रसिद्धिदाः ।
तेषां निर्माणपद्धत्या वर्णनञ्चात्र दृश्यते ॥

निदाने पूर्वमुद्दिष्टा ये नवाविष्कृतास्तथा ।
 ग्रन्थेनानेन शक्यन्ते ते चिकित्सितुमामयाः ॥
 श्रीहनुमत्प्रसादेन रचितामर्थबोधिनीम् ।
 कुशिकानामिकां टीकामवाप्यातीव सहृदा ॥
 सैषा भैषज्यमञ्जूषा ग्राह्या वैवै रसप्रियैः ।
 छात्रैश्च सम्मतिः सेयं जगन्नाथस्य शर्मणः ॥

काशी
 २५/१२/३२

}

वैद्यजगन्नाथप्रसादवाजपेयी.

*

*

*

काशीस्थमारवाडीसंस्कृतकालेजे “ प्रिंसिपल ”-पद्मधितिष्ठता-
 मखिलंशास्त्रपाटश्वनां व्याकरणाचार्याणां श्रीहाराणचन्द्रभट्टाचार्यमहा-
 नुभावानाम्—

जयपुरराज्यान्तरालवर्तिरामदुर्गनगरनिवासिपण्डितवरश्रीयुतजयदेवशर्मायुर्वेदाचार्य-
 कविवर्यविरचितां सिद्धभैषज्यमञ्जूषामवलोक्य नितरां प्रीतोऽस्मि । ग्रन्थेऽस्मिन् विविधा
 रोगहरा योगाः प्रसादगुणगुम्फिताभिर्ललितललिताभिः कविताभिर्निबध्यमानाः सर्वानेव
 सहृदयजनान् मोदयन्तीति स्वानुभवसाक्षिकं रसज्ञानाम् । अत्र च रामदुर्गस्थितहरनन्द-
 रायरुद्रयासंस्कृतमहाविद्यालयप्रधानाध्यापकेन श्रीयुतहनुमत्प्रसादशर्मसाहिस्वाचार्यपण्डित-
 वर्येण विरचिता सुललितदेवभाषामयी कुशिका टीका सरलतमा मूलशयमुद्घाटयन्ती
 सम्यगुपकरोति जिज्ञासूनाम् । सोऽयं सटीको ग्रन्थः सर्वेषां वैद्यविद्याजिघृक्षुणां परमोप-
 काराय स्यादिति सम्भावयति—

काशी
 फा० कृ० ९ सं० १९८८

}

काशीस्थो हाराणचन्द्रभट्टाचार्यः .

*

*

*

*

काशीस्थहिन्दूविश्वविद्यालयीयायुर्वेदकालेजाध्यक्षाणाम् (प्रिन्सि-
 पल) आयुर्वेदमार्त्तण्डानां श्रीधर्मदासकविराजमहाभागानाम्—

सिद्धभैषज्यमञ्जूषा जयदेवबुधोदिता ।
 नागेशभट्टमणितां मञ्जूषामतिरोहति ॥
 विधेयादियं वैद्यविद्योपकारं
 निकारं रुजां नव्ययोगप्रचारम् ।

सुदाऽभ्यर्थये काशिकेमास्यपट्टी-

निवासी निवाद्धर्मदासामिधोऽहम् ॥

काशी }
११३।३२

धर्मदासकविराजः

*

*

*

श्रीकालिकायुर्वेदीयौषधालयाध्यक्षाणां काशीहिन्दूविश्वविद्यालये
आयुर्वेदाध्यापकानां सनातनधर्मसभामन्त्रिणां भिषक्शिरोमणिकविराज-
श्रीसत्यनारायणशास्त्रिणाम्-

वैद्यश्रीजयदेवशास्त्रिकविताप्रोद्दीक्षणेन क्षणात्

स्मरन्वैकपथान्नरेति जयदेवो गीतगोविन्दकृत ।

लोलम्बश्च स लौल्यमेव तदुते श्रीवैद्यविद्या शुभो-

दर्काशां ससुपैति सत्कविकला नृदिं परामृच्छति ॥

प्रसादादिसाद्गुण्यसञ्जुष्टया येऽ-

नया सिद्धमैषज्यमञ्जूपया नो ।

मनस्तोपमेव्यन्ति सदैववर्षाः,

न ते वै शुणज्ञा न साहित्यविज्ञाः ॥

कवेर्लालसीतीह या काव्यरीति-

र्हन्मत्प्रसादस्य या चातुरीति ।

प्रसन्नस्ततः सत्यनारायणोऽहं

शिवं ग्रन्थरत्नस्य याचे प्रचारम् ॥

काशी }
११३।३१

कविराजःश्रीसत्यनारायणशास्त्री

*

*

*

श्रीमतां विद्यावागीशानामायुर्वेदाचार्याणां काशीहिन्दूविश्वविद्या-
लयायायुर्वेदकालेजे “ हाउस फिजीशियन-” पदे राजतां श्रीराजेश्वर-
दत्तमिश्रशास्त्रिणाम्-

जोशीत्युपाह्वश्रीजयदेवशर्मशास्त्रिकृतः सिद्धमैषज्यमञ्जुपाख्यो ग्रन्थो वस्तुतः
सिद्धमैषज्यमञ्जुषैवास्ते । तदुद्घाटनाय विद्वद्वरहनुमत्प्रसादशर्मनिर्मिता कुक्षिकाप्यत्यन्त-
मनोहरा । अत्रोभयोः पाणिहर्षं कालिदासमल्लिनाथयोर्योग्यतामनुकरोतीति शम्-

काशी }
११३।३३

राजेश्वरदत्तमिश्रः

*

*

*

*

काशीहिन्दुविश्वविद्यालये “ आयुर्वेदिकफार्मेसी-सुपरिण्टेण्डेण्ट ”
पदमधितिष्ठतां श्रीमतां रसायनाचार्याणां कविराजश्रीप्रतापसिंहमहा-
भागानाम्-

ये मोदा जयदेवगीतिषु मता लोलिम्बराजोक्तिषु
श्रीकृष्णारण्यकवेः सदुक्तिषु च ये कान्यामृतोत्पा रसाः ।
रोचन्ते खलु ते समेऽत्र सरला योगाश्च शैली नवा
तत्केषां न मनो विनोदयति भो भैषज्यमञ्जूषिका ॥ १ ॥
या भैषज्यशतावली विलसिता या हृद्यपथावली
नानाद्वत्तपरा प्रसादमधुराऽष्टप्रासचेतोहरा ।
सेयं श्रीजयदेववत्तनकृतिर्वर्जं सुधासम्भृति-
क्षिप्तं चारु चमस्करोति चतुरा षड्वचिकित्साचयैः ॥ २ ॥
मञ्जूषा मृदुभाषिणी विजृयतां या विश्वविद्यालया-
यायुर्वेदिकशालिकास्त पठतां विद्यार्थिनां धीमताम् ।
स्यानित्यं करपुस्तिका च भिषजां विस्फारयन्ती ममः
पेटी भेषजसंभृता गदतरीश्चेटीव चात्माकरी ॥ ३ ॥
प्राचीनाधुनिकप्रगाढविषयायुर्वेदराद्धान्तयोः
सामञ्जस्यमहो महोत्तमकृतिः सेयं दधाति स्फुटम् ।
तत्साम्बाधुचिकित्सितैकनिपुणैः संप्रोद्धत्सद्गुणैः
सेव्या सर्वभिपग्भिरादरभरैर्मञ्जूषिका मञ्जुला ॥ ४ ॥
मनसो मुदं विधत्ते चारुचिकित्साप्रचारमाधत्ते ।
नवयोगानभिधत्ते सेयं समबानुकूलतां धत्ते ॥ ५ ॥
मञ्जूषाया विषये ललितपदायाः सुकुञ्चिकायाश्च ।
कविराजस्य ममैषा सम्मतिरस्ति प्रतापसिंहस्य ॥ ६ ॥

काशी
२।३।३२ }

कविराजः श्रीप्रतापसिंहः

श्रीकविराजप्रतापसिंहमहोदयानामेव (इंग्लिशभाषायाम्)-

I have gone through the manuscript of Pandit
Jayadevaji of Ramgarh, Jaipur state, Rajputana. The
book is a treatise on the Ayurvedic medicines. This
book will meet the necessity of advanced Students of

Ayurved who want to learn new and progressive additions of present stage. The lucidity of language and expression is highly commendable.

I hope the general public, specially the Pandits of Ayurveda, will encourage the Writer and enjoy its poetrical nectar. I have expressed my idea in senskrit poetry which will give my full appreciation the book and the author.

K. PRATAPSIKHA

Rasayanacharya,

Superintendent Ayurvedic Pharmacy

March 2, 1932.

Benares Hindu University.

* * *

कलियुगजनपावनावतारभक्तजनजीवांतुपरमपुमर्थप्रेमवितरणपराय-
णभगवत्श्रीश्रीकृष्णचैतन्यचरणोपदिष्टैकवीथीपथिकश्रीमन्माध्वसम्प्रदा-
याचार्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शनाद्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्नगोस्वामि
श्रीदामोदरशास्त्रिमहाभागानाम्—

जयपुरप्रान्तस्यज्योत्सुपाख्यायुर्वेदाचार्यकविजयदेवशर्मशास्त्रिरचितं सिद्धमैषज्यम-
ञ्जूषानामकं निबन्धं पद्यात्मकमातुपूर्व्येणावलोकितुमलम्भावसरेणापि यावानिदमीयांशोऽवेक्ष-
णपर्यं नीतो मया तावता निर्विचिकित्समेतदवधार्यते यन्न केवलमेष ग्रन्थश्चिकित्सूपका-
रावहः प्रत्युत काव्यच्छन्दोऽलङ्कारव्याकरणपटिमानमप्यभिलाषकैरितो बाहं फलेग्रहिभि-
र्भावितेतीत्यं लोकोपकृतिप्रवणं निबन्धारं येनोपमिममहे नैतादृशमुपमानमुपलभामहे ।
सुतरामदसीयावगतिजन्मार्णं सम्मदातिरेकमन्तरमान्तमिव कतिपयवर्णमिषेण प्रविकाशयिषुः
प्रकृतटीककस्याचार्यहनुमत्प्रसादशास्त्रिणोऽपि चतुरस्रावधानबहिष्ठा मोदमानमानसो भगवतो
जगदीश्वरादेतन्मञ्जूषास्वरत्नैः सर्वपथीनं भावुकं भविनां भूयादिति प्रार्थयमानो विरमति
मुधा विस्तरादिति शम्—

काशी
फा० कु० १२
सं. १९८८

गोस्वामी दामोदरशास्त्री

* * *

श्रीमतां न्यायादिशास्त्राचार्याणां काशीहिन्दू विश्वविद्यालयीयप्राच्यम-
हाविद्यालयाध्यापकानां पण्डितप्रवरशास्त्रिश्रीबालकृष्णमिश्रमहोदयानाम्-

मारवारविप्रांन्वायवारिषिकौस्तुभेन कविविकित्सकप्रवरेण श्रीजयदेवशर्मणा
विनिर्मितां सिद्धभैषज्यमञ्जूशमालोक्य नितरां प्रमोदमनुभवामि । एक एवायमभूतपूर्वो
निबन्धो रचयितुर्वैद्यविद्यावैशारद्यं सत्कवित्वञ्च प्रख्यापयति । एतदध्ययनेन महानुपकारो
भविष्यतीति सुदृढो मम विश्वास इति—

काशी
फा० क्र० १० सं० १८८८ }

बालकृष्णमिश्रः

जयपुरराजकीयशिक्षाविभागे संस्कृतपाठशालानिरीक्षकपदमभिमू-
षयतां " साहित्यवैभव—" प्रभृत्यपूर्वग्रन्थनिर्मातृणां नवकवनपथप्रशास्तृणां
साहित्याचार्यभट्टश्रीमथुरानाथशास्त्रिणाम्—

(कवित्त-घनाक्षरी)

सर्वतः सुलभसिद्धयोगाः संगृहीता यत्र,
गुणिभिर्गृहीता रम्यरीतिः प्रतिभासते ।

श्रीमज्जयदेवकान्तकवितानिबद्धा सेय—
मालोचकलोककृतध्रुवमधिबिन्दते ।

इतरचिकित्सापक्षपातिनां निरासकरी,
नाकनिर्झरीव बुधवाञ्छिता विराजते ।

सैषा सिद्धभैषज्याग्रमञ्जूषा प्रतीपपुञ्ज—
पिञ्जुपापनोदे पूर्णपौरुषा प्रकाशते ॥

साहित्याचार्यहृदयप्रसादैः कृञ्जिकोद्धृता ।

सिद्धभैषज्यमञ्जूषा पीयूषाय प्रकल्पताम् ॥

जयपुरम् }

७।४।३२ }

भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्री

श्रीमतां रत्नाकरौपधालयाधिकारिणां विहारप्रान्तेऽद्वितीयायुर्वेदप्रचा-
रिणामायुर्वेदरत्नाकरोपाधिधारिणां चतुर्वेदिमहाभागश्रीब्रजविहारिणाम्-

आयुर्वेदाचार्यश्रीजयदेवशास्त्रिसम्पादितां सिद्धभैषज्यमञ्जूषां समालोच्य नितरा-
मानन्दमनुभवामः । पद्यपाटवं प्रकटयति पुस्तकप्रणेतुरनुपमकविताकलाप्रभुत्वम् ।
साहित्याचार्यहनुमत्प्रसादशास्त्रिरविता टीका चास्याः सुवर्णे सौगन्ध्यमिव मणिनाथानुका-
रिणी । अत्रत्या योगा अतीव सरलाः सिद्धसंकलिताश्च भूम्ना प्रतिभान्ति । आशास्महे
ग्रन्थोऽयमायुर्वेदानुरागिणामत्युपकाराय कल्पिष्यते इति—

बांकीपुरम् (पटना) }
२४।४।३२ }

ब्रजविहारी चतुर्वेदी

श्रीः

अनुक्रमणिकारीत्या नामान्यन्वीक्ष्य सर्वतः (॥ १ ॥)

योगरत्नान्ययत्नेनैवाहरन्तु विपश्चितः ॥

विषयाः

पृष्ठे

उपोद्धातकोष्ठके-

ईशस्तुतिः	...	...	...	२
अश्विस्तुतिः	...	...	...	३
धन्वन्तरिस्तुतिः	...	...	...	३
स्वयुवस्तुतिः	...	...	...	३
सती स्तुतिः	...	...	...	४
ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञा	...	...	...	३
मिषगामन्त्रणम्	...	...	...	५
ग्रन्थप्रशंसा	...	...	...	३
ग्रन्थप्रथनप्रयोजनम्	...	...	...	७
ग्रन्थफलम्	...	...	...	३
ग्रन्थोपादेयत्वम्	...	...	...	३
विद्वदभ्यर्थना	...	...	...	९
ग्रन्थप्रमाणम्	...	...	...	३
ग्रन्थकर्तृपरिचयः	...	...	...	१०

द्वितीयकोष्ठके-

शङ्करस्तुतिः	...	...	...	११
ज्वरे विष्णुसहस्रनामनमः	...	...	...	३
॥ शिवभक्त्युपदेशः	...	...	...	३
॥ लङ्घनम्	...	...	...	१२
॥ मरिचादिपाचनम्	...	...	...	३
॥ तुलस्यादिकवायः	...	...	...	३
॥ सुरसादिकवायः	...	...	...	३
॥ पानयोग्यं जलम्	...	...	...	१३
॥ क्षुद्रप्रतीकारः	...	...	...	३
कांतज्वरे विद्वदादिकवायः	...	...	...	३
॥ धान्यकादिकवायः	...	...	...	३

विषयाः

पृष्ठे

पित्तज्वरे धानादिकवायः	...	...	...	१३
॥ तिलपर्णादिहिमः	...	...	...	१४
पित्तज्वरे पञ्च कषायाः	...	...	...	१४
कफज्वरे वासादिकवायः	...	...	...	३
॥ क्षुद्रादिकवायः	...	...	...	३
॥ क्षुद्रादिकवायथोऽपरः	...	...	...	१५
॥ मिथ्यादिकवायः	...	...	...	३
पित्तज्वरदाहादौ वनप्साशार्करम्	...	...	...	३
सन्निपाते लङ्घनम्	...	...	...	१६
॥ चन्दनादितैलम्	...	...	...	३
॥ पञ्चसकारचूर्णम्	...	...	...	३
॥ अभ्रकभस्मप्रयोगः	...	...	...	१७
॥ रससिन्दूरः	...	...	...	३
॥ स्वेदनम्	...	...	...	३
॥ चन्द्रोदयः	...	...	...	३
शीताक्षे कस्तूरीप्रयोगः	...	...	...	१८
॥ मल्लसिन्दूरः	...	...	...	३
॥ तालसिन्दूरः	...	...	...	३
॥ तालभस्मप्रयोगः	...	...	...	१९
॥ तालपुष्पाणि	...	...	...	२०
॥ भृगुमदादियोगः	...	...	...	३
सन्निपाते ब्राह्मीवटी	...	...	...	३
॥ दशमूलप्रयोगः	...	...	...	२१
॥ दशमूलषड्भूषणे	...	...	...	३
॥ लवङ्गकवायः	...	...	...	३
॥ हिरण्यगर्भपोष्टी	...	...	...	२२

विषयाः	पृष्ठे
सन्निपाते विषवटी	२२
„ व्यूषणादिचूर्णम्	„
„ सप्तमकाराः	२३
„ देशीयचायम्	„
„ सिद्धकुलैर्नम्	„
सन्निपाते तिक्तसत्त्वम्	२५
„ सुधासत्त्वम्	„
„ ज्वरामृतम्	२६
„ श्वेततालभस्म	„
„ सजीवनीवटी	„
„ प्रवालभस्म	„
„ स्वर्णभस्मादिप्रयोगः	२७
„ मुक्तापिष्टादिप्रयोगः	„
„ संशमनीवटी	„
मौक्तिकादिउरेषु पथ्यम्	„
„ निम्बादिक्वाथः	२८
„ लोकनाथरसः	„
„ सजीवनीवटी	„
„ लवङ्गनीरम्	„
„ विल्वादिक्वाथः	„
„ धान्यपञ्चकम्	„
„ लघुविरचनम्	„
„ मुक्ताप्रवालजरजः	„
„ श्वेतस्फटी	„
„ शुक्तिभस्म	२९
„ प्रवाललोकनाथौ	„
मौक्तिकज्वरे स्वर्णदलमुक्ते	„
„ लवङ्गादिक्वाथः	„
„ पर्पटादिक्वाथः	„
„ त्राद्वयादिजलम्	„
„ अविद्धमुक्ता	„
„ लवङ्गनीरम्	„

विषयाः	पृष्ठे
मौक्तिकज्वरे कस्तूरीमकरध्वजौ	३०
श्वसनकादिज्वरेषु विधिः	„
द्वयोर्विशेषः	„
श्वसनकादिज्वरेषु अभ्रकम्	„
„ आटरूपकमूलक्वाथः	„
„ अभ्रकयोगः	३१
„ मल्लयोगः	„
„ अचिन्त्यशक्तिरसः	„
„ महावातराजः	३२
„ वातेमसिंहः	„
„ करिकेसरादिवटी	३३
„ नारायणतैलम्	„
„ जतूनतैलम्	„
„ तार्पितैलम्	„
„ विल्वाख्यतैलम्	३४
„ स्वेदनम्	„
„ लेपत्रयम्	„
श्लेष्मकादिषु सजीवनी	३५
श्लेष्मके योगत्रयम्	„
दण्डके क्षुद्रादिक्वाथः	„
„ वनप्सादिक्वाथः	„
ग्रन्थिके चन्द्रवटी	„
„ ग्रन्थिभेदनोपायः	„
„ ग्रन्थिलोपः	३६
„ चन्द्रादिवटी	„
„ करञ्जादिवटी	„
„ शृतजलम्	३७
„ शीतलोपचाराः	„
मसूरीज्वरे निम्बप्रयोगः	३८
मसूरीप्रशमनानि	„
„	३९
आक्षेपके ब्राह्मीक्वाथः	„

विषयाः	पृष्ठे	विषयाः	पृष्ठे
जीर्णज्वरे मरीचादिवटी ...	३९	शीतज्वरे सुधासत्त्वादिवटी ...	४६
„ शोणस्फटी ...	„	चातुर्थके मनःशिलायोगः ...	„
„ मल्लगर्भा स्फटी ...	„	वेलाज्वरे मनोह्रादिवटी ...	„
„ तिक्तादिभावितमश्रम् ...	„	„ दरद्वटी ...	४७
„ ज्वरसंहाररसः ...	४०	„ ज्वरसंहारवटी ...	„
„ रामसेनवटी ...	„	यकृतप्लीहज्वरे दशमूलारिष्टम् ...	„
„ प्रह्लापिप्पली ...	„	„ अमृतादिष्टम् ...	„
„ शुण्ठ्यादिजलम् ...	४१	„ लोकनाथरसः ...	४८
„ जीर्णज्वरापह्ना वटी ...	„	„ शरपुष्ककल्कः ...	„
„ विश्ववैषधादिवटी ...	„	क्षयादिज्वरे वर्धमानपिप्पली ...	„
„ आनन्दभैरवी वटी ...	४२	यकृतज्वरे मण्डूरयोगः ...	४९
„ वसन्तमालिनी ...	„	„ लोहपर्पटी ...	„
„ अपरा वसन्तमालिनी ...	„	ज्वरविशेषे रत्नगर्भशोढली ...	„
„ सिततालभूतियोगः ...	४३	क्षयज्वरे प्रवालवटी ...	५०
„ श्वेतमल्लयोगः ...	„	„ प्रवालयोगः ...	„
„ गुडूच्याद्यर्कः ...	„	कर्णमूलशोधे प्रलेपः ...	५१
„ करञ्जाद्यर्कः ...	„	„ अरुण्यजीरकादिलेपः ...	„
„ घृतपञ्चकम् ...	४४	उष्णज्वरे चन्दनाद्यतैलम् ...	„
प्रतिश्याये वनप्सादिक्वाथः ...	„	शीतज्वरे अगुर्वाद्यतैलम् ...	„
„ गोत्रिह्नादिक्वाथः ...	„	उभयज्वरे लाक्षाद्यतैलम् ...	„
शीतज्वरे करञ्जादिवटी ...	„	सर्वज्वरेषु अङ्गारकतैलम् ...	„
„ झुरसादिवटी ...	„	ज्वरे दैवव्यपाश्रया चिकित्सा ...	५२
„ धत्तूरवटी ...	४५	अतिसारानुत्पत्तये इतिकर्तव्यता ...	५३
„ हारशङ्काररसः ...	„	आमातिसारे लङ्घनपाचनविरेचनानि ...	„
„ यवानिकाह्रिफेनयोगः ...	„	„ एरण्डतैलम् ...	„
„ महाज्वराङ्कुशः ...	„	„ शुण्ठीयोगः ...	५४
„ हिमज्वरार्त्तिसूदनी ...	„	„ शतपुष्पादिचूर्णम् ...	„
„ अहिफेनादिवटी ...	„	„ शुण्ठीपुटपाकः ...	„
„ अमृतशुटी ...	„	„ दाडिमपुटपाकः ...	„
„ विषादिवटी ...	४६	„ विशिष्टं जलम् ...	„

विषयाः	पृष्ठे
आमातिसारे शतपुष्पायोगः	... ५५
॥ दध्युपयोगः...	... ॥
॥ जलदादिक्वाथः	... ॥
॥ विल्वादिक्वाथः	... ५५
अतिसारे विजयावटी	... ६६
॥ रालचूर्णयोगः	... ॥
॥ स्रतिसंहारिणी वटी	... ॥
॥ कल्पलता वटी	... ॥
॥ अतिसारवारणचूर्णम्	... ५७
॥ अतिसाररोधनवटी	... ॥
॥ अहिफेनभूतियोगः	... ॥
॥ सर्वातिसारप्रतैलम्	... ॥
॥ सर्वातीसारवाक्काशार्करम्	... ॥
॥ योगद्वयम्	... ५८
॥ अतिसारप्रमाथिचूर्णम्	... ॥
॥ वत्सकादिकषायः	... ॥
॥ जातीफलादिपुटपाकः	... ॥
॥ मलावरोधनवटी	... ॥
॥ त्रयो योगाः...	... ॥
॥ योगद्वयम्	... ५९
॥ समशर्करचूर्णम्	... ॥
॥ योगत्रयम्	... ॥
॥ कुसुविन्दनीरम्	... ६०
॥ कर्पूरवटिका	... ॥
॥ कुटजाष्टकम्	... ॥
॥ शार्करत्रयम्	... ॥
॥ जागीदुग्धम्	... ६१
॥ कल्कक्षोदवटिकाः	... ॥
॥ जातीफलादिष्टुष्टिः	... ॥
॥ गङ्गाधरचूर्णम्	... ॥

विषयाः	पृष्ठे
अतिसारे तुष्टिकरं चूर्णम्...	... ६१
ज्वरातिसारे ईश्वरबोलम्	... ६२
वमनातिसारे दाडिमशार्करम्	... ॥
शोफातिसारे अमरादिक्वाथः	... ॥
॥ सुरतरुतैलम्	... ॥
विरचनातिथोगे क्रिया	... ॥
॥ योगत्रयम्	... ॥
नाभिसंसं छुण्ख्यादिगुढिका	... ॥
प्रवाहिकायां योगत्रयम्	... ६३
अतिसारे सर्वातिसारान्तकः	... ॥
॥ दैवव्यपाश्रया चिकित्सा	... ॥

तृतीयकोष्ठके—

मङ्गलम्	... ६५
ग्रहणीरोगिणां पथ्यम्	... ॥
ग्रहण्यां चित्रकादिचूर्णम्	... ॥
॥ शास्करलवणम्	... ॥
॥ सौवर्चलादिचूर्णम्	... ॥
॥ इन्द्रयवादिचूर्णम्	... ६६
॥ योगत्रयम्	... ॥
॥ आसनक्रिया	... ॥
॥ रसपर्पटी	... ॥
॥ कनकसुन्दररसः	... ॥
॥ टुण्डुकवल्कलम्	... ६७
॥ चित्रकाया वटिका	... ॥
॥ गन्धकाया वटिका	... ॥
॥ बृहन्नायिकाचूर्णम्	... ६८
॥ सुवर्णपर्पटी	... ॥
॥ लोहपर्पटी	... ६९
॥ पञ्चामृतपर्पटी	... ॥

विषयाः	पृष्ठे
ग्रहण्यां ग्रहणीहरणद्विहृतम्	७०
„ सिद्धग्रहणीकषाटः	७१
„ विविधा द्विहृतयोगाः	७१
„ ग्रहणीचूर्णकचूर्णम्	७३
„ वत्सकरसपङ्कप्रक्रिया	७३
अशोरोगे इतिकर्तव्यतोपदेशः	७४
„ हरीतकीपाकः	७४
„ कन्दशाकः	७४
„ पथ्यारयोगः	७४
„ श्वद्वीकापायसम्	७५
„ रसाञ्जनवटीद्वयम्	७५
„ द्वारशुक्लारयोगः	७५
„ अशोर्हिक्ता वटी	७५
„ सनासुवयादिक्वाथः	७५
„ महाबलाकल्कः	७६
„ दुर्नामदर्पनाशिनी वटी	७६
„ पल्लवपावटी	७६
„ दुर्नामान्तकरी वटी	७६
„ पायुजपातनी वटी	७७
„ भक्षोपयोगः	७७
„ पायुजपातनलेपः	७७
„ अशोनाशनी वटी	७८
„ शुद्धजामयमोचनी वटी	७८
„ योगद्वयम्	७८
„ वटी चूर्णम्	७९
„ चूर्णद्वयम्	७९
„ दुर्नामदुःखदलनी वटी	७९
„ अपामार्गयोगः	७९
„ दुर्नाममूलोत्कर्तनी वटी	८०
„ अमयारिष्टम्	८०
„ वाणस्पृशेदः	८०

विषयाः	पृष्ठे
अशोरोगे मलहरद्वयम्	८१
„ धूपद्वयम्	८१
„ शोणितार्शोनिषूदिनी	८१
अजीर्णे वमनादिविधानम्	८२
„ सोडावारि	८२
„ सिकञ्जी	८२
„ विश्वधूलिः	८२
„ शिवामृतम्	८२
अजीर्णविशेषेषु योगाः	८२
अग्निमान्वादी त्रिकट्ठादिचूर्णम्	८४
अजीर्णादिषु एलादिचूर्णम्	८४
जाठरशूले सुलेमानीलवणः	८५
„ अपरःसुलेमानी लवणः	८५
अग्निमान्ये जीरकादिवटी	८५
„ ज्योषायवलेहः	८५
„ पथ्याद्वातः	८६
„ शुभावटी	८६
„ अरुचिनिषूदनचूर्णम्	८७
„ जीरकावलेहः	८७
„ लशुनादिवटी	८७
„ कुचिलादिवटी	८७
„ योगचतुष्टयम्	८८
„ पोदीनादिशार्करम्	८८
„ भक्षार्थकः	८८
„ आर्द्रकार्थकः	८८
विषूच्यां रसः	८९
„ लेहवरः	८९
„ शान्तिवर्षकचूर्णम्	८९
„ विषूच्युत्खननी वटी	८९
„ विषूचीमञ्जनी वटी	९०
„ जाम्बवशुक्लम्	९०

विषयाः	पृष्ठे	विषयाः	पृष्ठे
विषूच्यां सौधवारि ...	९०	पाण्डुरोगे नवायसं चूर्णम् ...	९९
„ चत्वारो योगाः ...	९१	„ लोहासवः ...	१००
„ विषूचीशोषणवटी ...	९१	„ त्रिफलावलेहः ...	१००
„ अरुणमरिचयोगः ...	९१	„ मण्डूरकारिष्ठम् ...	१००
„ विषूचीभञ्जनो रसः ...	९१	„ कटुकायोगः ...	१००
„ विषूचीमाथिनी वटी ...	९२	„ निम्बादिशृतम् ...	१०१
„ जीरकनीरम् ...	९३	„ पाण्डुरोऽर्कः ...	१०१
„ दिव्यनीरम् ...	९३	„ मेहदीयोगः ...	१०१
„ सूचीक्रिया ...	९३	„ कलशोरयोगः ...	१०२
„ पीयूषधारा ...	९४	रक्तापित्ते अपतर्पणादि ...	१०२
„ सुधासिन्धुः ...	९४	„ पर्पटादिशीतम् ...	१०२
„ अमृत्यरत्नम् ...	९५	„ वासिकादलजामृतम् ...	१०३
अग्निमान्धादिषु नवरत्नम् ...	९५	„ सुरकुसुमकल्कः ...	१०३
अलसकादिषु शोणकसीसम् ...	९५	„ कमलादिपुष्पयोगः ...	१०३
„ कङ्कष्ठजः क्षौद्रः ...	९५	„ खदिरादिपुष्पचूर्णम् ...	१०३
किमिरोगे विडङ्गावलेहः ...	९६	„ दुस्पर्शकल्कः ...	१०४
„ कम्पिष्ठकावलेहः ...	९६	„ दूर्वादिस्वरसः ...	१०४
„ विडङ्गमृद्रीकायोगः ...	९६	„ दश प्रयोगाः ...	१०४
„ गुदधावनम् ...	९६	„ आमलजलम् ...	१०४
„ कौटप्रणिपातनी वटी ...	९६	„ द्वौ योगौ ...	१०४
„ जन्तुहन्तृचूर्णम् ...	९६	„ बीजसारयोगः ...	१०५
„ कुवेरयोगः ...	९६	„ खण्डकृष्णखण्डकः ...	१०५
„ यूकापहारी लेपः ...	९७	„ खण्डखाद्यावलेहः ...	१०५
„ तमाखुरजोमर्दनम् ...	९७	„ वासाघृतम् ...	१०६
„ कृमिकुष्ठारो रसः ...	९७	„ शतावरीघृतम् ...	१०६
„ विडङ्गतैलम् ...	९७	„ दुर्वाद्यं घृतम् ...	१०६
„ मण्डूरयोगः ...	९७	„ एलादिगुटी ...	१०६
„ पथ्यायोगः ...	९७	„ स्वाद्वीफलावलेहः ...	१०६
पाण्डुरोगे लेहनादि ...	९८	„ अर्कद्वयम् ...	१०७
„ वालमूलजलम् ...	९९	„ बोलपर्पटी ...	१०७
„ पुनर्नवामण्डूरः ...	९९	„ सुधानिधिरसः ...	१०७
„ मधुमण्डूरकः ...	९९	„ धारोष्णदुग्धम् ...	१०७

विषयः	पृष्ठे
रक्तपित्ते मोरटः	११०
„ उशीरासवः	१११
„ केसरशार्करम्	११६
चतुर्थकोष्ठके—	
मङ्गलम्	११७
यक्ष्मणि विविधा विहाराः	११७
„ „ „	११७
„ प्रतिलिङ्गमौषधानि	११७
„ वासापुष्परसः	११७
„ द्राक्षादिचूर्णम्	११७
„ सितोपलादिचूर्णम्	११७
„ सौमसत्त्वम्	११७
„ एलायागुटिका	११७
„ लवङ्गादिचूर्णम्	११७
„ ज्यवनप्राशावलेहः	११७
„ अगस्त्यहरीतकी	११७
„ खण्डकणावलेहः	११७
„ मुक्ताप्रवालभस्म	११७
„ स्वर्णभस्म	११७
„ अभ्रकभस्म	११७
„ लोहभस्म	११७
„ वासासत्त्वम्	११७
„ काञ्चनपर्पटीकल्पः	११७
„ चन्द्रकलागुटी	११७
„ शिवागुटी	११७
„ यक्ष्मापहारी रसः	११७
„ वसन्तकुसुमाकरो रसः	११७
„ कनकसुन्दरो रसः	११७
„ वारिशोषणरसः	११७
„ शुक्लसजीवनी वटी	११७

विषयः	पृष्ठे
यक्ष्मणि वासासत्त्वम्	१२६
„ हेमपर्णम्	१२६
„ मृगाङ्गरसः	१२७
„ पञ्चामृताख्यरसः	१२७
„ कुमुदेश्वरो रसः	१२७
„ लक्ष्मीविलासो रसः	१२७
„ सार्वभौमरसः	१२७
„ यक्ष्मापायनो योगः	१२७
„ वक्षोरुहरी वटी	१२७
„ अमृतास्वादोऽवलेहः	१२७
„ उन्नाभशार्करः	१२७
„ वासाकुसुमकन्दः	१२७
„ द्राक्षासवः	१२७
„ आट्ठरूपकक्षारः	१२७
„ क्षयामयहरोऽर्कः	१२७
„ क्षयविधूननोऽर्कः	१२७
„ सुदर्शनोऽर्कः	१२७
„ शोपनाशनोऽर्कः	१२७
„ गोक्षुराद्यं घृतम्	१२७
„ वलाद्यं घृतम्	१२७
„ यष्टिकाद्यं घृतम्	१२७
„ छागदुग्धोत्थसर्पिः	१२७
„ अमृतप्राश्यलेहः	१२७
„ अश्वगन्वाद्यं तैलम्	१२७
„ लाक्षाद्यं तैलम्	१२७
„ वलाद्यं तैलम्	१२७
„ चन्दनाद्यं तैलम्	१२७
„ लाक्षाक्षोदः	१२७
वातकासे कुष्ठदिचूर्णम्	१२७
पित्तकासे क्लीतजः कायः	१२७

सिद्धभैषज्यमञ्जूषायाः—

विषयाः	पृष्ठे
कफकासे कण्टकारीकषायः	... १३४
सर्वकासेषु किङ्किरातकषायः	... ३१
कासे विभीतकप्रयोगः	... १३५
१ शब्दादिलेहः	... ३१
२ बलादिष्वथः	... ३१
३ कणादिकषायः	... ३१
४ द्राविष्यादिकषायः	... ३१
५ स्नुहीपुटपाकः	... १३६
६ सिद्धिकापुटपाकः	... ३१
७ वासिकापुटपाकः	... ३१
८ क्षारप्रयोगः	... ३१
९ भस्मलेहः	... ३१
१० कणादिचूर्णम्	... ३१
११ कणाद्यलेहः	... ३१
१२ वासावलेहः	... ३१
१३ कण्टकार्यवलेहः	... ३१
१४ लवङ्गादिचूर्णम्	... ३१
१५ लवङ्गादिवटी	... ३१
१६ एलादिवटी	... ३१
१७ विभीतावलेहः	... ३१
१८ वासिकापुष्पचूर्णम्	... १३७
१९ विषादिचूर्णम्	... ३१
२० गुटीद्वयम्	... ३१
२१ ककाराः	... ३१
२२ क्वादित्तुष्टयी	... ३१
२३ सोमादिकषायः	... ३१
२४ सन्तानिका	... ३१
२५ स्रुप्यपर्णयोगः	... १३८
२६ कासनियमनं चूर्णम्	... ३१
२७ कासकर्तनः कषायः	... ३१
२८ व्याघ्रयादिकषायः	... ३१

विषयाः	पृष्ठे
कासे विद्रुमपिष्टिः	... १३९
१ अन्नकमस्म	... ३१
२ लोहमस्म	... ३१
३ पिप्पलीयोगत्रयम्	... ३१
४ बलम्यो योगः	... ३१
५ कासहृन्नी वटी	... १४०
६ निशायोगौ	... १४१
७ धूर्तमस्म	... ३१
८ लोहपर्पटी	... ३१
९ ताम्रपर्पटी	... ३१
१० कासघातनी वटी	... ३१
११ रसपर्पटी	... ३१
१२ स्वर्णपर्पटी	... ३१
१३ आभारिष्टम्	... १४२
१४ स्वासे साधारणोपदेशः	... १४३
१५ अर्ककलिका	... ३१
१६ शुक्तिभस्म	... ३१
१७ अपामार्गादिकक्षाराः	... ३१
१८ टङ्गणावलेहः	... ३१
१९ तमाखुभूतिः	... ३१
२० स्नुहीपत्रवटी	... ३१
२१ रविपत्रवटी	... ३१
२२ निशाखोदः	... ३१
२३ स्फटीभूतिः	... १४४
२४ निशाखण्डाः	... ३१
२५ स्वेदनम्	... ३१
२६ वमनम्	... १४५
२७ कर्पूरचटकः	... ३१
२८ निशायोगः	... ३१
२९ तमालीशार्करम्	... ३१

विषयाः	पृष्ठे
श्वासे शिलाभस्म ...	... १४५
” लवणार्कचूर्णम् ...	... ”
” मल्लयोगः ...	... ”
” शिलासुतसिन्दूरम् ...	... ”
” भल्लातकल्पः ...	... १४६
” कुपीलवटी ...	... ”
” श्वासकुठारो रसः ...	... ”
” श्लेष्मचिन्तामणिः ...	... १४७
” श्लेष्मकालानलः ...	... ”
” श्लेष्मकेतुः ...	... ”
” हेमगर्भपोटली ...	... ”
” सिंहादिवक्त्राथः ...	... ”
” दशमूलश्वाथः ...	... ”
” व्याघ्र्यादिवक्त्राथः ...	... १४८
” कृष्णाण्डशिफाचूर्णम् ...	... ”
” श्वासनाशनी वटी ...	... ”
” शृङ्गभस्म ...	... ”
” श्वासविजयो रसः ...	... ”
” श्वासजिद्रसः ...	... १४९
” शिलादिवटी ...	... ”
” फलप्रदा वटी ...	... ”
” श्वासजित्परमौषधम् ...	... ”
” सिद्धदुग्धयोगः ...	... १५०
” शिरीषादिचूर्णम् ...	... ”
” ताम्रभस्म ...	... ”
” अभ्रकभस्म ...	... ”
” लोहभस्म ...	... ”
” मल्लपुष्पम् ...	... १५१
” तालपुष्पम् ...	... ”
” मल्लतैलम् ...	... ”
” अपरं मल्लतैलम् ...	... ”

विषयाः	पृष्ठे
श्वासे मदनतैलम्...	... १५१
” सिततालभस्म ...	... ”
” कनकासवः ...	... ”
” नवसागरपुष्पम् ...	... ”
” शङ्खद्रावकिष्टम् ...	... १५२
” शङ्खमल्लरसः ...	... ”
” अभिविक्कमलः ...	... ”
” द्राक्षारिष्टयोगः ...	... १५३
” कण्टकार्याद्यर्कः ...	... ”
” उत्तमो योगः ...	... १५४
हिव्कायां श्वासप्रतिकर्मातिदेशः	”
” ताम्रभस्म ...	... ”
” मुक्तापिष्टम् ...	... ”
” पिच्छभस्मयोगः ...	... १५५
” चन्द्रशूरकषायः ...	... ”
” दाडिमरसः ...	... ”
” मल्लयोगः ...	... ”
” हिव्काप्रशमनो रसः...	... ”
” गन्धिनीवीजानि ...	... ”
” हेमदलम् ...	... १५६
” धूमपानम् ...	... ”
” नावनम् ...	... ”
” धूमपानद्वयम् ...	... ”
” शिवायोगः ...	... ”
” श्वेतगुह्यायोगः ...	... ”
स्वरभेदे सर्पिः ...	... १५७
” क्षीरम् ...	... ”
” विरेकः ...	... ”
” पिप्पल्यादिचूर्णम् ...	... ”
” त्रिफलादिचूर्णम् ...	... ”
” कणादिचूर्णम् ...	... ”

विषयाः	पृष्ठे	विषयाः	पृष्ठे
स्वरभेदे मेदोहरणम् ...	... १५७	छर्द्या एलाक्षोदः ...	... १६४
१, शुण्ठीयोगः ...	... १५७	१, चेतःप्रमोदः ...	... १६४
१, व्याघ्रीघृतम् ...	... १५७	१, सोडावारि ...	... १६४
१, गोरक्षवटिका ...	... १५७	१, पर्पटादिक्वाथाः ...	... १६५
१, एलादिषटी ...	... १५८	१, रुचिकरनाथो योगः ...	... १६५
१, गोमूत्रयोगः ...	... १५८	१, उत्कलेशपरिहारो योगः ...	... १६५
१, धात्रीदुग्धम् ...	... १५८	१, अञ्जनवटी ...	... १६५
१, ब्राह्म्यादिकोदः ...	... १५८	१, रसभस्मयोगः ...	... १६६
१, पथ्यायोगः ...	... १५८	१, सूतविभूतिः ...	... १६६
१, मरिचादिक्वाथ ...	... १५८	१, वान्तिशमनं चूर्णम् ...	... १६६
१, नागवल्लीदलम् ...	... १५८	१, सप्त प्रयोगाः ...	... १६६
अरोचके रसनानर्तकलवणः ...	... १५९	१, चन्द्रिकाभस्म ...	... १६७
१, चेतःप्रसादचूर्णम् ...	... १५९	१, कोषभस्म ...	... १६७
१, रुचिकरकेसरः ...	... १६०	१, चत्वारः प्रयोगाः ...	... १६७
१, शुद्धपथ्या ...	... १६०	तृष्णायां चत्वारो योगाः ...	... १६८
१, रोचनी वटी ...	... १६०	१, चन्दनोशीरपानीयम् ...	... १६८
१, सञ्चरपाकः ...	... १६१	१, भद्रलावीजानि ...	... १६८
१, ब्राक्षावलेहः ...	... १६१	१, निर्वापितनीरम् ...	... १६८
१, रोचिष्णुजीरकः ...	... १६२	१, मूर्ध्नि लेपः ...	... १६८
१, रोचिष्णुस्वाद्वीफलम् ...	... १६२	१, वमनम् ...	... १६९
१, अरुचिध्वंसनी शिवा ...	... १६३	१, दाडिमादिरसाः ...	... १६९
१, अरुचिदवनशार्करम् ...	... १६३	१, निम्बवादिरसः ...	... १६९
१, अद्वितीयं भेषजम् ...	... १६४	१, सरोजवीजम् ...	... १६९
१, तित्तिडीकयोगः ...	... १६४	१, लाजमक्ष्यम् ...	... १६९
१, कपित्थयोगः ...	... १६४	१, क्षीरम् ...	... १६९
१, दाडिमशार्करम् ...	... १६४	१, घृतम् ...	... १६९
१, विद्वौषधकल्कः ...	... १६४	१, क्षीरादिक्वाथः ...	... १६९
छर्द्या पोदीनार्कः ...	... १६५	१, तृट्प्रशमनी वटी ...	... १७०
१, लवङ्गार्कः ...	... १६५	१, तृष्णाहन्त्री वटी ...	... १७०
१, शतपुष्पार्कः ...	... १६५	१, तृष्णाघ्नी वटी ...	... १७०
१, जीरार्कः ...	... १६५		

विषयाः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
तृष्णायां रसरूप्यवटी ...	... १७०	मदात्यये कञ्जलीयोगः ...	... १७७
॥ विविधोदकानि ...	... ॥	दाहे उद्यानवासः ...	... १७८
॥ रसादिगुटी ...	... ॥	॥ वनविहारः ...	... ॥
॥ भोज्यादिविधिः ...	... १७१	॥ धारागृहसंवेशः ...	... ॥
मूर्च्छायां विंशतिः प्रयोगाः ...	... १७२	॥ रम्भादितत्पस्वापः ...	... ॥
॥ त्रयो योगाः ...	... १७३	॥ विधुमुख्याश्लेषः ...	... ॥
॥ नावनम् ...	... ॥	॥ शिञ्जनामाश्लेषः ...	... ॥
॥ संज्ञाकरणं नस्यद्वयम् ...	... ॥	॥ शीतजलस्नानादि ...	... ॥
॥ प्रबोधदायि नस्यम् ...	... ॥	॥ ज्हीविरास्तु ...	... ॥
॥ ममायी ...	... ॥	॥ घृतरसनम् ...	... ॥
॥ सक्तुपानम् ...	... १७४	॥ चन्द्रोदयः ...	... ॥
॥ दुरालभाघृतम् ...	... ॥	॥ काम्यकथा ...	... ॥
॥ मरिचयोगः ...	... ॥	॥ गीतिः ...	... ॥
॥ शिवघृतम् ...	... ॥	॥ अज्ञालेपः ...	... ॥
॥ शिवाघृतम् ...	... ॥	॥ गाङ्गं वारि ...	... ॥
॥ गन्धं पयः ...	... ॥	॥ गङ्गाधरस्मृतिः ...	... ॥
॥ कल्याणकं घृतम् ...	... ॥	॥ शोणीप्रवेशः ...	... ॥
॥ सूतभृतिः ...	... १७५	॥ शीतपुष्करम् ...	... १७६
॥ वसन्तमालती ...	... ॥	॥ वितुभकजलम् ...	... ॥
॥ घन्यं रजः ...	... ॥	॥ द्राक्षादिहिमः ...	... ॥
॥ तरुणीसुप्ततैलम् ...	... ॥	॥ पानीयामलकादि ...	... ॥
॥ इत्रीफलम् ...	... ॥	॥ सूत्रलफलानि ...	... ॥
मदात्यये मद्योपयोगः ...	... १७६	॥ वेणुत्वक्स्वाद्यः ...	... ॥
॥ खर्जुरादिहिमाः ...	... ॥	॥ जीरकरजः ...	... ॥
॥ अष्टाङ्गलवणः ...	... ॥	॥ दुग्धादि ...	... ॥
॥ कल्याणकं सर्पिः ...	... ॥	॥ फेनलेपः ...	... ॥
॥ गोदधुपयोगः ...	... १७७	॥ हविरभ्यङ्गः ...	... ॥
॥ क्षीचुम्बनम् ...	... ॥	॥ दशसारचूर्णम् ...	... ॥
॥ पानार्तिसंहारनीरम् ...	... ॥	॥ चन्दनाद्यं चूर्णम् ...	... ॥
॥ मदविशेषेषु योगाः ...	... ॥	॥ कुशादिसर्पिः ...	... ॥

विषयाः	पृष्ठे	विषयाः	पृष्ठे
दाहे कुशादितैलम् ...	१७९	उन्मादे स्वापनं पानम् ...	१८४
॥ चन्द्रकलागुटिका ...	१८०	॥ स्वप्नप्रदं तैलम् ...	॥
॥ रसादिगुटिका ...	॥	॥ प्रलेपः ...	॥
॥ धात्रीफलम् ...	॥	॥ काह्वीजादिक्षोदः ...	॥
उन्मादे ब्रासनम् ...	१८१	॥ नवहविर्विलेपः ...	१८५
॥ चित्रदर्शनम् ...	॥	॥ शीततैलसेवा ...	॥
॥ ताडनम् ...	॥	॥ मादिनीपुष्पकन्दः ...	॥
॥ भीषणम् ...	॥	अपस्मारे श्रीमद्भगवद्गीता ...	॥
॥ सान्त्वनम् ...	॥	॥ शोथनादि ...	१८६
॥ कृपपातनम् ...	॥	॥ मूर्च्छाचिकित्सातिदेशः ...	॥
॥ धूपनम् ...	॥	॥ शीतकर्मापदेशः ...	॥
॥ लेहनादिकर्म ...	॥	॥ जलसेकादि ...	॥
॥ सिद्धार्थकादिर्गदः ...	॥	॥ नस्यम् ...	॥
॥ कल्याणकं घृतम् ...	॥	॥ त्रिकटुजं रजः ...	॥
॥ चैतसं घृतम् ...	॥	॥ नस्यद्वयम् ...	॥
॥ दशमूलक्वाथः ...	१८२	॥ भल्लातकपाकः ...	॥
॥ छागलं मूत्रम् ...	॥	॥ दिव्याशाकः ...	॥
॥ सारस्वतचूर्णम् ...	॥	॥ मधुकाबलेहः ...	॥
॥ शङ्खिनीकल्कः ...	॥	॥ ब्राह्मीवटी ...	१८७
॥ केचिद्विहाराः ...	॥	॥ षड्ग्रन्था ...	१८८
॥ ज्योतिष्मतीकल्पः ...	१८३	॥ सारस्वतं व्याकरणम् ...	॥
॥ ब्राह्मीसेवनम् ...	॥	॥ सारस्वतं धाम ...	॥
॥ सभाप्रवेशः ...	॥	॥ सारस्वतं घृतम् ...	॥
॥ अञ्जनम् ...	॥	॥ सारस्वतं चूर्णम् ...	॥
॥ माहेश्वरधूपः ...	॥	॥ सारस्वतं शार्करम् ...	॥
॥ पथ्योपदेशः ...	॥	॥ चैतसं घृतम् ...	१८९
॥ छागलं क्षीरम् ...	१८४	॥ पैशाचिकं घृतम् ...	॥
॥ खाखसतैलम् ...	॥	॥ कल्याणकं घृतम् ...	॥
॥ पृदाङ्गफेनयोगः ...	॥	॥ पञ्चगव्यघृतम् ...	॥
॥ भग्नाघृतम् ...	॥	॥ ब्रह्मदण्डीयोगः ...	॥

विषयाः	पृष्ठे	विषयाः	पृष्ठे
अपस्मारे ज्योतिष्मतीतैलम् ... १८९		अपस्मारे उपानत्तलाघ्राणम् ... १९१	
॥ पुण्यवृत्तम्		कोष्ठसमाप्तौ अत्यपूजा	
॥ लज्जनादिहविः		प्रकोष्ठोपसंहारे—	
॥ सिद्धार्थकादिरगदः ... १९०		योगप्राप्तीतिहासः ... १९२	
॥ धूमद्वयम्		रामदुर्गवर्णनम्	
॥ मौक्तिकपिष्टम्		कवेः पूर्णपरिचयः ... १९३	
॥ समिद्धरनस्यम्		कवेः कृतिकीर्तनम् ... १९४	
॥ अर्कनस्यम्		कवेः कृतिकीर्तनम्	
॥ कण्टकारीनस्यम्		गुरुणां स्मृतिः ... १९५	
॥ जातीफलधारणम्		अद्वैतपरिहारः ... १९६	
॥ हिङ्गुधारणम्		गुरुसम्प्रदायः	
॥ वृकास्थिधारणम्		इष्टदेवास्यर्थना ... १९७	
॥ कोलमूत्रार्द्रश्चत		प्रथमप्रकोष्ठसमाप्तिकालः	
॥ कर्मिकाधारणम्		कुशिकाकर्तुः परिचयः	

श्रीः
मञ्जूषोद्धाटनात्पूर्वं शुद्धिपत्रमधस्तनम् ।
समादाय दयाशीलैर्विधेयं दोषमार्जनम् ॥

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	११	क्रधि	क्रुधि
६	१९	रसंवहा	रसवहा
७	५	अद्यावधि	अद्यावधि
"	२३	क्रोधाय ।	क्रोधाय
१२	१४	शतं	शृतं
१३	१६	भ्रष्टा	मृष्टा
१९	३	ज्वाहयेत्	ज्वालयेत्
२१	१	" कंभी "	" कंभी "
२२	२	एतङ्गे	एतदङ्गे
"	८	पारदः	पारदं
"	१७	शृङ्गि, कविषं	शृङ्गिकविषं
२४	२१	आमलकी	अम्लिका
२५	११	वद्यानां	वैद्यानां
२९	५	भ्रष्टा	मृष्टा
"	१६	लङ्कारः	लङ्कारः
३२	२६	ब्रूयादेव	ब्रूयादेव
३३	१०	चेष्ट्यते	चाहरेत्
३४	९	क्वाथे	तैले
३५	१२	मूलक्वाथः	मूलक्वाथः
"	१८	पृष्ठोरः	पृष्ठोरः
३६	२०	दरुनज	दरुनज
३९	२७	पर्पटः	पर्पटः

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४१	१५	कल्पमान	कल्प्यमान
४२	२	पिष्टवा	पिष्ट्वा
"	५	घृष्टवा	घृष्ट्वा
४५	२१	भ्रष्टा	भृष्टा
"	२५	पिप्पली-शुण्ठी	पिप्पलीहृग्गितालशुण्ठी
"	२६	जयपालानां	जयपालानां
४७	१५	मान्द्यादिः	मान्द्यादिः
५५	१	भ्रष्टा	भृष्टा
"	३	"	"
"	४	"	"
"	"	भ्रष्टम्	भृष्टम्
५७	६	भ्रष्टे	भृष्टे
५९	३	भ्रष्ट	भृष्ट
"	४	विजाय	विजया
"	२७	धन्य	धन
६५	१८	भ्रष्ट	भृष्ट
६६	९	ह्लभस्म	श्लभस्म
"	१५	गोमू	गोमूत्रे
६९	१	कुर्वन्ती	कुर्वती
"	११	विधती	विदधती
७५	१	दूरीकर्तु	दूरीकर्तु
८४	२५	शाकम्भ; रीयम्	शाकम्भरीयम्
९९	१३	विमर्द्यै विमर्द्यै	विमर्द्य विमर्द्यै
१०४	१	दूर्वा	दूर्वा
११०	१२	हिमाल्य	हिमालय
"	२२	स्वस्थ्य	स्वास्थ्य
११३	२५	कीटाणनां	कीटाणूना

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
११८	१८	क्षयायजयी	क्षयामयजयी
"	२३	अग्निमन्थ	अग्निमन्थः
"	२४	कर्कटशृङ्गी	कर्कटशृङ्गी
१२२	८	त्वदधिकै	त्वदधिकै
१३४	२३	इति	इति
१३७	१	चूर्ण	चूर्ण
"	३	क्वाथेन	क्वाथेन
"	५	त्वं च	त्वचं
१४७	८	मूर्च्छितस्य	मूर्च्छितस्य
१५१	२२	तमगौ	तगौ
१६१	२२	मरीचम्	मरीचम्
१६५	६	पर्पटादीनां	पर्पटादीनां
"	२२	इवेतजीरं	इवेतजीरं
१७१	५	भक्षणीयेति	न भक्षणीयेति
"	७	विमर्दयेत्	विमर्दयेत्
१७४	२१	विभीतः ०	विभीतः ?
१८२	४	शतवारी	शतावरी
१८७	१३	प्रसिद्धाषधिः	प्रसिद्धौषधिः
१९२	९	ते त्वानुभवो	ते त्वानुभवो
१९६	१४	ललिता	लालिता

कटुकषायरसा अपि माधुरीसुपगताः खलु यत्र विभान्ति ताम् ।
सुरसिका रसयन्तु सुधासुतिं रसवतीं जयदेवसरस्वतीम् ॥ १ ॥
तदनुगां हनुमद्बुधभारतीं प्रददतीं विदुषां प्रतिभारतिम् ।
समनुभूय भवन्तु विचक्षणाः सुकृतिनः कृतिनः सुकृतक्षणाः ॥२॥

श्रीजयदेवहनुमत्पसादौ शाशिणाचिमौ ।
यष्टेखनीकलोद्भूता मञ्जूषेयं सकुञ्जिका ॥

श्रीः

श्रीगणेशाय नमः ।

जोशुपाख्यायुर्वेदाचार्यकविजयदेवशास्त्रिनिर्मिता

सिद्धभैषज्यमञ्जूषा

कुञ्चिकाख्यव्याख्योपेता ।

प्रथमप्रकोष्ठे

उपोद्धातकोष्ठकम् ।

कारुण्यापूरभरितस्वान्तमन्तस्तमोपहम् ।

घन्दे वाक्मनसातीतवैभवं शाम्भवं वपुः ॥ १ ॥

यल्लीकालवतो जगज्जनिलयौ चित्रं समुन्मीलतो

यन्माहात्म्यविमर्शनेऽपि छनयः आन्ताः पुनः किं परे ।

यो मूर्धं सकृत्तस्य चामृतरतस्यास्ते दयालुः प्रभुः

स्वान्ते मे प्रतिभासतां स भगवान् भक्तप्रियो माधवः ॥ २ ॥

घन्दे सन्देहसन्दोहव्यपोहचतुरं गुह्यम् ।

नामाज्ञानाकरं कृष्णजनतातद्वतापहम् ॥ ३ ॥

आयुर्वेदनिधिर्गुणैर्निर्वचिप्राप्तप्रतिष्ठाभरः,

साहित्याम्बुधिमन्थनोन्नतगतिः, क्रीत्वा लसन् सन्मतिः ।

निर्व्याजप्रणयातुल्यदृढदयः, सौहार्दहृद्यो मयि,

जीयाच्छ्रीजयदेवशर्मसकविस्तन्वच्छ्रुताः संविधाः ॥ ४ ॥

तदुक्तसिद्धभैषज्यमञ्जूषां कुञ्चिकाख्यया ।

व्याख्यया व्याकरोम्येतां भावोपेतां ययामति ॥ ५ ॥

अक्षैरश्लेष्यतिः कठिनविरचना चित्रशब्दार्थमिति-

इच्छन्दोऽलङ्कारधाराऽगणितगुणगुर्युद्धभावप्रचारा ।

मञ्जूषा वेदमभूषा किञ्च भवति विना कुञ्चिकां कार्यसिद्धयै

तत्समादत्ताकमस्यां यत्तनमिदमलं भूयसे स्यात्फलाय ॥ ६ ॥

सतीर्थस्य भैषज्यमञ्जूषिकायाः सतीर्थेन सातीर्थ्यमेवापितेयम् ।

सतां कुञ्चिका टीकिका सन्तनोतु पदार्थान्मतार्थान्यथार्थं गतार्थान् ॥ ७ ॥

इह खल्वस्मत्परमसुहृन्मयपुरराज्यान्तःपातिरामदुर्गस्थजोऽस्याख्यकुलावतंसः, आयुर्वेदान्चार्यशास्त्र्यादिविविधप्रशस्तिं विभ्रत्, श्रीमन्जयदेवशर्मसुकविर्नानातद्धनिपीडितान् जनानुद्दिधीर्षुः, प्रत्ननिबन्धैरगतार्थतां समर्थयमानो गुरुकृपापीयूषपाकोद्भवानायुर्वेदोदधिमन्थनोत्थांश्च विविधप्रयोगान्सम्यक् संगृह्य, आधुनिकांग्लयावनायुर्वेदप्रसिद्धानपि सिद्धान् कांश्चित्प्रयोगान्संभेल्यानेकैर्वैषैः स्वयमनुभूय, वैद्यविद्यासम्बन्धवन्धुनामप्युपचिकीर्षया, स्वयशःप्रचिख्यापयिषया चेमां “ सिद्धभैषज्यमञ्जूषां ” निर्मित्सुः प्रत्यह्व्यूह्वयपोहार्थं शिष्टपरम्परापरिप्राप्तं मङ्गलमारचयति- जयतीत्यादिभिः पद्यैः । तत्रापि संसारामरसुरनरदेशमेदेन वैद्यानां चतुर्विधत्वं मत्वादौ संसारभिषजं देवदेवं महादेवमुपवर्णयति—

जयति विशुर्भववैद्यो भुवनव्याधिप्रतिक्रियाकुशलः ।

सेवकजनैकबन्धुः करुणासिन्धुर्महेशानः ॥ १ ॥

जयतीति—भववैद्यः, भवस्य=संसारस्य वैद्यः=चिकित्सकः, यद्वा—भवत्यस्मात्संसार इति भवः=शिवः स एव वैद्यः । यस्माज्जगदुदेति तस्य पालनद्वारेण तच्चिकित्सकत्वमुचितमेव । भुवनव्याधिप्रतिक्रियाकुशलः, भुवने=संसारे ये यावन्तो व्याधयः=रोगास्तेषां प्रतिक्रियायाम्=प्रार्थनेनाभिमतदातृत्वान्नाशने कुशलः=प्रवीणः, यद्वा—भुवनम्=विश्वमेव व्याधिस्तत्प्रतिक्रियायां कुशलः । मुक्तिप्रद इति यावत् । यद्वा—भुवनशब्देन तद्गता त्रित्वसंख्यात्र विवक्ष्यते, तेन त्रिविधाः=आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिका वा, कायिकवाचिकमानसिका वा, आत्ममनःशरीराधिष्ठिता वा ये व्याधयः=क्लेशा आधयो दोषकर्मोभयनिमित्ता रोगा वा तेषां प्रतिक्रियायां कुशलः । सेवकजनानाम्=अनन्येनैव योगेन ध्यायतामेकः=असाधारणो बन्धुः=योगक्षेमनिर्वाहृत्वेन बन्धुतुल्यः । करुणायाः=निरवधिकृपायाः सिन्धुः=अगाधसमुद्र इवाधारभूतः । विशुः=सर्वव्यापको महेशानः=महादेवो जयति=सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति । सर्वेषु च स्वस्याप्यन्तःपातित्वात्स्वापेक्षयापि तस्योत्कृष्टत्वात्स्वस्य च ततोऽपकृष्टत्वात् “ नमस्कार्यावधिकप्रयोक्तृपुरुषविशेषनिष्ठापकर्षबोधनानुकूलव्यापारस्य ” नमःशब्दार्थत्वाज्जयत्यर्थेनात्र नमस्कारः आक्षिप्यते इति तं भगवन्तं प्रत्यहं प्रणत इति लभ्यते । अत्र श्लोके पूर्वार्धे एकस्यापि भकारस्यासकृदावृत्त्या साम्येन वृत्त्यनुप्राप्तो नाम शब्दालङ्कारः । उत्तरार्धे तु छेकानुप्रासाभासो रूपकमर्थालङ्कारश्च । पथ्यार्यावृत्तम् । आदौ नगणप्रयोगाद्ग्रन्थस्यास्य सुखप्रदता सूच्यते ॥

एवं भववैद्यस्तवानन्तरं कमप्राप्तौ सुरवैद्यौ स्तौति—

वन्दे तौ सुरभिपजौ चलितं याभ्यां चिकित्सितं चारु ।

अवलम्ब्योज्झितशोकः ससुखो जीवति चिरं लोकः ॥ २ ॥

बन्दे इति—अत्र याम्यामिति पञ्चमी । याम्याम्=अश्विन्यां चलितम्=प्रवृत्तं चारु=मनोहरं वातादिदोषत्रयविज्ञानसिद्धत्वेन निर्दुष्टमिति यावत् । चिकित्सितम्=चिकित्साप्रतिपादकमायुर्वेदागममवलम्ब्य=उपायत्वेनाप्रित्य लोकः=ससारस्थो जनः, उज्जितः त्यक्तः शोकः=शोकजनको रोगसमूहो येन तादृशस्तथा ससुखः सुखेन=सुखजनकेनारोग्येण सहितः सन् चिरम्=पुरुषायुषं यावत् जीवति, तौ=तादृशौ लोकेवेदप्रसिद्धौ सुरभिषजौ=देववैद्यौ भगवन्तावश्विनौ बन्दे=अभिवादये । पद्येऽत्रापि पूर्ववद्वृत्त्यनुप्रासच्छेकानुप्रासावलङ्कारौ । पठ्यार्या ॥

अधुना सुरनरवैद्यं धन्वन्तरिमुपस्तौति—

धन्वन्तरिमहमीडे यस्य कृपातोऽमरत्वममरेषु ।

यन्मुखगलितादगदाद्विघ्नन्ते नीरुजा मनुजाः ॥ ३ ॥

धन्वन्तरिमिति—यस्य भगवतः कृपातः=करुणयैवामरेषु=देवेषु अमरत्वम्=मृतिराहित्यं वर्तते इति निरुक्तिर्नाम काव्यलक्षणम् । “आविर्भव कलशं दधदर्णवाद्यः पीयूषपूर्णममरत्वकृते सुराणाम् ।” इत्येवं पुराणसिद्धकथया भगवतो धन्वन्तरेः सुराणाममरीकरणं सुप्रतीतमेवेति तत् एवावसेयम् । तथा, यन्मुखगलितात्=यदानेन्दोराविर्मुतादगदात्=रोगप्रत्यनीकादायुर्वेदामृतान्मनुजाः=मानवाः, न केवलं त एवापि तु सर्वे प्राणिनो नीरुजाः=रोगनिर्मुक्ताः सन्ति । सहि देव आयुर्वेदप्रवर्तकः। तं धन्वन्तरिमहमीडे=स्तौमि । पूर्ववद्वृत्तमलङ्कारश्च ॥

अधुना स्वगुरुं स्तौति—

देशवैद्यं गुरुवरं चिकित्सामृतसागरम् ।

नुमोऽबोधतमःस्तोमतरणिं च भिषह्मणिम् ॥ ४ ॥

देशेति—देशे वैद्यो देशवैद्यस्तम् । अत्र वैद्यशब्दगतैकत्वसंख्यां विवक्षित्वा सकले शेखावाटीप्रदेशे योऽद्वितीयो वैद्य इत्यर्थकरणेन इतरवैयातिशायितया सकलजनप्रार्थ्यमानतया चातीव प्राशस्त्यं व्यन्यते । गुरुषु=वर्णमातृकामारम्य गहनशास्त्रपर्यन्तमुपदिष्टवत्सु वरम्=श्रेष्ठम् । चिकित्सैवामृतं तस्य सागरम्=समुद्रम्, लेषमर्यादया—चिकित्सया=अनितरसाधारणचिकित्साकरणेनामृतम्=अमरम्, चिरस्थायियंशःप्रसरमिति यावत्, तादृशं सागरम्=सागरमल्लशर्मनामकं पिलानीवास्तव्यमधुना मोहमयीमधिवसन्तं वैद्यतल्लजं, तथा—अवोषः=पदार्थतत्त्वज्ञानमेव तमःस्तोमः=अन्धकारसमूहस्तत्र तरणिम् । सूर्यम् । चिरप्ररुढं शास्त्रसन्देहसन्दोहं यो हेलयैव निरमूल्यतं तादृशमिति यावत्=

भिषङ्मणिरिवेति भिषङ्मणिस्तम्=मणिमिव प्रकाशमानमित्यर्थः । पूर्ववत्—भिषक्चासौ मणिः=काश्मीरिको हरनन्दरायसंस्कृतकालेजप्रधानायुर्वेदाध्यापक आयुर्वेदाचार्यः प्रख्यातः कीर्तिः श्रीमणिरामशर्मवैद्यमहाभागस्तं च जुमः=सविशेषभक्त्या प्रणमामः । अत्र कविना आयुर्वेदप्राथमिकशिक्षागुरुः श्रीसागरमल्लशर्मा द्वितीयो गुरुः श्रीमणिरामशर्मा आयुर्वेदाचार्यश्चेति सूचितम् । अनुप्रासः, श्लेषो रूपकश्चेत्यलङ्काराः ।

ते सन्तोऽपि नमस्यन्ते ये सहन्ते परोन्नतिम् ।

उपकारपराः शूराः कृपायां क्रुधि कातराः ॥ ५ ॥

त इति—ये परस्य=स्वातिरिक्तस्य योग्यविदुषः उन्नतिम्=प्रन्थनिर्माणवैदुष्य-ख्यात्यादिरूपमभ्युदयं सहन्ते=महोदारविचारत्वात्तत्र मात्सर्यमप्रकाशयन्तस्तत्प्रचारादिकर्मणि सहयोगमाकलयन्ति, अतएव—उपकारपराः=परोपकारयशसा धनिनः, कृपायां शूराः=वीराः, यतस्ते उपकारपराः । किञ्च, क्रुधि=क्रोधविषये कातराः=कारणे सत्यपि येषां न कदाचित्क्रोधप्रयुक्तो मुखरागः समुद्भवतीत्यर्थः । ते=एवं गुणविशिष्टाः सन्तः=महात्मानोऽपि मया नमस्यन्ते=हार्दिकेन प्रेम्णा नमस्कियन्ते । त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः, परगुणपरमाणूपर्वतीकृत्य नित्यं निजहृदि विकसन्तः सन्तो मदीयामिमां “ सिद्धमैषज्यमञ्जूषा ” जगतः किञ्चिदुपकरिष्यन्तीमाकलय्य हृदयेनाभिनन्दन्त एतत्समादरे दयां दर्शयेयुरिति सङ्कलयितुर्गूढाभिसन्धिः । अनुप्रासच्छटाश्रापि ॥

अधुनोपादेयतां ध्वनयन् स्वविधेयं प्रतिजानीते—

आयुर्वेदमहोदधिलब्धामोघप्रयोगरत्नाढ्याम् ।

भिषजां सदनविभूपां विदधे सिद्धप्रयोगमञ्जूषाम् ॥ ६ ॥

आयुर्वेदेति—आयुर्वेदः—“ आयुर्हिताहितं व्याधिर्निदानं शमनं तथा । विद्यते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्वेद उच्यते ॥ अनेन पुरुषो यस्मादायुर्विन्दति वेत्ति च । तस्मान्मुनिर्वैरेप आयुर्वेद इति स्मृतः ॥ हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् । मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥ ”—इत्येवमुपवर्णितमाहात्म्यम्, हेतुलिङ्गोपध्यानम्, स्वस्थातुरपरायणम्, निखिलसुरनरतिर्यगायुरारोग्यप्रदम्, शल्यशालाक्यकायचिकित्सा-भूतविद्याकौमारभृत्यागदन्तन्नरसायनतन्त्रवाजीकरणतन्त्रेत्यङ्गाद्युक्तम्, पुण्यम्, शाश्व-तिकम्, अनुत्पाद्यैव प्रजाः स्वर्गंभुवा निर्मितमथर्ववेदस्योपाङ्गभूतं शास्त्रम्, स एव महानु-दधिः=अगाधत्वादनन्तपारत्वादकृतमतीनामगम्यरूपत्वाच्च महासमुद्रः, तस्माद्विधाः=गुरु-कृपापरिपाकात्स्वीयपरिशिलनाच्च संप्राप्ताः, येऽमोघाः=सफलाः, रामबाणवदप्रतिघातेन

कार्यकरा इति यावत्, प्रयोगाः=औषधप्रकारास्त एव रत्नानि, अनर्थत्वादित्यर्थः । तैरा-
ज्याम्=कृतापुरणम् । भिषजाम्=भारतीयायुर्वेदे चिकित्सायाञ्चाभिमानवतामार्षिसिद्धान्तेषु
श्रद्धयतां वैद्यमहाभागानां नतु विदेशीयवेषभूषाविदूषितसारीराणां तदीयवाह्याङ्गभूषा-
चिकित्सचिह्नोभूतचक्षुषां स्वीयं सर्वमेव विनिन्दतां भिषक्पाशानाम्, सदनविभूषाम्=
एकयैवानया निखिलरोगसमूहनिवारणसिद्धया गृहशोभासम्पादयित्रीम्, सिद्धप्रयोगमञ्ज-
षाम्=सिद्धानां प्रयोगानां मञ्जुपेव मञ्जूषा तां, “सिद्धमैषज्यमञ्जूषा—” मिधं ग्रन्थमिति
यावत्, विदधे=सम्पादयामि ॥ अत्र रूपकमनुप्रासश्चालङ्कारौ । गीतिश्छन्दः ।

धातूपधातुघटितां जटितां रत्नैर्मनोरमैरनघैः ।

प्रमदामिव सुखफलदामञ्जीकुर्वन्तु पेटिकां भिषजः ॥ ७ ॥

धात्विति—भिषजः=अयि वैद्याः! धातूपधातुघटिताम्=धातवः—^२“स्वर्णं रूप्यं च ताम्रं
च वङ्गं यसदमेव च । सीसं लोहं च सप्तैते धातवो गिरिसंभवाः ॥” इत्युक्ताः, उपधातवः—
“सप्तोपधातवः स्वर्णमाक्षिकं तारमाक्षिकम् । त्रुत्यं कास्यं च रीतिश्च सिन्दूरश्च शिलाजतुः॥”
इत्येवमुक्तास्तैर्घटिताम्=लक्षणया तच्छोधनमारणप्रयोगविधिप्रतिपादयित्रीम् । तथा-मनो-
रमैः=सरलरुपायैः साध्यत्वादनुरोगजनकत्वाच्च चेतोहरैः । अनघैः=निर्दोषैः, यथाशास्त्रं
विहितत्वादनेकवारं परीक्षितचमत्कारत्वाच्च परिशुद्धैरित्यर्थः । तादृशै रत्नैः=औषधप्रयोग
मणिभिर्जटिताम्=यथाधिकारं यथास्थानं च कृतप्रयोगसंविभागाम् । सुखफलदाम्=सुखं-
सुखजनकमारोग्यरूपं फलं ददातीति तादृशीमिमां पेटिकाम्=“सिद्धमैषज्यमञ्जूषाम्,”
प्रमदाम्=प्रकृष्टमदां वनितामिव भवन्तोऽञ्जीकुर्वन्तु । प्रमदापि धातूपधातुभिः=रसासृङ्मां-
समेदोऽस्त्व्यादिभिर्घटिता, मनोरमैरनघै रत्नैर्जटिता, सुखजनकापत्यरूपफलदायिनी भवति ।
अत्र—उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकशब्दानां चतुर्णामुपादानेन पूर्णोपमालङ्कारः ।
गीतिश्छन्दः ।

नेयं तथा यथान्या भाराय स्यादतो गले लान्तु ।

अन्यास्ता गृहभूषा मञ्जूषा कण्ठभूषासौ ॥ ८ ॥

नेयमिति—यथान्या मञ्जूषाश्चौरादिकृतापहरणादिवर्जनाय भास्वल्लोहघटितत्वा-
ङ्गाराय भवन्ति, तथा नेयं भवतां भाराय स्यादत इमां सोत्कण्ठं कण्ठे मन्तो गृहन्तु ।
ननु मञ्जूषा गृहे स्थाप्यते न तु केनचित्कण्ठे इति किमिति तथा कर्तुमेव प्रोत्साह्यमहे
इति मास्म शङ्किषत, यतो गृहभूषास्ता अन्या=लोहादिघटिता मञ्जूषा भवन्ति,
असौ=“सिद्धमैषज्यमञ्जूषा” तु भवतां कण्ठभूषा भविष्यति । अत्रोल्लिखिताः प्रयोगाः
सर्वे बहुशोऽनुभूताः, चिकित्सारीतिश्च तथा सरलसरलेन पथा निरदेशि यथा नान्यः

कश्चन ग्रन्थोऽत्रापेक्षित्यते इति भवन्त्येदिमां कण्ठस्थां कुर्युरवश्यमियं ललितललितैः
मदैर्जनमनांसि मोहयन्ती भवतां कण्ठान्मूषयिष्यतीति निर्मातुराकृतकम् । अत्रोपमेया-
धिक्यपर्यवसायी व्यतिरेकोऽलङ्कारः, अनुप्रासश्च । पथ्यार्यावृत्तम् ॥

सद्वृत्तार्थवती सती गुणवती सालङ्कृतिः सुश्रुति-

निर्दोषा निरवग्रहा रसवहा सद्गर्णवाग्विग्रहा ।

प्रत्यग्राभ्युदया पुनः सहृदयानन्दोदयावासभू-

र्मञ्जूषा रमणीव रम्यवचना कस्यास्ति न प्रीतये ॥ ९ ॥

सदृतेति—इयं मञ्जूषा रमणी=महिलेव कस्य प्रीतये नास्ति, अपि तु सर्वस्यैव ।
यः श्रोता, यश्च द्रष्टा, यश्चाप्यनुभविता सर्वानप्येतानियं सर्वथा प्रीणयतीत्यर्थः । की-
दृशीयम् ? सन्ति=शोभमानानि वृत्तानि=आर्यागीत्यादिच्छन्दांसि यस्यां तादृशी ।
अन्यत्र—सदृता=सदाचरणप्रवणा । अर्थवती=चमत्कारजनकार्यशालिनी, चिकित्सकानां
धनादिसाधनायालम्बवित्रीच । रमणीपक्षे—पुत्रादिप्रयोजनवती “व्यये चासुखहस्तया”
इति शास्त्रोक्तगुणशालित्वाद्धनवती च । सती=भ्रेष्टा शोभमाना वा, अन्यत्र—साध्वी ।
गुणवती=माधुर्यैवःप्रसादाख्यकाव्यगुणविशिष्टा, अन्यत्र—रूपौदार्यवातुर्यादिगुणगण-
नीया । सालङ्कृतिः=उपमानुप्रासाद्यलङ्कारसहिता, अन्यत्र—कटककुण्डलाद्याभरणप्रभा-
भासुरा । सुश्रुतिः=मञ्जूषापक्षे—सुखधवा, रमणीपक्षे—भ्रेष्टप्रवणवती सुकीर्तिमती च ।
निर्दोषा=श्रुतिकटुत्वादिकाव्यदोषवर्जिता, अन्यत्र—व्यभिचारादिदोषरहिता । निरव-
ग्रहा=इतरनिरपेक्षत्वेन स्वतन्त्रा, रमणीपक्षे=निरवग्रहेतिच्छेदेनास्वतन्त्रा, पतिवश्येत्यर्थः ।
रसवहा=एकत्र—रसान्पारदविकारभूतांश्चन्द्रोदयादीन्वहति तादृशी, अपरत्र—पतिविषयक-
प्रेमवती । सद्गर्णवाग्विग्रहा=मञ्जूषापक्षे सन्तो वर्णा यस्यां तादृशी वाक्=शब्द एव
विग्रहः=शरीरं यस्यास्तथाभूता, रमणीपक्षे—सन्तो वर्णश्च वाक्चविग्रहश्च यस्याः सा=
सदृपा, सद्गर्णा, सच्छरीरा चेत्यर्थः । प्रत्यग्राभ्युदया, प्रत्यग्रः=अभिनवोऽभ्युदयः=
उन्मेषो यस्याः सा, नूतनतयैव जगति प्रकाशमासादयन्तीत्यर्थः । रमणीपक्षे तु नवोदे-
त्यर्थः । सहृदयानन्दोदयावासभूः, सहृदयानाम्=रसिकजनानां य आनन्दस्योदयस्त-
स्यावासभूः=स्वच्छन्दास्वपदमन्दिरमित्युभयत्र समानोऽर्थः । तथा रम्याणि=एकत्रानु-
प्रासच्छटाविच्छुरितत्वादपरत्र स्वभावतः प्रवृत्तत्वान्मञ्जूनि वचनानि यस्यां तादृशी ।
एवंविधां मञ्जूषामिमां वीक्ष्यावश्यं श्रीमन्तः प्रसीदन्तिवत्यम्यर्थना । अत्र—रूपानु-
प्राणिता पूर्णोपमा, अनुप्रासच्छटा च । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥

उपोद्धातकौष्ठकम् ॥

चित्रशब्दार्थसम्पन्ना नानाबन्धविभूषिता ।

सदौषधसमापूर्णा मञ्जूषा कस्य नो मुदे ॥ १० ॥

चित्रेति—चित्राः=प्रतिपदं नवीनतां धारयन्तो ये शब्दा अर्थाश्च तैः सम्पन्ना, नाना=अनेकविधा ये बन्धाः=चक्रबन्धमुसलबन्धादिचित्रकान्यरचनाप्रकारविशेषास्तैर्विभूषिता, सन्ति=आद्यावधिरामवाण्ताख्यापनपुरःसरमन्यत्राप्रकाशितत्वेन ग्रन्थेऽस्मिन् सुन्दरविधया बोधितत्वेन च सर्वश्रेष्ठानि यान्यौषधानि=सिद्धप्रयोगास्तैः समापूर्णा मञ्जूषेयं कस्य मुदे नो भविष्यति, सर्वस्यापि हृदये सान्त्वानन्दं निःस्यन्दयिष्यतीत्यर्थः ॥

सत्सु नानानिवन्धेवेतद्ग्रन्थप्रथमप्रयोजनं विवृणुते—

सिद्धा योगाः कीर्तिता ये प्रतननूतनचिकित्सकैः ।

तेषां सङ्ग्रहणायैव मञ्जूषेयं विरच्यते ॥ ११ ॥

सिद्धा इति—प्रतनाः=पुराणा भगवन्तध्वरकादयो महर्षिप्रवरास्तच्छिष्यपारम्परी-परिप्राप्तपद्धतसराश्च, नूतनाः=आधुनिकाः कतिपये स्वासाधारणविधौभवेन, विदेशीयै-र्विधर्मिभिश्च स्वीयाचारप्रचारमीहमानैरामूलादुन्मूलयितुमुपकल्पितस्योपायुर्वेदागमस्य समुद्दिधीर्षयानेकशः शिष्याननुशिष्य दिक्षु प्रचारणेन च जगति प्रसिद्धयन्तो ये चिकित्सकाः=वैद्यमहाभागास्तैरेव सिद्धा योगाः कीर्तिताः=स्वीयनिबन्धेषु निबद्धाः सुखतश्च समुपविष्टास्तेषां सङ्ग्रहणाय=अनेकत्र प्रसूतैस्तैर्जगत् उपकारप्रतिबन्धमवेक्ष्यैकत्र निबद्ध प्रचारणायैवेयं मञ्जूषा विरच्यते । नान्यः कश्चिद्धेतुरिति ध्येयम् ॥

किमनया सेत्स्यतीत्याह—

रोगसागरशोषाय पोषाय प्रतिकर्मणाम् ।

सतां तोषाय रोषाय द्विषामेषा भविष्यति ॥ १२ ॥

रोगेति—एषा=मञ्जूषा रोगसागरशोषाय, प्रतिकर्मणाम्=चिकित्साज्ञानां पोषाय=पुष्टये, सताम्=शुणैकपक्षपातिनां महानुभावानां तोषाय तथा द्विषाम्=दोषान्वेषणतत्पराणां गुणवत्स्वर्षि पौरोभाग्यमाचरतां रोषाय=क्रोधाय । भविष्यति । ग्रन्थेऽस्मिन्सामिनिवेशं दोषान्वेषयन्तोऽपि स्वामीप्सितमनासाद्य दुष्टा-रुष्टा असन्तुष्टाश्च भविष्यन्तीति भावः । अनुप्रासः ॥

श्रुतेऽपि मत्प्रबन्धेऽस्मिन्मन्दोऽप्यानन्दमश्नुते ।

किं पुनस्तदभिप्रायचिन्तने चतुरो नरः ॥ १३ ॥

श्रुत इति—अस्मिन्=मृद्रीकामध्यनिर्यन्मसृणरसज्ञरीमाधुरीभाग्यभाजि मत्प्र-
बन्धे=मद्रचित्तसिद्धमैषज्यमञ्जूषाभिधग्रन्थे श्रुते=श्लोकमात्रपाठेन कर्णे पातितेऽपि मन्दः=
पदपदार्थपर्यालोचनपरिहीणमत्तिरपि जन आनन्दम्=सान्द्रसुधारसावगाहनमिव विगलित-
वेद्यान्तरं कमपि लोकोत्तरचमत्कारमश्नुते=अनुभवति । तदभिप्रायचिन्तने चतुरः=एत-
दीयरचनासौष्ठवभावगाम्भीर्यादिमर्मज्ञस्तथात्रोल्लिखितप्रयोगसारासारविचारपारीणश्च नरः
पुनरानन्दमश्नुते इति किमु वक्तव्यम् ! पद्येऽस्मिन्-मकारदकारचकारादीनामनुप्रासो रस-
नीयः । अर्थापत्तिरपि ।

विगुणापि मदुक्तिर्वा सुखाय समुदेष्यति ।

स्वर्णभरणभारोऽपि केषां कष्टाय जायते ॥ १४ ॥

विगुणेति—वा=अथवा, मा भूवन्नत्र मदुक्ताः केऽपि गुणास्तथापीयं मदुक्ति-
र्विगुणा सत्यपि शुष्कार्कं सुखाय=निरतिशयानन्दजननाय समुदेष्यति=उदयं लप्स्यते
इति दृढो ममाशावन्धः । ततश्च “ नहि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते ” इति न्या-
यमनुसरन्नेतद्गुणवर्णने मौनमेवावलम्ब्ये । अत्र मदुक्तिर्विगुणापि-भवतां सुखं संजनयिष्य-
तीति विरोधः । श्लेषेण—विविधा गुणाः=माधुर्यादयो यस्यां सेति तत्परिहारः । स्वर्णेति,
नहि काचित्कामिनी आपादतल्लभस्तर्कं मण्डनमण्डितापि कथंचित्सन्तुष्यति प्रत्युताधिके-
भ्य एव स्पृहयतीति भावः । अत्र दृष्टान्तोऽर्थालङ्कारश्चेकानुप्रासश्च ॥

रोचते कविता नो चेदादेयं त्वौपधामृतम् ।

अपि क्षारादकूपारान्मणिराशिरवाप्यते ॥ १५ ॥

रोचते इति—चेत्कालिदासादिकाव्यवैदग्धीमुग्धेभ्यो भवद्भयो भिन्नवचित्त्वादेत-
दीया कविता न रोचते, अद्यापि ग्रन्थादस्मादौपधामृतन्त्वादेयमेव । क्षारादप्यकूपारात्=
समुद्रान्मणीनां राशिरवाप्यत एव । नहि व्यवसायिनः क्षारवारिमकरौर्वाग्निभिराहता अपि
विरमन्ति, प्रत्युतानेकैरुपायैर्नवनवैश्चाविष्कारैर्मणिराशिमभीप्सितमासाद्यैव विश्राम्यन्ति ।
दृष्टान्तश्चेकानुप्रासश्च ॥

निकृष्टादपि चोत्कृष्टं गृह्णात्येवाशु सारवित् ।

नीचानीतापि कस्तूरी कस्तूरीकुरुते न ताम् ॥ १६ ॥

निकृष्टादिति—सारवित्=विवेकपटुर्निकृष्टात्=स्वतो न्यूनादपि, उत्कृष्टं वस्त्वाशु
गृह्णात्येव नतु तत्संसर्गदोषं विमृश्य परिजिहीर्षति । कस्तूरी नीचेन=हिंसादिनिरतेन
पर्वतीयेन काम्बोजादिना म्लेच्छेनाप्यानीतास्ति, किन्तु, कस्तां नोरीकुरुते । सर्व एव
तदीयगुणमुग्धस्तां गृह्णाति । वैधर्म्यनिबन्धना प्रतिवस्तूपमा यमकमनुप्रासश्चेत्यलङ्काराः ।

अत्र गुणगृह्यालूनभ्यर्थयते—

अनुभूय क्रियाः सर्वाः सन्दर्भेऽत्र प्रदर्शिताः ।

क्षणं कृपाकटाक्षांस्तत्क्षिपन्तिवह विचक्षणाः ॥ १७ ॥

अनुभूयेति—अत्र सन्दर्भे सर्वाः क्रियाः स्वयमनुभूय = प्रत्यनूत्तनिबन्धसन्द-
र्भान्सर्वानश्रयान्योगानिर्माथ, तत्सत्यासत्यत्वे सम्प्रकरीक्ष्य, "व्याघेरयुक्तं यद्द्रव्यं
गणोक्तमपि तत्त्यजेत् । अनुक्तमपि यद्युक्तं योजयेत्तत्र तद्बुधः ॥" इति शिष्टशासना-
नुरोधेन विसंवादान्परिहृत्य च प्रदर्शिताः । तत्=तस्माद्विचक्षणाः=शुद्धिमन्तः क्षणमिह कृपा-
कटाक्षान् क्षिपन्तु, सदसद्विवेकेन ग्रन्थमिमं समालोचयन्तिवत्यर्थः । वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः ॥

अल्पिष्ठाप्यर्थभूयिष्ठा गरिष्ठा योगतल्लजैः ।

श्लोकैः श्रेष्ठा गुणैः प्रेष्ठा तत्प्रतिष्ठाप्यतां बुधैः ॥ १८ ॥

अल्पिष्ठेति—यत् इयं मञ्जूषा प्रमाणतोऽल्पिष्ठाप्यर्थभूयिष्ठा = प्रतिपाद्यार्थबाहु-
स्यवती, एनामनुसृत्य चिकित्सामाचरतां भनादिप्रयोजननिष्पादनायालम्भविश्री च । तथा
योगतल्लजैः=श्रेष्ठप्रयोगैर्गरिष्ठा, श्लोकैः श्रेष्ठा, किञ्च गुणैः=माधुर्यादिभिः काव्यगु-
णैर्विषयप्रतिपादनसारत्वादिभिश्च प्रेष्ठा = प्रियतमा विद्यते, तत् बुधैः = न केवलं ग्रन्थ-
भारवहनदुर्भगैः, किन्तु सारासारविवेकपटुत्वादनर्धैर्विद्वद्भिरियं प्रतिष्ठाप्यताम् = अ-
स्याः प्रामाणिकतासमुद्घोषणद्वारेण अगति प्रचारं लम्ब्यताम् । अत्र वृत्त्यनुप्रासच्छब्दाः ॥

साङ्ख्यविलोपादिदोषपरिजिहीर्षया प्रमाणमप्याह—

सगर्भा साधुसन्दर्भा द्विप्रकोष्ठाष्टकोष्ठका ।

विज्ञैः सा योगमञ्जूषा स्थाप्यतां स्वस्ववेश्मनि ॥ १९ ॥

सगर्भेति—इयं योगमञ्जूषा सगर्भा=योगाख्यगर्भवती, साधुः=मनोहरः सन्दर्भः=
रचनाप्रकारो यस्यास्तादृशी तथा द्विप्रकोष्ठाष्टकोष्ठका चास्ति, सा विज्ञैः स्वस्ववेश्मनि=स्वीये
स्वीये सदने स्थाप्यताम्=निधीयताम्, न केवलं तथैव क्रियतामपि तु योगमञ्जूषेयमने-
कशः परिशील्यतामेतदीयप्रयोगानादाय चिकित्सयतां चेत्याकृतम् । इदमस्याः प्रमाणम्-
मञ्जूषायां हि प्रकोष्ठकानि कोष्ठकानि च भवन्ति, तथैवात्रापि—“सिद्धभैषज्यमञ्जूषायाम्”
हे प्रकोष्ठे एतिप्रकोष्ठकानि च भवन्ति, तथैवात्रापि कोष्ठकानि कोष्ठकानि योगमञ्जूषायां चानेकास्तीति ।

संप्रति कोष्ठसमाप्तौ स्वकीर्त्यनुवृत्तये स्ववंशादिकमाह—

विप्राग्रणीश्यामलरामसन्तुर्यो रामदुर्गे जयदेवजोशी ।

तस्यानुभूतौपधपेटिकायां यातं समाप्तिं प्रथमं हि कोष्ठम् ॥२०॥

इति श्रीसिद्धमैषज्यमञ्जूषायां प्रथमप्रकोष्ठे प्रथमं कोष्ठम् ।

विप्रेति—विप्राणाम्= “पोद्दार”वंशीयवैश्यकुलगुरुणां “जोशी” इत्युपाधिभाजां खण्डेलवालब्राह्मणानामग्रणीर्यः श्यामलरामः=प्रसिद्धः पण्डितसर्वस्वरामशर्मा तत्सन्तुः । रामदुर्गे=“रामगढ़” इति प्रसिद्धनगरे । जयदेवजोशी पञ्चान्तु (पंजाब) विश्वविद्यालयतो लब्धशास्त्रिपदवीको निखिलभारतवर्षीयायुर्वेदविद्यापीठतश्च लब्धायुर्वेदाचार्यपदवीकः । एतदीयं संक्षिप्तं चरितमग्रे वर्णयिष्यते । पेटिका=“पेटी” इति ख्याता मञ्जूषा ।

वाल्मे प्रातुरसीमवत्सलतया यो जातशिक्षाक्रमः
थ्रीध्रीदत्तगुरोः कृपामरतरोराप्तानवद्यागमः ।
वैद्यानां मणिरामशर्मगुरुणा सिद्धान्तमञ्ज्यापितोऽ-
ध्यक्षः सम्प्रति रामदुर्गद्वयकालेजकाध्यापने ॥
थ्रीमत्पण्डितफुल्लचन्द्रजनुपाऽऽचार्यप्रशंसाञ्जुपा
वीकानेरनृपेष्टरत्ननगरे संवासिना शास्त्रिणा ।
तेन श्रीहनुमत्प्रसादविदुषा मैषज्यमञ्जूषिका-
कोष्ठं कुञ्चिकयाऽऽदिमं द्रुविश्रुतं माधुर्यधुर्याक्षरैः ॥

इति श्रीसिद्धमैषज्यमञ्जूषायाः प्रथमप्रकोष्ठीयप्रथमकोष्ठक-
विवरणे कुञ्चिकायाः प्रथम आवर्तः ॥

प्रथमे प्रकोष्ठे

द्वितीयं कोष्ठकम्

अथ ज्वराधिकारः

अथास्तिकपुरन्धरः, “ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च भङ्गलमाचरणीय”मिति शिष्टशासनमनुसन्धानस्तत्रभवान्माङ्गलिकः कविर्मध्येग्रन्थं भङ्गलं ग्रन्थ्वाति—

शङ्करचरणसरोजं सुरमुनिमधुपैर्निपेवितं भक्त्या ।

प्रज्ञामधुवरलुब्धः समाश्रये त्रिविधतापघ्नम् ॥ १ ॥

शङ्करोति—सुराश्च मुनयश्चेति त एव मधुपाः=भ्रमरास्तैर्भक्त्या=निरतिशयप्रेम्णा निपेवितम्, तस्यां त्रिविधाः=आध्यात्मिकादिभेदेन कायिकादिभेदेन वा त्रिप्रकारा ये तापाः=दुःखानि, तान् हन्तीति तादृशं शङ्करचरणसरोजम्=शिवचरणकमलं, प्रज्ञामधुवरलुब्धः प्रज्ञैव मधुवरम्=अमन्दमकरन्दस्तत्र लुब्धोऽहं समाश्रये=सेवे ॥ अत्र पद्ये रूपकमर्थालङ्कारः । पद्यार्याद्वृत्तम् । अत्र समासपुनरात्ताभयं चेच्चतुर्थचरणं “त्रितापपापापहं कलये” इत्येवं विपरिवर्त्य पाठयम् ॥

इह सर्वेष्वेवायुर्वेदनिबन्धेषु सर्वरोगप्रधानत्वादादौ ज्वरस्यैव निदानचिकित्सादिकं वर्ण्यते । प्रस्तुतग्रन्थकारोऽपि तमेव सम्प्रदायं समाददानः प्रथमं ज्वरचिकित्सां निबध्नाति । तत्प्राधान्यञ्च—

देहेन्द्रियमनस्तापी सर्वरोगाग्रजो बली ।

ज्वरः प्रधानो रोगाणामुक्तो भगवता पुरा ॥ इत्यादिना,

ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युरोजोऽशनोऽन्तकः ।

क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी स्त्रोर्ध्वनयनोद्भवः ॥

इत्यादिना च चरकवाग्भटाद्याचार्यैरुपनिबद्धं द्रष्टव्यम् । तत्र च ज्वरागमनंभयमेव तावद्धारयति—

विष्णोर्नामसहस्रं जपतः शङ्का कुतो ज्वरातङ्कात् ।

तस्य कथं ज्वरभीतिर्यस्य च शम्भोः पदे प्रीतिः ॥ २ ॥

विष्णोरिति—“ विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं ” पठतः शिवचरणकमलयोः प्रीतिं वञ्चतश्च जातु चिदपि ज्वरावाधा नोदेतीति स्पष्टम् ।

लङ्घनमादौ शस्तं त्रातुमलं तत्ररं ज्वरत्रस्तम् ।

विधुमिव राहुग्रस्तं दानं वा श्रीहरेर्ध्यानम् ॥ ३ ॥

लङ्घनमिति—ज्वरे संप्राप्ते प्रथमं यत्कर्तव्यं तदुपदेशोऽयम् । यथा राहुग्रस्तं चन्द्रं धर्मशास्त्राद्युपदिष्टं दानं श्रीहरेर्ध्यानं वा त्रातुं समर्थं तथैव ज्वरत्रस्तं नरमादौ लङ्घनमेव त्रातुं समर्थं प्रशस्तम् । उक्तं चान्यत्रापि लङ्घनस्यादौ विधेयत्वं तस्य वैहानिकं फलञ्च—

ज्वरे लङ्घनमेवादायुपदिष्टमृते ज्वरात् ।

क्षयानिलभयक्रोधकामशोकधमोद्भवात् ॥

आमाशयस्थो हृत्वाग्निं सामो मार्गोन्मिषापयन् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥

अनवस्थितदोषाम्लैर्लङ्घनं दोषपाचनम् ।

ज्वरघ्नं दीपनं काह्लारुचिलाघवकारकम् ॥ इति ।

मरिचं तीक्ष्णच्छदकं मधुरा मधुकं शतं तु तैरुदकम् ।

पाचनमेतदृष्टं सितया मिष्टं ज्वरोष्णिष्टम् ॥ ४ ॥

मरिचमिति—

लङ्घनं स्वेदनं कालो यवागवस्तिक्तको रसः । पाचनान्यविपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे ॥

—इत्युक्तदिशा पूर्वं लङ्घनरूपं पाचनमुक्तम् । अथुना तु आमदोषे ज्वरे मुख्यभेषजप्रयोगस्य ज्वरप्रकोपकतया निषिद्धत्वात् सामान्यतस्तत्पाचनं निर्दिश्यते—मरिचम्, तीक्ष्णच्छदकम्—“ पोदीना ” इति ख्यातं सुगन्धपत्रकम्, मधुरा—शतपुष्पा, मधुकम्—यष्टीमधुकम्, एतैर्यथार्हमानैर्जलं निष्कवाध्य सितां निक्षिप्य प्रपिबेत् । सर्वज्वरेषु पाचनमेतदिष्यते ।

बहुलैस्तुलसीपत्रैरुपणमित्रैः कृतः कलाचित्रैः ।

क्वाथः सितासनाथः सागरकथनैर्ज्वरोन्माथः ॥ ५ ॥

बहुलैरिति—दशसंख्याकैस्तुलसीपत्रैः मरिचसहितैः, कला—खुवकला “क्लाकसीर” इति प्रसिद्धा, तथा चित्रितैः कृतः क्वाथो ज्वरमुन्मज्जाति । अयं योगो वैद्यसागरमहेश-भैरवरुपदिष्ट इति बोद्धव्यम् । अत्र सिता क्वाथं विधायोपरिष्ठात्क्षेप्या ॥

सुरसोपणनिर्यूहः ससितः पानाज्वरं निराकुरुते ।

अथवा निम्बकपायो मरिचसहायोऽप्यपाकुरुते ॥ ६ ॥

सुरसेति—सुरसा=सुलसी, तस्याः पत्राणां मरिचसहितानां निर्यूहः=काथः कृतसि-
ताप्रक्षेपः पानाज्ज्वरं नाशयति । तथा समरिचानां निम्बपत्राणां क्वाथोऽपि तदर्थकारीति
योगद्वयम् ।

अथ ज्वरावस्थायां पानयोग्यं जलमुपदिशति—

पाने कथितं पाथः प्रबलवृषायां षडङ्गपानीयम् ।

बालाकल्लकसिद्धं सकलपुराणज्वरे सिद्धम् ॥ ७ ॥

पाने इति—साधारणतः पानीयं ज्वरावस्थायां क्वथितमर्षावशिष्टं पातव्यम् । प्रब-
लायाम्=युर्ध्वमुदुप्लवन्त्यां सदाहायां पिपासायां तु षडङ्गपानीयम्=“मुस्तपर्वटकोशीरच-
न्दनोदीच्यनागरेः । शृतशीतं जलं दद्यात्पिपासाज्वरशान्तये ॥” इत्युक्तप्रकारम्, कार्ष्णि-
कैर्मुस्तादिभिः प्रस्यमितं जलमर्षावधिषितमर्षावशिष्टमवतारितं पानार्थं प्रदेयम् । पुराण-
ज्वरेषु तु सर्वेषु “नेत्रबाला” “अकरकरा” इति ख्याताभ्यां द्रव्याभ्यां सिद्धं जलं सि-
द्धयति । पक्षेऽत्र “वृषा” शब्दो भागुरिमतेनावन्तो ज्ञेयः । अन्यथैवाग्रहक्षेत्र “वृषि
स्यात्” इति पाठ्यम् ।

अथ क्षुत्प्रतीकारमाह—

क्षुधि मृदुफलमादेयं पक्वमथार्धोदकं पयः पेयम् ।

लवणोषणसंसृष्टा भ्रष्टाश्चापीह मृद्वीकाः ॥ ८ ॥

क्षुधीति—ज्वरितो वृषुक्षान्याकुलश्चेन्मृदुफलम् = अङ्गूरदाडिमादिकमादेयम् ।
अर्धोदकं पक्वं दुग्धं देयम् । किञ्च लवणमरिचमरिताः निर्गतबीजाः अक्षरेषु निधाय कि-
चित्पक्वा मृद्वीकाः=“मुनक्का” इति ख्याता द्राक्षा अपि ज्वरेऽत्र प्रशस्यन्ते । द्राक्षा
सरा वृष्णाज्वरदाहादिप्रशमनी च शाले स्मर्यते ।

अधुना विशिष्य वातादिज्वरप्रत्यनीकान्प्रयोगानाह—

विश्वगूडचीग्रन्थिकनीरम् । मारुततापध्वंसनधीरम् ॥ ९ ॥

विश्वेति—शुण्ठी-गुह्वची-पिप्पलीमूलानां क्वाथो वातज्वरं नाशयति । अक्षर-
पङ्क्तिच्छन्दः ।

धान्यकविश्वादेववृहत्यः स्पर्शनतापोत्कर्तनवत्यः ॥ १० ॥

धान्यकेति—धान्यकं शुण्ठी-देवदारु-कण्टकारीणां क्वाथो वातज्वरघ्नः । स्पर्शनः=
वायुस्तत्कृतो यो तापस्तदुत्कर्तनवत्यः ॥

शृतमथ धानाकुलकसमुत्थम् । शमयति पित्तज्वरमिति वित्त ॥ ११ ॥

शृतमिति—धाना=धान्यकम्, कुल्लकम्=पटोल्म् एताभ्यां सम्भूतं शृतम्=कायः
पित्तज्वरं शमयतीति यूयं वित्त=जानीत । शशिवदनाच्छन्दः ।

सतिलपलासैर्जलनलदाब्दैः । शिशिरकपायो ज्वरमरमत्ति ॥ १२ ॥

सतिलेति—तिलपलासः=तिलपर्णी, रक्तचन्दनमिति यावत्, तत्सहितैः । जलम्=
“नेत्रवाला” इति ख्यातम्, नलदम्=“खस” इति प्रसिद्धम्, अब्दः=मुस्तकः
एतैर्विहितो हिमकपायः पित्तज्वरमरम्=शीघ्रमत्ति=भक्षयति । हिमकपायविधिरग्रिम-
श्लोककुञ्जिकातोऽवधारणीयः ।

गूङ्गचीस्वरसो, निम्बकल्को, धान्यकजो हिमः ।

तिक्ताफाण्टः, पर्पटस्य क्वाथः, पित्तज्वरापहः ॥ १३ ॥

गूङ्गचीति—अत्र तिक्ता=कटुका । पर्पटः=“पित्तपापङ्गा” इति ख्यातः । श्लोकोक्ताः
पञ्चामी योगाः पित्तज्वरमपन्नन्ति । स्वरसादिपरिभाषास्तु शार्ङ्गधरीया अधस्ताभिर्दिश्यन्ते—

अहतात्तत्क्षणाकृष्टाद्द्रव्यात्क्षुण्णात्समुद्धरेत् ।

वस्त्रनिष्पीडितो यः स रसः स्वरस उच्यते ॥

कुडवं चूर्णितं द्रव्यं क्षिप्तं च द्विगुणे जले ।

अहोरात्रं स्थितं तस्माद्भवेद्वा रस उत्तमः ॥

द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत् ।

प्रक्षेपावापकल्कास्ते तन्मानं कोलसन्मितम् ।

क्षुण्णं द्रव्यपलं सम्यक्पङ्क्तिर्निरपलैः प्लुतम् ।

निशोषितं हिमः स स्यात्तथा शीतकपायकः

क्षुण्णे द्रव्यपले सम्यग्जलमुष्णं विनिक्षिपेत् ।

मृत्पात्रे कुडवोन्मानं ततस्तु लावयेत्पटात् ।

स स्याच्चूर्णद्रवः फाण्टस्तन्मानं द्विपलोन्मितम् ।

पानीयं षोडशगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत् ।

मृत्पात्रे क्वाथयेद्ब्राह्ममष्टमांशावशेषितम् ॥ इति ।

अत्रायुर्वेदप्रसिद्धाः पञ्चापि कषायाः कविना भङ्गीविशेषेणैकस्मिन्नेव लघुके श्लोके
समुपनिबद्धा इत्यहो चातुरी ! । मानं त्वेषां रोगिणो बलावलं वीक्ष्य न्यूनाधिकतया
कल्पनीयम् ।

वासामृताभयातिक्तैः क्वाथः श्लेष्मज्वरार्तिजित् ।

क्षुद्रामृताकणाविश्वैर्विहितोऽपि तथा मतः ॥ १४ ॥

वासेति—वासा=वाटरूपकः, अमृता=गुह्वरी, अमया=हरीतकी, तिक्तः= "चिरायता" इति ख्यातः, एतैर्विहितः कायः कफज्वरपीडां जयति । क्षुद्रा=कण्ट-
कारी, अमृता, कणा = पिप्पली, विश्वम् = जुष्टी, एतैर्विहितः क्वाथोऽपि तथाविध
एवेति क्वाथद्वयम् ।

क्षुद्रावासाकृष्णाविश्वैः कुष्ठाजानीशक्रोन्मिश्रैः ।

शाम्यत्येतैर्धात्वापन्नः श्लेष्मोत्पन्नस्तापः किञ्च ॥ १५ ॥

क्षुद्रेति—क्षुद्रा, वासा, कृष्णा=पिप्पली, विश्वम्, कुष्ठम्="कूठ" इति ख्यातम्,
अजानी=जीरकः स च इवेत आदेयः, शक्रः=इन्द्रियवः, एभिर्विहितेन क्वाथेन घातुं
समाश्रित्य स्थितोऽपि किं श्लेष्मोत्पन्नस्तापः=ज्वरो न शाम्यति, अपि तु शाम्यत्येव ।
विशुन्मालाच्छन्दः ।

मिषिमधुकोपणपुषितवनप्सा, वृद्धतरज्वरविटपिवनप्सा ।

क्वथितनिपीता क्षिपति बलासम्, मृशमुपचरिता पीनसकासम् १६

तत्फाणितमपि कर्षति पित्तम्, प्रौढवधूरिव कामुकचित्तम् ।

समदाडिमशार्करयुतमेतदमयति दाहं मदयति चेतः ॥ १७ ॥

पित्तरूपा जनितासु च रुक्षु, भ्रमवमनादिषु वितरत-मङ्क्षु ।

तदपि पुनस्तर्जणीजलमिश्रम्, रसयत दबथुं दचितुमजसम् ॥ १८ ॥

मिषीति--त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् । मिषिः=शतपुष्पा, मधुकम्="गुलेठी" इति
ख्यातम्, ऊषणम्=मरिचम्, एभिः पुषिता=मिलिता वनप्सा="गुलवनप्सा" इति ख्याता,
वृद्धतराः=अतिशयेन वृद्धिं गता ये ज्वरास्त एव विटपिनः=वृक्षास्तेषां वनमिव वनम्=समूहं
प्साति=भक्षयतीति तथामृता भवति । सा च क्वथिता निपीता च सती बलासम्=कफज्वरं
तज्जानन्त्याजपि रोगान्क्षिपति । सतताभ्यासेन तु सा पीनसम्="आनह्यते शुष्यति यस्य
नासा, प्रहेदमायाति च धूप्यते च ॥ न वेति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत्-
मपीनसेना॥--" इत्युक्तलक्षणं प्रतिशयायविशेषं कासं चापि नाशयति । तत्फाणितमिति,
फाणितम्=शार्करं "शरवत" इति प्रसिद्धम् । वनप्साशार्करं पित्तमपि नाशयति । प्रौढव-
धूरिति नातीव निगृहीतम् । एतदेव वनप्साशार्करं तुल्यमानेन दाडिमशार्करेण युक्तं दाहं
दमयति चित्तं च मदयति=हृषयति । इदं पित्तप्रकोपेन समुत्पन्नासु पीडासु भ्रमवमनादिषु
मङ्क्षु=शीघ्रमेव युयं निषिबत । तदपि=तद्वनप्साशार्करमेव तस्मिन्="गुलाव" इति प्रसि-

द्धायाः शतपञ्चाः अर्केण मिलितं सत् दधुधुम्=दाहं ददितुम्=नाशयितुं रसयत=आस्वा-
दयध्वम् । वनप्साशार्करविधिरधस्तात्रिर्दिश्यते—

वनप्सिकामष्टगुणे निश्चायां नीरे निधायथ विपाच्य जुल्लाम् ।

अष्टावशेषं शृतमाकलय्य संगालयेद्वाढपटेन युक्त्या ॥

चतुर्गुणां तत्र पचेत्सिताख्यां तन्तूद्गमो राजति यावदस्याम् ।

वनप्सिकाशार्करमेतदाहुः पित्तज्वरे देयमतीव सौम्यम् ॥

(सि. भे. म. मा.)

किञ्च—एवं निशि अष्टगुणे जले निधाय, प्रातर्मन्दवह्निपाकेनाष्टमांशमवशेष्य,
वस्त्रेण निर्गाल्यं, तच्चतुर्गुणसितां प्रक्षिप्य तन्तूद्गमावधिपाकेन यस्य कस्यापि द्रव्यस्य
शार्करं (शरवत) सम्पद्यते । त्रिष्वप्येषु श्लोकेषु हिन्दीभाषाप्रसिद्धं चतुष्पदी (चौपाई)
छन्दो विज्ञेयम् ।

संप्रति सन्निपातचिकित्सितमाह—

दोषसमूहे लङ्घनमाद्यं मूर्ध्नि च तैलं चन्दनकाद्यम् ।

भौतिकवायोः सम्परिहारः किञ्च विबन्धे पञ्चसकारः ॥ १९ ॥

दोषेति—दोषसमूहे=सन्निपाते प्रथमं लङ्घनं कार्यं तस्य सर्वत्र प्रशस्तत्वात् ।
शिरसि “चन्दनाद्यं तैलं” मर्दनीयम् । तन्निर्माणविधिश्चायमवधारणीयः—

—इवेतचन्दनम्, रक्तचन्दनम्, पतङ्गम्, दाहहरिद्रा, अशुब, कृष्णाशुब, देवदारु,
सरलम्=“धूपसरल” इति ख्यातम्, कमलपुष्पम्, कुशाकाशशरदभेक्षुत्तुं तृणपञ्चमूलम्,
कर्पूरः, कस्तूरी, लताकस्तूरिका=“वेदमुक्क” इति प्रसिद्धा, सिद्धकः, कुङ्कुमम्, जातीफलम्,
जातीपत्री, लवङ्गम्, एलाद्वयम्, कङ्कोलम्, स्पृक्का, पत्रकम्, नागकेशरम्, बालकम्, उशी-
रम्, जटामांसी, दावसिता, भीमसेनकर्पूरः, शैलेयम्=“छर्छरीला” इत्युक्तम्, मुस्तम्, रेणुका,
प्रियंगुः, श्रीवासः, गुग्गुलुः, लाक्षा, नखम्, रालः, धातकीकुसुमानि, ग्रन्थिपर्णम्, मज्जिष्ठा,
तगरम्, सिक्थकम्=“भोम” इति ख्यातम्—सर्वाणि समानानि गृहीत्वा, कल्कीकृत्य च, कस्मि-
न्निचच्छुद्धकटाहे निक्षिप्य, तत्र तच्चतुर्गुणं तैलं दत्त्वा, तैलाच्चतुर्गुणमेतेषामेव द्रव्याणां क्वाथं
तैलसमानं दुग्धञ्च दत्त्वा, सर्वमैकज्यं संमिश्र्य विपचेत् । तैलमात्रावशेषे कल्के चाहुल्या
वर्तनेन वर्तीवज्जायमाने सिद्धिं विज्ञायावतारयेत् । शीतं च तद्द्रव्येण गालयित्वा काच-
कूपीषु रक्षेत् । तदिदं “चन्दनाद्यं तैलम्” । भौतिकेति—सन्निपाते प्रबलबाह्यवातस्य सम्यक्
परिहारः कर्तव्यः । किञ्च, विबन्धे सति “पञ्चसकार” चूर्णं सेवनीयम् । तत्तु—

सैन्धवसनामुकिशिवाशुण्ठीशतपुष्पिकाकृतः क्षोदः ।

नाम्ना पञ्चसकारः शकृति विबद्धे समुपयोज्यः ॥ (सि. भे. म. मा.)

इत्युक्तं विज्ञेयम् । अत्र चम्यकमालाहृतम् ।

शीतविहारात्क्रुद्धसमीरे श्लेष्मविवृद्धचात्यन्तमधीरे ।

रोगिणि गुञ्ज्यादार्द्रकनीरे ह्यभ्रमदभ्रं शीतशरीरे ॥ २० ॥

शीतेति—चेत् शीतविहारात्=शीतलवायुसेवनस्नानादिना वायुः क्रुध्येत, कफो वधेत, तेन च रोगी अधीरो भवेत्, यद्वा—ज्वरार्तस्य शरीरं शीततां व्रजेतदेहशीमवस्थां वीक्ष्या दभ्रम्=बहुलमभ्रकमस्मार्द्रकरसेन प्रयोजयेत् । साधारणतोऽभ्रकमस्ममात्रा यावती ततो द्विगुणा देयेत्यर्थः । अभ्रकमस्मविधिः—“युप्रशस्तं कठोराहं गुरु कजलसन्निभम् । यत्र शब्दायते बहौ नैवोच्छ्वनं भवेदपि ।” इत्युक्तलक्षणं वज्राभ्रकं गृहीत्वा, तत्खण्डान्संताप्य संताप्य गोदुग्धे निर्वापयेत् । ततस्तद्दलानि पृथक् कृत्वा, कस्मिंश्चित्प्रस्तरपात्रे तण्डुलीय- (चोलाई) रसस्य त्रीन् भागान् निम्बुकरसस्य चैकं भागं भुत्वाऽत्राभ्रकं दुग्धाभिष्कासितं क्षिप्त्वाऽष्टौ यामानवस्थापयेत् । अपरेद्युर्जलेन क्षालयित्वा विचूर्णयेत् । इदं शुद्धं धान्या-भ्रकयोग्यं भवति । ततः कस्मिंश्चित्कम्बलखण्डे तदभ्रकं पादाभिशालिधान्यसंयुतं यद्वा दिनत्रयं जले निमज्जयेत् । दिनत्रयान्ते हस्तेन हृदं विमर्श कम्बलाद्गलितं श्लक्ष्णं बालुका-रहितं च धान्याभ्रकं जलाभिष्कास्य गृहीयात् । तदनु घृतकुमारिकारसेन, अर्कदुग्धेन, वटजटाक्वाथेनान्यैर्वा द्रव्यैः पिष्ट्वा पिष्ट्वा पुटान्दद्यात् । निश्चन्द्रतां गतं शुद्धं भस्म संपत्स्यते । इदं शतपुटदानेन “शतपुटितम्” सहस्रपुटदानेन च “सहस्रपुटितम्” प्रसिद्धयति ।

मोहरुजादेः स्याद्यदि स्रतिस्तत्र च देया पारदभूतिः ।

वृद्धवलासै रुद्धगलस्य वक्षसि भूयः स्वेदनमस्य ॥ २१ ॥

मोहेति—यदि सन्निपातरोगिणो मूर्च्छादिस्तपत्तिर्भवेत्तर्हि पारदभस्म रससिन्धु-रादिकं देयम् । यदि तु प्रवृद्धेन कफेन गलं रुद्धयेत् शुरपुरशब्दयुक्तं च स्यात्तदा तस्य वक्षसि तप्तबालुकादिना मुहुर्मुहुः स्वेदः कार्यः । तथा च कफो विद्रुतो निर्गमिष्यति ।

चन्द्रोदयः कर्षति सन्निपातं करोति वा दुर्वलताविघातम् ।

क्षौद्रान्वितैरार्द्रकर्षणीरैः प्रयोजितः साधु भिषक्प्रवीरैः ॥ २२ ॥

चन्द्रोदयेति—“चन्द्रोदयः”=वैद्यसम्प्रदाये प्रसिद्धो रसः । वैद्यवैः मधुयुतेना-र्द्रकरसेन तद्युतेन नागवल्लीदलरसेन वा सम्यक् प्रयोजितः सन्निपातं नाशयति । दुर्वल-ताया अपि विघातं करोति ।

पूर्वानुपानैः कणया च भुक्ता रसाभ्रयुक्ता मृगनाभिरुक्ता ।

हिताङ्गशैत्ये त्विति वच्मि तथ्यं मल्लालसिन्दूरमपीह पथ्यम् ॥२३॥

पूर्वानुपानैरिति—समधुकेनार्द्रकरसेन, समधुकेन नागवल्लीदलरसेन वा, यद्वा—
केवलया पिप्पल्या सार्कं रसाभ्रयुक्ता=गारदमस्माभ्रकमस्मभ्यां सहिता मृगनाभिः=कस्तूरी
गुञ्जामिता, रोगिवलावलं वीक्ष्य यथार्हं न्यूनाधिकतया कल्पितमाना वा अङ्गशैत्ये हितो-
क्तंति सत्यं ब्रवीमि । अत्राङ्गशैत्ये प्रसिद्धो “मल्लसिन्दूरो” रस“स्तालसिन्दूरो” रसो वापि
पथ्यः । किञ्च ग्रन्थकारोपदिष्टदिशा— पारदः ८ तो०, गन्धकः ८ तो०, मल्लः ४ तो०,
हरितालम् ४ तो०, एतच्चतुष्टयमेकत्र सम्मेल्य दिनद्वयं बालुकायन्त्रेण साधितः “मल्लालसि-
न्दूर”—नामा रसोऽप्यत्र महदुपकरोति । अथ प्रसङ्गतः श्लोकेष्वमीषु समुपदिष्टानां चन्द्रोद-
यरसंसिन्दूरतालसिन्दूरमल्लसिन्दूराणां ग्रन्थेऽत्राभिमतो निर्माणविधिः सङ्क्षिप्य निर्दिश्यते—

चन्द्रोदयः—स्वर्णपत्राणि “सोनेके वर्क” इत्याख्यातानि १ तो०, शुद्ध पारदः
८ तो०, शुद्धगन्धकः १६ तो०—त्रयमेकत्र विमर्च्य रज्जुकार्पासपुष्परसेन कुम्भारीरसेन च
भांवरित्वा दिनत्रयं बालुकायन्त्रेण पाकः ।

रससिन्दूरः—शुद्धपारदः १२ तो०, शुद्धगन्धकः २ तो०, द्वयोः कज्जलीं कृप्या
भूत्वा शुद्धहरितालम् २ तो०, उपरिष्ठात्सिप्त्वा संमेल्य च द्वादशयामान् बालुकायन्त्रेण
विपच्यतु ।

मल्लसिन्दूरः—पारदः ९ तो०, रसकर्पूरः ९ तो०, गन्धकः ५॥ तो०, शतमल्लः
४॥ तो०, दिनद्वयं बालुकायन्त्रेण पाकः ।

तालसिन्दूरः—पारदः ६ तो०, हरितालम् १ तो०, शतमल्लः १ तो०, गन्धकः
१ तो०, दिनद्वयं बालुकायन्त्रेण पाकः । चन्द्रोदयादिनिर्माणविधाविदमधिक बोध्यम्—

एतेषु रसेषु तत्त्वमुद्गन्तसंस्कारः पारदो विनियुज्यते इति प्रथमः कल्पः । परमद्यत्वे
तथाविधसंस्कारसम्पादनमतीवदुष्करमिति प्रायः सर्व एव हिङ्गुलोत्थपारदमस्लादिवर्गैः
संशोध्योपयुञ्जते । एवं यद्यपि सुमुक्षितपारदसम्पादितचन्द्रोदयादिष्विव नाधिकाः गुणा
भवन्ति तथापि हिङ्गुलोत्थपारदस्य सर्वत्र निर्दुष्टत्वाभिधानात्तेन चन्द्रोदयादिरसनिर्माणेऽपि न
दोषः । एतत्सम्पादनाय प्रथमं काचकूपीम् “आत्सी शीशी”नाम्ना प्रसिद्धामादाय, मुस्ता-
नमृत्स्ना-भस्मोर्णालोहचूर्णादिभिः पानीयेन सह शिलायां श्लक्ष्णपिष्टैर्वस्त्रखण्डं विलिप्य तेन
कूपीमवलिप्यातेषु शोषयेत् । एवं सप्तवारं मृत्कर्पटलेपो विधातव्यः । तदनु विशुष्कायां
कृप्या पूर्वोक्तां संपिष्टपारदगन्धकादिकज्जलीरुपां चन्द्रोदयसामग्रीं भरेत् । तत्रेदमवधेयम्—
कृप्याश्चतुर्षु भागेष्वेकभागः कज्जल्या भरितः स्याद्वागत्रयन्त्ववशिष्येतेति । अथैकां कृततल-

च्छिद्रां मृत्तिकानान्दीं बहिलोहतारैर्घृथित्वा मृत्कर्पटादिभिर्विलम्पेत् । तस्यास्तलच्छिद्रोपरि अभ्रकखण्डं निधाय तदुपरि कूर्पीं निदध्यात् । ततो नान्दीं बालुकया प्रपूरयेत् । कूपिकाया नालिकापर्यन्तम् । अनन्तरं नान्दीं प्राष्ट्रिकोपरि संस्थाप्य मन्दमग्निं तदधो ज्वालयेत् । कज्जल्यां विदुतायां कांश्चिल्लोहशलाकां प्रताप्य कूपीमुखे निक्षिपेत्, तेन मुखलो गन्धको निज्ज्वल्यति । एवं प्रत्यर्घघण्टं कुर्यात् । यदा पीतवर्णो धूमः कूपीमुखान् निःसरेत्तप्तशलाकापातनेऽपि च न प्रतीयेत, यदा च कूप्यां पातितनिः सारितायास्तप्तलोहशलाकाया मुखे लमायाः कज्जल्या वर्णो भास्वराणो भासेत तदा प्रज्वलत्काष्ठानि निःसार्याग्निं मन्दीकृत्येष्टकाखण्डेन खटिकाखण्डेन वा कूपीमुखं मुद्रयित्वा सुलतानमृत्स्नालितेन वल्लखण्डेन लिम्पेद्वित्राङ्गुलिमितकूपीनलिकापर्यन्तम् । मुद्रायां विशुष्कायां पुनर्वह्निमुद्दीपयेत् । अत्र प्रथमदिने मृदुर्द्वितीयदिने मध्यस्तृतीयदिने च खर इत्येवमभिक्रमो बोध्यः । चतुर्थदिने बहिर् निर्वाप्य स्वाह्मशीतां कूपीमुद्रित्य तदुपरिस्थं मृत्कर्पटादिकमपसारयेत्, जलाद्रवल्लखण्डेन च तां शोधयेत् । ततो मृत्तिकेतैल—(किरोसिनतैल)—क्लिन्नसूत्रिकया कूर्पीं परिवेष्ट्य सूत्रिकां ज्वालयेत् । निःशेषदग्धायां तस्यां जलाद्रवल्लखण्डेन कूर्पीं प्रोज्ज्य तां खण्डशः कुर्यात् । तद्वल्लभागे पल्लवरागरम्यश्चन्द्रोदयो ब्राह्मः । कूप्यास्तलभागे श्वेतं सुवर्णभस्म प्राप्स्यते । यदि सुवर्णस्य भस्मसम्पादनेच्छैव स्यात्तदा पुनर्वारद्वयं चन्द्रोदयकज्जल्यां तन्निक्षिपेत् । तेन विशुद्धं पीतवर्णं सुवर्णभस्म भविष्यति । पूर्वोक्तचन्द्रोदयरसे मेलनेच्छायान्तु कूपीतले प्राप्तं भस्म तुलसीरसेन प्रपिण्य पुटेत् । ततः काश्चनारसेन त्रिचतुरान् गजपुटान्दत्त्वा पुनस्तुलसीरसेन पुटमेकं दत्त्वा भस्म सम्पाद्यम् । तदिदं भस्म पूर्वोक्तचन्द्रोदयश्चेति द्वयमेकत्र प्रपिष्य रक्षेत् । एवं यथोक्तगुणप्रदश्चन्द्रोदयो भवति । रससिन्दूर—मल्लसिन्दूर—तालसिन्दूरादिष्वपि कूप्यां मृत्कर्पटलेपं बालकायन्त्रसम्पादनमभिदानं, गन्धकादिनिरीक्षणं कूपीमुखमुद्गणं च तथैव कुर्यादितिसंक्षेपः ।

मन्दानलैः पिप्पलवल्कसिद्धा पीतालभूतिर्विशदा प्रसिद्धा ।

सैकैव वा साभ्ररसा प्रयुक्ता निहन्तुमार्तिं ननु किं न शक्ता ॥२४॥

मन्दानलैरिति—पीतं हरितालं “तपकिया हरताल” इत्याख्यातं “कलीका चूना” इतिप्रसिद्धस्य हर्म्यादिनिर्माणाय लेपनाय वा प्रयुज्यमानस्य द्रव्यस्य पानीयेन भावयित्वा, चक्रिकां बद्ध्वा, संशोध्य, उपर्यधःस्थापितयोरभ्रकपत्रयोर्मध्ये संस्थाप्य, बदरीदलकल्केन सन्धिरोधं विधाय, हण्डिकामेकां पिप्पलवल्कत्वग्मसम्पना अर्द्धां भूत्वा, तन्मध्ये तदभ्रकसंपुटं निधाय, पुनः पिप्पलत्वग्मसमैव हण्डिकामाकण्डं प्रपूर्य, हस्तेन भस्म सम्यङ्निष्पीड्य, मन्दबहिना प्रहरमेकं पचेत्तेन “तालभस्म” विशुद्धं सम्पत्स्यते । इयं तालभूतिरेका=केवलं । पारदभस्माभ्रकभस्मभ्यां युक्ता वा प्रयुक्ता सती भार्तिम्=त्रिदोषजां पीडां

शीताङ्गतां वा निहन्तुं किं न शक्ता ? अपि तु शक्तेव भवेत् । सद्यः फलप्रदोऽयं योगो विशेषतः शीतेऽङ्गे ।

सम्पन्नानि सुयुक्तितः पीततालकुसुमानि ।

परिचरितानि च मात्रया ज्वरविकृतिग्रसनानि ॥ २५ ॥

सम्पन्नानीति— पीतहरितालं विशोध्य, कुष्माण्डरसेन पिष्ट्वा, “डमरुयन्त्रेण” तस्य पुष्पाणि सम्पादयेत् । अम्रियोगादुद्गीय गताया उपरितनहण्डिकोदरे सैलमायास्तालमूतेः “हरताल के फूल” इति संज्ञा । तदेवं सुयुक्तितः सम्पन्नानि तानीमानि पीतहरितालपुष्पाणि ज्वरविकृतौ शीताङ्गे तण्डुलमात्रया परिचरितानि अवश्यमेव शैत्यप्राप्तीनि भवन्तीति बहुशोऽनुभूतम् । पद्येऽत्र हिन्दीप्रसिद्धं दोहाच्छन्दः ।

मृगमदपारदविष्णुपदसम्मिलितानि च तानि ।

शीतकायताकवलने विद्यन्तेऽनुपमानि ॥ २६ ॥

मृगेति— तान्येव पीततालपुष्पाणि कस्तूरीपारदमस्मात्प्रकमस्मयुक्तानि शीतकाय-ताकवलने=अङ्गशैत्यनाशनेऽनुपमानि=इतरविलक्षणतया चमत्कारीणि भवन्ति । ग्रन्थेऽत्र-पारदमस्मशब्देन “रससिन्दूरा—” ख्यो रसः प्रायेण गृह्यते इति न विस्मर्तव्यम् । अत्रापि पूर्वीकमेव दोहाख्यं छन्दः ।

ब्राह्मीमुस्तलवङ्गकुङ्कुमकणामूलोग्रगन्धावचा-

जातीपत्रविडङ्गवङ्गचविकाभृङ्गाजमोदाच्छदाः ।

चाम्पेयातिवलासुवर्णजदलाकल्लानेला हिङ्गुलाऽ—

जाजीपौष्करलोकलोहचपलाजातीफलाभ्रामृताः ॥ २७ ॥

फस्तूरीन्द्रवरीमरीचमधुरात्वक्तेजनीतिक्तका

इत्येतैश्चणकोन्मिता सुविहिता द्राक्षामधूदञ्चिता ।

वातश्लेष्मविकारवारणपरा घोरज्वरार्तादरा-

सेयं सर्वहिता स्वदेशविदिता “ब्राह्मीचिटी” कीर्तिता ॥ २८ ॥

ब्राह्मीति—द्वाम्यां युग्मम् । अत्र प्रयोगे—ब्राह्मी, मुस्तम्, लवङ्गम्, कुङ्कुमम्=“केसर” इति ख्यातम्, कणामूलम्=पिप्पलीमूलम्, उग्रगन्धा=यवानी, वचा, जातीपत्रम्=“जांवित्री” इत्याख्यम्, विडङ्गम्, वङ्गम्=वङ्गमस्म, चविका=चव्यम्-वृङ्गम्=“तेज” इति प्रसिद्धम्, अजमोदा, छदः=“तेजपात” इत्याख्यम्, चाम्पेयः=

नागकेशः, अतिवला=“कंधी” इत्याख्या, सुवर्णजदलानि=“सोने के वर्क” इत्याख्यानि-
 आकलः, अनलः=चित्रकः, हिङ्गुलं शुद्धम्, अजाजी=जीरकः, पौष्करम्=पुष्करमूलम्,
 लोकः=शुण्ठी, लोहम्=लोहभस्म, चपला=पिप्पली, जातीफलम्, अत्रम्=अत्रकभस्म,
 अमृता=गुडची, कस्तूरी इन्द्रः=इन्द्रयवः, वरी=शतावरी, मरीचम्, मधुरा=शतपुष्पा,
 त्वक्=दारुसिता, तेजनी=“तेजवल” इत्याख्या, तिक्तकः=कैरातः, द्राक्षा, मधुचेति
 अष्टात्रिंशद्द्रव्याणि । तत्र-कुङ्कुम-वज्र-स्वर्णपत्र-हिङ्गुल-लोहा-अत्रकभस्म-कस्तूरीवर्जं सर्वाणि
 द्रव्याणि पृथक्प्रपिण्य पटपूतान्येकत्र मेलयेत् । ततः-कुङ्कुमादीन्यपि खल्वे संपिष्टानि
 निक्षिपेत् । तदनु निर्गतबीजानां “मुनक्का” इतिप्रसिद्धद्राक्षार्णां कल्के सर्वं सम्मेल्य
 मधु दत्त्वा, वटीर्वद्धा स्वर्णपत्रैर्यद्वा रजतपत्रैर्वैष्टयेत् । सेर्य-वातश्लेष्मविकारेषु, मौक्तिका-
 दिज्वरेषु, असोष्यमाणान्नु प्रसृतासु च स्त्रीषु, किंवहुनाऽनेकत्र दुःसाध्यरोगेष्वस्मद्देशे
 प्रयुज्यमाना, प्रत्यक्षचमत्कारा नाम्ना ‘ग्राहीवटी’-ति प्रसिद्ध्यति । पद्ययोरनयोर्वृत्त्य-
 नुप्रासध्वमत्कारी । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

पक्वमथोदशमूलं दोषचयप्रतिकूलम् ।

तच्च पट्टपणमित्रं तज्जयि चैत्किमु चित्रम् ॥ २९ ॥

पक्रमिति-दशमूलं प्रसिद्धम्—

ध्रीफलः, सर्वतोमद्रा, पाटला, गणिकारिका ।

इयोनाकः, पञ्चभिधैतैः पञ्चमूलं महत्तमम् ॥

शालपर्णी, पृश्निपर्णी, वार्ताकी, कण्टकारिका ।

गोक्षुरः, पञ्चभिधैतैः पञ्चमूलं कनिष्ठकम् ॥

उभान्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलमुदाहृतम् ।—

—इत्युक्तम् । तदिदं कथितनिपीतं दोषचयस्य=वातादिदोषसमूहस्य प्रतिकूलम्=
 नाशकं भवति । तदेव पट्टपणमित्रम्=पिप्पलीपिप्पलीमूल-चण्य-चित्रक-शुण्ठी-मरिचे-
 त्त्रिद्वयषट्केन “पट्टपण” इति प्रसिद्धेन युक्तं दोषचयं नाशयतीति किमु वचन्यम् । अत्र
 पद्ये पादान्तगोऽनुप्रासः । चित्रपदाद्वृत्तम् “भौगिति चित्रपदा गः” इतिलक्षणात् ।

श्रीसुमशुक्तिकपायः पीत इहाप्यसहायः ।

संशमनस्त्रिमलस्य ज्ञातमिदं नहि कस्य ॥ ३० ॥

श्रीसुमेति— श्रीसुमम्=लवङ्गम् । तस्य शुक्तेः=तोल्द्वयमितस्य केवलः काय-
 द्विदोषप्रशमनो भवतीति कस्य न ज्ञातमपितु सर्वस्यापि ज्ञातम् । अत्रापि पूर्वव-
 द्दृत्तमलङ्कारश्च ।

पर्णाणि सा वर्णितकृष्णवर्णा तूर्णं निगीर्णा हिमचर्मणा चेत् ।

“हिरण्यगर्भाभिधपोट्टली” सा हिरण्यरेतस्यत एतङ्गे ॥ ३१ ॥

पणेति—चेत्, हिमचर्मणा=शीतमात्रेण पुरुषेण वर्णितकृष्णवर्णा=प्रशस्तश्यामरूपा सा=वैद्यसंप्रदाये प्रसिद्धा हिरण्यगर्भाभिधपोट्टली=“हेमगर्भपोट्टलीरसः” पर्णाणि सा=नागवल्लीदलरसेन तूर्णम्=शीघ्रं निगीर्णा स्यात्तदा सैतदङ्गे=रोगिदेहे हिरण्यरेतस्यते=हिरण्यरेता इवाचरति, वहिरिवोष्माणं जनयतीत्यर्थः । “हिरण्यगर्भपोट्टली”-प्रकारः—पारदं ४ भागाः, गन्धकः २ भागौ, सुवर्णभस्म १ भागः, ताम्रभस्म ३ भागाः—पूर्व पारदः सुवर्णताम्रभस्मभ्यां सह प्रपिष्य, ततस्तत्र गन्धकं दत्त्वा, कज्जलीं विधाय, सप्ताहं कुमारीरसेन विष्टब्ध, गुटिकां बद्धा, चतुर्गुणिते कौशेयवस्त्रे किञ्चिद्गन्धकं दत्त्वा तत्र तां निधाय पोष्टलिकां बध्नीयात् । ततश्चीनमृद्भाजने दोलावतां लम्बयित्वापर्यधो गन्धकेनाच्छाद्य मन्दाग्निना यामं पचेत् । गन्धके विद्रुत्य घनतां प्राप्ते पोष्टलिकां निष्कास्य द्रववस्त्र-गन्धकादिकमपनीय गुटिकां गृह्णीयात् । सेयं “हिरण्यगर्भपोट्टली” ।

कणामूलं व्योषं भुजगगरलं शृङ्गिकसखं

विडङ्गं श्रीसंज्ञं दरदमिति पिष्ट्वा वनरसैः ।

निबद्धा संसिद्धा मरिचसदृशी साभ्यवहता

प्रकर्षेदुष्कर्षं त्रिमलजममर्षं “विषवटी” ॥ ३२ ॥

कणामूलमिति—पिप्पलीमूलम्, शुण्ठी, मरिचम्, पिप्पली, सर्पविषम्, शुद्धं शृङ्गि, कविपं “शीगीमोहरा” इत्याख्यम्, विडङ्गम्, खड्गम्, शुद्धं हिङ्गुलमिति सर्पविषवर्जमष्ट-द्रव्याणि समानमानानि यथायथं पिष्टानि पटपूतानि खल्वे निक्षिप्य मुस्तक-क्वाथेन घर्षेत् । सर्पविषमुपरिष्ठान्निक्षिपेत् । तदेवं प्रपिष्य मरिचाभां वटीं बध्नी-यात् । सेयं “विषवटी” इति संसिद्धा भक्षिता दुष्कर्षम्=असाध्यप्रायमपि त्रिमलजम्=त्रिदोषजममर्षम्=संरम्भं प्रकर्षेत्=प्रणाशयेत् । सर्पविषमाहितुषिदकेभ्यः सर्पोप-जीविभ्यः प्रायः प्राप्यते । पथेऽत्र चतुर्थचरणे वृत्त्यनुप्रासः । शिखरिणी वृत्तम् ।

त्र्युपणताप्याकल्लकजं श्लेष्मजयि स्यात्सार्द्रकजम् ।

भुक्तमिदं चेत्सक्षरणं तर्हि रजःस्याद्भूरिगुणम् ॥ ३३ ॥

त्र्युपणेति—शुण्ठी, मरिचम्, पिप्पली, स्वर्णमाक्षिकभस्म, आकल्लकमिति सर्वं पिष्ट्वा कृतं चूर्णमाद्रकसेन भुक्तं कर्षं जयति । इदमेव यवक्षारसहितं बहुगुणं भवति । चूर्ण-मिदं—सन्निपातग्रस्ते रोगिणि, कफविद्वद्धयावरुद्धे घृष्टुरायमाणे च गलेऽन्तसमये रक्षिद्वय-

मितं न्यूनार्धिकं वार्द्धकरसेन प्रयोज्यम् । घण्टात्रयं घण्टाचतुष्टयं वा यावदवश्यं कफशा-
न्तिर्भवति । ग्रियमाणः कदाचनजीवेदपि । प्रत्यक्षचमत्कारोऽयं योगः कुञ्जिकाकर्तुः ।
स्वर्णमाक्षिकभस्मविधिः— स्वर्णमाक्षिके चतुर्थोऽंशं गन्धकं दत्तैरण्डतैलेन प्रपिप्य
चमिकाः कार्याः । ताश्च शरावसम्पुटे स्त्रद्धा गजपुटे विपचेत् । एवं त्रिचतुरपुटदानेन विशुद्धं
रक्तवर्णं भस्मं भवेत् । पथेऽत्र पादान्तगोऽनुप्रासः । “स्यान्मणिषन्धं चेद्भूमासाः”
इतिलक्षणलक्षितं मणिषन्धं छन्दः ।

मधुरसा मधुरा मधुपर्णिका मरिचकं मधुकं च महौषधम् ।

मगधजेति च सप्तमकारका ज्वरहराः खलु दीपनपाचनाः ॥३४॥

मधुरसेति— मधुरसा=द्राक्षा, मधुरा=शतपुष्पा, मधुपर्णिका=गुडूची, मरिचम्,
मधुकम्=“मुलेठी” इति ख्यातम्, महौषधम्=गुण्ठी, मगधजा = पिप्पली— एते सप्त
मकारा मिलिता ज्वरहरा भवन्ति, दीपनाः पाचनाश्चापि सन्ति । एषां काथः सेव्यः ।
अत्रमकारानुश्रावधेतोहरः । द्रुतविलम्बिताख्यं छन्दः, “द्रुतविलम्बितमाह नमो भरो”
इतिलक्षणात् ।

सप्तमरीचैस्तुलसीदलानि क्षीरेऽथ नीरेऽपि परिप्लुतानि ।

विपाच्य पूतं शुचिशर्कराढ्यं मनोहरं “चाय”मिदं वदामः ॥३५॥

सप्तमिति— एकविंशतिस्तुलसीदलानि मरिचान्यपि तावन्ति पूर्वं नीरे विपाच्य
क्षीरं मेलनीयमुपरिश्चक्षुद्वलर्करा सिता वा प्रक्षेप्या । तदिदं-चेतोहारि “देशी-
चाय” इति लोके प्रसिद्धयति । प्रतिश्रयाये तज्जनिते ज्वरे च पेयमिदम् । उष्णतोत्पादनाय
कर्तव्यकार्येषु स्फूर्तिजननाय च भारतीयस्यामग्रान्तेऽन्येषु कतिपयप्रान्तेषु विदेशेषु च समु-
त्पद्यमानस्य कस्यचिद्वृक्षस्य कषायकटुकरसानां शुष्कपत्राणां पूर्वोक्तविधया निर्मायांग्लैस्त
झाषाभ्यायिभिः कृततत्संसर्गैर्मातीयैः कैश्चिदन्यैरपि प्रत्यहं बहुकृत्वः पेयीयमानस्य
कायविशेषस्य “चाय” इति संज्ञा । विदेशीयैः प्रचारितं, व्यसनभूतं, मदजनकं, शुक्रहा-
निकरं तप्तं पेयमिति वृत्तानं मतम् । उपजातिवृत्तम्

तिक्तामृतानिम्बदलानि पिष्ट्वा जले समाप्लाव्य च पाचयित्वा ।

तद्भानुना मन्दकुशानुना वा शुष्कं बुधाः “सिद्धकुनैन”माहुः ॥३६॥

तिक्तेति— तिक्तः=किरातः, अमृता=गुडूची, निम्बपत्राणि चेति भद्रावज्जलेन
शिलायां पिष्ट्वा तत्कर्करं योग्यजले संमेल्य पटपूतं विधाय सूर्यातपे शोषयेत् । यद्वा-क्यादे
निक्षिप्य मन्दबहिना शोषयेत् । तदिदं सिद्धं “देशीकुनैन” इति ख्यातिमायाति ।
ज्वरे सेव्यमिदम् । अथमपरोऽपि प्रकारस्तन्निर्माणस्य—सर्वाङ्गगुडूची २ प्रस्थौ,

किरातः २ प्रस्थौ, करञ्जमज्जा १ प्रस्थः, त्रयमेतद्विचूर्ण्य ६ प्रस्थमिते जले समाश्लव्य चतुः पञ्चाप्यहानि समुपेक्षेत । ततो हस्तेन सम्यग्विवर्ण्य पटपुतं तज्जलं मन्दाग्निना विशोषयेत् । क्षारवन्निग्रस्यं “ कुनैनं ” भविष्यति । आंगलैः प्रचारितं “ कुनैनं ” (Quinine) तु “ सिनकोना ” (Cinchona) इति प्रसिद्धस्य वृक्षस्य त्वक्सारभूतं, यस्योद्यानद्वयं दारजिलिङ्गप्रान्ते “ मुंगपू ” “ मुनसङ्ग ” स्थानयोर्वर्तते । ब्रह्मप्रान्ते, जावाद्वीपे यूरोपीयदेशेषु च बहूनि सन्ति । इदं वटिकारूपादिभिरनेकैः प्रकारैः पयुज्यते । संक्षेपतस्तथा — (१) सल्फेट आफ कुनैन ६० ग्रेन (३० रक्तिकाः) एक्सट्रैक्ट आफ कलमिया ३० ग्रेन (१५ रक्तिकाः) द्वयमेतत्संमेल्य ३० वटयो विधेयाः । रुणोद्वेगपरिहाराय तारपत्रलेपोऽपि कर्तुं शक्यते । एकैका वटी घण्टात्रयान्तरेण ज्वरागमनतः पूर्वं देयोपरिष्ठाच्च सद्योजलम् । चेच्छीतवाधा न स्यात्तर्हि वनप्सा-शार्करं देयम् । (२) सल्फेट आफ कुनैन ४ ग्रेन, डाइल्युटेड सल्फ्युरिक एसिड १० बिन्दवः, सीरप आफ आरेंज (नारङ्गशार्करम्) यद्वा—सीरप आफ लेमन (निम्बुशार्करम्) १ ड्राम, स्वच्छजलम् १ औन्स—एतानि सर्वाणि संमेल्यैका मात्रा भवति । इदं “ कुनैन मिक्सचर ” नाम्ना व्यवहियते । इदमपि ज्वरागमनतः पूर्वं घण्टात्रयान्तरेणोपयोज्यम् । (३) सिनकोनाफेब्रीफ्यूज ६० ग्रेन, निम्बुरसः १ फ्ल्यूड ड्राम—द्वयमेतत्संमेल्य रक्तिप्रमाणा वटिकाः कार्याः । मधुना गुडेन वा संनीय शीतज्वरादिसु सेव्यन्ते । (४) कुनैनम् १ औन्स, कर्पूरः १॥ मा०, पीपरमेण्टम् ६ रक्तिकाः, अर्कमूलचक् १॥ मा०, शुद्धं हिङ्गुलम् ४ र०, मल्लः २ र०, सर्वमिदं गुह्यचीस्वरसेन प्रपिष्य गुञ्जाप्रमाणा वटयो विधेयाः । इयं वटी “ विषमज्वरघ्नी ” इति प्रसिद्धयति । (५) कुनैनम् १ तो०, वंशरोचना १ तो०, सुक्ष्मैलावीजानि १ तो०, प्रवालभस्म १ तो०, टार्टरिक एसिड, (आमलकीसत्त्वम्) १ तो०, सर्वमेतत्तरुणीकुसुमार्केण प्रपिष्य गुञ्जाद्वयमिता वटयः कार्याः । शीतज्वरागमनतो घण्टाद्वयपूर्वमेका वटी “ गावजवा ” इति ख्यातायाः कायेन केवलेन जलेन वा देया । सेयं “ शीतज्वरहरी ” । कुनैनमेतद्विदेशाद्वटिकावद्धमप्यायाति । वस्तुतस्तु—इदं विदेशीयं कुनैनं न लाभप्रदम् । सम्यगुपचारामावाद्येषां ज्वरो नावतरति तेषां किञ्चिदुपकरोत्यपि, परमनेकेषां हानिमेव करोति । अत्रहि तिक्तरसस्य प्राधान्यं यद्गुणा दोषाश्च भगवता चरकेणेत्यं कथ्यन्ते—“ तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्णुरोचकघ्नो विषघ्नः किमिष्टो मूर्च्छादाहकण्डुकुष्ठतृष्णाप्रशमनस्त्वङ्मांसयोः स्थिरीकरणो ज्वरघ्नो दीपनः पाचनः स्तन्यशोषघ्नो लेखनः क्लेदमेदोवसामज्जालसीकापूयस्वेदमूत्रपुरीषपित्तश्लेष्मोपशोषणो रूक्षः शीतो लघुश्च । स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो रौक्ष्यात्स्वरविशदस्वभावाच्च रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिशुक्राण्युच्छोषयति, स्रोतसां खरत्वमुत्पादयति, वलमादत्ते, कर्षयति, ग्लप-

यति, मोहयति, भ्रमयति, वदनमुपशोषयति, अपरांश्च वातविकारानुपजनयति ” इति (च० सू० अ० २६) । दृश्यन्ते ह्येतत्सेविनः प्रायो नानामयजुषाः । अतो नाधिकमात्रये-
दमुपयोज्यम् । उपयोगे वा दुग्धपानं बाहुल्येन विधेयम् । परन्तु जाग्रत्सु स्वदेशीयौषध-
रत्नेषु विदेशीयेभ्यो हानिकारकौषधेभ्यः स्पृह्यतां प्रवृत्तिः शोच्या गर्हणीया चेत्यल्म् ।

यद्भारतीयभिषजां भवनेषु भा‘ति’

तद्भेषजं बहुगुणं भज भूमिभ‘क्त’ ! ।

यच्चास्रपित्तदवथुज्वरकीटका‘स’-

श्वासादिकान्गमयति द्रुतमत्यय‘त्वम्’ ॥ ३७ ॥

यदिति—हेभूमिभक्ता । “जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी,” “यस्य देशस्य
यो जन्तुस्तज्जं तस्यौषधं हितम्” इत्यादिभावैर्भ्रियमाणहृदयस्य ते मनागपि स्वदेशी-
यवस्तुषु विश्वासो जागर्ति चेत्तदा भारतीयवयानां भवनेषु भासमानं रक्षपित्त-
दवथुज्वर-कीट-कास-श्वासादीनामत्ययकारकं बहुगुणं भेषजं भज । किं तदिति
जिज्ञाससे चेत्—प्रस्तुतश्लोकस्य चतुर्णामपि पादानामन्त्याक्षराणि संमेल्य ततो
निष्पन्नं “तिफसत्त्वम्” इति नाम विद्धि । तिफसत्त्वम्=“चिरायते का सत्त” इति लोके
प्रसिद्धयति । अत्र श्लोके “प्रोक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः” इति लक्षणलक्षितं
वसन्ततिलकावृत्तम् ।

तद्भेषजं निगिल निर्वलतासु ता‘सु’

येनापयाति निखिलज्वरमेहवा‘धा’ ।

श्रीशेषसुश्रुतमुखैर्मुनिभिः समा‘स’-

द्वारेण नः समुपदिष्टमिदं हि त‘त्त्वम्’ ॥ ३८ ॥

तदिति—तासु = प्रसिद्धासु ज्वरमेहादिजन्यासु निर्वलतासु तत् = भूरिगुणं प्रसिद्धं
भेषजं निगिल, हन्त । येन ते निखिलानां ज्वरमेहादिमहारोगाणां बाधा शीघ्रमेवापयायात् ।
स्वमनसैव परिकल्प्य वयमेवं ब्रूम इति मेवं भ्रमीः । इदं तत्त्वं हि नः=अस्मभ्यं श्रीचरकसु-
श्रुतादिभिर्मुनिप्रवरैरेव संक्षेपतः समुपदिष्टमस्ति । तद्भेषजज्ञानाय बहुताम्यसि चेत्—पूर्व-
पथवदत्रापि चतुर्णां पादानामन्त्याक्षराणि संमेल्य “सुधासत्त्वम्” इति सिद्धं नाम विद्धि ।
सुधासत्त्वम्=“गिलोयका सत्त” इति प्रसिद्धम् । इदं सुधासत्त्वं वस्तुतः सुधासत्त्वमेव ।
एतस्य भुवनमनोहारिणो गुणान्निभ्य कस्य चित्ते आनन्दातिरेको न जायेत । वयमिह
तेषु तेषु रोगेषु प्रयोगाय सुधासत्त्वानुपानानि निर्दिष्टाः—१-अशौरेगे नवनीतघृतेन

सुध्रासत्त्वं लिह्यात् । २-नैर्वल्ये गव्येन ससितेन धारोष्णदुग्धेन सेवेत । ३-अर्चुवौ दाडिम-
रसेन, ४-वमने लाजाभिः, ५-पाण्डौ घृतमधुभ्यां यथार्हमानाभ्यां दुग्धेन वा, ६-जीर्णज्वरे
ससितेन घृतेन, ७-दाहे ससितेन जीरकेण, ८-पित्तज्वरे पित्तरोगे वा शुद्धशर्करया “बूरा”
इति ख्यातया, ९-ज्वरे मधुना, १०-कुष्ठे एरण्डतैलेन, ११-क्षये ससिताभ्यां मधुघृता-
भ्याम्, १२-मन्दाग्रौ गोरक्षमुण्डवाः कायेन, १३-गुल्मे शुण्ठ्या, १४-प्रदरे लोत्रेण
१५-हिक्कायां मधुना, १६-कामलायां द्राक्षारसेन, १७-प्रमेहे गव्यदुग्धेन त्रिफल्या वा
ससितया, १८-वायुरोगे घृतेन सेवेतेति दिक्प्रदर्शनम् । तन्मात्रा-साधारण्येन माषक-
द्वयमिता ।

प्रक्षिप शृङ्गिकचूर्णं करतलतुलितं द्विमुष्टिमदिरायाम् ।

स्थापय कूपीजठरे नूनमुपेक्षस्व तत्पुनः पक्षम् ॥ ३९ ॥

दृढवासोभिः पाचय योजय पश्चात् “ज्वरामृतं” तदिदम् ।

सलिलं तत्र सहायं मात्रा तस्यैव विन्दवः सप्त ॥ ४० ॥

प्रक्षिपेति—विशुद्धं शृङ्गिकविषं कर्पमितं द्विपलमिते उत्तममये, डाक्टरसङ्घैः
पाश्चात्यवैद्यैः प्रचारिते “रेक्टीफाइड” (Rectified) इति प्रसिद्धे मद्ये वा काचकूपीगते
प्रक्षिप्य, कूपीं संमुद्रय, पक्षमेकमुपेक्ष्य, पुनर्दृढवासोभिः= “मोमिया” इति प्रसिद्धैः
गाढवज्रैरास्तावयेत् । तदिदं “ज्वरामृतम्” नाम महाप्रभावमौषधं सिद्धयति । कस्मिंश्चि-
त्काचचपके शुद्धं जलं द्वित्रितोलमितमादाय तत्र सप्तविन्दुवो द्वादशविन्दुपर्यन्तं यथार्हं
ज्वरामृतमिदं निक्षिप्य ज्वरे योजयेत् । गीतिश्छन्दः । युग्मम् ।

वलक्षतालभस्मकं पृदाकुपर्णमध्यगम्

बलासकासनाशकं ज्वरार्तिशासकं भज ॥ ४१ ॥

वलक्षेति—“गोदन्ती हरताल” इति प्रसिद्धं श्वेततालं कुमारीरसेन भावयित्वा,
गजपुटे विपाच्य भस्म विधेयम् । तदिदं नागवल्लीदलेन बलमिति भुक्तं कफं, कासं, ज्वरञ्च
नाशयति । पद्येऽत्र नगस्वरूपिणीत्यपरपर्यायं प्रमाणिका छन्दः ।

ज्वरावलत्वकासदोषरोपशोपितोऽसि चेत् ।

भजस्व जीवनीप्रवालतालविद्रुमद्विकम् ॥ ४२ ॥

ज्वरेति—“सञ्जीवनी वटी” प्रवालभस्मेति द्वयम्; श्वेततालभस्म, प्रवालभस्मेति
अयं वोक्तुरोगेषु भजस्वेति योगद्वयम् ।

“सङ्गीवनी वटी”विधिः—विडङ्गम्, शुण्ठी, पिप्पली, हरीतकी, आमलकम्, विभीतकः, वचा, गुडची, भल्लातकम्, शुद्धं शृङ्गिकविषम्—एतानि समानानि गोमूत्रेण प्रपिब्य शुद्धाभा गुटिकाः कार्याः । आर्द्रिकादिभिः संसेव्येत । “प्रवालभस्म” —प्रवाल-मुपर्यधो निहितधृतकुमारीमांसं हण्डिकायां रुद्ध्वा महागजपुटे विपचेत् । एकेनैव भस्म भवेत् । अपक्तायान्तु पुनः पुटं दद्यात् । यद्वा-सितामुपर्यधो दत्त्वा पुटं दद्यात् ।

यदि खादेज्वरी पर्णे स्वर्णमुक्ताकर्कजं रजः ।

तदा तस्यापसरति हिका रुकायतः क्षणात् ॥ ४३ ॥

यदीति—ज्वरे हिकोपद्रवे सति स्वर्णभस्म-मुक्तापिष्टि-ताम्रभस्मानि संसेव्यानि नागवल्लीदलेन । मात्रा तु कल्पनीया । स्वर्णभस्मविधिरुक्तः । मुक्तापिष्टिस्तृणीकुष्ठुमाकर्कज कार्या । ताम्रभस्मोपदेक्ष्यते ।

हृदि त्रस्तेऽपि च त्रस्ते समस्तेऽङ्गे मलोरगैः ।

मुक्तासूताभ्रकस्तूरीहिरण्यजरजो भजेत् ॥ ४४ ॥

हृदीति—हृदि त्रस्ते=रक्तवह्नासमये सति, “हार्ट फैल” — (Heartfail) शङ्कायामिति यावत् । समस्तेऽङ्गे रोगसर्वैर्ग्रस्ते सति मुक्तापिष्टिरससिन्दूराभ्रकभस्मक-स्तूरीस्वर्णभस्मेति पञ्चकं मधुना भजेत् ।

छिन्नासत्त्वकमौक्तिकाभ्रककणातालप्रवालैः कृता

पुष्पाकर्केण वटी नटीव मनसामामोददात्री परा ॥

कासश्वासनिरासरासरसिका सा वासिकावारिभि-

र्नाम्ना “संशमनी” ज्वरार्तिदमनी स्याज्जीवनी चौजसाम् ४५ ॥

छिन्नेति—छिन्नासत्त्वकम् = गुडचीसत्त्वम् । पुष्पाकर्कः = “गुलावका अर्क” इति ख्यातस्तेन पिष्ट्वा वटी विधेया । सेयं नाम्ना “संशमनीवटी” सिद्ध्यति । कासादिनाशाय वासारसेन सेव्या, ज्वरार्तिदमनाय तु मधुना । औजसां जीवनी सैषा वटी हृदयास्पन्दने घमनीवैकल्यकालेऽपि प्रयोज्या । पथेऽत्र शार्दूलविक्रीडितं छन्दः, अनुप्रासश्चेतोहर उपमा च ।

ज्वरेषु रे सावधिकेषु तेषु मुक्तान्त्रिकागन्तुजसन्ततेषु ।

पक्वं पयः साम्बु रसाः फलानां साबूनि दानानि मत्तानि चैव ॥ ४६ ॥

ज्वरेष्विति—सावधिकेषु—कञ्चित्कालमवधीकृत्य स्थितेषु तेषु=प्रसिद्धेषु सुक्ता-
न्त्रिकागन्तुजसन्ततेषु=मौक्तिकः—“पानीझरा” “मोतीझरा” “मन्धरज्वरः” इत्यादि-
शब्दैर्न्यपदिश्यमानः सूक्ष्ममौक्तिकामपिडकायुक्तः सन्निपातज्वरविशेषः, आन्त्रिकः—
“एण्टेरिकफीवर” “टाइफाइडफीवर” (Enteric fever or Typhoid fever) इत्याख्यातः, आगन्तुजाः—विषाभिषक्तादिभिर्जाताः स्वसनकलेष्मकप्रत्यिकादयः
सन्ततः—“सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा । सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् ”
तादृशः, यं पाश्चात्याः “मेलेरियल रेमिट्टेंट फीवर” (Malarial Re-
mittent fever) इत्याहुः । एतेषु सर्वेषु ज्वरेषु साम्यु=सजलं पक्वं पयः=
दुग्धं फलानाम्=अङ्गूरदाडिमादीनां रसाः “सावूदाना” इति प्रसिद्धानि च प्रयोज्यानि
पथ्यत्वेनेति शेषः । यद्यपि सन्ततज्वर एव मौक्तिकज्वरस्तथापि पृथगुक्तिः सूक्ष्ममौक्ति-
कामपिडकायुक्तस्यैव “मोतीझरा” इति संज्ञाभिधानाय । श्लोकेऽस्मिन्नुपजातिवृत्तम् ।

निम्बामृताधान्यमहौषधानां काथः स्मृतस्तत्र सलोकनाथः ।

संजीवनी चाथ विष्टदोषे लवङ्गनीरं प्रवलास्यशोषे ॥ ४७ ॥

निम्बेति—तत्र=सर्वेषु सन्ततादिज्वरेषु, निम्बादीनां काथो लोकप्रसिद्धलोक-
नाथरसयुक्तो देयः । यद्वा—केवलो लोकनाथ एव मधुना त्रिसन्ध्यं योज्यः । दोषवा-
हृत्ये सति पूर्वोक्तसंजीवनीसहितो लोकनाथः । पिपासायान्तु लवङ्गपानीयं देयमिति ।

अथ “लोकनाथरस” प्रक्रिया—शुद्धपारदः २ भागौ, शुद्धगन्धकः २ भागौ,
द्वयोर्मैसृणां कज्जलीं कृत्वा, पारदाच्चतुर्युणास्तु पीतकपर्दिकासु (कौड़ी) भृत्वा, एकभागं
सौभाग्यं गोदुग्धेन प्रपिष्य तेन कपर्दिकामुखानि रुन्ध्यत् । ततोऽष्टभागशङ्खखण्डाज्जुपर्यधो
दत्त्वा कपर्दिकास्ताः शुघालितयोः शरावयोर्मध्ये रुद्ध्वा मृत्कर्पदाम्भ्यां विलिन्ध्य महागजपुटे
विपचेत् । स्वाह्नशीतं समुद्धृत्य सम्पुटस्थं द्रव्यं गृहीयात् । सोऽयं “लोकनाथः” ।

विल्वाम्बुमुस्तामिषिविश्वतोयं तत्रातिसारे सविषं प्रपेयम् ।

मुक्तान्त्रिके धान्यकपञ्चकं वा विरेचनं वा लघु वद्धविट्के ॥ ४८ ॥

विल्वेति—तत्र=सन्ततादिज्वरेषु अतिसारे जाते सति विल्वादीनां काथोऽति-
विषाचूर्णसहितः पेयः । तत्र—अम्बु=“नेत्रवाला” इति प्रसिद्धम् । मौक्तिकज्वरे आन्त्रि-
कज्वरे वातिसारे सति तु “धान्यकं नागरं मुस्तं वालकं विल्वमेव च” इति चक्रदत्तोक्तं
धान्यपञ्चकं कथितं पेयम् । वद्धविट्के तु लघु विरेचनं देयम् ।

मुक्ताप्रवालजरजः प्रबलोष्मवेगे

शुभ्राथवा तुवरिका बहुशः प्रयोज्या ॥

श्वासे तु सोषणकशुक्तिरजांसि चाथ

कासे प्रवाललितः किल लोकनाथः ॥ ४९ ॥

मुक्तेति—प्रबलोष्णवेगे=ज्वरे उष्णणो बाहुल्ये सति मुक्ताप्रवालयोः पिष्टं प्रयोज्यम् । अथवा शुभ्रा=वंशरोचना, तुवरिका=स्फटिका च बहुशः प्रयोज्या । स्फटिका च बहौ अष्टा ग्राह्या । ज्वरे श्वासयुक्ते सोषणकानि=समरिचानि, शुक्तिरजांसि=मुक्ताशुक्तिमत्मानि देयानि । कासयुक्ते ज्वरे तु प्रवालसहितो लोकनाथरसः प्रयोज्यः । वसन्त-तिलकावृत्तम् । अनुप्रासः ।

कनकच्छदसंयुक्ता मुक्ता मुक्ताज्वरेषुक्ता ।

मधुराज्वरसंहारिं श्रीसुममण्डूकपर्णिकावारि ॥ ५० ॥

कनकेति—भौतिकज्वरेषु स्वर्णपत्रसहिता मुक्ता, केवला मुक्ता वा, केवलं स्वर्ण-पत्रं वा प्रदेयम् । किञ्च—श्रीसुमम्=लवङ्गम्, मण्डूकपर्णिका=ब्राह्मी तयोर्जलमपि मन्यर-ज्वरहारि । अत्रोद्गीतिरुच्छन्दः ।

पर्पटतित्तकशुंठीमुस्तपटोलामृताकणावारि ।

तृष्णादाहविदारि ज्वरसंहारि क्षुधाकारि ॥ ५१ ॥

पर्पटति—स्पष्टम् । सर्वज्वरविषयको मन्यरज्वरविषयकश्च योगः । पथ्यार्यावृ-त्तम् । अनुप्रासोऽलङ्कारः ।

ब्राह्मीश्रीसुमशुंठीजातीपत्रीफलानि पिष्टानि ।

सलिले निश्चितदिवसैर्दुर्ज्वरमुत्तारयन्त्यहो दृष्टम् ॥ ५२ ॥

ब्राह्मीति—जातीपत्री="जावित्री" इति ख्याता । तत्फलम्="जायफल" इति प्रसिद्धम् । ब्राह्म्यादीनि जले पिष्ट्वा कटुष्णीकृत्य पानाय दत्तानि यावन्ति दिनानि दुर्ज्वर-मर्यादा तावद्द्विरेव दिनैस्तं नाशयन्ति । ज्वरो न वर्धते न च पीडयतीति भावः । भौ-क्तिकज्वरेऽप्ययं योगोऽवचार्यः । गीतिरुच्छन्दः ।

पिडकानुद्गमे मुक्ता मुक्ताख्ये श्लाघिता ज्वरे ।

सेवा सुमाम्भसामुक्ता मुक्तानां किन्तु पञ्चकम् ॥ ५३ ॥

पिडकेति—मुसलवन्धश्चित्रकान्यभेदोऽयम् । मुक्ताख्ये ज्वरे पिडकानुद्गमे=भौत्कि-कामसूक्ष्मपिडकानामदर्शने सति, मुक्ताः=अविदमभौत्तिकानि प्रशस्ताः । लवङ्गजलानां सेवा शस्ता । किन्तु भौत्तिकानि पञ्चैव देयानि ।

मुसलवन्धविन्यासः

पिङ्गकानुद्गमे	मुक्ता	ख्ये श्लाघिता ज्वरे ।
सेवासुमात्मभसा		नां किन्तु पञ्चकम् ॥

स्वेदागमे शीतगात्रे मौक्तिकादर्शने पुनः ।

सेवयेद्देवकुसुमैः कस्तूरीमकरध्वजौ ॥ ५४ ॥

स्वेदागमे इति—देवकुसुमैः=लवङ्गकायेन । मकरध्वजः=चन्द्रोदयः । स्पष्टमन्यत् ।

अयमेव विधिः प्रायः कार्यः श्वसनकादिषु ।

जीवाणुजन्येष्वन्येषु ज्वरेष्वपि चिकित्सकैः ॥ ५५ ॥

अयमेवेति—अयमेव=लवङ्गकायेन कस्तूरीमकरध्वजसेवनरूपो विधिर्जीवाणुजन्येषु = मृदायुजलदोषतःसमुत्पन्नसूक्ष्मकीटजन्येषु श्वसनकादिषु = “ न्युमोनिया ” (Pneumonia) प्रयुतिषु, अन्येषु=आन्त्रिकप्रत्यिकश्लेष्मकसन्धिकाक्षेपकेष्वपि ज्वरेषु कार्यः ।

एतेषु द्वयोर्विशेषमाह—

आमोक्षं लङ्घनं युक्तं श्लेष्मकोरःप्रदाहयोः ।

अथवात्ययिके दुग्धं मृद्रीकादि च युज्यते ॥ ५६ ॥

आमोक्षमिति—ज्वरनिवृत्तिपर्यन्तं श्लेष्मके=“ इन्फ्लुयेन्जा ” (Influenza) इत्याख्याते, उरःप्रदाहे=“ न्युमोनिया ”—भिन्ने च लङ्घनं युक्तम् । अतयोरप्रसम्बन्धः सर्वथा परिहार्य इत्यर्थः । आत्ययिके=अन्नप्राप्तये हाहा कुर्वति रोगिणि तु पक्वं दुग्धं मृद्रीकाद्वृषादिविलान्यपि दातुं शक्यन्ते ।

सौराष्ट्रिकामिलितमश्रकमेकगुञ्जं

विध्वंसयेच्छ्वसनकादिविकारपुञ्जम् ।

सद्यः समुत्खनति फुस्फुसदाहमूलं

पानाच्छृतं समधु सिंहमुखस्य मूलम् ॥ ५७ ॥

सौराष्ट्रिकेति—सौराष्ट्रिका=स्फटी । सा च शोणा बलिफुल्ला चादेया । श्वसनकादीत्यादिना श्लेष्मककफज्वरयोर्ग्रहणम् । फुस्फुसदाहः=“ न्युमोनिया ” ज्वरः । सिंहमुखः=आटलपकः ।

समं पत्रैर्द्वित्रैः सुरकुसुमभिर्त्रैर्विलसिते

महाकासश्वासज्वरगदविनाशक्षमबले ।

त्रिदोषघ्ने प्रत्ने श्वसनकसपत्ने बहुगुणे

किमन्यस्मिन्यत्ने सति “गगनरत्नेऽ”गदपतौ ॥ ५८ ॥

सममिति—सुरकुसुमभिर्त्रैः—पञ्चलवङ्गसहितैर्द्वित्रैः पत्रैः—नागवल्लीदलैः सह विलसिते, महाकासादिविनाशके, त्रिदोषापसारके, प्रत्ने=पुराणे, पुराणस्यैव गुणाधिक्यदर्शनादितिभावः । तथा-श्वसनकसपत्ने=“न्युमोनिया”—ज्वरशत्रुभूते, बहुगुणे, अगदपतौ=श्लेष्माधिपे गगनरत्ने=विशुद्धाश्रकभस्मरत्ने विद्यमानेऽन्यस्मिन्यत्ने किम्, न किमपीति । शिखरिणीवृत्तम् । अनुप्रासो मनोरमः ।

अपामार्गक्षारान्तरितसितफेनाश्मशकलं

शनैश्चुलीयन्त्रे लघुघटकुरुद्धं परिपचेत् ।

अयं मल्लो नानानिलकफरुजानां विघटक-

स्तथा कासश्वासश्चसनकविकासव्यथयिता ॥ ५९ ॥

अपामार्गैति—सितफेनाश्मा=रवेतमल्लस्तत्त्वण्डं शुद्धमादाय, अपामार्गमस्मना शृता-श्र्यां हण्डिकायां घृत्वा, हण्डिकाशेषं पुनर्मस्मनाऽऽपूर्य, हण्डिकामुखमवरोध्य चुल्ल्या मन्दाग्निना यामं विपचेत् । पक्वोऽसौ मल्लो यथोक्तगुणप्रदः । अनुपानं नागवल्लीदलादिकल्प्यम् । मल्लस्योपर्यधोऽन्नकपत्रं दातव्यमन्यथोद्दिश्यते इति शङ्का ।

मल्लस्तालमरालपादमिलितस्तोलैस्त्रिभिस्तोलितः

सार्द्धप्रस्थकठिलकाम्बुनि पुनः सप्ताहमामर्दितः ।

भूयःसर्वपसोदरः श्वसनके काकोदरः कीर्तितः ।

सोऽयं नूनं “मचिन्त्यशक्ति”रिति च ख्यातिं प्रयाति क्षितौ ॥ ६० ॥

मल्ल इति—मल्लः=“शंखिया” इति प्रसिद्धः, तालम्=हरितालम्, मरालपादः=हिङ्गुलम् । प्रत्येकस्य शुद्धस्यैकैकस्तोलको ग्राह्यः । तदिदं त्रयं सार्द्धकप्रस्थे कारवेष्टस्वरसे सप्ताहं विमर्द्य सर्वपसमाना वटीर्वर्धनीयात् । द्विसन्ध्यं त्रिसन्ध्यं वैकैका सितया सह देया । भोजनमत्र वर्जितम् । क्षुधि तृषि च केवलं “वाय—” पानं शस्तम् । अनेन वेगे ज्ञान्ते शृङ्गभस्माश्रकश्च समं कल्पितमात्रया प्रदेयम् । सोऽयं “न्युमोनिया”—ज्वरे रामबाण इवाव्यर्थः । “अचिन्त्यशक्तिः” इति नाम्ना लोके प्रसिध्यति । अस्मिन्प्रयुक्ते कश्चिदौर्भाग्यप्रस्त एव प्रियते इति बहुशः परीक्षितः कुम्भिकाकृतो रसः । अत्र-अनुप्रासश्चेतोहरः ।

मदनबीजबलीशजलोहजैर्द्विपिचुभिः पृथगेकपिचून्मितैः ।

गगनदारुसितासुमजातिकाफलदलत्रुटिचन्द्रमरीचकैः ॥ ६१ ॥

शशियुजा मकरध्वजरञ्जितै रवियुजा फणिफेनसमञ्चितैः ।

मदनजेन रसेन सुपेषितैः पुनरनातपमध्यविशोषितैः ॥ ६२ ॥

विजयते हरिमन्थसहोदरो रसवरो बहुरोगहरो नृणाम् ।

श्वसनकस्तुतिदोषविनाशन “श्वलबलासमलाशपलाशनः” ॥ ६३ ॥

मदनेति—त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् । घृतूरबीज—गन्धक—पारद—लोहमस्रमां प्रत्येकस्य तोलकद्वयम्, अभ्रकमस्र—दारुसिता—लवङ्ग—जातिपत्री—जातिफलैला—मीमसेन—कर्पूर—मरिच—मकरध्वजानां प्रत्येकमेकैकस्तोलकः, अहिफेनस्य द्वादश तोलकाः । सर्वमेतद्धतूरपत्ररसेन विमर्द्य चणकसमाना वटीः कुर्यात् । सोऽयं रसः “महावातराजः” इति नाम्ना “श्वलबलासमलाशपलाशनः” इति नाम्ना वा व्यवहियते । तस्यैतस्य लोकोत्तरानुगुणान्निशस्य कस्तावन्न प्रशंसेत् । अनुपानभेदेनानेकेषां रोगाणां नाशकोऽप्यसौ “न्यूमोनिया” ज्वरेऽतीसारे च विशेषतो महीयते । श्वतैरुपायानां दुरुपक्रमाऽपि प्रबला पाश्चात्तिरस्योपयोपादर्धघण्टामात्रकेण शाम्यतीति सपणवन्धं ब्रूमः । कुञ्जिकाकर्तुर्यं प्रयोगोऽनेकशो दृष्टचमत्कारः परीक्षितश्च श्वसनके । पथेष्वेषु द्रुतविलम्बितं छन्दः । अनुप्रासस्तु कवेरस्य दास एव ।

मल्लः कृष्णलवङ्गशृङ्गिकसखः खर्जूरिकासङ्गतो

जातीकोपकरीरशुङ्गसहितः श्वेताहिफेनान्वितः ।

गुञ्जामो वटदुग्धमावितवपु “वातेमसिंहो” रसः

कासश्वासबलासनाशनविधौ दक्षोऽस्ति खण्डेन सः ॥ ६४ ॥

मल्ल इति—शतमल्ल—मरिच—लवङ्ग—शृङ्गिकविष—खर्जूरफलमल्ल—जातीफल—करीराङ्गराणां प्रत्येकं षण्माषकाः, अहिफेनस्य सितायाश्च प्रत्येकं तोलकः । सर्वमिदं वटदुग्धेन विमर्द्य रक्तिमाना वटीर्विद्व्यात् । अयं “वातेमसिंहो” रसः “न्यूमोनिया” ज्वरेऽतीव प्रशंस्यते शुद्धशर्करानुपानेन । तैस्तैरनुपानैरनेकरोगेषूपकुर्वाणस्यास्य गुणविवरणलोभं न संवृणुम इति ते गुणा विव्रियन्ते—कासे, स्वासे, सन्निपाते च मधुना सेवेत । मृत्वावासत्रे गुञ्जाम्बुयमिताभ्यां श्वेतकृत्वाकल्लकाम्यां सह सेवनेनाचेतनोऽपि सकृद्भूयादेव । हिक्कायां मूलकबीजैः सेवेत । अतीसारे लघुहरीतक्या शतपुष्पया जीरेकेण वा । रक्तप्रदरे मधुना

घृतेन वा । शिरोऽर्त्तौ लिङ्ग्या सह संपिष्य नस्यं देयम् । आध्माने रसमेतं जग्ध्वा नाभौ मूषकविष्टां लिम्पेत् । शीतज्वरे गुडेन । पित्तज्वरे सितया । कलैव्ये किलाटकेन (दुग्धपेटकेन) । अपथ्यजे सौजाके गुलावगुलकन्देन सितया च जले समाप्लान्य । स्तम्भनाय जातीफलकस्तूरीम्याम् । कुञ्चिकाकर्तुरयं योगः ।

करिकेसरकाश्मीरकणाकृष्णमरीचकैः ।

साकल्यकैर्दारुसिताजातीदलफलान्वितैः ॥ ६५ ॥

प्रत्येकं कार्ष्णिकैर्धेनुरोचनाकोललालितैः ।

मौक्तिकाम्बरकस्तूरीशाणसंवलितैर्वटीम् ॥ ६६ ॥

विधाय बदराकारां गोस्तनीप्रसृतद्रवैः ।

प्रातः सायं श्वसनके मौक्तिकादिषु चेष्यते ॥ ६७ ॥

करीति—करिकेसरः=नागकेसरः, काश्मीरम्=कुङ्कुमम्, कणा=पिप्पली । धेनुरो-
चनाकोललालितैः=पणमाषकमितगोरोचनायुक्तैः । मौक्तिकाम्बरकस्तूरीशाणसंवलितैरिति
अविद्धमुक्तानामम्बरस्य कस्तूर्याश्च प्रत्येकं माषकत्रयं ग्राह्यम् । सर्वं द्रव्यसंभारं यथाहं
निष्पिष्य विकुट्ट्य च प्रक्षालिताभिर्निर्वीजीकृताभिश्च “मुनका” इत्याख्यामिर्ग्राह्यामिर्ध-
कुलवमिताभिः (३=) सह यामचतुष्टयं पिष्ट्वा क्षुद्रबदराकारा वटीर्वर्जनीयात् । द्विसं-
न्यमेकैका प्रदेया । अयं योगः प्राधान्यतो मौक्तिकज्वरे चमत्कुर्वाणोऽपि “न्यूमो-
निया” प्रभृतिष्वप्यप्रतिपिद्धः । परीक्षितः । अग्राम्बरम्=त्वेन नाम्नाख्यातम् ।

अथ “न्यूमोनिया” ज्वरनाशकौलिपादीन्वाह्यप्रयोगानभिधत्ते—

तैलेन नारायणनामकेन जतूनतार्पीनभवेन वापि ।

अभ्यज्य पाद्वै लवणैः सुखोष्णैः संस्वेदयेद्धारुणपर्शुकार्तौ ॥ ६८ ॥

तैलेनेति—धारुणपर्शुकार्तौ=“न्यूमोनिया” जन्त्यायां “पसलीका दर्द” इति प्रसि-
द्धायामसह्यपीडायां नारायणख्यातैलेन, पाश्चात्यभिषकप्रचालितेन जैतूनतैलेन तार्पीनतै-
लेन वा पाद्वैमागावभ्यज्य=विलिप्य सुखोष्णैर्लवणैः स्वेदयेत् । “नारायणतैलम्” आयु-
र्वेदस्य प्रसिद्धं वस्तु । जैतूनतैलम्—(Olive oil) नाम्ना डाक्टरवैद्येषु प्रसिद्धम् । तार्पीनतै-
लमपि (oil of Turpentine) नाम्ना व्यवहियते । इदं तैलद्वयं तद्विक्रेतुम्यः प्राप्यते ।
नारायणतैलविधिः—चित्त्वत्क्, अग्निमन्थत्क्, अरलुकः, निम्बत्क्, गन्धप्रसारिणी=“खीप” इति ख्याता, अश्वगन्धा, कण्टकारी, बृहती कण्टकारी, पाटला, घला, अतिवला,
गोधुमः, पुनर्नवा—एतेषां त्रयोदशद्रव्याणां प्रत्येकस्य पदं तोलकान् गृहीत्वा यथायथं वि-
कुट्ट्य तत्र सार्धद्विचत्वारिंशत्प्रस्थं जलं दत्त्वा, निष्कवाच्य, अर्धशामवशेष्य वक्षेण गालयेत् ।

शतावर्यां सपादप्रस्थायामपि दशप्रस्थमितं जलं दत्त्वा, निष्कवाय्यार्धशमवशेष्य वक्षेण गालयेत् । इदं क्वाथद्वयं गन्धं दुग्धं च दशप्रस्थमिति त्रीणि यत्र द्रवद्रव्याणि सम्पादयेत् । ततः—शतपुष्पा, देवदारु, जटामांसी, शैलेयम्, वचा, रक्तचन्दनम्, तगरम्, कुष्ठम्, सूक्ष्मैला, शालिपर्णी, पृष्ठपर्णी, मुद्गपर्णी, माषपर्णी, रास्ना, अश्वगन्धा, पुनर्नवा, सैन्धवम्—एतेषां सप्तदशद्रव्याणां प्रत्येकस्य सार्धैकतोलकं गृहीत्वा, विचूर्ण्य च रात्रौ मृत्पात्रे जलेन प्लावयेत्प्रातश्च तत्कल्कं कुर्यात् । ततश्चेमं कल्कं स्वच्छकटाहे निधाय तत्र सार्धप्रस्थ-द्वयमितं तिलतैलं दत्त्वा, पूर्वोक्तं क्वाथद्वयं दुग्धञ्चापि तत्रैवावाप्य शनैः शनैर्विपचेत् । यदा तैलद्रव्ये प्रस्थमात्रमिव जलमवशिष्येत तदा तैलं जुल्हीतोऽवतार्य स्वाङ्गशीतं तद्वक्षेण गालयित्वा युक्तितो जलं वर्जयित्वा तैलमात्रं गृहीयात् । काये सति काष्ठ्रव्ये तैलशोधन-पत्रेण शोधयेदिति तदिदं प्रसिद्धं “ नारायणतैलम् ” ।

वातामतापीनजतूनसङ्गि ससर्पपं वै विलसाख्यतैलम् ।

करोत्युरःशूलममूलमुग्रमभ्यञ्जनादेव मयेति दृष्टम् ॥ ६९ ॥

वातामेति—वादामतापीनजैतूनतैलसङ्गि सार्पपतैलयुक्तञ्च “ तैल विलसा ” इति प्रसिद्धं तैलं पार्श्वयोरभ्यञ्जनादुरःशूलममूलं करोति । सर्वाण्येतानि तैलानि तद्विक्रे-तुन्यः प्राप्यन्ते ।

पटुं सगोधूमतुपं कदुष्णीकुर्वीत युक्त्या तवकेऽभियोगात् ।

तत्पोडुलीं साधु विधाय वस्त्रे त्वरं तथा स्वेदयतु प्रयत्नात् ॥ ७० ॥

पटुमिति—पटुम्=लवणम् । गोधूमतुषाणि=“ गेहूँका चापड ” इति प्रसिद्धानि । स्वेदनकाले पोडुल्युपयुक्तमन्यद्गन्धं तवके कदुष्णं भवेत् । पोडुलीस्य शैत्यं गतं पुनरुष्णं कुर्यादुष्णञ्च स्वेदने समुपयुज्यतेत्येषा युक्तिरवधार्या । स्पष्टमन्यत् ।

लेपोऽप्युरःशूलहरः कुपीलोर्दृष्टस्तथा शम्बरशृङ्गजातः ।

ऐलेयशुण्ठीविषरूमगुन्द्रैः साहिङ्गुकैस्त्वत्र महाप्रभावः ॥ ७१ ॥

लेप इति—कुपीलोः=“ कुचला ” इति ख्यातस्य लेपोऽप्युरःशूलं हरति । शम्बरो विकटविषाणो मृगविशेषः “ वारहसींगा ” इति ख्यातस्तच्छृङ्गजो लेपोऽपि तदर्थकारी । ऐलेयम्=“ एलिया, मुसन्वर ” इति लोके प्रसिद्धं कृष्णच्छायं कुसारीस्वरसजन्यं किञ्चन द्रव्यम्, शुण्ठी, विषम्=शृङ्गिकम्, रूमगुन्द्रः=“ मस्तंगी ” इतिख्यातः, हिङ्गु चेत्येतैर्विहितो लेपः पशुकार्तां महान्तं प्रभावं दर्शयति । लेपोऽत्र गन्धघृतमपि क्षेप्यम् । इति लेपत्रयमुक्तम् ।

पुनर्ज्वरविशेषनाशकान्योगानाह—

श्लेष्मके वा श्वसनके सन्धिके दण्डके पुनः ।

एका सञ्जीवनी शस्ता किं पुनर्गगनान्विता ॥ ७२ ॥

श्लेष्मके इति—श्लेष्मकः=“इन्फ्लुयेन्जा” (Influenza) इति ख्यातः । अति-
घोरमहामारीरूपेण हि प्रादुरभूदेष ज्वरः सं० १९७५-१९७६ वर्षयोः, येन समग्रेऽपि
भूमण्डले लक्षशो मृता मनुजाः । श्वसनक उक्तः । सन्धिकः= “ रियुमाटिक फिवर ”
(Rheumatic fever) इति प्रसिद्धः । दण्डकः=“ डेंग्यू ” (Dengue) इति
प्रसिद्धः । सर्वेष्वेषु केवला सञ्जीवनी, अभ्रकयुक्ता वा सञ्जीवनी बटी प्रशस्यते । एतेषां
लक्षणादिविषये विशेषं जिज्ञाससे चेद्गणनायसेनकृतं “ सिद्धान्तनिदानम् ” पश्य ।

क्षुद्रामूलशृतं वारि श्लेष्मकारिर्निरूपितम् ।

सक्षौद्रं शृङ्गवेराम्बु शौण्डीसिद्धं च दुग्धकम् ॥ ७३ ॥

क्षुद्रेति—कण्टकारीमलकायः, समधुक आर्द्रकरसः, पिप्पलीसिद्धं दुग्धमेति त्रयमे-
तच्छ्लेष्मकज्वरे हितम् ।

क्षुद्रामृतानागरवासिकाभिः कृतः कषायश्चपलासहायः ।

ज्वरं त्वरं वातबलासजातं हन्त्येतदक्ष्णोर्विषयं प्रयातम् ॥ ७४ ॥

क्षुद्रेति—चपला=पिप्पली । वातबलासजातो ज्वरः=दण्डकज्वरः । शिष्टं स्पष्टम् ।

सक्षौद्रो विहितः काथो वनप्सामधुकोषणैः ।

सन्ध्यस्थिकटिपष्ठोरःपार्श्वपीडां नियच्छति ॥ ७५ ॥

सक्षौद्र इति—वनप्सामधुयस्त्रीमरिचानां समधुः काथः दण्डकज्वरजन्यां सन्ध्या-
दिपीडां नाशयति ।

अथ जनपदोद्भवंसिनःसांसर्गिकज्वरविशेषस्य “प्लेग” (Plague) इति ख्या-
तस्य ग्रन्थिकज्वरस्य चिकित्सितं विबभ्रुस्तद्भयवारणाय पूर्वमेवेतिकर्तव्यतां समुपदिशति—

चन्द्रगैरिकयोर्वटचो निम्बुनीरेण कल्पिताः ।

द्विसन्ध्यं गिलितास्तोयैर्ग्रन्थिकत्रासनाशिकाः ॥ ७६ ॥

चन्द्रेति—चन्द्रः=कर्पूरः । गैरिकम्=“गैल्ल” इति ख्यातम् ।

द्वयक्षं मल्लाहिफेनाभ्यां पिष्ट्वा लशुनजै रसैः ।

तत्र तूलं समाप्लाव्य तत्प्लोतान्यद् प्रकल्पयेत् ॥ ७७ ॥

ग्रन्थावेकतमं दत्त्वा पलाण्डुफलवल्कलैः ।

उष्णैराच्छाद्य वध्नीयात्प्रतिहोरं विवर्तयेत् ॥ ७८ ॥

ग्रन्थिरेवं कृते नूनमहोरात्रेण भिद्यते ।

ज्वरो विरमति क्षिप्रं नरोऽपि सुखमश्नुते ॥ ७९ ॥

द्वयक्षमिति—लघुनरसेन मल्लाहिफेनयोस्तोद्धृत्य पिष्ट्वा, तूलमाप्लाव्य, तस्य षट् प्लोतान् “फोहा” इत्याख्यान्प्रकल्प्य, तदेकतमं ग्रन्थेरुपरि दत्त्वा, तं पुनरुष्णैः पलाण्डुफल-वल्कलैराच्छाद्य पटेन वध्नीयात् । षण्डामात्रेणेदं विपरिवर्त्य पुनस्तथैव कुर्यात् । एवमेकाहेन ग्रन्थिर्भिद्यते ज्वरश्च शाम्यति । अत्र-पलाण्डौ फलत्वोक्तिः फलसादृश्यात् । षस्तुतोऽसौ कन्दः ।

कृत्वा लवालमभितो ग्रन्थि तत्रार्कजं पयः ।

भृत्वा विवर्तयेत्तेन ग्रन्थेल्लोपो विधीयते ॥ ८० ॥

कृत्वेति—आलवालम्=परिधिं माषादिचूर्णेन कुर्यात् । स्पष्टमन्यत् ।

चन्द्रश्चन्दनमैलेयं रक्तमर्काङ्घ्रिवल्कलम् ।

मखतूम-मुरेमक्की-पपीता-जदवारकम् ॥ ८१ ॥

दरूनज अकरवी तथा जहरमोहरा ।

नादेयं नारिकेलञ्च सर्वमेतद्विचूर्णितम् ॥ ८२ ॥

विभाव्य तरुणीतोयैः कृत्वा माषमिता वटी ।

तैरेव भक्षिता षोढा मन्थ्याद्ग्रन्थिकमुत्पणम् ॥ ८३ ॥

चन्द्र इति—रक्तम्=“केसर” इति प्रसिद्धम् । अर्काङ्घ्रिवल्कलम्=अर्कमूलत्वक् । मखतूम-मुरेमक्की-जदवार-दरूनज अकरवी-जहरमोहरा खताई इत्येतानि यावनानि (यूनानी) औषधानि । पपीता=“एरण्डककड़ी,” “रेंड खर्बूजा” इति लोके प्रसिद्धयति, तस्य च भेजा ग्राह्यः । नादेयं नारिकेलम्=“दरियाई नारियल” इति ख्यातम् । तरुणी-तोयैः=“गुलावजल” इति प्रसिद्धैः सतपत्रिकाकैः । तैरेवेति तरुणीतोयैः । षोढा अहोरात्रे षड्वारान् । यावनान्युर्वेदसिद्धोऽप्ययं योगो दृष्टप्रभावत्वादिहोक्तः । एवमन्येषा-मपि केषाञ्चनोपन्यासो दृष्टफलत्वादेवेति न किञ्चिद्बुध्यति ।

करञ्जतुलसीनिम्बरविपल्लवजा गुडाः ।

निषेधयन्ति नियमाञ्जीवाणुजनिताञ्ज्वरान् ॥ ८४ ॥

करञ्जेति—जीवाणुजनितान् = जनपदोर्ध्वंसिनः सांसर्गिकज्वरान्ग्रन्थिकरलेष्म-
कादीन् ।

षोडशांशशृतं वारि सकलज्वरहारि चेत् ।

किमन्यैरौषधैः किंवाऽऽहूतैर्नानाचिकित्सकैः ॥ ८५ ॥

षोडशांशेति—अयं शृतपानीयोपयोगो वैद्यरहितवह्निर्ग्रामवासिनां महान्तमुपकार-
मादध्यात्कचिदपि ज्वरेऽप्रतिषिद्धत्वात् ।

मिथ्याहिमोपलशिलाशकलानि मूर्ध्नि

बध्नीत तीक्ष्णतरवेगवति ज्वरे यः ।

रुद्धमोहदाहमुखशोषवमिप्रलाप-

तृष्णाभ्रमैः स विपुलैरपि मुच्यते ना ॥ ८६ ॥

मिथ्येति—तीव्रवेगे ज्वरे रोगिणो मूर्ध्नि “वर्क” इति ख्यातस्य छत्रिमहिमोप-
लस्य शकलानि बध्नीत, ततो ह्यादिनाशः स्यादिति सारः ।

संन्यानेनोष्णपानीयघौतनिष्पीडितेन वै ।

तीव्रज्वरवतो जन्तोरङ्गप्रोञ्छनमुत्तमम् ॥ ८७ ॥

संन्यानेनेति—पूर्वमुष्णजले समाह्लावितेन, तदनु निष्पीडितेन संन्यानेन=“अंगोष्ठा”
इतं ख्यातेनोत्तरीयवस्त्रेणाङ्गानां प्रोञ्छनमपि तीव्रज्वरे हितं भवति ।

अजापयःप्लुतप्लोतधारणं मस्तकोपरि ।

तथैवोष्मापहं शीततैलानां तालुनि स्थितिः ॥ ८८ ॥

अजेति—तीव्रोष्मणि ज्वरेऽजादुग्धाद्रप्लोतधारणमपि हितं भवति । किञ्च—शीततै-
लानाम्=चन्दनादितैल-काहृतैलादीनां तालुपरि धारणमपि तादृशमेव । अत्रेदं बोध्यम्—
यावज्ज्वरमार्दवं भवेत्तावदेव शीतक्रिया कार्या, अन्यथा सहसा ज्वरमोक्षः स्यात्तेन च
शीताहताभीतिः ।

अयि तापातुर ! तृष्णामूर्च्छादाहभ्रमाभिभूताङ्ग ! ।

मर्दय मलयजतैलैरधिपतिशाखातलं गाढम् ॥ ८९ ॥

अयीति—तृष्णामूर्च्छादाहभ्रमयुते तीव्रज्वरे चन्दनतैलेन रोगिणोऽधिपतिसङ्ग-
मर्मेस्थानं, शाखातलम्=करचरणतलञ्च मर्दनीयम् । अधिपतिमर्मलक्षणं तु—

आन्तरो मस्तकस्योर्ध्वं शिरासन्धिसमागमः ।

रोमावर्तोऽधिपो नाम मर्मं सद्यो जहात्यसूत्रं ॥ इति ।

—अष्टाङ्ग० शा० अ० ४-३६ ।

संप्रति मसूरिकाज्वरप्रतीकारमाह—

आदिमध्यावसानेषु निम्नस्थैकस्य सेवितः ।

रसः कषायः कल्कश्च मसूरीज्वरमार्जकः ॥ ९० ॥

आदीति—भूवायुजलदोषतः समुत्पन्नं किञ्चिद्विषं जानपदिकीं चाक्रामिकीं मसूरिकां समुत्पादयेत् । तस्याथ त्रैविध्यम्—बृहन्मसूरिका-(स्माल् पॉक्स- Smal Pox) लघुमसूरिका-(चिकेन पॉक्स Chicken Pox)-रोमान्तिका-(मीज़ल्स-Measles)-भेदात् । आद्या-“शीतला,” “माता,” “चेचक” इत्यादिनामभिः, मध्या-“आकडाकाकडा” इति नाम्ना, अन्त्या तु-“बोदरी,” “ओरी” इत्यादिनामभिर्व्यवहियते । सर्वासामासाम्—

“तासां पूर्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रमङ्गोऽश्चित्रमः ।

त्वचि शोधः सर्वैरण्यो नेत्ररागश्च प्राचयशः ॥”

इति पूर्वतपमुक्तम् । तत्र-आदौ दिनत्रयं निम्नस्थ रसः, मध्ये दिनत्रयं तस्य कषायः, अवसाने च दिनत्रयं तत्कल्कः सेव्यः इति नवदिनैर्ज्वरमुक्तिरुक्ता भवति । क्वचित्तु-सप्ताहं सप्ताहमेकं विधिरित्येकविंशतिदिवसैः पूर्णं नैक्यम् । आगामिनसूरिकाक्रमणवारणाय भारतीयवैद्यैराविष्कृता, बाह्यादिचर्मण्युत्कीर्षमाणा “कृत्तकनसूरिका”-पि वर्षशतात्पूर्वनिह मुप्रचलिताऽऽसीत् । सेदानीं विलुप्तप्राया । अधुना तु-“विलियम् जेनर” नाम्ना कैनि-दाल्जनेन ख्रिस्ताब्दे १७९६ प्रवर्तितः, बाहुचर्मोत्कीर्षं गोमसूरिकारसप्रवेशनतपः, “वैक्सिनेशन-” (Vaccination) नामा कश्चिदन्य एव पाश्चात्यवैद्यैः परीक्षितो विधिः क्रियते । किन्तु-नायं नाविनसूरिकाप्रतिषेधविधिश्चिरं तिष्ठतीति बहुशो दृश्यते ।

मसूरिकाप्रशमनी ब्राह्मी वा हिलमोचिका ।

दशमूलं, पटोलादिः, शौचं कीटापसारणम् ॥ ९१ ॥

मसूरिकेति—हिलमोचिका=वात्पृक्म् “बधुवा” इति ख्यातम् । दशमूलमुक्तम् । पटोलादिः—पटोलपत्रम्, इन्द्रियवः, देवदारु, त्रिफला, मुस्तम्, च्छदीका, मधुपट्टी, गुडूची, आदस्तपकः, मधु चेति । ब्राह्मी-हिलमोचिका-दशमूल-पटोलादीनां हिनकपाया देयाः । शौचम्=रुष्णगारवत्त्रादीनां स्वच्छतापादनम्, कीटापसारणम्=मसूरिकाविष-स्यापहारकम् । शुद्ध्या विषस्य विसर्पणपरिहारत्वात् ।

औषधं शीतलः काथः, पानं वै शीतलं जलम् ।

शीतलास्तोत्रपाठश्च, शीतलाशमनं मतम् ॥ ९२ ॥

औषधमिति—शीतलः काथः=पटोलादिहिमः । शीतजलस्य=शृतशीतस्य जलस्य पानं विधेयम् । शीतलास्तोत्रपाठ्येति सर्वमेतत् शीतलं शमयति । शीतलास्तोत्रं काशी-
खण्डोक्तं भावप्रकाशे द्रष्टव्यम् ।

मण्डूकपर्ण्याः प्रथितः कपायो मस्तिष्कमूलामयनाशनाय ।

पेयस्तथाऽऽक्षेपकसूदनाय संज्ञाविहीनस्य च चेतनाय ॥ ९३ ॥

मण्डूकपर्ण्या इति—ब्राह्मीकपायो मस्तिष्कमूलामयान्, आक्षेपकम्, चेतनाराहित्यं च नाशयति । मस्तिष्कमूलामयाः= “ हिस्टीरिया ” प्रभृतयः, पक्षाघातादयो वातरोगाः उन्मादादयो मानसविकाराश्च । आक्षेपकः=जीवाणुजन्यः संज्ञाहृद्धोरो ज्वरः “सेरिब्रो-
स्पायिनल फीवर ” (Cerebro-spinal fever) इत्याख्यातः ।

मरीचविश्वाविषमुष्टिकानि सौभाग्यकृष्णाविषसंयुतानि ।

रसैस्तुलस्याः परिभावितानि गुटीकृतानि ज्वरनाशनानि ॥ ९४ ॥

मरीचेति—विषमुष्टिकम्= “कुचीला” इत्याख्यातम् । तच्च शुद्धमादेयम् । सौभा-
ग्यम्=टङ्कणं “सुहागा” इति प्रसिद्धम् । विषम्=वृत्तिकं शुद्धम् । गुट्येषा जीर्णज्वरा-
दिनाशायोपयोक्तव्या ।

शुक्लेण शोणस्फटिका विपक्वा ज्वरं निगृह्णाति वनप्सिकेव ।

पक्वा तथा सैव च मल्लगर्भा सश्वासकासं ज्वरमुत्क्षिणोति ॥ ९५ ॥

शुक्लेणेति—वनप्साकायो यथा ज्वरनाशकस्तथैवामिसंफुल्ला रक्तस्फटिकापि । अष्ट-
तोलकमितां स्फटिकां चूर्णयित्वा, तदर्धचूर्णं मूत्करके समावाप्याङ्गुल्या गाढं निष्पीड्य
मध्ये मल्लसमावेशयोग्यं गर्तं कृत्वा, तत्र मल्लचूर्णं भूत्वोपरि शेषं स्फटिकाचूर्णं समावाप्य
तथैव दृढतरं निष्पीड्य, मुखं संमुदय पुटेत् । मल्लचूर्णं तोलकमितामादेयम् । सेयं मल्लगर्भा
स्फटिका कासश्वासभ्यां सहितमपि ज्वरं नाशयति ।

तिक्तातिक्तजयन्तीतुलसीपीयूषपर्पटस्वरसैः ।

भावितमेकादशधा गगनं जीर्णज्वरापहं सिद्धम् ॥ ९६ ॥

तिक्तेति—तिक्ता=कटुकी, तिक्तः=कैरातः, जयन्ती=अग्निमन्थः, तुलसी=प्रसिद्धा,
पीयूषम्=गुडूची, पर्पटः=“ पित्तपापडा ” इति ख्यातः । एषां स्वरसैरेकादशधा भावि-
तमश्रकमस्म जीर्णज्वरमपहन्ति । अश्रकमस्मविधिरुक्तो वक्ष्यते च ।

त्रिकटुसर्षपटङ्गणहिङ्गुलं सकटुकापिचुसन्दकवल्कलम् ।

यवसुधाघनलोहितचन्दनं समसमं रसमस्म नियोजयेत् ॥ ९७ ॥

तदिति खल्वतले परिपेषयेद्भवति स “ज्वरसंहरणो” रसः ।

झटिति कृन्तति जीर्णतरं ज्वरं तमिति कोऽपि कदाप्युपदिष्टवान् ९८

त्रिकटुविति—पिचुसन्दकवल्कलम्=निम्बत्वक्, यवः=इन्द्रयवः, सुधा=गुडुची, घनः=मुस्तकः । समसमम्=सर्वैस्तुल्यं रसमस्म=रससिन्दूरम् । सर्वेषामौषधानां यावन्मानं तावदेव केवलस्य रससिन्दूरस्येति तत्त्वम् । कोऽपीति—हरनन्दराय रूइया संस्कृतकाले जा-
युर्वेदाध्यापकचरेणायुर्वेदाचार्येण श्रीश्यामलालमहोदयेन समुपदिष्टोऽयं “ज्वरसंहार”-रसः ।
भारतप्रसिद्धवैदुष्यवैभवानां स्वर्गतमहामहोपाध्यायश्रीद्वारकानाथसेनकविराजमहाबुभावाना-
मयं प्रयोग इत्यस्मद्गुरुसंप्रदायः ।

प्रस्थैकं रामसेनस्य सार्द्धप्रस्थाऽमृता मता ।

निम्बवल्कानि तावन्ति पचेत्तोयाढकद्वये ॥ ९९ ॥

जाते क्वाथे समुत्तार्य पावयित्वा पुनः पचेत् ।

पङ्कीभूते ततस्तत्र क्षुण्णान्येतानि निक्षिपेत् ॥ १०० ॥

करञ्जमञ्जा मरिचं चपला वंशरोचना ।

सुधासत्त्वं पृथक्कोलं कृत्वा तस्य वटीः श्रेयेत् ॥ १०१ ॥

सर्वाङ्गवरानिमा वट्यः पुराणान्धातुगानपि ।

निहन्पुरचिरादेव बहुशस्ताः परीक्षिताः ॥ १०२ ॥

प्रस्थैकमिति—रामसेनः= “चिरायता” इति ख्यातः, अमृता=गुडुची । रामसे-
नादीनां त्रयाणां चतुःप्रस्थमितानामाढकद्वयमिते=८ प्रस्थमिते जले क्वाथं विधाय, पटेन
पावयित्वा पुनर्विपाचयेत् । गाढतामापन्नं समुत्तार्य करञ्जमञ्जादीनि चूर्णितानि पटपूतानि च
पृथक् कोलमितानि=षण्मापकप्रमाणानि निक्षिप्य वटीर्वद्ध्वा सेवेत् । बहुशः परीक्षिता इमा
वट्यः सत्यं लाभप्रदाः ।

किराततिक्तकक्वाथप्रस्थे प्रत्नकणापलम् ।

मन्दाग्निना पचेत्तावद्यावत्काथक्षयो भवेत् ॥ १०३ ॥

संशोष्य चपलास्तासां पञ्च लिह्यात्समाक्षिकाः ।

जेमन्ति ता ज्वरं जीर्णं, शीर्णं लोकः फलं यथा ॥ १०४ ॥

किरातेति—प्रत्नकणापलम्=पुराणपिप्पलीनां पलम् । यथा—लोकःशीर्णम्=यर्कं फलं
जेमति तथैवेताः पिप्पल्यो जीर्णज्वरं जेमन्ति=भक्षयन्ति, नाशयन्तीति यावत् । उपमा,
अनुप्रासश्च ।

माषः शुण्ठ्या, यवान्यास्तु शाणः, स्यादमृताक्षिकी ।
कणास्तिस्र इति द्रव्यं रात्रौ वारिणि निक्षिपेत् ॥ १०५ ॥
प्रातः पिष्ट्वा, विनिस्त्राव्य, कटुष्णीकृत्य तज्जलम् ।
पिवेत्ससैन्धवं मासं जीर्णज्वररुजातुरः ॥ १०६ ॥

माष इति—शाणः=चत्वारो माषकाः । आक्षिकी=तोलकमिता । तिस्रः=त्रिसं-
ख्याकाः । विनिस्त्राव्य=पटेन पावयित्वा । स्पष्टमन्यत् ।

पक्त्वा गुडचिकाप्रस्थं सलिले त्रिचतुर्गुणे ।
कृत्वा रसक्रियां तत्र कर्णैलावंशरोचनाः ॥ १०७ ॥
प्रक्षिप्य वटिकास्तस्य कार्या वदरसन्निभाः ।
नियेव्याः सलिलेनैव जनैर्जीर्णज्वरापहाः ॥ १०८ ॥

पक्त्वेति—रसक्रिया=पुनःपाकेन गाढतापादनम् । कणा, एला, वंशरोचना चेत्येताः
स्वयं कल्पमानमानाः प्रक्षेप्याः ।

विश्वौषधकणाघात्रीद्विनिशाकुष्ठचित्रकैः ।
सपथ्यासैन्धवैरेभिः पृथगेकैकभागिकैः ॥ १०९ ॥
छिन्नोद्भवानिम्बपर्णभागद्वयसमन्वितैः ।
जीमूतनवभागाढ्यैश्छगलीमूत्रभावितैः ॥ ११० ॥
वटिकाः पञ्चपञ्चाशद्रोगान्दुष्टज्वरादिकान् ।
वातपित्तकफोत्पन्नान्मन्ति नानानुपानतः ॥ १११ ॥
मुहुर्मुहुर्ज्वरे देया जलैस्ता वदरोपमाः ।
तिमिरं तिरयन्त्येतास्तोयेनाञ्जनतस्त्वरम् ॥ ११२ ॥
आस्त्रावं कदलीनिरैः, शुक्रं छागलदुग्धतः ।
मथन्ति महिलाक्षीरैर्लेपात्पक्ष्मगतान्गदान् ॥ ११३ ॥

... विश्वौषधेति—विश्वौषधम् = शुण्ठी, कृणा=पिप्पली, धात्री=आमलकी, द्विनिशेति=हरिद्राद्वयम्, छिन्नोद्भवा=गुडची, जीमूत=मुस्तकः । यथोक्तमौषधजातमजामूत्रेण पिष्ट्वा वटिका विधेयाः । अनुपानभेदात्सर्वज्वरघ्न्यः । जलेन घृष्ट्वाऽञ्जनतस्तिमिरम्=रात्र्यन्धतां “स्तौधिया” इति ख्यातां तिरयन्ति=नाशयन्ति । आक्ष्वाः=नेत्राञ्जलिर्नैर्मस्तं कदली-पत्रस्वरसेन घृष्ट्वाञ्जनतः । शुक्रम्=नेत्रगतं पुष्पं “फूला” इति ख्यातमजादुग्धेन घृष्ट्वाञ्जनतः । पक्ष्मगतान्=नेत्रलोमाधारणालीगतान् गदान् महिलाक्षीरैः=जीदुग्धेन घृष्ट्वाञ्जनाभाशयेत् ।

विदिता रसशास्त्रेषु वटी याऽऽनन्दमैरवी ।

सर्वज्वरकृता भीतिर्न स्यादस्याः प्रभावतः ॥ ११४ ॥

विदितेति—रसशास्त्रेषु=“रसेन्द्रसारसंग्रहा”—दिग्रन्थेषु । यस्या विधानमिदम्—विशुद्धशुक्लिकविषम्, शुण्ठी, मरिचम्, पिप्पली, गन्धकः, टङ्गणम्, ताम्रभस्म, धतूरीबीजानि, शुद्धं हिङ्गुलम्—एतानि समानानि भग्नारसेन प्रपिष्य वटी विधेया ।

एलामृतासच्चकणाशुभायुता सपुष्पसारा गिलिता द्विरक्तिका ।

जीर्णज्वरे वैद्यकशास्त्रसम्मतबहुप्रशस्ताऽस्ति “वसन्तमालिनी” ११५

एलेति—शुभा=वंशरोचना, पुष्पसारः=मधु । वैद्यकप्रसिद्धायाः योगतरङ्गिण्यादिषु प्रोक्तायाः “वसन्तमालिन्याः” केवलमनुपानप्रदर्शनमिदम् । तन्निर्माणविधिरयमवधार्यः—स्वर्णभस्म तद्वलानि वा १ भा०, मुक्ता २ भा०, विशुद्धं हिङ्गुलम् ३ भा०, मरिचम् ४ भा०, खर्परभस्म तदभावे यसदभस्म ८ भा०—सर्वमिदं सूक्ष्मं विचूर्ण्य, तत्र षोडशांशं दुग्धोत्थनवनीतं दत्वा मर्दयेत् । तदनु निम्बुरसेन लेहक्षयावधि मर्दनं विधाय वटीवर्धनीयात् । अत्र, नवनीतविषये षोडशांशत्वोक्तावपि तावदेव तदेयं यावता द्रव्यस्य क्षिप्यता स्यात् । अन्यथा जेहक्षयःकृच्छ्रेण भवेदित्यस्मन्मतम् ।

कुमारिकाभःप्लुतमच्छतालकं पक्वं त्रिविल्वं, सतदर्धहिङ्गुलम् ।

समुष्टिफेनं, सयुगाम्रवेल्लजं, दत्त्वा विमर्द्य नवनीतशुक्तिकाम् ॥ ११६ ॥

निम्ब्वश्चुना, स्नेहलयो हि यावता, विशोष्य छायासु निपेविताः पुनः ।

तद्वद्गुणा भाति तथानुपानतः सैषापरा कापि “वसन्तमालिनी” ११७ ॥

कुमारिकेति—“गोदन्ती” इति प्रसिद्धं शुभ्रतालं कन्यारसेन पिष्ट्वा पुटे पक्त्वा त्रिपलमितं तद्भस्म ग्राह्यम् । तत्र—सार्द्धपलं शुद्धहिङ्गुलम्, पलं समुष्टिफेनम्, द्विपलं च मरिचं

दत्त्वा, तोलकद्वयमितं क्षीरोत्थनवनीतं निक्षिप्य, निम्बुनीरेण स्नेहस्रयावधि विमर्द्य “ वस-
न्तमालिनी ”-विधिना रसोऽयं सम्पादनीयः । जीर्णज्वरे पूर्वोक्तानुपानेन सेवनीयः ।

सरत्नभूतिः सिततालभूतिः सहिङ्गुलापादितलोहभूतिः ।

कन्याम्बुपिष्टा सविपाऽथ भुक्ता रक्तं वलं वर्धयतीति दृष्टम् ॥११८॥

सरत्नेति—रत्नमत्र मौक्तिकं प्रवालं वा । तद्वस्मना हिङ्गुलयोगनिष्पन्नलोहभ-
स्मना च सह श्वेततालभस्म कन्यारसेन पिष्ट्वा अतिविषया सह भोक्तव्यम् । ज्वरमुक्तौ
सत्यामयं योगो रुधिरबलवर्धकोऽस्तीति । हिङ्गुलापादितलोहभूतिरप्ये वक्ष्यते ।

शुक्लं मल्लं पयसि दिवसान्विशर्ति भावयेत्

यामानष्टावलसदहनैरिष्टिकायन्त्रमध्ये ।

पक्त्वा पश्चादहिदलगतः सेवनीयो ज्वरादौ

मन्दाक्रान्तानिलकफरुजा किं न तत्सेवनात्स्यात् ॥११९॥

शुक्रमिति—गन्धबुग्धे विंशति दिवसान् श्वेतमल्लं भावयेत् । ततः काञ्चित्पुराणा-
मिष्टिकाम् = “ ईट ” इति ख्यातामादाय, तत्र मल्लसमावेशयोग्यं गर्तं निर्माय, गर्ते मल्ल-
मवस्थाय, लघुना ताम्रपात्रेण गर्तं पिधाय संमुद्रय च, जुह्यामिष्टिकां निधायहोरात्रं
मन्दवह्निना पक्त्वा तन्दुलमितो नागवल्लीदलेन संसेव्यः । पाकसमये यन्त्रोपरि पानी-
यस्य तत्प्लुतकर्पटस्य वा धारणं न विस्मर्तव्यम् । तदस्य सेवनादनिलकफरुजा मन्दा-
क्रान्ता = मन्दमाक्रान्तमाक्रमणं यस्याः सा किं न स्यात्, स्यादेवेति । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।
“ उदाहरणे लक्ष्यामिधायिशब्दयोगः प्रौढिः ” इति लक्षणलक्षितः प्रौढिः काव्यशुणः ।
यद्वा मुद्रालङ्कारः ।

गुडूचीनिम्बत्वक्सुरसुमकणामूलचपलाऽ-

भयाशुण्ठीकट्वीजलदनलदैश्चन्दनयुतैः ।

मिलत्कैरातार्धैः सलिललुलितैर्यन्त्रनिभृतैः

सदर्कं निष्कास्य ज्वररुजि पलं पायय सखे ॥१२०॥

गुडूचीति—जलद=मुस्तकः, नलदम्=उशीरम् “ खस ” इत्याख्यम् । अत्र
गुडूच्यादिसर्वसंभारार्धं किरातं निक्षिप्य, जलेऽहोरात्रमाप्लाव्य यन्त्रेणार्कं निष्कास्य
पलमात्रया ज्वरे पाययेत् । शिखरिणीवृत्तम् ।

करञ्जनिम्बभूनिम्बैरमृताम्बुदपपटैः ।

अर्को निष्कासितो युक्त्या ज्वरं तिरयति त्वरम् ॥१२१॥

करञ्चेति—धूम्रम्बः—“ चिरायता ” इति ख्यातः । सुगममन्यत ।

त्रिफलायाश्च वलायाः स्वादुफलायास्तथैव चपलायाः ।

स्नेहस्तथामृताया दृष्टो जीर्णज्वरारातिः ॥ १२२ ॥

त्रिफलाया इति—स्वादुफला—द्राक्षा । त्रिफला—वला—स्वादुफला—चपला—मृताना-
मन्यतमेन सिद्धं घृतं जीर्णज्वरनाशकं भवतीति पञ्च योगाः ।

वनप्सामधुकं द्राक्षा गोजिह्वा कण्टकारिका ।

श्लेष्मातको वासकश्च शृङ्गी भार्गी गुडचिका ॥ १२३ ॥

उन्नाभश्चेति सर्वेषां कषायः शर्करायुतः ।

प्रतिश्यायज्वरश्वासकासश्लेष्मगलार्त्तिजित् ॥ १२४ ॥

वनप्तेति—गोजिह्वा—“ शावजवां ” इति लोके । श्लेष्मातकः—“ ल्हिसोडा ” इति
ख्यातः । शृङ्गी—“ काकडार्सीगी ” इत्याख्या । भार्गी—“ भार्ङगी ” इति प्रसिद्धा ।
उन्नाभः—अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धं निष्कण्टकवदरीफलम् ।

गोजिह्वोन्नाभमृद्वीकावनप्सामधुकामृताः ।

यष्टिसत्त्वकलाजूफाकासिन्यञ्जीरसंज्ञकाः ॥ १२५ ॥

मिपिः शाहतराख्यश्च खतमी काकमाचिका ।

प्रत्येकं शाणिकैरेभिः शर्करासहितैर्हिमः ॥ १२६ ॥

प्रतिश्यायशिरःपीडाज्वरकासविनाशकः ।

एषामेव कषायोऽपि पूज्यते यावने मते ॥ १२७ ॥

गोजिह्वेति—कला—“ खूवकला, ” जूफा, कासनी, अञ्जीरम्, शाहतरा, खतमी—
एतानि स्वनामभिरेव लोके प्रसिद्धानि । काकमाची—“ मकोय ” इति प्रसिद्धा ।
शाणिकैः—चतुर्माषकमितैः ।

करञ्जतुलसीनिम्बघत्तूरादित्यपल्लवैः ।

सवेल्लजैः कृता वट्यो हसन्ति शिशिरज्वरम् ॥ १२८ ॥

करञ्जेति—सवेल्लजैः—समरिचैः । हसनमत्र विजये लाक्षणिकम् । तेन शिशिरज्वरं
विजयन्ते इत्यर्थः ।

सुरसानिम्बमङ्गार्कपल्लवानां वटी भज ।

विषमज्वरजां बाधां यदि बाधितुमिच्छसि ॥ १२९ ॥

सुरसेति—सुरसा=तुलसी । सुरसादीनां नूतनपल्लवैर्वटी विधेया । एतदौषधं सेवमानस्य ज्वरागमनकालावधि लङ्घनमुचितमित्युपदेशः ।

पक्वधत्तूरदलजा वटिकाः समवेष्टजाः ।

हिमज्वरं हरन्त्याशु द्रविणानीव दस्यवः ॥ १३० ॥

पकेति—द्रवीणानीवेत्युपमा । वेष्टजम्= मरिचम् ।

हारशृङ्गारपत्राणां रसःपीतः समाक्षिकः ।

अधरीकुरुते शीतज्वरं बहुरुजाङ्गुलम् ॥ १३१ ॥

हारेति—हारशृङ्गार=“हारसिंगार” इति लोके प्रसिध्यति ।

यथानिकाहिफेनयोर्द्विमाषिकैकगुञ्जयोः ।

सुपिष्टयोर्निषेवणं हिमज्वरघ्नमुच्यते ॥ १३२ ॥

यथानिकेति—यथानिका द्विमाषिका, अहिफेनमेकगुञ्जमिति क्रमः । प्रमाणिकापरपर्यायं नगस्वरूपिणीच्छन्दः ।

कणाच्छमल्लहिङ्गुलैः कठिलकाम्बुमर्दितैः ।

“महाज्वराङ्कुशो” रसो निर्वहते हिमज्वरम् ॥ १३३ ॥

कणेति—अच्छमल्लः=श्वेतमल्लः । कठिलकः=“करेला” इत्याख्यः । हिङ्गुलमत्र पञ्चविंशतिवृन्ताकसिद्धमादेयं तस्यैव बहुगुणत्वात् ।

प्रफुल्ललोहितस्फटीकरज्जमल्लवेष्टजैः ।

पटोलकाम्बुना कृता सुसर्षपोपमा वटी ॥ १३४ ॥

पयोभुजाऽशिता मता “हिमज्वरार्चिसूदनी” ।

यथाहिफेनपिप्पलीकुपीलुकल्पिता गुटी ॥ १३५ ॥

प्रफुल्लेति—अग्रौ अथ रक्तस्फटिका ग्राह्या । पयोभुजा=दुग्धसेविना । अशिता=शुक्ता । यथाहिफेनेत्युपमया द्वितीयो योगः प्रदर्शितः ।

रसेन्द्रो बलिः पिप्पली तालविश्वे विषं वेष्टजं वानरी ब्रह्मदर्भा ।

सहक्षौद्रकैर्दन्तिबीजं च पिष्ट्वा वटी निम्बुनीरैर्भवेत्साऽमृताख्या १३६

रसेन्द्र इति—पारद-गन्धक-पिप्पली-शुण्ठी-शृङ्गिकविष-मरिच-कपिकच्छुवीजा-जमोदा-मधु-नयपालानां प्रत्येकमेकैकस्तोलको ग्राह्यः । सर्वमिदमध्यधप्रस्थनिम्बुरसेन पिष्ट्वा ऋणकवद्वटी विधेया । “अमृतगुटी” सेयं तुलसीपत्रेण शीतज्वरं नाशयन्त्यपि

तैस्तेरनुपानैः प्रायोऽनेकरोगेषूपयुज्यते । कानिचिदनुपानानीहापि निर्दिशामः—पुंस्त्वपुष्ट्यै नागवल्लीदलेन, कासनाशाय सिताबुद्धेन (वतासा) ; कामवृद्धये श्लेष्मातकमज्जा, वीर्य-वृद्धये आर्द्रकस्वरसेन, जलोदरेऽर्धमाषकमितलौहमस्मना गोमूत्रेण च, शूले मरिचेन, चातुर्थिकज्वरे पिप्पलमूले स्थित्वैकेन लवङ्गेन, हिकायां दाहसितया, प्रमेहे गन्धघृतेन, ग्रन्थिवाते प्रपुत्राटक—(पंवाइ)—बीजैः । स्पशविदितायां “ कालाजीरी,” “ मालकाङ्गनी” इत्याख्यातद्रव्याभ्यां सेवेत । यथोक्तफलदेयं वस्तुतोऽमृतगुटीति कुञ्चिका । पथे-ऽत्र-भुजङ्गप्रयातं छन्दः । अनुप्रासस्तु प्रायः सर्वत्र ।

विषाकल्लकन्योपपथ्यासुमानां वटी कल्पिता हंसपादान्वितानाम् ।

भवेच्छ्लेष्मवातोपघाताय शीतज्वरश्वासकासादिनाशाय वा सा १३७

विपेति—विषम्=शुद्धं शृङ्गिकम्, न्योषम्=शुण्ठीमरिचपिप्पल्यः, सुमम्=लवङ्गम्, हंसपादः=हिङ्गुलम् । आर्द्रकस्वरसेन सर्वं सम्भारं विमर्शं मरिचाभाः वटीः कुर्यात् । परीक्षिताः ।

सुधासत्त्वादक्षमेकं पिचुरेकस्तु मल्लतः ।

द्रौ कर्षावहिफेनस्य दश ते मरिचस्य च ॥ १३८ ॥

चत्वारः स्फटिकायाः स्युस्त्रयोदश करञ्जतः ।

सांपिण्यैतद्वटीर्बद्ध्वा भक्षयेद्विषमज्वरी ॥ १३९ ॥

सुधेति—सुधासत्त्वात् = शुद्धासत्त्वात् । अक्षम्=कर्पः । पिचुः=कर्पः । ते=कर्पाः ।

विषमज्वरी=शीतज्वरादियुक्तो मानवः ।

सा क्षारोदरपिहिता गजपुटपक्वा मनःशिला मङ्गु ।

नागदलादौ गिलिता जीर्णं चातुर्थकं जयति ॥ १४० ॥

सेति—सा=प्रसिद्धा शुद्धा च । क्षारोदरपिहितेति—कस्मिंश्चिच्छरावे कलिका-चूर्णं तदुपरि सार्धकर्पमितां स्वर्जिकां चास्तीर्य तद्वर्मे कर्षमितां मनःशिलां निधाय, तदु-परि पुनस्तावदेव स्वर्जिकाचूर्णं कलिकाचूर्णं चास्तीर्य, शरावसंपुटं कृत्वा, सन्धिरोधं विधाय गजपुटे विपचेत् । तद्वस्म नागदलादौ भक्षण्येन चातुर्थकम्= मध्ये दिनद्वयं विश्रम्य चातुर्थदिने पुनः प्रवर्तमानं विषमज्वरविशेषं नाशयति । अर्थं चातुर्थकः—“क्वार्टन् फीवर” (Quartan fever) इति पाश्चात्त्यैराख्यातोऽधुना प्रायो विरल एव ।

मनोह्वानिम्बफलयोः कठिल्लाम्बुनि पिष्टयोः ।

वटयो वेलाज्वरं दग्धुमीशा ईशः स्मरं यथा ॥ १४१ ॥

मनोह्वेति—मनोह्वा=मनःशिला । वेलाज्वरम् = सततादिकम् । ईशाः=समर्थाः ।

दरदं कृष्णमरिचं सविपं विषतिन्दुकम् ।

प्रत्येकं पाणितलकं कोलैकं जयपालतः ॥ १४२ ॥

सम्पिष्याहिदलाम्भोभिः कुर्यान्मुद्गनिमा वटीः ।

दद्यात्तुटिरजःक्षौद्रैर्ज्वरवारणहेतवे ॥ १४३ ॥

दरदमिति—दरदम्=हिङ्गुलम्, विषम्=वृद्धिकम्, विषतिन्दुकम्=“कुचिला” इति ख्यातम् । पाणितलकम् = कर्षप्रमाणम् । कोलम्= टंकद्वयप्रमाणम् । अहिदलाम्भोभिः= नागत्वल्लीदलसैः ।

द्विगुणकुपीलुविमिश्रै रसवलिपथ्योपणाकणामूलैः ।

क्रिमिरिपुजरणक्षारैस्तुल्यैस्तुलसीसुभोपणोदारैः ॥ १४४ ॥

वटिका निम्बुकवारा ज्वरसंहाराय माषकोन्मानाः ।

सेव्याः श्लेष्मसमीरानलजविकारापहारकरणाय ॥ १४५ ॥

द्विगुणेति— पारद- गन्धक- हरीतकी- पिप्पली-पिप्पलीमूल- विडङ्ग-जीरक- यवक्षार- तुलसीपत्र- लवङ्ग- मरिचानि तुल्यमानानि प्राह्याणि । सर्वस्माद्विगुणः शुद्धः कुपीलुरिति सर्वं निम्बुनीरेण विमर्ष्य माषमिता वटीर्वैष्णीयात् । ज्वरादिषु प्रयोजयेत् । अनलजविकारः= अग्निमान्यादिः । श्लोकयोगीतिश्छन्दः । अनुप्रासः ।

अथ दशमूलारिष्टं जठरश्चयथुज्वरादिजिहृष्टम् ।

तद्गुणममृतारिष्टं यकृदभिष्टुद्धौ भिषग्भिरादिष्टम् ॥ १४६ ॥

अथेति—“दशमूलारिष्टम्”=अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धम् । “अमृतारिष्टम्”—मपि स्वेन नाम्ना ख्यातम् । तयोर्विधानमिदम्—पूर्वमुक्तस्य दशमूलख्यगणस्य द्रव्याणां प्रत्येकस्य- पृथक्पञ्चपलानि, चित्रकम् २५५०, पुष्करमूलम् २५५०, लोत्रम् २०५०, गुडूची २०५०, आमलकम् १६५०, यवासकः १२५०, खदिरसारः ८५०, विजयसारः ८५०, हरी- तकी ८५०, कुष्ठम् २५०, मज्जिष्ठा २५०, देवदारु २५०, विडङ्गम् २५०, मधुकम् २५०, भाङ्गी २५०, कपित्थः २५०, विमीतः २५०, पुनर्वना २५०, चव्यम् २५०, जटामांसी २५०, त्रियङ्गुः २५०, सारिवा २५०, कृष्णजीरः २५०, त्रिवृता- २५०, रेणुका २५०, रात्रा २५०, पिप्पली २५०, पुष्पफलम् २५०, शठी २५०, हरिद्रा २५०, शतपुष्पा २५०, पद्मकम् २५०, नागकेशरः २५०, सुस्तम् २५०, इन्द्रयवः २५०, कर्कटशृङ्गी २५०, जीवकः २५०, ऋषभकः २५०, मेदा २५०, महामेदा २५०, काकोली २५०, क्षीरकाकोली २५०, ऋद्धिः २५०, वृद्धिः २५०,

—सर्वमेतदष्टगुणे जले विपाच्य, चतुर्थांशं क्वाथमवशेष्य कस्मिंश्चिद्भाण्डे “अमृतवान—” संज्ञके भरेत् । तत्रैव—चतुःषष्टिपलमितां द्राक्षां चतुर्गुणे जले विपाच्य त्रिपादशेषं तत्क्वाथं क्षिपेत् । तत्रैव च द्वात्रिंशत्पलमितं मधु, चतुःशतपलमितं शुद्धम्, धातकीपुष्पाणि त्रिंशत्पलमितानि निक्षिप्य—कङ्गोलम् २ प०, ह्रीवेरम् २ प०, चन्दनम् २ प०, जातीफलम् २ प०, लवङ्गम् २ प०, दाशसिता २ प०, एला २ प०, पत्रम् २ प०, नागकेशरः २ प०, पिप्पली २ प०—सर्वमेतद्विचूर्ण्य निक्षिपेत् । शाणमाना कस्तूरिकापि क्षेप्या । ततो भाण्डस्य मुखं मुद्रयित्वा, भूमौ निखनेत् । पञ्चदशमिदिनैर्निष्कास्य वस्त्रेण गालयित्वा, सति मालिन्ये कतकफलं निक्षिप्य तेन निर्मलीकृत्य यद्वा यन्त्रे मृत्वा तदीयमर्कमाकृत्य यथायथं सेवेत् । तदिदं “दशमूलारिष्टम्” । “अमृतारिष्ट” —विधिरयम्—अमृता (शुद्धी) १०० प०, शतमूली १०० प०—द्वयमेतच्चतुर्द्वारेण जले पक्त्वा पादावशेषितं कृत्वा शीते पटपूते च तस्मिन् गुडं ३०० पलमितम्, जीरकः १६ प०, पर्पटः २ प०, सप्तपर्णम् (सतौना) १ प०, छुण्ठी १ प०, मरिचम् १ प०, पिप्पली १ प०, सुस्तम् १ प०, नागकेशरः १ प०, कट्का १ प०, अतिविषा १ प०, इन्द्रयवः १ प०—सर्वमेतन्निक्षिप्य भाण्डस्य मुखं मुद्रयित्वा भाण्डं भूमौ निखनेत् । मासादूर्ध्वं निष्कास्य वस्त्रेण गालयित्वा यथायथं प्रयुज्यात् ।

ज्वरादीत्यादिना कासश्वासादीनां परिग्रहः । अमृतारिष्टं यत्र ज्वरे यकृद्बुद्धिस्तत्र विशेषात्प्रयोज्यम् । यकृन्नाम बृहत्तमः प्रधानतमश्च प्रन्थिरीपदूर्म आशयो वा शरीरे इति प्रत्यक्षशरीरे गणनाथमहोदयाः । रोगकृतात्र तद्बुद्धिः ।

लोकेश्वररससनादशनादथवेषुपुङ्गुकल्कस्य ।

प्लीहज्वरयोर्द्विर्नश्यति सिद्धिर्यथा कृतमस्य ॥ १४७ ॥

लोकेति—लोकेश्वररसः=लोकनाथरसस्तस्य रसनात्=आस्वादनात् । अथवा, शरपुङ्गुकल्कस्याशनात्=भक्षणात् । प्लीहा नाम निःस्रोतस्कग्रन्थिषु मुख्यो बृहत्तमश्च प्रन्थि-रुदोग्रहायां वामानुपार्श्विकभागे वर्तमानः इति प्रत्यक्षशरीरम् । तस्य बुद्धिर्ज्वरादिरोग-वशाज्जायते । तत्रेदं योगद्वयम् । यथा—कृतमस्य सिद्धिर्नश्यतीत्युपमा ।

क्षयज्वरोदरातुरो गुदाङ्कुरोपपीडितः

सकासकामकामलामलाधरोधवाधितः ।

पयोऽशनो जनो मनो दधातु वाम्लपित्तकी

कफार्दितश्च “वर्धमानपिप्पलीरसायने” ॥ १४८ ॥

क्षयेति—क्षयज्वरोदरैरातुरः, शुदाहुरैः—अशोभिरुपपीडितः, कासेन सहिताः सकासकास्ते च ते आमकामलामलावरोधास्तैर्वाधितः । आमशब्देन लक्षणया तज्जन्या आमवातशोथग्रहणीप्रभृतयो रोगा गृह्यन्ते । तथा—अम्लपित्तकी—अम्लपित्तरोगी कफा-
दित्तश्च जनः पयोऽशनः—अन्नं परित्यज्य केवलं दुग्धमुक्त्वा सन् वर्धमानपिप्पलीरसायने मनो-द्रधातु । तत्कमश्चायम्—प्रथमदिने १० पिप्पलीर्दुग्धेन सेवेत, द्वितीयदिने २०, तृतीये ३०, एवं दशवृद्ध्या दशमे दिने १०० यावद्गत्वा तथैव क्रमशो दशन्हासेनापन-
येत् । अर्थात्— प्रथमदिने १०, द्वितीये दिने ८०, तृतीये ७० इत्येवम् । अयमुत्तमः कल्पः । षड्वृद्ध्या दीयमानो मध्यमः । त्रिवृद्ध्या दीयमानः कनिष्ठः । अद्यत्वे पुनः कनिष्ठ एवं प्रशस्यते । शार्ङ्गधरभावप्रकाशादिषु त्वन्यथापि कल्पो दृश्यते । अत्र— पञ्चचामरं छन्दः । भागेकृते तु—नगस्वरूपिण्याख्यमपि ।

यदा युनक्त्ययोमलं हि लोकनाथतस्तदा

सकालखण्डमुद्धरेत्स्वरं दुरन्त्रजं ज्वरम् ।

यंकृद्दन्त्रफुफ्फुसामयेषु लोहपर्पटी

करोति सिंहचेष्टितं यथासुरेषु धूर्जटिः ॥ १४९ ॥

यदेति—लोकनाथसेन सह मण्डरसेवनं कालखण्डम्—यकृतदृढित्सहितं ज्वरं तथा दुरन्त्रजम्—दुष्टान्त्रजन्यमान्त्रिकज्वरमपि नाशयति । यंकृदामये—ज्वरे यकृतद्वौ, हृदामये—हृदोगे हृदयस्य रक्तवहनासामर्थ्ये “ट्युबर्क्युलोसिस” (Tuberculosis) इत्या-
दिनवीनव्याधौ च, अन्त्रामये = ग्रहण्यादौ, फुफ्फुसामये—यक्ष्मणि च “लोहपर्पटी” सिंहचेष्टितं करोति । “लोहपर्पटी”—पारदः २ भा०, गन्धकः २ भा०, लोहभस्म १ भा०—एतेषां कज्जलीं कृत्वा, अङ्गारेषु लोहद्वयो गालयित्वा गोमयोपरिविन्यस्तकदली-
पत्रपातनेन विधेया ।

प्रभूततापविस्तरे हिमोत्करेऽपि वा ज्वरे

मलकुटुद्भवैर्नैरुपद्रवैर्भयङ्करे ।

सुरत्नगर्भपोट्टलीरसोऽनुपानतो हितः

कृतान्तकोपमप्यधो विघातुमीश्वरो मतः ॥ १५० ॥

प्रसूतेति—यस्मिज्ज्वरेऽत्यधिकस्तापो भवेत्, शैत्यं वाधिकं भवेत्, वातादि-
दोषप्रकोपजन्या नवनवाश्र विकाराः समुद्भवेयुस्तत्र “रत्नगर्भपोट्टलीरसः” प्रयोज्यः ।
स हि रुणे कुट्टस्य यमस्यापि कोपमधः कुर्यात् । तद्विधिः—रससिन्धूरः, हीरकभस्म,
स्वर्णभस्म, रजतभस्म, नागभस्म, लोहभस्म, ताप्रभस्म, मुक्ताभस्म, प्रवालभस्म,

स्वर्णमाक्षिकभस्म, शङ्खभस्म, तुल्यभस्म—एतानि प्रत्येकं तोलकमितानि, मरिचम् ७ तोलकमितम्—इति सर्वमेतद्विचूर्ण्य, चित्रककाथेन सप्ताहं विमर्द्य तेन पीतवराटिकाः पूरणीयाः । तासां मुखान्यर्कदुग्धपिष्टेन टङ्कणेन मुदयित्वा, मृत्पात्रे ताः निधाय, मृत्पात्रं मृत्कर्पटावगुण्ठितं कृत्वा पुटेत् । ततः—स्वाङ्गशीतं समुद्रतुल्य निर्गुण्डीस्वरसेना-द्रैकरसेन च सप्तधा सप्तधा भावयित्वा, चित्रककाथेनैकविंशतिवारं भावयेत्, गुञ्जाप्रमाणा वटीः कुर्याच्च । सोऽयं “रत्नगर्भपोटली”—रसः । अथात्र प्रसङ्गागतानां भस्मनां विधिः—वज्रभस्म—हीरकं प्रताप्य प्रताप्यैकविंशतिवारमश्वमूत्रे निर्वापयेत् । तदनु-त्रिवर्षासृढकार्पासमूलस्त्रचं त्रिवर्षासृढनागवल्लीदलसेन पिष्ट्वा तद्रोलके शुद्धं हीरकं निधाय गजपुटे पचेत् । एवं सप्तभिः पुटैर्हीरकभस्म सम्पद्यते । रजतभस्म—उत्तमरजतस्य तद्वनि पत्राणि बहौ प्रताप्य त्रिधा त्रिधा तैले, तर्के, गोमूत्रे, कुलत्थकाथे, काञ्जिके च निर्वाप्य शोधयेत् । ततो निम्बूकाम्बुनि त्रिःसप्तकृत्वो निर्वापयेत् । ततस्तद्विचूर्ण्य समानेन पीत-तालेन सह निम्बूकाम्बुना पिष्ट्वा, चक्रिकाः कृत्वा गजपुटे पचेत् । एवं दशपुटदानेन रजतभस्म भविष्यति । नागभस्म—नागम्—“सीसा” इति ख्यातं लोहदर्वीस्थमग्नौ विद्वान्य त्रिधा त्रिधा तैलादिषु निर्वापयेत् । एवं विशुद्धं नागं खर्परे गालयित्वा तत्र चिञ्जात्वक्चूर्णम्—पिप्पलत्वक्चूर्णं च प्रक्षिप्य प्रक्षिप्य महानिम्बकाष्टदण्डेन धर्षयेत् । भस्मीभूतं च तद्रुहीत्वा तत्र चतुर्थांशां मनःशिलां दत्त्वा वासारसेन पुटेत् । एवं षष्टिपु-टदानेन विशुद्धं नागभस्म सम्पत्स्यते । लोहभस्म ताप्रभस्म च वक्ष्यते । स्वर्णमाक्षिक-भस्मोक्तम् । शंखभस्म—शङ्खखण्डान्यामं काञ्जिके प्रस्वेद्य कुमारीरसेन गजपुटे पचेत् । एवं त्रिचतुःपुटदानेन भस्म भवेत् । इत्थमेव कपर्दिकाया भस्मापि भवति । मुक्ताप्रवा-लयोर्भस्म कुमारीरसतो गजपुटदानेन भवति ।

प्रवालसौमसत्त्वयोः प्रसूननीरपिष्टयोः

कृता वटी पटीयसी ज्वरापहारकर्मणि ।

प्रवाल एव केवलः सितोपलादिसङ्गतः

क्षयज्वरोपतापमेघयज्ञकर्मकर्मठः ॥ १५१ ॥

प्रवालेति—प्रवालः=विद्रुमः, सौमसत्त्वम्=शुद्धवीसत्त्वम् । एतयोस्तत्त्वयुक्तसंपिष्ट-योर्वटी ज्वरापहारकर्मणि पटीयसी । सितोपलादिवर्णयुक्तः केवलः प्रवाल एव च क्षय-ज्वरोपतापयोर्मेघः=हिंसनमेव यज्ञकर्म तत्र कर्मठः=कार्यकरः, आचार्यो वेति । सितोपला (मिथ्री) १६ तो०, वंशरोचना ८ तो०, पिप्पली ४ तो०, एलाबीजानि २ तो०, दारुसिता १ तो०—सर्वमेतद्विचूर्णयेदित्येतत् “सितोपलादि चूर्णम्” ।

सहैरण्डत्वचा पिष्टं सविपं विपस्वर्परम् ।

कर्णमूलादिगे शोथे प्रदिह्यादिह बुद्धिमान् ॥ १५२ ॥

सहेति—एरण्डत्वक्, शुद्धशुक्रिकम्, विपस्वर्परः=पुनर्नवाभेदः “विपस्वपरा” इति लोके प्रसिद्धः । एतानि पिष्ट्वा कर्णमूलादिगते शोथे प्रदिह्यात=लिम्पेत् । कर्णमूलादिगतः शोथस्तु—“सधिपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः । शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥” इत्युक्तः, सिद्धान्तनिदानोक्ते कर्णमूलिकज्वरे जायमानो वा केवलो वापि वेदितव्यः ।

अरण्यजीरकारिष्टकाकमाचीपुनर्नवाः ।

अथथुं सलिलैरुष्णैर्लोपयन्ति प्रलेपतः ॥ १५३ ॥

अरण्येति—अरण्यजीरकः=“कालाजीरी” इति लोके, अरिष्टः=निम्बस्तत्पत्राणि, काकमाची=“मकोय” इति प्रसिद्धा, पुनर्नवा=“गदापूर्णा” “साटा” इत्यादिनामभिः प्रसिद्धा वर्षाभूः । एतान्यप्युष्णजलेन पिष्ट्वा प्रलिप्तानि कर्णमूलादिगतं शोथं नाशयन्ति । शोथेऽत्रावस्थादिकं वीक्ष्य जलौकाभिः रक्षावसेचनमपि कार्यमिति ।

चन्दनागुरुलाक्षाधमुष्णशीतोभयज्वरे ।

तैलमङ्गारकं वापि मर्द्दनाज्वरमर्द्दनम् ॥ १५४ ॥

चन्दनेति—चन्दनाद्यं तैलमुष्णज्वरे पित्तनिमित्तके, अगुर्वाद्यं शीते वातकफहेतुके, लाक्षाधन्तुभयज्वरे इति क्रमः । अङ्गारकं तैलस्तु प्रायः सर्वेषु ज्वरेषूपयुज्यते । चन्दमादितैलमुक्तम् । अगुर्वाद्यतैलस्य विधिः—अगुरु, कुष्ठम्, तगरम्, पत्रम्, नलदम्, शैलेयम्, कतुणम्, रेणुका, स्थौणेयकः, चोरकः, एला, त्रिफला, वराहम्,=“तज” इतिप्रसिद्धम्, शुगुलुः, तमालपत्रम्, सरलः, शलकी, देवदारुः, अग्निमन्थः, विल्वः, अरलुकः, काश्मर्यम्, पाटला, पुनर्नवाद्वयम्, कण्टकारीद्वयम्, शालिपर्णी, पृश्निपर्णी, मावपर्णी, सुहृपर्णी, गोक्षुरः, एरण्डद्वयत्वक्, शोभाजनम्, वरुणत्वक्, अर्कत्वक्, करञ्जः, लोघ्नः, गन्धशठी, पुष्करमूलम्, भक्षिष्ठा, पीतचन्दनम्, महानिम्बत्वक्, अश्वमन्तकः, सातुलुङ्गः, शिपुः, विम्बी, रक्तचन्दनम्, मेषशृङ्गी, जटामांसी, अम्लिका, नारदत्वक्, भल्लातः, सारिवाद्वयम्, मूर्वा, पाठा, धान्यकम्, अजमोदा, कालाजाजी, कुठेरकः, पर्णासः, अपामार्गः, मरुवकः, सूतणम्, आर्द्रकम्, पिप्पली, सर्षपः, अश्वगन्धा, रास्ना, लज्जालुः, वचा, वला, अतिवला, गुह्वची, शतपुष्पा, नाकुली, गन्धनाकुली, अतिविषा, ज्योतिष्मती, चित्रकः, अम्लचाङ्गेरी, बदरम्, कुल्लस्थः, माषः—यथा लाभमेतेषां द्रव्याणामन्येषां चोष्णवीर्याणां क्वाथं कारयेदेषामेव च प्रादिकं कल्कम् । तसः शुद्धकटाहे पूर्वं कल्कं तदुपरि क्वाथसमानं तैलं तदुपरि च

काथं निक्षिप्य, सुरा-सौवीरक-तुषोदक-मैरेय-मेदक-दधिमण्डारनाल-कट्टराणि प्रत्येकं काथसमानि निक्षिपेत् । योग्यवह्निना विपाच्य च तैलं वस्त्रादिना विशोष्य सुखोष्णेन तेन ज्वरितस्य मर्दनादिकं कुर्यादिति । तैलेऽस्मिन् प्रसङ्गागतानां सुरादीनां लक्षणानीमानि—
 १-सुरा-“परिपक्वान्नसन्धानसमुत्पन्नां सुरां जगुः” । २-सौवीरकम्-“यवैस्तु निस्तुपैः पक्वैः सौवीरं सन्धितं भवेत्” । ३-तुषोदकम्-“ तुषाम्बु सन्धितं ज्ञेयमामैर्विदलितैर्यवैः ” ।
 ४-५-मैरेयमेदकौ-“ सुरामण्डः प्रसन्ना स्यात्ततः कादम्बरी घना । तदधो जगलो (मैरेयम्) ज्ञेयो मेदको जगलाद्धनः” । ६- दधिमण्डः=दध्नो जलम् । ७-आरनालम्= “आरनालं तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुपीकृतैः । पक्वैर्वा सन्धितैस्तु सौवीरसदृशं गुणैः ।”
 ८-कट्वरम्=सलेहदधिद्रवः । अथ लाक्षाद्यतैलप्रकारः— लाक्षा, हरिद्रा, मज्जिष्ठा—एतेषां कल्कं विधाय, कटाहे निक्षिप्य, तदुपरि तच्चतुर्गुणं तैलं दत्त्वा तैलात्पट्टगुणमारनालं च निक्षिप्य विपचेत् । तैलमात्रावशेषे सिद्धिः । अथाङ्गारकतैलविधिः—सूर्वा, लाक्षा, हरिद्रा, दासहरिद्रा, मज्जिष्ठा, इन्द्रवारुणी, बृहती, सैन्धवम्, कुष्ठम्, रात्रा, जटामांसी, शतावरी—एतेषां समानमानानां कल्कं विधाय, तत्र चतुर्गुणं तैलं दत्त्वा, तैलाच्चतुर्गुणं चारनालं निक्षिप्य पचेत् । किञ्चान्न तैलाच्चतुर्गुणं जलमपि देयं वीर्याधानार्थम् । तदुक्तम्—
 “क्षीरदध्यारनालैस्तु पाको यत्रेरितः क्वचित् । चतुर्गुणं जलं तत्र वीर्याधानार्थमानपेत् ।” इति । इत्थमेव लाक्षाद्यतैलेऽपि बोध्यम् ।

भक्तो विल्वतले शुचिः शुचितमे निर्माय मूर्तिं मृदा
 पूजामन्त्रजपाभिपेकनवनैर्मृत्युञ्जयं तोपयेत् ।
 तुष्टो दास्यति मङ्गलं हिमतरश्चन्द्रोलसच्छेखरो
 गङ्गेशो गिरिशो गिरीन्द्रतनयाभर्ताशुतोषः शिवः ॥ १५५ ॥

भक्त इति—विविधैरोषधप्रयोगैरप्यसाध्येषु सर्वज्वरेषु दैवव्यपाथ्र्या चिकित्सा विधेयेति भक्त्वा परमात्मनि दृढं विश्वसन् शुचितमे विल्वतले स्थित्वा शुचिर्मृत्वा मृत्युञ्जयस्य भगवतः शङ्करस्य मृण्मयीं मूर्तिं निर्माय भक्तियुक्तेन चेतसा तं तोपयेत् । “ऋग्वक् कं यजामहे०” इति महामन्त्रस्य जपो विधेयः । स हि भगवानाशुतोषत्वाज्ज्ञादिति प्रसन्न रोगिणः पापं प्रशमय्यावश्यं मङ्गलं दास्यतीति न मनाक् संशीतिलेशः । यतो हि—भगवान् शिवश्चन्द्रेणोलसन शेखरो यस्य तादृशः, गङ्गाया ईशः, गिरौ=हिमालये शेते, गिरीन्द्रतनयायाः=पार्वतराजपुत्र्या भर्ता चास्ति, अतएव हिमतरः=सातिशयशीतलः । हिमं वस्तु सेवमानस्योपतापशान्तिः प्रत्यक्षदृष्टा । भगवांस्तु शैत्याकरस्य चन्द्रस्य मूर्धि धारणात्, शीतलाया गङ्गायाः स्वामित्वात्, शीतले हिमालये क्षयनात्, शीतल-

हिमालयोत्पन्नत्वेन शीतलायाः श्रीगौर्या भर्तृत्वाच्चात्यन्तं हिम इति तच्छरणं प्रपन्नस्यो-
पतापशान्तौ कियान् विलम्बः स्यात् ? । स्वयं पूजादिकं विधातुमसमर्थस्तु ब्राह्मणद्वारा
पूजादिकं कारयेत् । अत्र—शिवविशेषणानां तापहरणसामर्थ्याभिप्रायगर्भत्वेन परिकराल-
ङ्कारः । “ अलङ्कारः परिकरः सामिप्राये विशेषणे ” इति तल्लक्षणात् । वृत्त्यनुप्रासलाटानु-
प्रासौ शब्दालङ्कारौ । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

इति ज्वराधिकारः

अथातिसाराधिकारः

अथ श्विनिनिश्चयक्रमेणातिसाराचिकित्सितं विवक्षुर्वैद्यप्रवरोऽस्मत्सुहृत् दैववशादप-
थ्यसेवनादिभिः समुत्पन्नानां रोगाणां विविधसिद्धौषधैर्विनाशवद्भोगोत्पादकनिदानपरिष-
र्जनाद्युपदेशद्वारा सार्वजनिकस्वास्थ्यसंरक्षणमपि वैद्यानामावश्यकं राष्ट्रियञ्च कर्तव्यमिति
विभावयन्त्याहशेनाचारेणातिसारोत्पत्तिशङ्का न स्यात्तमाह—

हितं लघु मितं जन्तुरदन्सत्यं वचो वदन् ।

व्यायाममाचरन्गच्छेन्नातिसारापदां पदम् ॥ १ ॥

हितमिति—हितम्=भगवच्चरकाद्युपदिष्टमेकान्ततः सुखावहं लघु=मृगुत मितम्=स्व-
ल्पस्त्रादनं=भोजनं कुर्वाणः, सत्यं वचो ब्रुवाणस्तथा व्यायामं कुर्वन् जन्तुरतिसारविपत्तिं न
प्राप्नुयात् ।

अथ “आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया मता” इत्याद्युक्तत्वात्प्रथममासा-
तिसाराचिकित्सां वक्ति—

आमे सशूले साटोपे सविष्टम्भेऽतिसारिणे ।

लङ्घनं पाचनञ्चोक्तं बलिने तु विरेचनम् ॥ २ ॥

आमे इति—सशूले, साटोपे=रूजापूर्वकोदरक्षोभसहिते, सविष्टम्भे=मलाप्रवृत्तिसहिते
आमे=आमातिसारेऽतिसारिणे प्रथमं लङ्घनं तदनु धान्यपञ्चकादिपाचनञ्चोक्तम् । बलिने
तु वक्ष्यमाणमन्यद्वा योग्यं विरेचनं प्रदेयम् ।

एकमेरुण्डजं तैलं पलमर्धपलं पिबेत् ।

उष्णं पयस्तदनु वा सुखं तद्व्यामपातनम् ॥ ३ ॥

एकमिति—केवलमेरण्डतैलं “कास्टर आयल” (Castor oil) इत्याख्यातं ।
द्वित्रितोलमितं विरेच्यामं पातयति । नात्र मनाक्कष्टं भवति । यद्वा—एरण्डतैलं पीत्वा तद-
नूष्णं पयः=दुग्धं पानीयं वा पेयम् । नेदं त्वरितमेव पातव्यं किन्तु घण्टानन्तरं तथा-
कार्यमित्युपदेशः ।

नक्तमम्बुनि निक्षिप्तं प्रातः पिष्टं च नागरम् ।

उष्णीकृतं सलवणं परमामनिवारणम् ॥ ४ ॥

नक्तमिति—नागरम्=शुण्ठी । लवणमत्रोपरिष्ठात्प्रक्षेप्यम् । आमनिवारणमिति—
शुण्ठी आमं विपाच्यामातिसारमपहन्ति ।

मिपिर्मधुकमार्कण्ड्यौ सिता गन्धश्च चूर्णिताः ।

आमातिसारजठरग्रहणीषु परं हिताः ॥ ५ ॥

मिषिरिति—मिपिः=शतपुष्पा, मधुकम्=यष्टिमधु, मार्कण्डी=सनासुकी “सनाय”
इति ख्याता । शिष्टं स्पष्टम् । गन्धकः शुद्धो ग्राह्यः ।

अथवा कथितः शुण्ठीपुटपाकोऽत्र पाचनः ।

पीतस्तथैव संपक्वदाडिमीफलजो रसः ॥ ६ ॥

अथवेति—अत्र=आमातिसारे । शुण्ठीपुटपाकः—शुण्ठीचूर्णं किञ्चिद्भूताभ्यक्तमेर-
ण्डपत्रैः परिवेष्ट्य, दोरकैर्वद्ध्वा, बहिर्मुदं विलिप्य मन्दबहिना विपचेत् । ततस्तच्चूर्णमु-
द्धृत्य तत्र समानां सितां संमेल्य प्रातर्मात्रेण सेव्यम् । यद्वा—एरण्डमूलजरेण शुण्ठ्याः
कल्कं निर्माय, एरण्डपत्रैरेव वेष्टयित्वा, दोरकवद्धं मृत्त्रिं च विपचेत् । अज्ञारवर्णो मृद-
दृष्टव्यः, बद्धः समुद्धृत्य, मृदादिकमपनीय पलप्रमाणे तद्वसे कर्पं मधु निक्षिप्य सेवेत् ।
संपक्वदाडिमीफलं पटमृत्त्रिं विपाच्य तद्रसो मधुसंयुतः सेव्य इत्येव दाडिमीपुटपाकः ।
किञ्च—तत्कालाकृष्टकुटजत्वचं तण्डुलवारिणा पिष्टां, चतुष्पलमितां जम्बूपल्लववेष्टितां सूत्रेण
बद्धां गोधूमपिष्टेन परिवेष्टितां मृत्त्रिं च विपाच्य मधुयुतं तद्रसं पिबेदिति कुटजपुटपा-
कोऽपि सर्वानतीसारपहन्ति ।

शतभागशृतं वारि सृतिहारि यथोदितम् ।

ऋषेरेण्डवेराभ्यां पक्वं चापि तथामतम् ॥ ७ ॥

शतेति—शतभागशृतम्=शतपलेषु पाकेन पलमात्रमवशेषितम् । सृतिहारि=अति-
सारवारकम् । ऋषेरेण्ड=“नेत्रवाला” इत्याख्यातं तत्पक्वं पयस्तथा शुषेरेण्डम्=शुण्ठी तत्प-
क्वमपि जलमतिसारमपहन्ति ।

शतपुष्पा तुल्यसिता सार्धभ्रष्टा विचूर्णिता ।

अतिसारविपर्यस्ता प्रशस्ता ग्रहणीगदे ॥ ८ ॥

शतपुष्पेति—सार्धभ्रष्टा=पक्वापक्वभागद्वययुक्ता । विपर्यस्ता=विपरीता, नाशकरीति यावत् । किञ्च—खर्वा हरीतकी शुण्ठी चेत्युभयं घृतभ्रष्टम्, शतपुष्पार्धभ्रष्टा, सौवर्चलञ्चेति चूर्णं घण्टान्तरेण माषकमितं मुहुः सेव्यम् । इदमप्यामपातने मलबन्धने च प्रशस्यते । दुर्जलजनितेऽतिसारे तु विशेषतो महीयते ।

वस्त्रबन्धाद्गतजलं घनं दधि हितं मतम् ।

सहायो जीरकस्तत्र मोचं वा लोभ्रमोदनम् ॥ ९ ॥

वस्त्रेति—दधि वस्त्रे बद्ध्वा नागदन्तिकायामवलम्ब्य सर्वं तज्जलं प्रच्यान्यम् । ततस्तन्निर्जलं घनं दधि भर्जितजीरकं वा कदलीफलं वा लोभ्रं वौदनं वा संमिश्र्य भोक्तव्यम् ।

जलदमिपिविषाम्भोधातकीविल्वविश्वैः

शृतमतिमृतिवारि प्रौढदोषप्रहारि ।

चुलुकयति विकारं शोणभासातिसारं

जलनिधिमिव सद्यः कुम्भयोनिर्मुनीन्द्रः ॥ १० ॥

जलदेति—जलदः=मुस्तकः, मिपिः=शतपुष्पा, विषा = अतिविषा, अम्भः = बालं “नेत्रबाला” इति ख्यातम्, धातकी=“धायके फूल” इति प्रसिद्धा, विल्वः=स्वनान्ना ख्यातः, विश्वम्=शुण्ठी-एतैः कृतं शृतम्=क्वाथोऽतिसारं वारयति बहून्दोषांश्चापहरति । अयं प्रयोगः शोणभासोपलक्षितं रक्तातिसारं विकारमगस्त्यो मुनिः समुद्रमिव सद्यश्चुलुकयति=चुलुकेन पिबति, नाशयतीति यावत् । अत्रोपमानुप्रासश्चालङ्कारौ । “नमोऽस्तुते मालिनी भोगिलोकैः” इत्युक्तं मालिनी छन्दः ।

विल्वाम्बुमुस्तमंधुरास्थलपद्मपाकैः

पक्वं जलं धवलशर्करया समेतम् ।

आमास्रपूयकफविस्त्रमलातिसारं

हन्यात्प्रभाकरविभेव तमःप्रसारम् ॥ ११ ॥

विल्वेति—अम्बु=बालम्, मधुरा=शतपुष्पा, स्थलपद्मपाकः=“गुलावपुष्पे” इति प्रसिद्धः । सच विल्वादीनां क्वाथं विषायोपरिष्ठात्प्रक्षेप्यः । तन्निर्माणविधिरयम्—गुलावपुष्पेषु द्विगुणां त्रिगुणां वा सितां प्रक्षिप्य, हस्तेन सम्यग्विभर्त्य किञ्चित्तत्र घृतं दत्त्वा वर्ष-चत्वारिंशद्दिनानि वा सूर्यातपे निदध्यात् । सिद्धौ सत्यामेलाचूर्णं सम्मेल्यो-

पयुङ्गीत । इत्थमेव स्वस्वोपादानद्रव्यगुणयुता नैकविधानां पुष्पाणां सुमनःकन्दा भवन्तीति । उपमानुप्रासावलङ्कारौ । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

भङ्गाहिफेनपिशुनेश्वरबोलरालै-

र्जातीफलैश्च सह खाखसबल्कलानि ।

तज्जाम्भसैव वटिकाः परिपिष्य वद्धा

आफूकिनामपि हरन्त्यतिसारमाशु ॥ १२ ॥

भङ्गेति—पिशुनम्=कुङ्कुमम् । ईश्वरबोलम्="ईस्पगोल" इति प्रसिद्धम् । खाखसबल्कलानि="पोस्त, छोंतरा" इत्याख्यातानि । तज्जाम्भसा=खाखसफलबल्कलजलेन । आफूकिनाम्=अहिफेनसेविनाम् "अफीमची" इत्याख्यातानामपि, किमुतान्येषाम् । अर्थापत्तिरलङ्कारः ।

विहितं चूर्णं समसितमिदमधिखल्वं प्रपिष्य सितरालम् ।

प्रस्रवदस्रगतिसारातङ्कविदाराय किमु नालम् ॥ १३ ॥

विहितमिति—चेतरालं तुल्यसितया युक्तं रक्तातिसारं हन्ति । मात्रा पण्मापकमिता ।

खर्जूरीफलमेकं क्षीरनिमग्नं निरस्थिकं कृत्वा ।

भृत्वा तत्र च मापं बहुलावीजं फलञ्च जातीजम् ॥ १४ ॥

अहिफेनञ्च तदर्धं तत्पुटपाकप्रकारतः पक्त्वा ।

वद्ध्वा द्वादश गुडिकाः सृतिसंहतये भजन्त्वजापयसा ॥ १५ ॥

खर्जूरीति—खर्जूरीफलं "छुहारा" इतिख्यातमर्धयामावधि क्षीरं निमज्ज्य तदन्तःस्थमस्थि निःसारयेत् । तस्मिन् स्थूलैलावीजानि मापमितानि, जातीफलं मापमितम्, अहिफेनं माषार्धमितं च प्रपूर्य पुटपाकविधया पक्त्वा सर्वद्रव्यस्य द्वादशसंख्याका वटिका कार्याः । ताश्च छागीद्वयेन संसेव्याः । इयं वटी अतिसारं संहरति षड्भिर्दिनैः ।

दरदधूर्तकवीजविषैः समं भुजगफेनमितीहकृता वटी ।

सुविदिता भुवि "कल्पलते"ति सा किमंतिसाररुजं न नियच्छति ॥ १६ ॥

दरदेति—दरदम्=विशुद्धहिङ्गुलम्, धूर्तकवीजानि धौतानि, विषम्=शृङ्गिकं तच्चापि शुद्धम् । त्रिभिस्तुल्यमहिफेनमिति सर्वं पिष्ट्वा वटिका विधेया । सेयं "कल्पलता" इति प्रसिद्धयति । किमंतिसारमेवा न विहन्ति, अपितु निहन्त्येव । द्रुतविलम्बितं छन्दः ।

विश्वास्वास्वसवल्कविल्वमधुराः सर्वार्धसच्छर्कराः
 संक्षुधाश्मतले सुचूर्णितमिदं खादेद्भृशं मानवः ।
 द्वित्रैरेव दिनैः समस्तसरणं संशोषयेत्सर्वशः
 सर्वेषामतिसारवारणमिदं चूर्णं प्रतीतं न किम् ॥ १७ ॥

विश्वेति—शुण्ठीस्वास्वसवल्कलविल्वशतपुष्पाणां यावन्मानं तदर्थं सिताया इति
 सर्वं विचूर्ण्य सर्वेष्वेवातिसारेषु सेवेत । शतपुष्पास्वास्वसवल्कलेर्ध्वभ्रष्टे प्राये ।

मिषिमायाफलाफूकजीरकैश्चन्द्रभागिकैः ।
 शुभामलकवन्बूलगुन्द्रैरक्षिमितैः पृथक् ॥ १८ ॥
 दाडिमीपुष्पखदिरश्रीफलैस्त्रिगुणैर्वटी ।
 चणामा दाडिमाम्भोभिर्वद्धा रुन्देऽतिसारकम् ॥ १९ ॥

मिषीति—मायाफलम्=“ मांजूफल ” इति प्रसिद्धम् । चन्द्रभागिकैः=पृथगेकैक-
 भागिकैः । शुभा=वंशरोचना, आमलकं प्रसिद्धम्, बन्बूलगुन्द्रः=“कौकर का गोंद” इति
 प्रसिद्धो निर्यासविशेषः—एतैरक्षिमितैः=पृथक् द्विभागिकैः । खदिरः=कृत्यम् । श्रीफलम्=
 बिल्वम् । दाडिमाम्भोभिः=दाडिमीफलरसैः ।

भूतिर्भुजङ्गफेनस्य लीढा वाढं समाक्षिका ।
 घोरातिसारसरितां रोधनी परमा मता ॥ २० ॥

भूतिरिति—नवीनपिप्पलकिसलयगतमहिफेनं पुटविपकं मधुना देयम् । एतद्वृक्षक-
 यानाहश्चापि नास्ति । मात्रा—रक्तिद्वयमिता ।

पुष्पजातीफलाफूकतैलं पातालयन्त्रतः ।
 च्युतं सर्वातिसारघ्नमिति मित्रमुखाच्छ्रुतम् ॥ २१ ॥

पुष्पेति—पुष्पम्=लवङ्गम् । सर्वमौषधसंसारं कृप्यां भृत्वा तन्मुखे लोहतारगु-
 लिकां निवेद्य पातालयन्त्रतस्तैलं च्यावयेत् ।

खास्वसाख्यानि सप्तैव त्रीणि चिञ्चाफलानि च ।
 नीरे निक्षिप्य संमर्द्य तन्नीरं पावयेत्पटात् ॥ २२ ॥
 सिताचतुष्पलं तत्र दत्त्वा कृत्वा च शार्करम् ।
 तत्पुनर्मात्रया पीतं सर्वातीसारवारकम् ॥ २३ ॥

खाखसेति—चित्राफलानि=अम्लिकाफलानि । सप्तेति त्रीणीति च संख्या ।

सखे खाखसान्धेनुदुग्धासहायान्फलेन्द्रानवीनच्छदान्सोपणान्वा ।

मृदित्वाम्बुमशान्पुनः पावितं तज्जलं पीतमञ्जोऽतिसारापहारि ॥२४॥

सखे इति—सखे इति सम्बुद्धिः । तत्र तत्र पक्षेषु मित्राणां रोगिणां छात्राणां प्रियायाश्च सम्बोधनं ग्रन्थकर्तुः शैली । धेनुदुग्धा=“कचरी” इति प्रसिद्धा, सा च मारवी प्रशस्यते । तत्सहितान्खाखसान्, यद्वा—सोपणान्=समरिचान् फलेन्द्रायाः=जम्बूवाः “जामुन” इति ख्याताया नवीनच्छदान्पिष्ट्वा, जले समाप्लान्य, पटपूतं तज्जलं पिवेत् । इदमञ्जः=शीघ्रमतिसारमपहरतीति योगद्वयम् । मुजङ्गप्रयातं छन्दः ।

मिषिर्जीरकं तित्तिडीकं पृथक्ते निशेशांशिका दाडिमीतु द्विभागा ।

सिता पञ्चभागा कृतं चूर्णमेतद्भवेद्रोचकञ्चातिसारप्रमाथि ॥ २५ ॥

मिषिरिति—मिषिजीरके भर्जिते आदेये । तित्तिडीकम्=“डांसरिया ” इत्युक्तम् । निशेशः=चन्द्रस्तदंशिकाः, पृथगेकैकभागिका इत्यर्थः । दाडिम्या बीजानि “अनारदाना” इत्याख्यातान्यादेयानि । अतिसारप्रमाथि=आमातिसारवारकम् ।

वत्सकातिविषाविल्ववालवारिदसाधितः ।

कपायो हन्त्यतीसारं सामशूलं सशोणितम् ॥ २६ ॥

वत्सकेति—वत्सकः=कुटजत्वक् । वारिदः=मुस्तकः ।

जातीफलमहिफेनं मोचरसारं सविल्वमित्येतत् ।

पुटपाकरीतिपक्वं सकलातीसारसूदने सत्यम् ॥ २७ ॥

जातीफलेति—निगदव्याख्यातः । गीतिश्छन्दः ।

सवीजाः सप्त मृद्वीका एकमाग्रास्थि चोत्तमम् ।

मापार्थमहिफेनस्य सर्वं संक्षुद्य यत्नतः ॥ २८ ॥

सप्त तस्य वटीर्वद्ध्वा प्रातरेकां निपेवयेत् ।

एताः सप्तैव शक्ताः स्युर्मलानामवरोधने ॥ २९ ॥

सवीजा इति—अनिस्सारितवीजाः “मुनक्का” इति ख्याता द्राक्षाः सप्तसंख्याका प्राह्याः । आग्रास्थि=आग्रफलान्तर्वीजमज्जा । सर्वसम्भारस्य केवलं सप्तैव गुटिकाः कार्याः ।

ससितं पिबतो मण्डं लिहतो मधुना विषाम् ।

सगुडं भर्जितं विल्वं खादतो नोदरामयः ॥ ३० ॥

सधितमिति—सितायुतौदनपानीयपानं, मधुमिश्रितातिविषावलेहः, गुडसहितमर्जि-
तविल्वमक्षणमित्येते त्रयो योगाः । उदरामयः=अतिसारादिः ।

यथा सृतिहरं अष्टखाखसामलयो रजः ।

उदुम्बरपयोवद्धा विजायवटिका तथा ॥ ३१ ॥

यथेति—सृतिहरम्=अतिसारघ्नम् । खाखसामलयोस्तवके भर्जनं विधेयम् । उदु-
म्बरः=“गुलर ” इति प्रसिद्धस्तद्गुणवद्धा मङ्गावटी । तथा=अतिसारघ्नी । योगद्वयम् ।

नागरं श्रीफलं मुस्तमात्रजम्बूफलास्थिनी ।

मर्जिता पुनरेवैते मिषिखाखसजीरकाः ॥ ३२ ॥

समैरेतैः कृतं चूर्णं शीलयेत्समशर्करम् ।

तेन घोरातिसारार्तिर्विशिष्य खलु नश्यति ॥ ३३ ॥

नागरमिति—श्रीफलम्=विल्वम् । आम्रजम्बूफलास्थिनी=आम्रजम्बूः फलान्त-
र्धीजमज्जानौ । मिषिखाखसजीरका एव पुनर्मर्जिता इति सम्बन्धः ।

समवटशुङ्गोशीरैर्जम्बूसहकारपल्लवैः स्वरसः ।

चूर्णं वापि कषायः क्षौद्रसहायो न किं कुरुते ॥ ३४ ॥

छर्दिं ज्वरमतिसारं तृष्णां मूर्च्छां च शोणितस्रवणम् ।

नमयति नृपतेर्नीतिं प्रकृतेः सत्याग्रहो यद्वत् ॥ ३५ ॥

समेति—वटाङ्कुरोशीरजम्बूपल्लवाप्रपल्लवानां तुल्यभागानां स्वरसो वा चूर्णं वा समभु-
क्त्वाथो वेति योगत्रयं किं न कुरुते ? सर्वमेव कर्तुं शक्नोति । यत्करोति तत्स्वर्यं नामग्रा-
हमाह—छर्दिमित्यादि । शोणितस्रवणम्=मुखनासाशिशनादिद्वारै रश्चिरनिर्गमम्, रज्ज-
पित्तमिति यावत् । नमयतीति—एतान् रोगान् योगा इमे तथा नमयन्ति, यथा सत्या-
ग्रहग्रहिलाः प्रजा नृपतेर्दुर्भिसन्धिनानुचितरूपेण प्रवर्तितां करयोजनादिदुर्नीतिं नमयन्ति ।
अत्रेदमाकृतकम्—दुरदृष्टवशाद्यदा कश्चिद्देशः केनचिदपरदेशेन विजीयते, तदा विजेतृदे-
शीया विजितदेशे तथा नामात्याचरन्ति यथा तद्देशस्य भाषायां भूषायां वेपे भावे भेषजे
भोजने वीरत्वे वित्ते च किमपि नावशिष्येत । हन्त ! मनाङ्गनिक्षिप्यतां चक्षुरास्माकीने
पवित्रे भारते वर्षे एव । यो हि देशः कदाचिद्ब्रह्मर्षिमी राजर्षिभिर्वैदिकप्रवरैः श्रद्धासत्तमैश्च
स्वधर्मपरायणैः पावितोऽभूत्, स एवाधुना विदेशीयैर्विधर्मिमिः क्रियमाणानां नानाविधां
कृद्दर्शनां सहते ! यत्र धन्यधान्यसमृद्धा जना निरीतयो नामापि न जानन्ति स्म दुःख-
स्य, तत्र कोटिशो मानवा न चर्मपुरं स्तृणन्ति नचोदरपुरं भुञ्जते । शस्त्रास्त्राण्यपहृत्य

क्रीवीकृता वराका—दूरेऽस्तु बलप्रदर्शनं—किञ्चिद्ब्रुवन्तोऽपि गुलिकावेधं काल्यन्ते पशु-
मारं च मार्यन्ते । प्रत्यब्दमर्बुदानि रूप्यकाणि तैस्तैः कृत्प्रबन्धैः पारेषमुद्रं नीयन्ते ।
कस्तत्र प्रतिपेधमाचरेत्, केवलं निःशब्दं रोदितु । “यस्य देशस्य योजन्तुस्तत्र तस्यौ-
षधं हितम् ” इति जानन्तोऽपि विदेशीयौषधेभ्यः कोटिशो रूप्यकाणि दातुं विवशीक्रि-
यामहे । आयुर्वेदीयौषधेभ्यः साहाय्यं याचमाना अपि तच्चिकित्सायाः “साहस्य”-
विरुद्धतादिघोषणपुरस्सरं धिक्क्रियामहे । तदेवंविधे व्यतिकरे दुर्दमानां दमननीतिं
नमयितुं भूयोऽपि भारतस्य प्राक्तनं श्रेयो विघातुञ्च नास्ति कश्चन निरन्तराणामस्माकं
महात्मगान्धिप्रवर्तितं सत्याग्रहं मुक्त्वा साधूयानुपाय इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।

करोतेविन्दतेहौ यद्रूपं तत्साधितं जलम् ।

ज्वरातिसारसंहारकारणं सद्भिरुच्यते ॥ ३६ ॥

करोतेरिति—करोतेहौ रूपं “कुरु” इति, विन्दतेश्च हौ रूपं “विन्द” इति,
उभयोः सद्योगेन निष्पन्नं “कुरुविन्द” इति । कुरुविन्दः=मुस्तकस्तत्साधितं जलं
ज्वरातिसारयोरुभयोः संहारं करोति ।

खादन्कर्पूरवटिकां लिहंश्च कुटजाष्टकम् ।

जेमन्दध्योदनं जन्तुर्जयेद्धोरां मलसुतिम् ॥ ३७ ॥

खादन्निति—कर्पूरवटिकासेवनं, कुटजाष्टकस्याबलेहनं, योगद्वयेऽपि पथ्यरूपेण
दध्योदनजेमनञ्च घोरमतिसारं नाशयति । क्वचित्तु केवलदधिभक्तभोजनेनाप्यतिसारशा-
न्तिर्भवन्ती दृश्यते । “कर्पूरवटिका—” विशुद्धहिङ्गुला—हिफेन—मुस्तके—न्द्रयव—जातीफल—
कर्पूरान्सम्मर्थ जलेन वटिका विधेयाः । “कुटजाष्टकावलेहः” इत्थं निर्मातव्यः—
कुटजत्वक्=“कूड़ेकीछाल” इति ख्याता, सा चार्द्रा शतपलमिता ग्राह्या । तत्र द्रोणमितं जलं
दत्त्वा, विपाच्य, पादावशिष्टे तत्काये—लज्जालुः=“लज्जवन्ती” इति प्रसिद्धा, धातकी,
विल्वम्, पाठा, मोचरसः, मुस्तम्, प्रतिविपा—इत्येतेषां पृथक्पलमितं चूर्णं दत्त्वा पुन-
र्विपचेत् । तत्र दर्वीप्रलेपं विज्ञाय सिद्धिं विद्यात् । तमिमं “कुटजाष्टकावलेहम्” जलेन,
छागदुग्धेन मण्डेन वा सेवेत् ।

विहितं शार्करं जम्बवाः श्रीफलस्यामलस्य वा ।

विघादतिष्ठतेः सेतुं हेतुं च मनसो मुदाम् ॥ ३८ ॥

विहितमिति—जम्बवादीनां पृथक्त्रिविधं शार्करं—(शर्बतं)—मतिसारवारणमा-
ल्हादजनकञ्च ज्ञेयम् ।

निवर्तन्तेऽतिसाराद्या आजक्षीररसोदये ।

गुणोदये यथा दोषाः क्लेशा ज्ञानोदये यथा ॥ ३९ ॥

निवर्तन्त इति—यथा गुणानाम्=ज्ञान्यादीनामुदये दोषाः=कोधादयो निवर्तन्ते, यथा च ज्ञानोदये क्लेशाः=“अविद्यास्मितारामद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः” इति योगदर्शनोक्ताः पञ्च निवर्तन्ते, तथैव आजक्षीररसोदये=दुग्धपाकविधिना परिपके छागीदुग्धे सेव्यमानेऽतिसारादयो रोगा अपि निवर्तन्ते । मालोपमालङ्कारः ।

चलदलकिसलयकल्को वत्सकवल्कोत्थिस्तथा क्षोदः ।

कुचिलाफूककणाभिर्वद्धा वटिकापि हन्त्यतीसारम् ॥ ४० ॥

चलेति—चलदलः=पिप्पलशृङ्गस्तस्य किसलयानाम्=वृत्तनपत्राणां कल्कः । वत्सक-
वल्कः=कुटजत्वक् “कुङ्केकी छाल” इति प्रसिद्धा, तदुत्थितः=तन्निर्मितः क्षोदः=चूर्णम् ।
अत्र-कल्कचूर्णवटिकारूपेण योगप्रयोज्यम् । गीतिरुक्तः ।

यदि ते सरणाशङ्कि शरीरं पिव जातीफलनागरनीरम् ।

स्तम्भनमिह यदि वाञ्छसि तूर्णं निगिल तदा गङ्गाधरचूर्णम् ॥ ४१ ॥

यदीति—यदि क्षणे क्षणे शरीरे मलप्रवृत्तिशङ्का जायेत तर्हि तत्र जातीफलशुण्ठ्यौ
जलेन घृष्ट्वा शीतलमेव तज्जलं पेयम् । यदि शीघ्रमेवातिसारं स्तम्भयितुमिच्छसि तर्हि
“गङ्गाधरचूर्णम्” निगिल=भक्षय । तल्लघु यथा—मुस्तम्, इन्द्रियवः, विल्वम्, लोध्रम्,
मोचरसः, धातकीपुष्पाणि—एतानि पङ्क्तिभ्यानि संचूर्ण्य गुडमिश्रिततक्त्रेण पाययेत् ।
शृङ्गगङ्गाधरचूर्णम्—मुस्तम्, अरुलकः, शुण्ठी, धातकीपुष्पाणि, लोध्रम्, ह्रीवेरम्, विल्वम्,
मोचरसः, पाठा, इन्द्रियवः, कुटजत्वक्, आम्रबीजमज्जा, प्रतिविषा, लज्जालुः—एतानि
संचूर्ण्य, मधुसहितेन तण्डुलजलेन सेवेत । अत्र पथे तथा वक्ष्यमाणेषु चतुर्षु चतुष्पदी
(चौपाई) छन्दः ।

त्रुटिकरमध्ययुजो मिपिमुष्टेः समसितयापि रजस्तव तुष्टेः ।

कारणमिह भवति द्यति चेदं जलपरिवृत्तिजनितमलमेदम् ॥ ४२ ॥

त्रुटीति—त्रुटिः=सूक्ष्मैला, तत्करमध्यम्=तोषकं तद्युक्ताया मिपिमुष्टेः=शतपुष्पा-
पलस्य समसितया युक्तस्य चूर्णं तव तुष्टेः कारणं भवति । किञ्च-इदं चूर्णं देशान्तरेषु
जलपरिवर्तनाज्जातमितिसारमपि द्यति=खण्डयति ।

कवलय रे ज्वरयोगिनि कोलं समसितमनुमतमीश्वरबोलम् ।

वमियुजि रे बहुशो भज मित्र दाडिमशार्करमुत्तममत्र ॥ ४३ ॥

कवलेति—रे मित्र । ज्वरयोगिन्यतिसारे कोलम्=पण्याषकमितं समसितमीश्वर-
बोलं कवलय । इदमनुमतं वैधैरिति शेषः । किञ्च—वमनयुक्तेऽतिसारे दाडिमशार्कम्=
“अनारका शर्वत” इति प्रसिद्धं भज । इदमत्रातिसारे उत्तमं भवतीति ।

अमरविपाधनमरिचविडङ्गं पाठावत्सकवल्कलसङ्गम् ।

अपयित्वा पिव शोफसहाये सुरतरुतैलं मर्दय काये ॥ ४४ ॥

अमरेति—अमरः=देवदारु । घनः=मुस्तकः । पाठा=“पाड” इति ख्याता । वत्सक-
वल्कलम्=कुटजत्वक् । अपयित्वा=समुत्काध्य । शोफसहाये=शोथयुक्तेऽतिसारेऽयं काय-
पेयः । शरीरे देवदारुतैलस्य मर्दनं विधेयम् । तैलं नयपालादिप्रान्तेषु भवति ।

अतिरेचनतः क्षीणपुरीषं कायिककर्म विधातुमनीशम् ।

उपपादय दधिमधुघृतखण्डैः फाणितकैः सह चोदनमण्डैः ॥ ४५ ॥

अतीति—प्रियसखे वैद्य ! यो हि मानव उष्ट्रवैद्यवशङ्गतो विरेचनातियोगात् प्रक्षीण-
मलो भवेत्, तं दध्यादिभिः, फाणितकैः=“राव” इति ख्यातैः पकैः किञ्चिद्वाडैर्बहुद्वैरि-
क्षुरसैः शार्करैर्वा, ओदनमण्डैः=अकगालितपानीयैश्चोपपादय=शनैः शनैर्बल्युक्तं विधेहि ।

अतिरेचनतो जातमलस्रावेपु दीयताम् ।

कक्षीरजो रुमजो वा गुन्द्रो वेश्वरबोलकम् ॥ ४६ ॥

अतिरेचनत इति—विरेचनोपधातियोगात्सञ्ज्ञातेऽतिसारे कक्षीरजो गुन्द्रः=“कक्षीरा
गोद” इति ख्यातो निर्यासविशेषः, रुमजो गुन्द्रः=“रुमीमस्तंगी” इति ख्यातः पीत-
च्छविर्निर्यासः, ईश्वरबोलकम्=“इसपगोल” इति ख्यातं वा दीयतामिति योगत्रयं
निबद्धं द्रष्टव्यम् ।

शुण्ठी यवानिका छिकाभस्मेति गुडिका गुडैः ।

मापिकाः सर्पिपा सेव्या नाभिसंसोत्थविद्वस्वे ॥ ४७ ॥

शुण्ठीति—छिका=“नकछिकनी” इति ख्याता, तद्भस्म । वस्तुत्रयं शुणेन संनीय
माषप्रमाणा वटिका विधेयाः । नाभिसंसः=“घरण छिगना” इति लोके तदुत्थेऽतिसारे इमा
वटयो घृतेन संसेव्याः ।

धातकीमोचसाराभ्यां काथो हन्ति प्रवाहिकाम् ।

तथा वत्सकवीजानां मुस्तेन्द्रकुटजत्वचाम् ॥ ४८ ॥

धातकीति—धातकी=“घायके फूल” इति ख्याता, मोचसार=“मोचरस” इति ख्या-
तस्ताभ्यां काथ इत्येको योगः, वत्सकवीजानाम्=इन्द्रयवानां काथ इति द्वितीयः, मुस्तः
प्रसिद्धः, इन्द्र=इन्द्रयवः, कुटजत्वक्=अनेकशः कृतविवरणा तेषां काथ इति तृतीयः
एवं त्रयोऽमी योगाः प्रवाहिकां घ्नन्ति । प्रवाहिकानाम्—

वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।

प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाकं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

—इत्युक्ता ।

भागो लोप्रकधातुकीरसवलिश्रीसंज्ञशक्राम्बुदै—

द्वौ जातीफलतस्त्रयस्तु फणिनः फेनाद्रवेयुस्ततः ।

सर्वं खाखचल्कलामलजलैस्त्रिर्भावयित्वा पुनः

सेव्योऽयं नवनिम्बुजेन रसराद् “सर्वातिसारान्तकः” ॥ ४९ ॥

भाग इति—लोप्रकः=“पठानी लोष” इति ख्यातः, धातुकी=“घायके फूल” इति
ख्याता, रसः=पारदः, वलिः=गन्धकः, श्रीसंज्ञम्=लवङ्गम्, शक्रः=इन्द्रयवः, अम्बुदै=
मुस्तकः—प्रत्येकमेषामेकैको भागो ग्राह्यः । जातीफलस्य भागद्वयम् । शुद्धस्याहिफेनस्य
त्रयो भागाः । सर्वमिदं खाखचल्कलजलेन त्रिधा भावयेत् । “सर्वातिसारान्तकः”—नामा
रसराज्यं गुञ्जामितवटीरूपो विघातव्यः, निम्बुरसेन संसेव्यश्च ।

कुरु शरणं हरिचरणं बहुमलहरणं रुगन्धिसन्तरणम् ।

परमसुखोदयकरणं तद्धि रुग्णद्धि प्रसह्य संसरणम् ॥ ५० ॥

कुर्विति—ओ अतिसारिन् ! चेद्विविधानुपायान्कृत्वा भ्रान्तोऽसि न च तथा कुर्वाण-
स्याप्यतिसारः शान्त्यति तर्हि बहुमलहरणम्—बहूनाम्=वातादिदुष्टत्वेनानेकविधानां मला-
नाम्=प्रदुष्टानां ह्युतानां पुरीपादीनां हरणम्, रुगन्धिसन्तरणम्—रुक्=अतिसारपीडैवाग्निस्त-
त्सन्तरणम्, तथा—परमसुखस्य=संसारे सारभूतस्यारोग्यस्य य उदयः=उत्पत्तिस्तत्करणं
हरिचरणम्—हरेः=“अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्” इति गीतासु भगवता स्वमुखेनोक्तत्वात्तत्त्व-
रूपस्य, यद्वा हरिनिवासभूतस्य पिप्पलवृक्षस्य चरणम्=मूलं शरणं कुरु । प्रच्छाद्यशी-
तले . पिप्पलतरोस्तलेऽतिसारिणा शयितव्यमिति भावः । यद्वा—पिप्पलमलवल्कलस्याति-
सारे फाण्टरूपेणोपयोगः कर्तव्यः । फाण्टलक्षणमुक्तं प्राक् । उभयथापि—तत्तले शोतां फाण्टं वा
सेवतां—तद्धरिचरणं संसरणम्=अतिसारारोगं प्रसह्य रुग्णद्धि । उपायशतेनाप्यविनश्यद्वा-

धीनां सर्वथा नैराश्यं गतानान्तु श्लेपमर्यादया द्वितीयोऽर्थोऽन्युपतिष्ठते, यथा—बहूनां मलानाम्,=पापानां हरणम्, रुक्=भवरोगो रागादिर्वा सैवान्विधस्तत्सन्तरणम्, परमसुखस्य=मोक्षस्य य उदयस्तत्करणं हरिचरणम्—हरेः=पापपहारिणो निःसीमकर्णार्णवस्य भगवतः श्रीकृष्णचन्द्रस्य चरणं शरणं कुरु । तद्धि भगवच्चरणं प्रसह्य संसरणम्=अतिसार-निवृत्तिमात्रमभिलषतोऽतिसारं जन्मजरामरणबन्धनमुच्छेतुं कामयमानस्य तु संसारं रुणद्धि । अत्र पद्ये श्लेषोऽनुप्रासश्च चेतोहरः । गीतिश्छन्दः ।

पूर्ववद्वितीयकोष्ठसमाप्तिं पद्येन सूचयति—

विप्राग्रणीश्यामरामसूनुयौ रामदुर्गे जयदेवजोशी ।

तस्यानुभूतौपधपेटिकायां कोष्ठं समाप्तिं ह्यगमद्वितीयम्॥५१॥

इति श्रीसिद्धमैषज्यमञ्जूषायां प्रथमप्रकोष्ठे द्वितीयं कोष्ठकम् ।

—:०:०:०:—

विप्रेति—पूर्वं व्याख्यातत्वात्सङ्गमम् ।

चाल्ये भ्रातुरसीमवत्सलतया यो जातशिक्षाक्रमः

श्रीश्रीदत्तगुरोः कृपामरतरोराप्तानवचागमः ।

वैद्यानां मणिरामशर्मगुरुणा सिद्धान्तमध्यापितोऽ-

ध्यक्षः संप्रति रामदुर्गद्वयाकालेनकाध्यापने ॥

श्रीमत्पण्डितफुल्लचन्द्रजनुषाऽऽचार्यप्रशंसाजुषा

वीकानेरनृपेशरत्ननगरे संवासिना शास्त्रिणा ।

तेन श्रीहनुमत्प्रसादविदुषा मैषज्यमञ्जूषिका-

कोष्ठं कुञ्चिकया द्वितीयमतुलं निर्व्याजमाविष्कृतम् ॥

इति श्रीसिद्धमैषज्यमञ्जूषायाः प्रथमप्रकोष्ठे द्वितीयकोष्ठकविवरणे

कुञ्चिकाया द्वितीय आवर्तः ।

—:०:—

प्रथमे प्रकोष्ठे तृतीयं कोष्ठकम्

अथ ग्रहण्यधिकारः

द्रवसरणसाधर्म्यात्परस्परानुबन्धित्वाच्चातिसारानन्तरं ग्रहणी प्राप्तकमेति तच्चिकित्सितं विवक्षुरादौ मल्लमाचरति कविः—

शङ्करकृपाकटाक्षा भूतिवलक्षाः स्वभक्तजनपक्षाः ।

गदमदविदलनदक्षा भवभयभक्षाश्च रक्षन्तु ॥ १ ॥

शङ्करेति—मृतिः=मलम्, तथा तद्वद्वा वलक्षाः=धवलाः, स्वस्य भक्तजनेषु पक्षाः=पक्षपातो येषां तथाभूताः, गदानाम्=रोगाणां मदस्य विदलने=नाशने दक्षाः, भवाद्यद्वयं तस्य भक्षाः=नाशका इत्यर्थः, एवंविधाः शङ्करकृपाकटाक्षा अस्मान्नक्षन्तु । अत्र पद्ये क्षकार-वकार-भकाराणामसङ्ख्यानुवृत्त्या वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः । पद्यायादितम् ।

ग्रहणीरोगिणां तक्रं दधि दुग्धं फलानि वा ।

पथ्यं निरक्षमखिलं शस्तं च मुनिभोजनम् ॥ २ ॥

ग्रहणीति—मुनिभोजनम्=“फाफर” इत्यादिख्यातानां मुन्यन्तानां भक्षणमिति । शिष्टं स्पष्टम् ।

चित्रकमरिचाजाजीशुण्ठीसौवर्चलैः कृतं चूर्णम् ।

तक्रविलोलितपीतं भृशमनुभूतं जयेद्ग्रहणीम् ॥ ३ ॥

चित्रकेति—अजाजी=स्वेतजीरकः, सब अष्ट आदेयः । सौवर्चलम्=“संचरनमक” इति ख्यातम् । तक्रविलोलितम्=तक्रसंमेलितम् ।

तक्रैर्मास्करलवणं स्यादुभयान्त्रप्रसादने प्रवणम् ।

सौवर्चलहुतभृगभ्यां वेल्हजयुग्भ्यां रजोऽपि तथा ॥ ४ ॥

तक्रैरिति—“मास्करलवणम्”—सर्वत्रायुर्वेदग्रन्थेषु प्रसिद्धं चूर्णं तत्तक्रैः पीतमुभया-न्त्रयोः=क्षुद्रवृहदन्त्रयोः प्रसादने=विकारापहारे प्रवणम्=समर्थं भवति । तथा वेल्हजयु-ग्भ्याम्=मरिचसहिताभ्यां सौवर्चलहुतभृगभ्यां=सौवर्चलचित्रकाभ्यां चिहितं रजोऽपि तादृ-शमेव । मास्करलवणचूर्णविधिः—सामुद्रलवणम् ८ तो०, सौवर्चलम् ५ तो०, विडलवणम् २ तो०, सैन्धवम् २ तो०, घान्यकम् २ तो०, पिप्पली २ तो०, पिप्पलीमूलम् २ तो०, कृष्ण-जीरकः २ तो०, पत्रकम् २ तो०, नागकेशरः २ तो०, तालीशपत्रम् २ तो०, अम्लवेतसम् २ तो०, मरिचम् १ तो०, स्वेतजीरः १ तो०, शुण्ठी १ तो०, दाडिमबीजानि ४ तो०, दारुसिता ॥ तो०, एला ॥ तो०—एतत्सर्वं विचूर्ण्य चतुर्माषकमितं तक्रादिभिः सेन्यम् ।

यवजातीफलविल्वकमुस्ता विहिता मसृणा दृपदि समस्ताः ।

तक्रैरेव निपीता नित्यं ग्रहणीगदमर्दन्ति हि सत्यम् ॥ ५ ॥

यवेति—यवः=इन्द्रियवः। दृपदि=खल्वे । अर्दन्ति=नाशयन्ति । विमापितगिचश्चौ-
रादिकस्य “अर्द हिंसायाम्” इत्यस्येदं रूपम् । अत्र चतुष्पदीनामकं षोडशमात्रकं छन्दः ।

यथैव शङ्खभस्मकं यथा मता कपर्दिका

तथैकमप्ययोमलं विशोधयेद्विलान्मलम् ।

इमेऽखिलान्त्रजामयान्निहत्य कुर्वते दयां

त्यजात्र मित्र ! संशयान्कुरुष्व वाऽऽसनक्रियाम् ॥ ६ ॥

यथेति—शङ्खभस्म , कपर्दिका=“कौडी ” इति ख्याता तद्भस्म , अयोमलम्= मण्डूरभस्मेति त्रीणीमानि भस्मानि समस्तानि व्यस्तानि वा ग्रहणीहरणानि भवन्ति । इमे योगाः क्षुद्रबृहदन्त्रद्वयदुष्टेऽज्ञातानखिलान् ग्रहण्यादिरोगान्निहत्य रोगिणि दयां कुर्वते । नात्र संशयः कार्यः । अथवा—आसनक्रियाम्=योगसाधनभूतमासनबन्धकर्मापि कुरुष्व । परमिदमप्रावधेहि—आसनक्रिया तद्विशेषज्ञशिक्षितैव विधेया , अन्यथा लाभस्याने हानिः स्यात् । शङ्खकपर्दिकयोर्भस्मोक्तम् । मण्डूरभस्मविधिः—पुराणं मण्डूरं विभीतक-
काष्ठाङ्गारैस्तदभावे सामान्यैः संताप्य संताप्य सप्तवारं गोमूत्रं निर्वापयेत् । तदनु तच्चूर्णयित्वा सप्तवारं त्रिफलाक्वाथेन पुटेत् । गुणाधिक्यसंपिपादयिष्यां कुमारिकास्वरसा-
दिभिरन्येऽपि पुटा दातुं शक्यन्ते । इत्थं विशुद्धं “मण्डूरभस्म” सम्पत्स्यते ।

नरः कुसुमसारेण रसयन् “रसपर्पटीम्” ।

मुक्तः स्याद्ग्रहणीपाशान्मृत्युग्रासाच्च तक्रभुक् ॥ ७ ॥

नर इति—ग्रहणीग्रस्तो नरः कुसुमसारेण=मधुना “ रसपर्पटीम् ” रसयन्=भक्षयन्
ग्रहणीपाशान्मृत्युग्रासाच्च मुक्तः स्यात् । क्षुधि तृप्ति चात्र जलं च विहाय, केवलं तक्रं संसे-
व्यम् । इयांस्तु विशेषः—तत्र प्रथमेऽङ्गि गुल्माद्वयं ततः प्रतिदिनमेकैकशुद्धा द्वादश-
गुल्मापर्यन्तं भक्षणमर्यादोक्ता । किन्तु प्रचलरोगे शक्तिसम्पन्ने रोगिणि च विंशतिगुल्मापर्य-
न्तप्रयोगोऽपि न दुष्यति । “ रसपर्पटी—” विधिः—पारदमग्निमन्थरसेन , आर्द्रकरसेन,
एरण्डरसेन, काकमाचीरसेन च पृथक्पृथक् प्रपिप्य शोधयेत् । गन्धकान्तु विचूर्ण्य लौहपात्रे
शृङ्गराजरसाप्लुतं त्रिधा चण्डालतपे विशोपयेत् । ततो द्रवीभूतं शृङ्गराजरसे वज्रगालितं
विशोष्य शोधयेत् । एवं शुद्धयोर्द्वयोः कज्जलीं विहाय, वादराज्ञारेण विद्राव्य गोमयोपरि
विन्यस्तकदलीपत्रपातनेन पर्पटीं विदध्यात् । सेयं “ रसपर्पटी ” ।

नित्यमश्नाति यो मांसं रसं “कनकसुन्दरम्” ।

कासो दासो भवेत्तस्य ग्रहणी गृहिणी भवेत् ॥ ८ ॥

नित्यमिति—हिङ्गुल-मरिच-गन्धक-टङ्गण-पिप्पली-शृङ्गिकविष-धूसरबीजानि समानमानानि भक्तास्वरसेन तत्त्ववायेन वा विमर्ध चणकाकारा वटी विधेया । सोऽयं “कनकसुन्दरः” रसो भवति, यस्य “हेमसुन्दरः” इति “कनकप्रभा” इति च नाम-द्वयमन्यदप्यस्ति । अयं मासावधि योग्यानुपानेन संसेव्यः । दध्योदनं तक्रौदनं वात्र पथ्यम् । कासो दासो ग्रहणी गृहिणीत्यनेन रसस्यास्य सेवनात्तौ विनश्यत इति वोच्यम् ।

कर्पं टुण्डुकवल्कलस्य भजतां न स्याद्ग्रहण्यामयो
वेगश्चाप्यतिसारजो न भविता दध्नाऽदतां पाठक ! ।
रक्षत्याशु जनं बलासभयतो मथ्नाति यो मारुतं
तं सद्यः करुणाकरं ज्वरहरं योगं ब्रुवे सन्मतम् ॥ ९ ॥

कर्पमिति—चक्रवन्धश्चित्रकान्यभेदोऽयम् । टुण्डुकः—“अरुलः” इति ख्यातः, तस्य त्वकर्पमिता दध्यादिना योग्येनानुपानेन सेवनीया । ग्रहण्यतिसारकफमास्तादिरोगा योगेनानेन क्षान्तिमन्ति । शिष्टोऽर्थः स्पष्टः । पाठक इति सम्बुद्धिः ।

चक्रवन्धविन्यासः

वटिकाश्चित्रकाद्या वा गन्धकाद्याः पुनः पुनः ।
चूषितव्या दूषितान्त्रैरामपक्त्यै सुखाय च ॥ १० ॥

वटिका इति—“चित्रकाद्या गुडिका-”चित्रक-पिप्पलीमूल-यवक्षार-स्वर्जिक्षार-
लवणपञ्चक-शुण्ठी-मरिच-पिप्पली-हिङ्गव-जमोदा-चन्यानि वीजपूरसेन दाडिमरसेन
वा प्रपिष्य विधीयते । “गन्धकाद्या वटी ”-गन्धकः २ तो०, शुण्ठी २ तो०, चित्रक-
मरिच-पिप्पलीनां प्रत्येकमेकस्तोलः, यवक्षार-सैन्धव-सौवर्चल-शाकम्भरीयलवणानां
प्रत्येकं तोलार्धः, सर्वमिदं निम्बुनीरेण विमर्ष्य विधीयते । द्विविधा अपि ता वटयो ग्रहणी-
रोगे आमपाचनाय चूर्णार्थं मुहुर्मुहुर्प्रयोज्याः ।

चूर्णं बृहन्नायिकाख्यं मलं वध्नाति सत्वरम् ।

यथैव राजपुरुषो बलाच्चौर्यकरं नरम् ॥ ११ ॥

चूर्णमिति—बृहन्नायिकाख्यं चूर्णम्—“बृहल्लार्दं चूर्णं ” इति प्रसिद्धं ग्रहणीरोगे मल-
वध्नाय श्रेष्ठम् । तच्च प्रशस्तत्वात् “ निघण्टुरत्नाकर-”पठितमादेयम् । इहापि निर्दि-
श्यते—पारद-गन्धक-शुण्ठी-श्वेतमरिच-पिप्पली-हरीतकी-विभीतक-विडङ्ग-श्वेतजीरक-
कृष्णजीरक-भल्लातक-यवानी-वचा-कुष्ठ-स्वर्जिक्षार-यवक्षार-टङ्कणा-जमोदा-चित्रक-गजपि-
प्पली-बुरासानयवानी-धान्यक-मुस्ता-हरिद्रा-मोचरस-पाठा-लवङ्ग-जातिपत्री-जातिफलेन्द्र-
यव-हिङ्गु-सौवर्चल-सैन्धव-विड-दारुसिता-तमालपत्र-नागकेसर-कुलिङ्गन-वित्त्व-शतपुष्पा-
करञ्ज-मधुयष्टी-कुटजत्वग्-भ्रकमस्म-लौहभस्मानि समानमानानि, शुद्धभक्ताचूर्णं सवपिष-
यार्थम् । सर्वमिदं यथायथं विक्रुष्य प्रपिष्य च चूर्णं विधेयम् । तदिदं “बृहन्नायिकाचूर्णं”
योग्येनानुपानेन प्रयोज्यम् ।

कल्ये “काञ्चनपर्पटी” कवलिता चञ्चत्कणामाक्षिका

भद्रा वीर्यकरीति शास्त्रवचने विश्वस्य मासं भज ।

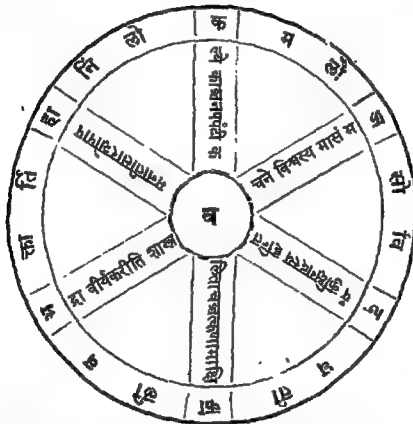
दर्पं कुक्षिगदस्य हन्ति वमनातीसारशोपापहा

हानिं लोकमलौजसो विदधती कालीव भक्तार्चिहा ॥ १२ ॥

कल्य इति—काञ्चनपर्पटी=सुवर्णपर्पटीति प्रसिद्धा । साच-पारदः शुद्धः १ पलम्,
शुद्धगन्धकः १ पलम्, सुवर्णम् १ तोलम् । त्रयमेकत्र विमर्ष्य, कज्जलीं विधाय, लोहदव्यां
संगाल्य, आर्द्रगोमयोपरिविन्ध्यस्तकदलीपत्रे निक्षिप्य, अपरेण कदलीपत्रेण निष्पीड्य
निष्पाद्या । सा चेयं भद्रा=कल्याणरूपा वीर्यकरीति शास्त्रवचने विश्वासं कृत्वा मासं यावत्
प्रातरेव कणामधुयुता मुक्ता सती कुक्षिगदस्य=ग्रहण्यादेर्दर्पम्=गर्वं हन्ति । वमनमतीसारं
शोषरोगञ्चाप्यपहन्ति । किञ्च-लोकसंख्याका ये मलाः, त्रिविधा दोषा इति यावत्, यद्वा
लोकस्य विषयस्य सम्बन्धिनो ये मलाः, यद्वा-लोकानां=जनानां ये मलास्तेषामोजसः=

बलस्य हानिम् = नाशं विदधती = कुर्वन्ती सती काली = दुर्गेव मकार्तिहा = सेवकामयना-
शिनी स्यात् । अत्र-कणाक्षब्देन जीरको गृह्यते । स च श्वेतो मृष्टश्चादेयः । ज्वरादौ तु
कणा = पिप्पली । जीरकस्य मात्रा माषत्रयम् । पर्पट्यास्तु मात्रा रोगिवयोबलाभ्यादिक्रमपे-
क्षते । साधारणप्रयोगयोग्या मात्रा तु रक्तिद्वयमिता । क्वचित्तु-गुह्यामारग्न्य क्रमवृद्ध्या
द्वादशगुञ्जापर्यन्तमपि दीयते । एतत्सेवने-क्षुधि तृषि च केवलं दुग्धमेवोपयुज्यते ।
पयमिदमपि चित्रकाव्यस्य चक्रवन्ध्याख्योभेदः ।

चक्रवन्धविन्यासः

यकृज्वरादिसम्बन्धसम्बद्धे ग्रहणीगदे ।

स्मृता शोणितसञ्चारकारिणी “लोहपर्वटी” ॥ १३ ॥

यकृदिति—यकृज्वरकासरवासादियुक्ते ग्रहणीरोगे “लोहपर्वटी” प्रदेया । सा
चेयं ग्रहणीनाशं विधत्ती शोणितसञ्चारं कृत्वा रोगिणं पोषयति । “लोहपर्वटी”-
पारदस्य द्वौ भागौ, गन्धकस्य द्वौ भागौ, लोहमस्मन एको भागः—सर्वमेतत्संमेल्य
निर्मातव्या । अत्र यो विशेषः स “रसेन्द्रसारसंग्रहे” द्रष्टव्यः ।

तत्र चेच्छ्वासकासादियोगो जागर्ति जन्मतः ।

तदा तदार्तिशमनी स्यात् “त्यञ्जामृतपर्वटी” ॥ १४ ॥

तत्रेति—ग्रहणीरोगे चेन्नन्मतः—आरम्भादेव विशेषः इवासकासादियोगः स्यात्तर्हि तत्र “पञ्चामृतपर्पटी” प्रदेया । सेयं “यथा नाम तथा गुणाः” इति न्यायं चरितार्थयन्ती प्रायोऽसाध्यान्मृत्योर्मुखं प्रविष्टानपि जीवयतीति न प्रच्छन्नं वैधानाम् । ग्रन्थान्तरेषु पञ्चामृतपर्पटया द्रव्यमानम्—गन्धकः ८ तो०, पारदः ४ तो०, लौहमस २ तो०, अन्नकमस १ तो०, ताम्रमस ॥ तो०—इत्युक्तम् । रत्ननगरस्थवैद्यरामयशःशर्मसमर्पितमन्यदपि द्रव्यमानमिह निर्दिश्यते—पारदः ६॥ तो०, अन्नकमस ६॥ तो०, लौहमस ६॥ तो०, ताम्रमस ६॥ तो०, गन्धकः १७ तो० इति ।

घृतमधुभल्लातानां द्विपलं चाष्टौ पलानि तीव्रायाः ।

कल्कीकृत्य तदन्तर्हिङ्गुलशुक्तिं निधायेद्युत्तया ॥ १५ ॥

तत्कुटजठरे रुद्ध्वा मन्दज्वलनैर्विपाचयेद्यामम् ।

पश्चाद्ग्रहणीहरणः क्लीबोद्धरणो रसोत्तमो ग्राह्यः ॥ १६ ॥

स हि विविधैरनुपानैर्विविधा वाधाः प्रवाधते सिद्धः ।

बलमनलं च विधत्ते वरमेतत्ते भणामि मैषज्यम् ॥ १७ ॥

घृतेति—त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् । घृतं गव्यमादेयम् । भल्लातानां दन्तच्छेदः कार्यः । त्रयाणामेषां पृथक्पृथक् पलद्वयं ग्राह्यम् । तीव्रायाः—पारसीकयवान्यास्तु अष्टौ पलानि । हिङ्गुलशुक्तिम्—अर्धपलमितं हिङ्गुलखण्डम् । कुटः—लघुषटो “हण्डी” इति प्रसिद्धः । तज्जठरे—तन्मध्ये । सर्वसंभारस्य कल्कं विधाय, तदर्थं हण्डिकायामावाप्य तदुपरि हिङ्गुलखण्डं निधाय, तदुपरि पुनरवशिष्टं कल्कं निक्षिप्य हण्डिकाया मुखं मुद्रयित्वा, मन्दाग्निना प्रहरमेकं पक्त्वा, रसोत्तमेष्वप्युत्तमः रसोऽयं रसो “विशुद्धहिङ्गुल”—संज्ञको ग्राह्यः । अयं हि ग्रहण्या हरणः क्लीबानाञ्चोद्धरणो भवन्नपि नानानुपानैर्नानावाधाः दूरीकरोतीति सिद्धः—अनेकशोऽनुभूतः । बलं जरणशक्तिश्चापि वर्धयतीति मित्र ! तुभ्यं श्रेष्ठमौषधं भणामि । गीतिश्छन्दः ।

खण्डान्हिङ्गुलजांश्चतुष्पलमितानास्तीर्य मृत्स्वर्परे

भल्लातानपि तत्समान्प्रविकिरेत्तत्राष्टमानत्रयम् ।

गव्याज्यं मधु चञ्चुतैलमिति तत्सर्वं क्रमानिक्षिपे—

इत्स्वार्गिन् तदधः पुनः परिपचेद्यावद्भवार्धक्षयः ॥ १८ ॥

पश्चादुल्लुप्तो द्रवं प्रविरलं प्रज्वाल्य निःशेषये-
त्सिद्धान्द्विहङ्गुलखण्डकान्विचिनुयात्सन्त्यङ्ग्य भल्लातकान् ।
जातीपत्रफले लवङ्गमिति तत्तुल्यं रजो मिश्रये-
त्स्या “सिद्धग्रहणीकपाट” इति तं गव्येन दध्ना भजेत् १९॥
सेवा तस्य च मण्डलावधि मता मात्रा तु गुञ्जोन्मिता
दध्युक्तं क्षुधि केवलं सुबहुलं विभ्रद्वलं चोज्ज्वलम् ।
योगो मद्धु मुमूर्षतामपि पुनः प्राणप्रदो दृश्यते
सोऽयं मे करुणाकरेण गुरुणा प्रीत्योपदिष्टः पुरा ॥ २० ॥

खण्डानिति—अत्रापि विशेषकम् । अत्रायं क्रमः—कर्त्तुमश्विन्मृत्खर्परे विशुद्धहिङ्गु-
लजनिताखण्डपलतुलितान्खण्डानास्तीर्य, भल्लातानपि चतुष्पलमितानेव हिङ्गुलखण्डाना-
मुपरि विकिरेत् । ततो गव्यघृतमध्वेरण्डतैलानां त्रयाणामेषां प्रत्येकमष्टमानत्रयम्—कुडव-
त्रयमादाय तत्रैवोपर्युपरि क्रमशो निक्षिपेत् । तदनु खर्परं बुल्यां निधाय घृतादिद्रव-
द्रव्यार्धक्षयावधि मन्दानलेन पचेत् । पश्चादवशिष्टं द्रवमुल्लुकेन ज्वालयित्वा निःशेषयेत् ।
किञ्चित्तीव्रे बहौ दत्ते तृष्णमुक्रमन्तरेव स्वयमेव प्रज्वलनं भवति । पचनकाले भल्लातकधूमा-
वक्षिणी रक्षणीये इति रहस्यम् । एवं सिद्धान्द्विहङ्गुलखण्डानाददीत कार्यार्थं न तु भस्मीभूता-
न्भल्लातादीन् । तत्र च जातीपत्रीजातीफलवज्रानां चूर्णं खण्डसमानमेव निक्षिप्य सर्वं द्रव्य-
मैकज्यं प्रपिष्य कूप्यादौ भृत्वा रक्षेत् । सोऽयं “सिद्धग्रहणीकपाटः” इति प्रसिद्धो रसः
सिद्ध्यति । तमेन प्रातः सायं गव्ये दध्नि निक्षिप्य सेवेत । चत्वारिंशद्दिनानि सेवन-
मर्यादा । प्रबले ग्रहणीरोगेऽस्य मात्रा गुञ्जोन्मिता । तदन्यत्र तु यथार्हं मात्राऽन्धासः कार्यः ।
क्षुधि तृषि च केवलं दधि तर्कं वा, तच्च बहु पेयम् । अशक्तौ तु दध्ना सह वज्रात्रयोलि-
कापि देया । सोऽयं रसो ग्रहणीरोगेण मुमूर्षतामपि प्राणगतिं प्रणयति अवश्यञ्च फलं
प्रददाति । करुणाकरेण गुरुणा=श्रीसागरमल्लशर्ममहामागेनाऽयं योग उपदिष्टः । अत्र हिङ्गुल-
स्थाने रससिन्दूरखण्डाश्चेत्प्रयुज्येरस्तर्हि प्रयोगस्य रामभाण्टवं स्यादित्यस्मदीयोऽनुभवः ।
अथ हिङ्गुलप्रयोगप्रसङ्गात्तस्यान्यानापि विविधरोगेषूपकुर्वाणान्प्रयोगान्विवक्षुः कवि-
वरो रसिकजनमनोहारिणीं गीतिकामेकामुपदिशति—

भीरु किमु पश्यसि गजचलने प्रिये शृणु मम वचनं ललने । ध्रुवम् ।
यवानीभल्लातकसर्पिःसुकल्के पक्वो बहुदर्पी ।

विशुद्धो दरदः स्याद्वरदः सदायं भिषजामादरदः ॥
 ग्रहणीज्वरमन्दानलप्लीहजठरगुल्मानि ।
 लयं यान्ति सरणानि वै सेवयितुः सामानि ॥
 मानिनि प्रदिश हृदुच्छलने । भीरु किमु पश्यसि गजचलने २१
 विपक्वः स रसो निम्बुरसे कुमारीलशुनार्द्रस्वरसे ।
 तदानीं मधुना समजरणः सुसेव्यो विपदामुद्धरणः ॥
 पथ्यं दधि तक्रं पयस्तेषामेकमेवेहि ।
 जम्भाङ्गूरकदाडिमीस्वादुफलान्यपि देहि ॥
 देहिने रुजि मन्दज्वलने । भीरु किमु० ॥ २२ ॥
 यवानीजीरयुगक्षारैः पट्टणपटुपञ्चकसारैः ।
 रसेनायोज्यार्द्रकवारा वटी कार्या चणकाकारा ॥
 यदि तामिह मन्दानलः खादति कोमलवाणि ।
 अशितानि स्वशितुं प्रभुः स्यान्नारूपाणि ॥
 पाणिनाश्लिष्य सुखाकलने । भीरु किमु० ॥ २३ ॥
 रसोऽसौ चन्द्रकुसुमजातीफलाफूकैलान्तःपाती ।
 विषूचीसरणशताघाती भवेद्वा निखिलगदारातिः ॥
 जठररुजास्वपि युज्यतां कसनश्चसनविदारि ।
 नामैतस्य “रसामृतं” धोरातङ्कनिवारि ॥
 वारिणा पिव शुक्रस्खलने । भीरु किमु पश्यसि गजचलने ॥ २४ ॥

भीर्विति--यवान्या भलातकस्य सर्पिषश्च प्रत्येकं पलचतुष्टयमादेयम् । हिङ्गुलस्य
 तु पलम् । यवान्यादीनां कल्कं निष्याद्य, तन्मध्ये हिङ्गुलं निष्याद्य मन्दाग्निना विपाचयेत् ।
 परिशेषे तृप्पुकेन सर्वं पूर्ववदादीपयेत् । तदेवं विशुद्धो वरदो दरदो भिषजामादरं ददाति ।
 एतस्य सेवनेन ग्रहण्यादयो रोगा आमातिसारश्च नश्यन्ति । किञ्च हृदुच्छलने=“दिलकी-
 धडकन ” इत्याख्याते रोगेऽप्ययं देयः । विपक्व इति--तदेव हिङ्गुलं शुद्धमन्यद्वा पल-
 मितं निम्बु-कुमारी-लशुनार्द्रकाणां स्वरसे प्रत्येकमाढकमिते विपाच्य, तत्समानं जीरकचूर्ण
 संमेल्य मधुना सेवेत् । क्षुधि तृषि च दधि, तक्रं, दुग्धं वा केवलं प्रयोज्यम् । अन्नसम्बन्धः

परिहर्तव्यः । अङ्गूरदाडिमादिफलान्यपि दातुं शक्यन्ते । योगेनानेनाग्निमान्द्यरोगः प्रशाम्यति । यवानीति—यवानीद्वयम्, जीरद्वयम्, स्वर्जिहारयवक्षारटङ्कणानीति क्षारत्रयम्; षड्दणसंज्ञानि पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरमरिचाणि, सैन्धवशाकम्भरीयसामुद्रविडसौवर्चलानि पञ्च लवणानि, लौहमसम्, विशुद्धहिङ्गुलञ्चेति सर्वे प्रपिष्यार्द्रकस्वरसेनचणकवद्वटी विधेया । तां यदि मन्दानलः कश्चित्सादेत्तर्हि स नानारूपाणि भोजनानि सम्यग्भक्षितुं प्रभुर्भवति । पाणिनाऽऽग्लिष्येति मम हस्तेन हस्तं मेलय । हर्षाधिक्ये व्यवहारोऽयम् । रस इति—विशुद्धं हिङ्गुलं कर्पूरलवङ्गजातीफलार्द्रफेनैलाभिः समं पिष्टं “रसामृतं” नाम महदौषधं सिद्धयति । विष्वक्त्यां नानाविधेष्वतिसारेषु जाठररोगेषु कासश्वासादिषु चायमवचार्यते । शुक्लस्त्रलने=पुंसां प्रमेहे स्त्रीणां सोमरोगे च वारिणा सेव्यते । गानानुकूल्येन वद्धपदा गीतिरियम् । अत्रायं क्रमो बोद्धव्यः—प्रथमं प्रत्येकं पञ्चदशमात्राकं पादद्वयं ध्रुवसंज्ञकमुच्चारयेत् । ततस्तावन्मात्राकमेव पादचतुष्टयमुच्चार्य दोहाच्छन्दः पठेत् । पुनश्च पञ्चदशमात्राकमेकं पादं पठित्वा ध्रुवसंज्ञकं पादद्वयमावर्तयेदित्येवमेक आक्षोभः पूर्णो भवति । मूयश्च तमेव क्रमं कुर्यात् । अत्र—भीर, गजचलने, त्रिं कोमल-वाणि, सुखाकलने=इत्येतानि सम्बुद्धयन्तपदानि ।

कैरातः कुरुविन्दकस्त्रिकटुकं कट्वी कलिङ्गः समाः

द्वौ भागौ तु कृशानुतःपुनरिमे स्युः कौटजात्पोडश ।

पीतं शीतगुडोदकैर्ग्रहणिकासंचूर्णकं चूर्णकं

स्यात्पाण्डुज्वरकामलातिसृतिरुक्पित्तप्रमेहादिभुक् ॥ २५ ॥

कैरात इति—कैरातः प्रसिद्धः । कुरुविन्दकः=मुस्तकः । त्रिकटुकम्=शुण्ठीमरिचपिप्पल्यः । कट्वी=कटुकी । कलिङ्गः=इन्द्रयवः । समाः=प्रत्येकमेकैकभागिकाः । कृशाः=नुतः=चित्रकाद्वौ भागौ । कौटजात्=कुटजत्वचः पुनरिमे भागाः पोडश स्युः । एतच्चूर्णकं शीतेन गुडजलेन पीतं स्रद्धणीरोगस्य संचूर्णकं भवति, तथा पाण्ड्वादीनां भुक्=भोजकं नाशकमिति यावद्भवतीति ।

भज वत्सकरसपङ्कं सरणातङ्कं यदीहसे रङ्गम् ।

पिव मथितं निःशङ्कं योगमिहान्यं ब्रवीमि भोः कङ्कम् ॥ २६ ॥

भजेति—वत्सकः=कुटजत्वक् । तद्रसपङ्कं भज यदि सरणातङ्कम्=ग्रहण्यादिरोगं रङ्गम्=दरिद्रं, लक्षणया विनष्टं कर्तुमीहसे । तथा निःशङ्कं मथितम्=“मद्वा” इति असिद्धं तर्कं पिव । इह=ग्रहणीविषयेऽन्यं कं कं योगं ब्रवीमि । बहवो योगाः सन्ति परं तुभ्यं

सारभूता इहोपदिष्टा इति भावः । अथ वत्सकरसपद्मप्रक्रिया—कुटजत्वचं चतुर्गुणे जले विपाच्य चतुर्थांशदोषं तत्कपायं वस्त्रेण गालयित्वा पुनः पाकः कार्यः । घनतामा-
पन्नस्य तस्य वटिका बन्धव्या । तासां तक्रादिभिरुपयोगः । अत्रानुप्रासश्चेतोदरः ।
गीतिश्छन्दः ।

इति ग्रहण्यधिकारः

—:०:—

अथाशोऽधिकारः

अथातिसारग्रहण्यशोऽंशपरस्परानुपन्यत्वादिगारग्रहण्यनन्तरमर्शधिकृतित्तं विवक्षुः
सर्षभूतमैत्रीपरः कविधरोऽशोऽनुत्पत्तये प्रथममेवेतिकर्तव्यता निर्दिशति—

मित्रं देवं स्मरन्नित्यं भ्रमन्नित्यं वनादिषु ।

मार्जयन्गुदचक्रं च पायुर्जेन निपीडयते ॥ १ ॥

मित्रमिति—नित्यम्=प्रत्यहं मित्रनामकं देवं स्मरन्, यद्वा-इत्यमिति छित्वा
एतुं योग्यमित्यम्=प्राप्तव्यमिति मित्रविशेषणत्वेन योज्यम् । मित्रस्मरणम् “पायोर्मित्रम्”
इति शारंगे मुभ्रुतोच्चेस्तस्य विराजः पायुर्ग्रहेदाज्ञातत्वेन तदधिष्ठानृत्वेन च पायुर्गतोपशो-
ढातस्तद्रक्षणे प्रयोजकम् । भ्रमन्निति-वनादिषु भ्रमणेनामिषलृदिषां योरनुलोमनञ भवति ।
तत्र गुदजोत्पत्तिर्मावनापि न । मार्जयन्निति-गुदस्थवलिषु विरुद्धभोजनादिभिरपानपायोः
कोपेन मलातिसमयदेदभावाद्गुदजनानामुत्पत्तिर्भवति । तत्र-प्रत्यहं पुरीषोत्सर्गकालेऽ-
नुत्पन्नमागे बालुकामृदं विलिप्य तथा गुदवक्रमार्जेनेन तस्य संप्राप्तिनाशकतया संयोजाताः
पायुजा विनश्यन्ति । पायुजा नाम गुदवलिष्वपे समुत्पन्नान्यशोसि यानि “मस्से” “बवा-
सीर” इत्यादिनामभिर्बोध्यन्ते ।

खादन्हरीतकीपाकं कन्दशाकं समाहरन् ।

पथ्यामशनन्गुडैः शाकं नाकं जयति नाङ्कुरम् ॥ २ ॥

खादन्निति—हरीतकीपाकः=“हरिः का मुरग्या” इति प्रसिद्धः, सचापणे तद्विज्ञे-
तृभ्यः प्राप्यते । स्वयं निर्मित्या चेत्-आदांणि हरीतकीफलानि कलिकाचूर्णजले स्फटि-
काजले वोत्स्वेथ सितापट्टे निगमजयेत् । तेन पाकः सम्पत्स्यते । कन्दः=सुरणकन्दः ।
ना=पुण्यः कम्=वातिकादिषु मध्ये क्तममङ्कुरम्=अशो न जयत्वापि तु सर्वविधमेवेति
योजना । अत्र—अनुप्रासोऽलङ्कारः ।

सखे ! दुर्नामदुःखानि दरीकर्तुं यदीच्छसि ।

तदा वृष्यं विबन्धनं मृद्धीकापायसं पिब ॥ ३ ॥

सख इति—दुर्नामेत्यर्थो नामान्तरम् । वृष्यम्=शक्तिजननम् । विबन्धनम्=मला-
वरोधनाशकम् । मृद्धीकापायसम्=“मुनक्का की खीर” इति प्रसिद्धो मृद्धीकामिश्रितदुग्धपाक-
विशेषः । कवेरस्य प्रायः सर्वाण्येव पद्यान्यनुप्रासच्छटाविष्कुरितानि सन्तीति न भूयोभू-
यस्तत्प्रपञ्चनं क्रियते ।

रसाञ्जनं रसैः पिष्टं सहस्रसुमपत्रजैः ।

स्रवच्छोणितधाराणां दुर्नाम्नां दर्पदारकम् ॥ ४ ॥

रसाञ्जनमिति—रसाञ्जनम्=“ रसोत ” इति ख्यातम् । सहस्रसुमम्=“गुलहजारा”
‘गैन्दा’ इति च प्रसिद्धं तत्पत्रजातै रसैः पिष्टा रसाञ्जनस्य वटयो विधेयाः । स्रवदिति—
“खुनीबवासीर” इति प्रसिद्धान्यशौस्यनेन योगेन नश्यन्ति ।

रसाञ्जनं सकुटजं सम्पिष्य वटकीकृतम् ।

अतिसारग्रहण्यशोऽप्रमेहप्रदरान्तकृत् ॥ ५ ॥

रसाञ्जनमिति—कुटजस्य “कूडेकी छाल” इति प्रसिद्धा त्वग्ग्राह्या ।

हारशृङ्गारपत्राणि पिष्ट्वा द्वित्राणि खल्वके ।

खादेन्मरिचमित्राणि दुर्नामविनिवृत्तये ॥ ६ ॥

हारेति—हारशृङ्गारः=“हारसिंगार” इति प्रसिद्धः । द्वित्राणि=द्वे त्रीणि वेति यथा-
रुचि विकल्पः । मरिचान्यपि द्वित्राण्येव ।

पथ्यानिम्बमहानिम्बफलमज्जरसाञ्जनम् ।

अजस्रस्रवदसार्शोर्हिंसं घस्रैस्त्रिभिर्हठात् ॥ ७ ॥

पथ्येति—पथ्या=हरीतकी, निम्बः=प्रसिद्धः, महानिम्बः=“वकायन” इति प्रसिद्धः ।
त्रयाणामेषां फलमज्जानो ग्राह्या । सर्वेषां च वटयः कार्याः । त्रिभिर्घस्रैः=त्रिभिरेव दिनैर-
जस्रम्=निरन्तरम्, स्रवत्=निर्यदस्रम्=रुधिरं येभ्यस्तेषामर्शसां हिंस्रम्=नाशकं भवति । अत्र
दिनत्रयोक्तिः प्रायस्तावतैव हितं भवतीति प्रदर्शनाय । हिताभावे तु दीर्घकालप्रयोगो-
ऽपि न दुष्यति ।

संनामुकीं मेषिर्द्राक्षा प्रत्येकं कोलसंमिताः ।

क्वथिता धर्षयन्त्यशौ विबन्धं शङ्कतामपि ॥ ८ ॥

सनामुकीति—सनामुकी=“ सनाय ” इति ख्याता, मिथिः=शतपुष्पा । कोलस-
मिताः=अष्टमाषकमिताः षण्माषकमिता वा । क्वथितास्ततश्च पीताः सत्यः । शकृतां विव-
त्त्वम्=मलावरोधम् । धर्षयन्ति=नाशयन्ति ।

जलैर्महाबलाकलकं प्रातर्यदि पिवेन्नरः ।

न स्युराक्रमणे शक्तास्तस्य दुर्नामदस्यवः ॥ ९ ॥

जलैरिति—महाबला=“सहदेई” इति प्रसिद्धा । तस्येत्यस्यानन्तरमुपरीति शेषः ।
दुर्नामदस्यवः=दुर्नामान्येव दस्यवः=लुण्ठाकाः ।

सहस्रसुमवीजानां सोपणानां वटीश्चरेत् ।

दुर्नामदर्पनाशेऽसुर्नरो नवदिनावधि ॥ १० ॥

सहस्रेति—समरिचानां “ गुलहजारा ” इति प्रसिद्धस्य बीजानां वटीश्चरेत्=कुर्या-
द्भक्षयेच्च । नवदिनानि सेवनमर्यादा ।

पलं पलङ्कपापिण्डं गोक्षीरे त्रिगुणे क्षिपेत् ।

चालयन्ननलैर्मन्दैः पक्त्वा तत्सान्द्रतां नयेत् ॥ ११ ॥

तत्किङ्कस्य पुनर्वद्ध्वा वटीर्वदरसन्निभाः ।

भुञ्जीत शीतनीरेण पीडितो रुधिरार्शसा ॥ १२ ॥

पलमिति—पलङ्कपा=गुग्गुलुस्तत्पिण्डम् । पलम्=पलप्रमाणम् । चालयन् इत्या-
दिना । सान्द्रताम्=गाढताम् । पलङ्कपाशब्दः पुंसि स्त्रियां च ।

पीताभया सार्धमापा खर्वा पथ्यापि तावती ।

फरफयूनजरावन्दसंज्ञौ सार्धैकमापकौ ॥ १३ ॥

द्रेकावीजानि तावन्ति कृष्णा पथ्या तु कार्पिकी ।

फलमज्जा मृगादन्या ऐलेयं चैव गुग्गुलुः ॥ १४ ॥

पृथक् त्रिकार्षिका एते कर्पः कहरवामिधः ।

सहस्रसुमपत्रोत्थै रसैः पिष्ट्वा पुटेदिदम् ॥ १५ ॥

पुनस्तद्वटिता वट्यो दुर्नाम्नामन्तकारिकाः ।

अनुभूता भृशं भद्रं मिषजां भावयन्ति ताः ॥ १६ ॥

पीतेति—चतुर्भिः कलापकम् । पीता=पीतवर्णाभया=हरीतकी, खर्वा पथ्या=“छोटी
हरई ” इति ख्याता, फरफयून=जरावन्देति द्वयं यावनमौषधम् । द्रेका=महानिम्बः “वका-

यन ” इति प्रसिद्धस्तद्विज्ञानां मञ्जा ग्राह्यः । चतुर्णांमेषां प्रत्येकं सार्धैकमाषो ग्राह्यः । कृष्णा पण्या=“कालीहरद्वै” “काबुली हरद्वै” इति प्रसिद्धा, सा च वृहती भवति, तस्या-स्तोलो ग्राह्यः । मृगदानी=इन्द्रवारुणी, तस्याः फलस्य मञ्जा, ऐलेयम्=“एलिया” इति प्रसिद्धः कुमारीस्वरसोद्भूतः कृष्णच्छायो द्रव्यविशेषः । गुग्गुलुः=प्रसिद्धः । एतेषां पृथक् कर्षत्रयम् । कहरवा=अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धः पीतच्छायो रत्नभेदः । स च तोलकमित आदेयः । सर्वमिदमौषधजातं सहस्रसुमपत्ररसैः पिष्ट्वा सार्धद्विप्रस्थवन्धोपलैः परिपुटेत् । स्वाङ्गशीतस्य तस्य जलेनैकैकमाषमिता षट्यो विधेयाः । मिषजां भक्षम्=यशोरूपं भावयन्ति=जनयन्ति ।

कोलं मल्लात्ततो गन्धात्तोलं, तोलञ्च तालकात् ।

तावती चैव कायस्था सर्वं संमुद्य मूषयोः ॥ १७ ॥

होरापादं विपक्तव्यं चुल्लयां मन्दकृशानुना ।

द्विकर्षाज्येन तद्वर्ती स्पर्शात्पायुजपातनी ॥ १८ ॥

कोलमिति—युग्मम् । मल्लात्=“शंखिया” इति प्रसिद्धात् कोलम्=वणमाषाः, गन्ध-काद्वरतालावैकैकस्तोलः । कायस्था=हरीतकी, सापि तोलकमिता । सर्वमिदं प्रपिष्य, मृच्छरावद्वये संमुद्य, क्षरावसम्पुटं चुल्लयां निधाय मन्दमन्देन वह्निना पञ्चदश मिनिदा-न्यावद्विपचेत् । ततस्तोलकद्वयमितेन घृतेन तद्वर्ती विधाय घृतेन शुद्धं किञ्चिदभ्यञ्ज्य वर्ती प्रवेशनीया । विधावेवं कृते शुद्धा वहिरायान्ति पुनश्च निपतन्ति । कष्टप्रदोऽयं प्रयोगः, किन्तु मूलोन्मूलनः । वहिरागमनान्तरं वक्ष्यमाणः प्रलेपः कार्यः ।

भङ्गाया भक्षणं पानं बन्धनञ्च गुरुकितः ।

सर्वार्शसां शमोपायं कथयामि तव प्रिय ! ॥ १९ ॥

भङ्गाया इति—अयि प्रियार्शस ! तव सर्वार्शसां शमोपायं कथयामि, कृणु—घौत-शुद्धाया भङ्गायाः सितया सह केवलाया वा भक्षणं, शिलायां पिष्टाया जले गालितायाश्च तस्याः पानं विधेहि । यद्वा—गुरुकितोऽर्शसामुपरि तस्या बन्धनं कुरु । गुरुकिस्त्वियम्—भङ्गा, मृष्टहरीतकी, मृष्टसौभाग्यम्, शुण्ठी, मरिचञ्चेति सर्वाणि समानि जलेन मिश्रि-तानि कटुष्णीकृतानि पटेन पायौ बन्धीयादिति ।

तुत्थमात्रनिशा हौणी वचेति सकलं समम् ।

पानीयेनैव सम्पिष्य प्रलिम्पेद्भुदजोपरि ॥ २० ॥

आच्छाद्यैरण्डजैः पत्रैर्बन्धीयात्साधु बुद्धिमान् ।

पतन्ति पायुजास्तेन सप्ताहान्नात्र संशयः ॥ २१ ॥

तुत्थमिति—तुत्थम्=“नीलाथोथा ” इति प्रसिद्धम्, तच्च भृष्टमादेयम् । आप्ननिशा
=“आर्मी हलदी ” इत्याख्याता । हौणी=हृणदेशोद्भवा वचा “ खुरासानीवच ” इति
प्रसिद्धा । पूर्वं मल्लवर्तीप्रवेशाद्बुद्धजानां बहिर्निष्कासनप्रकारोऽभिहितः, अयं पुनर्बहिर्वा-
यातानां तेषां पातनविधिरुपदिश्यते । मध्ये भङ्गाप्रयोगाभिधानन्तु स्वातन्त्र्येण प्रयुक्ताया
अपि तस्या अत्रापि प्रयोगे सेव्यताकथनाय ।

महन्मूलकमुत्कीर्य तत्रैतानि निघापयेत् ।

चासकूर्निस्त्रपर्णानि कर्पूरश्च रसाञ्जनम् ॥ २२ ॥

पुटपाकप्रकारेण पचेत्तन्मन्दवह्निना ।

पिष्ट्वा समूलकं पश्चाद्बद्ध्वा बदरमा वटी ॥ २३ ॥

प्रातः सायं गिलेन्नित्यं जलैश्चेत्प्रयतोऽर्शसः ।

अर्शोसि तस्य नश्यन्ति नूनमस्य प्रभावतः ॥ २४ ॥

महदिति—महति मूलके लंबित्रादिनोत्कीर्य गतौ विधेयः । चासकः=अनेनैव
नाम्ना प्रसिद्धं बीजाकारं किञ्चन यावनमौषधम् । सर्वाण्यौषधानि प्रपिप्य मूलकगते प्रपूर्य,
तन्मुखं मूलकखण्डेनैवाच्छाद्य, मूलकं पटमृत्तिसं विधाय, बद्धौ विपचेत् । ततश्च वटयो विधेयाः ।

द्विनिम्बफलमञ्जानौ सगुग्गुलुरसाञ्जनौ ।

सैलेयमरिचौ खल्वे पिष्ट्वा सस्वर्णगैरिकौ ॥ २५ ॥

कोलोपमा वटीः कृत्वा वायसीमूलजै रसैः ।

द्विसन्ध्यमद्यात्पथ्याशी मुमुक्षुर्गुदजामयात् ॥ २६ ॥

द्वीति—निम्बो महानिम्बश्चेति द्वौ निम्बौ, तयोः फलमञ्जानौ, गुग्गुलुरसाञ्जनयुतौ,
सैलेयेन=“एलिया” इति ख्यातेन मरिचेन च सहितौ, स्वर्णगैरिकेण=“सोनागेरै” इति प्रसि-
द्धेन शुक्तौ च खल्वे पिष्ट्वा वायस्या=“कौआ डोड़ी” इति ख्यातायाः काकजङ्घायाः
मूलजै रसैर्वटीः कुर्यात् । द्विसन्ध्यम्=प्रातः सायञ्च । पथ्याशीति=पथ्यमत्राग्निबलवृद्धि-
करं वातानुलोमनश्च बोध्यम् ।

यदि विदलितुमभिलपसि गुदजगद-

मभिनवघृतसखसिततिलमुपचर ।

निपिब कुटजशृतमिह च विकृतनर !

किमपि त्रणकचयकवलनमनुकुरु ॥ २७ ॥

यदीति—अयि विकृतनर=अशौगदातुर ! नवनीतवृतयुतान् श्वेततिलान्भक्ष्य । तेषां श्वेतत्वं तु धावनाद्भविष्यति । यद्वा—कृट्जक्वाथं पीत्वा तदनु मृष्टचणकानां कवलनं कुरु । अत्रपथे-अचलवृत्तिनामकं छन्दः, “द्विगुणितवसुलधुरचलवृत्तिरिह च ” इति लक्षणात् ।

कृता वटी सौररसाञ्जनाभ्यां लेपाशनाभ्यां गुदजेषु शस्ता ।

प्रसह्य तित्तेन्द्रयवस्य चूर्णं स्मृतिं निगृह्णाति मलास्रयोश्च ॥ २८ ॥

कृतेति—सौर=“कल्माशोरा ” इति ख्यातः । इन्द्रयवो द्विविधस्तित्तो मधुरश्च, तत्र-तित्तेन्द्रयवस्य चूर्णेन मलस्य स्मृतिः=अतिसारः, अलस्य स्मृतिः=अशः, छु राधिर-निर्गमश्च निगृह्यते ।

वव्वूलपुष्पाणि सशर्कराणि रक्तसुतेराशु निवारकाणि ।

तथैव लीढानि सिताघृताभ्यां चूर्णानि दन्तावलकेसरस्य ॥ २९ ॥

वव्वूलेति—वव्वूलः=एतस्मान्नैव प्रसिद्धो वृक्षः । दन्तावलकेसरः=नागकेसरः ।

ससौरकर्पूररसाञ्जनाख्यैः पूर्णोदरं वै पिबुमन्दसारैः ।

मूलं विपक्वं पुटपाकरीत्या दुर्नामदुःखं दलयत्यवश्यम् ॥ ३० ॥

ससौरैति—पिबुमन्दः=निम्बस्तस्य सारैः=फलमर्बभिः । मन्दमूलकमुत्कीर्य तत्र कल-शोरकर्पूररसाञ्जननिम्बफलमज्जानो भर्तेज्यास्ततः पुटपाकरीत्या मूलकं पक्त्वा वटीर्विद्याया-शस्यवचारेयत् ।

हे प्राणेश्वरः ! वैद्य ! मेऽद्य जनको दुर्नामदुःखाकुलो
दध्ना पायय हे सखे ! शिखरिणं, शैलोऽपि किं पीयते ।

रेरे मित्र ! मयूरकं प्रकथये, वहीं न भक्ष्यो नृणां

रेरे मर्कटिकां ब्रवीमि, विदितः सम्प्रत्यपामार्गकः ॥ ३१ ॥

हे इति—कस्यचिद्रोगिपुत्रस्य वैद्यस्य च वाकोवाक्यमिदम् । रोगिपुत्रः—प्राणे-श्वर ! वैद्य ! अद्य मे जनको दुर्नामदुःखेनाकुलो वर्तते, किञ्चिदौषधं ब्रूहि । वैद्यः—हे सखे ! दध्ना सह शिखरिणं पायय । आर्द्रस्य शिखरिणः कल्कं दाप्ति संनीय पिबेच्छु-ष्कस्य तु चूर्णम् । रोगिपुत्रः—(अपामार्गार्थं प्रयुक्तं शिखरिपदं पर्वतपरं मन्वानः) महा-शय ! किं शैलोऽपि क्वचित्पीयते ? वैद्यः—मित्र ! नाहं शैलं ब्रवीमि, अहं तु मयूरकं प्रकथयामि । रोगिपुत्रः—(मयूरकपदमपि मयूरपक्षिपरतया योजयन्) भगवन् ! नृणां विशे-षतोऽस्मादृशानां द्विजातीनां तु वहीं भक्ष्य एव न । वैद्यः—ओ ! अन्यत्र प्रयुक्तं पदम-न्यत्र योजयसि । नाहं मयूरं ब्रवीमि, अहतुं मर्कटिकां ब्रवीमि । रोगिपुत्रः—(भूयसां

पर्यायाणां प्रयोगादपामार्गं परिचिन्वानः संप्रहृष्टः) हन्त ! संप्रति मया भवदुक्तोऽपामार्गो विदितः । तत्तथैव करिष्यामि, यामि, स्वस्ति तेऽस्तु । अत्र—इलेपमूला वक्रोक्तिरलङ्कारः । “यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथाऽन्येन योज्यते” इति तल्लक्षणात् ।

कर्षान्पञ्च महानिम्बपिचुमन्दफलास्थिभिः ।

त्रींस्तांस्त्वाभादलाश्वत्थकन्यामांसरसाञ्जनैः ॥ ३२ ॥

तौ द्वौ जीरेमपुष्पाभ्यामिति सर्वं विचूर्णयेत् ।

विभाव्य कुडवोन्मानै रसैर्मूलपलाण्डुजैः ॥ ३३ ॥

बद्धा वटीः शाणमाना भक्षयेन्मण्डलावधि ।

दुर्नाम्नां मूलमुत्कर्तुमिच्छा स्याद्यस्य रोगिणः ॥ ३४ ॥

कर्षानिति—महानिम्ब—निम्बफलानां मज्जानौ पृथक्पञ्चकर्षमितौ, आभा=वल्बूल-स्तस्य दलानाम्, आश्वत्थस्य=पिप्पलफलस्य, कन्यामांसस्य=घृतकुमारिकारसस्य, रसा-ञ्जनस्य च प्रत्येकं कर्षत्रयम् । श्वेतजीरकस्य कर्षद्वयं कर्षद्वयमेव चेभपुष्पस्य=नगकेसरस्य सर्वमेतं संभारं यथायथं विचूर्ण्य, प्रत्येकं कुडवोन्मानैर्मूलकरसैः पलाण्डुसैश्च भावयित्वा त्रिचतुर्माषकमिता वटीः कुर्यात् । यस्याशंसस्य दुर्नाम्नां नामैव लोपयितुमिच्छा भवेत्स एता वटीर्मण्डलावधि=चत्वारिंशद्दिनानि यावत्सेवेत ।

पायुभवान्पातयितुं दीपयितुं चाप्यनलम् ।

कुक्षिगदान्वातयितुं स्यादभयारिष्टमलम् ॥ ३५ ॥

पायिवति—पायुभवान्=अर्शोसि पातयितुमनलम्=जाठरं वह्निं दीपयितुं, कुक्षिग-दान्=जलोदरग्रहण्यादीन्वातयितुमभयारिष्टमलम्=समर्थं स्यात् । “अभयारिष्टनिर्माणस्य संक्षिप्तो निधिर्निर्दिश्यते—हरीतक्या अर्धप्रस्थः, आमलकस्य प्रस्थः, कपित्थस्य दशपलानि, इन्द्रवाण्याः पञ्चपलानि, विडङ्गपिप्पलीलोघ्रमरिचैलवालुकानां प्रत्येकं द्वेपले । सर्वमेतच्च-तुःषष्टिप्रस्थमिते (६४.सेर) जले निक्षिप्य विपचेत्, चतुर्थांशमवशेष्य, षट्पतं विधाय, तत्र गुडस्य द्विशतपलानि समावाप्य, घृतभाजने निधाय, भाजनस्य मुखं संमुद्रय, पक्षमेक-मुपेक्ष्य पश्चाद्यथावलं प्रयोजयेत् । इह विशेषो जिज्ञासितश्चेद्भैषज्यरत्नावलीप्रवृत्तिग्रन्थान्तरं द्रष्टव्यम् । माणवकाक्रीडमिदं छन्दः ।

चिञ्चाद्विनिम्बनिर्गुण्डीभङ्गानीलीनवच्छदैः ।

वाष्पस्वेदः शृतैरेभिर्हितो वातकफार्शसि ॥ ३६ ॥

चिञ्चेति—वातिके श्लैष्मिके चार्शसि चिञ्चा=“इमली” इति ख्याता, निम्बो महानिम्बश्चेति द्वौ निम्बौ, निर्गुण्डी=“संमाल” इति प्रसिद्धा, भङ्गा, नीली=“नील” इति ख्याता यस्या वल्लरञ्जनोपयोगी रागो निर्माच्यते । सर्वेषामेषां नूतनपत्राणि निष्काश्य, तद्वाष्पैः खट्वायामासन्दिकायां वा स्थितस्य रोगिणो गुदे स्वेदो देयः ।

शुक्लमृत्तुत्थसिन्दूरैः सस्नेहैरुपलेपनम् ।

तुत्थेनैकेन वा दध्ना कर्पत्यर्शःप्रकर्षताम् ॥ ३७ ॥

शुक्लेति—शुक्लमृत्=“मुल्तानी मिट्टी,” “मेट” इति प्रसिद्धा, तुत्थसिन्दूरौ च । ग्रीण्येतानि तैलेन सह प्रपिष्य साधितं मलहरमर्शस्तु मर्दयेत् । यद्वा—केवलं तुत्थमेव शुक्ला-द्वयोन्मितं दध्नि संनीयार्शःसु लेपो विधेयः । स चायं लेपोऽर्शसां प्रकर्षताम्=आधिक्यं कर्षति=विकृष्य नाशयति ।

सद्योदग्धकुपीलोर्ध्वपनमर्शःप्रशान्तये यद्वत् ।

कपिष्टपदंशपुरीषैः प्रथते दुर्नामदान्तये तद्वत् ॥ ३८ ॥

सद्य इति—कर्ष्मिन्श्चिन्मृत्त्वर्षरे ज्वलदङ्गाराभिक्षिप्य, तदुपरि सच्छिद्रमन्यत्स्वर्परम-बोमुखं निधाय, उपरितनखर्परच्छिद्रद्वारेण कुचीलचूर्णमङ्गारेषु प्रक्षिप्य, छिद्रोपरि गुदं संस्थाप्य ततो निर्गच्छन्तं धूमं गृहीयात् । एवमेव—कपेः=वानरस्य, ष्टपदशस्य=मार्जारस्य च पुरीषेणापि धूमो ग्राह्यः । योगव्रयेणानेनार्शोसि शाम्यन्ति । गीतिः ।

पलं खूनखरावाख्यं तद्वत्कहरवाभिधः ।

रसाञ्जनारिष्टवीजकुडवं तरुणीरसैः ॥ ३९ ॥

प्रपिष्य हरिमन्थामा वटिका भक्षयेज्जलैः ।

अनुभूताः पायुजेषु “शोणिताशोनिषूदिनीः” ॥ ४० ॥

पलमिति—खूनखरावा=अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धं “दम्मुल अखवेन” इत्यपरपर्यायं किञ्चन यावर्न द्रव्यम्, कहरवा=नाम्नानेनैव प्रसिद्धं पीतच्छाद्यं किञ्चन रत्नम्—द्रव्यमेतत्पृथक्-क्वल्प्रमाणं ग्राह्यम् । रसाञ्जनस्य कुडवम्, अरिष्टस्य=निम्बस्य बीजानां च कुडवम् । सर्व-मेतत्तत्त्वण्यर्केण प्रपिष्य चणकप्रमाणा वटी विधेया । सेयं, “शोणिताशोनिषूदिनीः” नाम्ना प्रसिद्धाऽशोरीरोगेऽनुभूता । भक्षणे समुपयोगः ।

इत्यर्शोऽधिकारः ।

अथाग्निमान्द्याद्यधिकारः

अथार्शचिकित्सानन्तरमर्शः कार्यत्वादाग्निमान्द्यादीनां चिकित्सितमाह । तत्राग्निमान्द्याजीर्णविषूचिकालसकविलम्बिकानां मिलितं चिकित्साकर्म कथयन्नपि रोगानीकमूलस्याजीर्णस्यैव प्रथमं चिकित्सितमभिधत्ते—

आमेऽजीर्णे वमनं कुरुत विदग्धस्य लङ्घनैः शमनम् ।

स्वेदनमथ विष्टब्धे लवणजलं वा पिवेत सर्वत्र ॥ १ ॥

आमेइति—आमविदग्धविष्टब्धरसशेषादिनपाकिप्राकृतेतिपङ्केदभिज्ञेषु पशुवदग्रमाणभोजनतः समुत्पन्नेष्वजीर्णेष्वासमिदग्धविष्टब्धानामेव मुख्यत्वं विसूच्यलसकविलम्बिकजनकत्वञ्चेति चेदुस्तोत्प्रेक्षेशोथोद्गारादियुतमामाजीर्णं प्रतीयेत तर्हि तत्र वमनं विधेयम् । अमनृण्मूर्च्छासध्वमान्त्रोद्गारादाहादियुक्तस्य विदग्धाजीर्णस्य तु लङ्घनैः=भोजननिवृत्तिरूपैः शमनं कर्तव्यम् । अत्र-शीतपानीयपानमपि हितकरम्, “अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति” इत्युक्तत्वात् । शूलाध्मानमलवाताप्रवृत्त्यादिसहिते विष्टब्धे तूष्णपानीयाप्लुतनिष्पीडितवस्त्रखण्डेन लवणादिना वोदरस्य स्वेदनं कर्तव्यम् । यद्वा-सर्वत्राजीर्णेषु लवणजलम्=सलवणमुष्णोदकं हे अजीर्णिनः । ययं पिवेत । अत्र गीतिरुद्धन्दः ।

निम्बुकसत्त्वं सोडा मापकयुगलं क्रमाज्जले क्षिप्तवा ।

जातोत्फणनं पिव रे “सोडावारि” ह्यजीर्णसंहारि ॥ २ ॥

निम्बुकेति—कस्मिंश्चित्काचपात्रे पलमध्यर्धपलं वा जलं निक्षिप्य तत्र पूर्वं मापकद्वयमितं निम्बुकसत्त्वं निक्षिप्य मापकद्वयमितमेव “सोडा” इति प्रसिद्धं क्षारविशेषं निक्षिपेत् । निक्षेपसमकालमेवोद्गतफेनं तत्सोडावारि “सोडावाटर” इति प्रसिद्धं क्षिप्रमेव प्रपिवेत् । इच्छाचेन्मधुरप्रियैः सितापि प्रक्षेप्या । संप्रति सिद्धमेव सोडावारि “सोडावाटर” (Sodawater) इति प्रसिद्धं काचकूपीभृतं यत्रतत्रापणेषु प्राप्यते, यद्धि पाश्चात्यानुकारिणो वावूनामकजीवाः प्रत्यहं सानन्दं पेपीयन्ते । मधुरं तु तत् “लेमनेड-” संज्ञया प्रचरति ।

ससितं निम्बुकनीरं मिश्रेयार्कप्रकुञ्चके लुलितम् ।

तदिति “सिकञ्जी”संज्ञं सर्वाजीर्णप्रशान्तये ब्रूमः ॥ ३ ॥

ससितमिति—मिश्रेया=शतपुष्पा, तस्या अर्कस्य प्रकुञ्चके=पलोन्मिते भागे निम्बुकरसं सिताञ्चोचितमानेन निक्षिप्य “सिकञ्जी” इति प्रसिद्धं तदजीर्णरोगे पेयम् ।

विश्वधूलिरथसामिसैन्धवा स्यादजीर्णरिपुरुष्णवारिणा ।

सैव शैवरजसा समन्विता शश्वदीडितगुणानुलोमनी ॥ ४ ॥

विशेषिते—सामिसैन्धवा=अर्धशसैन्धवसहिता विश्वधूलिः=क्षुण्ठीचूर्णमुष्णेन वारिणा सह सेवनादजीर्णरिपुः=अजीर्णरोगहन्त्री स्यात् । सा=विश्वधूलिरेव, शिवाया इदं शैवं तेन रजसा=हरीतकीचूर्णेन समन्विता सती शश्वदीडितगुणा=प्रशस्तगुणानुलोमनी=अपा-
नस्य वायोमेलादिकस्य चाधोमार्गेण प्रवर्तनी भवतीति शेषः । अत्र-रथोद्धतानामकं छन्दः ।

प्रतीते भोजनाजीर्णे संसेवध्वं शिवामृतम् ।

प्रतीके भो जना जीर्णे संसेवध्वं शिवामृतम् ॥ ५ ॥

प्रतीत इति—गोमूत्रिकावन्धचित्रकाव्यभेदोऽयम् । भोजनाजीर्णे प्रतीते सति शिवामृतं, शिवायाः=हरीतक्याः सम्पादितममृतम्=जलं “हरकै का पानी” इति प्रसिद्धं संसेवध्वम् । प्रतीके=अक्षेपु-जात्यभिप्रायमेकवचनम्—अर्धाच्छरीरजीर्णे सति भो जनाः=हे मनुष्याः । शिवामृतं, शिवम्=शङ्करमेवामृतं संसेवध्वम्=भजध्वम् । हरीतकीपानीयन्धु-हरीतकीमुत्क्वाध्य, द्विद्विपिते चिकणे मृत्पात्रे तत्पानीयमाधाय जीरकलवणमरिचा-दिवस्तूनि निक्षिप्य, काञ्जिकविधिना सम्पादनीयम् । सूयो भूयश्चेदमजीर्णे संसेव्यम् । पथेऽत्र यमकं चित्रब्रालङ्कारः ।

गोमूत्रिकावन्धचित्रोद्धारः

प्र ती ते भो ज ना जी र्णे सं से व ध्वं शि वा मृ त म्

प्र ती के भो ज ना जी र्णे सं से व ध्वं शि वा मृ त म्

मत्स्याजीर्णे पानयोग्यं कथितं दुग्धकाञ्जिकम् ।

कदलीफलजेऽजीर्णे सिन्धुजन्म सजीरकम् ॥ ६ ॥

मत्स्येति—मांसाशिनां मत्स्यभोजनजनितेऽजीर्णे कुब्जमिते दुग्धे ततः किञ्चिद्गन्तं काञ्जिकं निक्षिप्योभयं विमिश्र्य क्षिप्रमेव पेयम् । अधिककदलीफलभक्षणजे तु सजीरं सैन्धवलवणं सेव्यम् ।

अन्नजे दीप्यलवणौ भुवत्वोष्णं वारि पीयते ।

मिष्टान्नजे लवङ्गानि प्लात्वा किञ्चिज्जलं पिबेत् ॥ ७ ॥

अन्नजे इति—दीप्या=यवानी । प्लात्वा=भक्षित्वा ।

त्रिकटुत्रिलवणतीक्ष्णासर्पपवाहीककल्पितं चूर्णम् ।

जम्भाभःसु निसर्गं भुक्त्वा भुञ्जीत वहिमान्धादौ ॥ ८ ॥

त्रिकटुति--शुण्ठीमरिचपिप्पलीसैन्धवसौवर्चलविडयवान्नीसर्पपहिङ्गनां चूर्णं वि-
धाय जम्बीरनिम्बुकरसेन प्लावयित्वा भोजनान्ते सेव्यम् । हिङ्गु घृतभृष्टमादेयम्
गीतिश्छन्दः ।

त्रुटिचपलोपणजरणं सागरलवणं विचूर्ण्य गीर्णं चेत् ।

क्षिणुतेऽजीर्णं क्षणतः शोणितसरणं समावृणुते ॥ ९ ॥

त्रुटीति--त्रुटिः=एला, चपला=पिप्पली, ऊषणम्=मरिचम्, जरणः=श्वेतजीरकः,
सागरः="नवसादर" इति ख्यातः, लवणम्=सैन्धवम् । सर्वपात्रेषां चूर्णं विधाय सेवने-
नाजीर्णरक्तातिसारौ विनश्यतः ।

त्र्यूपणमिपिवृहदेलात्वक्पोदीनाः पृथग्धरामापाः ।

पथ्यालवणत्रितयं सौभाग्यं चेति कार्पिकाः क्रमशः ॥ १० ॥

नवसारो वसुकर्पः सकलः क्षुण्णः शिलातले मसृणः ।

स "सुलेमानी लवणः" शूलौदर्यन्यथाहृतौ प्रवणः ॥ ११ ॥

त्र्यूपणेति--शुण्ठीमरिचपिप्पलीसतपुष्पावृहदेलादासितापोदीनानां पृथगेकैको मा-
पको ग्राह्यः । हरीतकीसैन्धवसौवर्चलविडसौभाग्यानास्तु प्रत्येकं तोलकः । नव-
सारः="नौसादर" इति ख्यातस्त्वष्टोलकमितः । सर्वमिदं विचूर्णयेत् । सिद्धं तत्र
"नमकसुलेमानी" इति यवनवैद्यैः प्रचारितनामधेयं प्रसिद्धं चूर्णं भवति यदजीर्णं जाठ-
रशूलादिषु च महदुपकरोति । अधुनाऽऽपणेषु विज्ञापनविधया विक्रीयमाणं नानाविधं
"नमकसुलेमानी" चूर्णं प्रचरति । वयमिहैतस्यान्यानापि त्रिचतुरान्त्रयोगान्प्रदर्शयामः ।

पाठका यथासुचि क्रमधेयं प्रयोगं गृह्णन्तु । (१) सैन्धवम् ३ मा; सौवर्चलम् ९ मा; शाक-
म्भरीयलवणम् ३॥ तो; नवसागरः ५ मा; अजमोदा १॥ मा; कृष्णमरिचम् १ मा-
श्वेतमरिचम् १ मा; अजस्तराफतीमूनजटामांसीहिङ्गुजीरकाणां प्रत्येकं मापकार्धम्, दाह-
सिताकुसुम्भवीजशुण्ठीमधुयष्टिकानां प्रत्येकं मापकपादः । सर्वं प्रपिप्य चूर्णं विधेयम् ।
अत्र--"अजस्तर," "अफतीमून" इति द्वयं यावनमौषधम् । (२) अपरः प्रयोगः--शाकम्भ-
रीयम् १॥ तो; सौवर्चलम् ३ मा; सैन्धवम् ३ मा; श्वेतजीरकः २ मा; कृष्णजीरकः २
मा; नवसारः १ मा; मरिचम् १ मा; यवानी २ मा. --सर्वमिदं प्रपिप्य निम्बुकरसेन भाष-
येत् । (३) अन्यः प्रकारः--सैन्धवम् १ तो; सौवर्चलम् ६ मा; मरिचम् २ मा; दाहसिता

१ मा; यवानी १ मा; शतपुष्पा १ मा; हिङ्गु १ मा; निम्बुकसत्त्वम् २ मा; सिता ४ मा. सर्वौषधजातस्य चूर्णं कार्यम् । (४) इतरोऽपि प्रयोगः—सैन्धवम् १ तो; सौवर्चलम् १ तो; मार्कण्डी (सनाथ) ६ मा; निम्बुकसत्त्वम् ३ मा; एला ३ मा; पत्रजम् ३ मा; सर्वं संभारं पिष्ट्वा चूर्णं कुर्यात् । पथयोरनयोर्गीतिश्छन्दः ।

पृथगभयानवसारौ सैन्धवसौवर्चलामिधौ तथा कर्षौ ।

पोदीमूलक्षारौ मुष्टिमितौ चार्धतोलिका स्फटिका ॥ १२ ॥

सलिलाञ्जलिपरिलुलितो निपसंनिहितस्त्र्यहात्पुनर्मिलितः ।

अयमपरः पुनरुदितः शूलसमूलक्षतौ विदितः ॥ १३ ॥

पृथगिति—हरीतकीनवसारसैन्धवसौवर्चलानां प्रत्येकमेकैकस्तोल्य, “पोदीना” इति ख्यातस्य शुगन्धपत्रकस्य मूलकक्षारस्य च प्रत्येकं पलम्, स्फटिका षण्माषकमिता । सर्वमिदं संभारमेकस्थानं लघुहृण्डिकायां निक्षिप्य, तत्रार्धप्रस्थमितं जलं दत्त्वा, दिनत्रये व्यतीते पुनस्तत्त्वालयित्वा शोषयेत् । विशुष्कोऽयं समूलशूलनाशने प्रसिद्धोऽपरः “ सुलेमानी लवणः” मिश्रमिहदितः । पथयोरनयोः पूर्वत्र गीतिश्छन्दः, उत्तरत्र तु पथ्यार्या ।

द्विजीरकाभयादीप्याविडङ्गार्द्रकचित्रकैः ।

सतीक्ष्णच्छदधान्याकैर्लल्लवणपञ्चकैः ॥ १४ ॥

साम्लवेतसकैरेभिः किञ्चित्सौभाग्यसंयुतैः ।

निम्ब्वम्बुभावितैर्वटथोऽजीर्णमन्दानलच्छिदः ॥ १५ ॥

द्वीति—इवेतकृष्णभेदेन जीरकद्वयम्, अभया=हरीतकी, दीप्या=यवानी, विडङ्गः=“वायविडङ्ग” इति प्रसिद्धः, आर्द्रकम्, चित्रकः, तीक्ष्णच्छदः=“पोदीना” इत्युक्तः, धान्याकम्=“धनिया” इति प्रसिद्धम्, लल्ल = शोभमानं लवणपञ्चकम् =सैन्धवशाकम्-रीयसामुद्रविडसौवर्चलाख्यानि पञ्च लवणानि यत्र तादृशैस्तथाऽम्लवेतसकसौभाग्ययुक्तै-धैर्मिर्द्वयैर्निम्बुकसभावनाद्वटयो विधेयाः । ताश्चाजीर्णादिषूपयोज्याः ।

व्योषाकल्लशिबैलादारुसिताहिङ्गुजीरकाः पिष्टाः ।

पोदीनार्द्रकन्यानिम्बुस्वरसैः कृशानुदा लीढाः ॥ १६ ॥

व्योपेति—शुण्ठीमरिचपिप्पल्याकल्लहरीतक्येलादारुसिताहिङ्गुजीरकान् प्रत्येकमेकतोलमितान्गृहीत्वा, पिष्ट्वा च तत्र पोदीनार्द्रकघृतकुमारिकानिम्बुकानां प्रत्येकं तोलद्वयमितं रसं क्षिप्त्वाऽवलेहः कार्यः । स चायमग्निमान्द्येऽजीर्णं च लेहज्यः । अत्रानुक्तोऽपि तोलकमितलवणप्रक्षेपोऽप्यर्थं विधेयस्तद्व्यामिश्रार्धकत्वात्स्वाहुतासम्पादकत्वाच्च । गीतिश्छन्दः ।

पथ्यासैन्धवजीरकाग्रिकुसुमैः सव्योपसौभाग्यकैः
प्रत्येकं पलिकैः सकर्षणतुकैः सञ्चूर्णितैः पूरयेत् ।
सद्भाण्डं दधिनिम्बुकार्द्रकरसप्रस्थेन संप्लावितै-
र्भुक्तान्ते धरणद्वयं पुनरितो मन्दानलः संपिबेत् ॥ १७ ॥

पय्येति—अग्निः=चित्रकः । कुसुमम्=लवङ्गम् । सकर्षणतुकैः=शृष्टहिङ्गकर्षसहितैः ।
पृथक्पलप्रमाणानि सर्वाणीमानि विचूर्ण्य, पृथक्प्रस्थमानेन दध्ना निम्बुकरसेनार्द्रकरसेन चा-
प्लाव्य, तैश्चीनमृद्भाण्डम् “अमृतवान” इति प्रसिद्धं प्रपूर्य पक्षादनन्तरमिमं द्रावं मात्रया
भोजनान्ते पिबेत् । मात्रा च षण्माषकमिता ।

टङ्कणं त्रिकटु क्षारद्वयं चापि फलत्रयम् ।
लवङ्गं वह्निचविके तथा लवणपञ्चकम् ॥ १८ ॥
वृक्षाम्लं दाडिमीबीजं शृङ्गवेरमयोरजः ।
भीमसेनाख्यकर्पूरं समं सर्वं विभावयेत् ॥ १९ ॥
त्रिधा त्रिधा रसैरम्लवेतसार्द्रकनिम्बुजैः ।
एवं यवानिकातोयैस्ततो बध्नीत तद्वटीः ॥ २० ॥
एकैकां सलिलैरेव प्रातः सायं भजेत चेत् ।
अजीर्णं क्षणतः क्षिप्त्वा ज्वलनं ज्वलयेज्जवात् ॥ २१ ॥
सद्यः प्रचुरयेद्रक्तं चित्तं चाह्लादयेदलम् ।
अनुभूता मया भूरि प्रसिद्धेयं “क्षुधावटी” ॥ २२ ॥

टङ्कणमिति—टङ्कणं शृष्टमादेयम् । त्रिकटु=शुण्ठीमरिचपिप्पल्यः । क्षारद्वयम्=
स्वर्जिज्ञारो यवक्षारश्च । फलत्रयम्=त्रिफला । वह्निः=चित्रकः । चविका=चव्यम् । लवण-
पञ्चकम्=प्रागुक्तम् । वृक्षाम्लम्=तन्तिङ्गीकं “डांसरिया” इति प्रसिद्धम् । दाडिमीबीजम्=
“अनारदाना” इति प्रसिद्धम् । शृङ्गवेरम्=शुण्ठी । पुनरुक्तत्वाच्छुण्ठी द्विगुणमाना ग्राह्या ।
अयोरजः=लोहभस्म । भीमसेनाख्यकर्पूरम्=“भीमसेनी कपूर” इति ख्यातम् । सर्वं द्रव्य-
जातमिदं तुल्यमानमादाय, अम्लवेतसववायेनार्द्रकरसेन निम्बुरसेन यवानिकाकवायेन च
पृथक् त्रिधा त्रिधा भावयित्वा वटयो विधेयाः । सेयं “क्षुधावटी” इति प्रसिद्धाजीर्णादौ
दृष्टचमत्कारा बहुशोऽनुभूता ।

अयि ! शीतशिवसौवर्चलं निम्बूकसत्त्वसमन्वितम्,
सश्वेतमरिचं भृष्टरामठजीरकैः सह चूर्णितम् ।

पोदीनपुष्पपवित्रितं मन्दानलोऽजीर्णी तथा,

परिशीलयेद्यदि लीलया लीयेत तस्य समा व्यथा ॥ २३ ॥

अयीति—अयि वैद्य ! शीतशिवम्=सैन्धवम् १७॥ तोलप्रमितम्, सौवर्चलम्=“संचरनमक” इति ख्यातम् २॥ तो; निम्बुसत्त्वम् २॥ तो; श्वेतमरिचम् २॥ तो; भृष्टं रामठम्=हिङ्गु ३ माषकपरिमितम्, भृष्टजीरकस्तु ५ तोलकमितः, सर्वमिदं विचूर्ण्य पोदीनपुष्पैः=“पीपरमेष्ट ” इति प्रसिद्धैः पवित्रितं कृत्वा यदि मन्दानलोऽरुचिग्रस्तोऽजीर्णी वा परिशीलयेत्तर्हि तस्य सर्वा व्यथा लीलयैव लीयेत । “अरुचिनिषुद्धन” नामकं चूर्णमिदं परामप्यरुचिं चूर्णयति, अजीर्णं जरयति, वह्निमुद्बोधयति, वद्भारं शोधयति च । सर्वत्र हिङ्गुभर्जनप्रकारस्तु— उत्तमं हिङ्गु समादाय, जलेन गालयित्वा दुग्धसदृशस्तद्रवः सम्पाद्यः । तदनु बुद्धिस्थे कस्मिंश्चित्तवके किञ्चिद्धृतं निक्षिप्य, तस्मिन् तस्मिन् त्वं निक्षिपेत् । द्रवे क्षीणे पर्यटवत्तवके लभं विशुद्धं हिङ्गु सम्पत्स्यते । अत्र पद्ये—हरिगीतिकेति प्रसिद्धं मात्राच्छन्दः । यत्र प्रतिपादमष्टाविंशतिमात्रा भवन्ति । षड्विंशतिमात्राभिस्तु गीतिकेति छन्दः प्रसिद्धयति, यदुदाहरणानि वक्ष्यन्ते ।

भावयेज्जीरकप्रस्थं निम्बूकार्द्रकचारिणोः ।

दिनत्रयं ततः पिष्ट्वा तत्र तुल्यां सितां क्षिपेत् ॥ २४ ॥

पचेन्मन्दाग्निना सम्यग्यावत्तन्तूद्गमो भवेत् ।

पुनस्तस्मिन् षट्प्रकुञ्चं मरिचं विश्वमेषजम् ॥ २५ ॥

सूक्ष्मैलाषोडशीं द्राक्षाकुडवञ्च समावपेत् ।

सिद्धो लेहो वह्निमान्धमम्लपित्तं नियच्छति ॥ २६ ॥

भावयेदिति—निम्बूकार्द्रकसयोः पृथग्निप्रस्थमितयोः प्रस्थमितं भृष्टजीरकं त्रीणि दिनानि भावयित्वा, तत्रैकप्रस्थमितां सितां प्रक्षिप्य तन्तूद्गमावधि पाकः कार्यः । षट्प्रकुञ्चम्=षट्पलमितं मरिचं विश्वमेषजम्=शुण्ठीमपि षट्पलमानेनैव । सूक्ष्मैलाषोडशीम्=पलमितानि सूक्ष्मैलावीजानि । द्राक्षायाः=“मुनक्का” इति प्रसिद्धायाः कुडवम्=चत्वारि पलानि । नियच्छति=नाशयति ।

“लशुनादिवटी”ज्वलनापचितिं युगमार्गगतिं च निहन्ति सृतिम् ।

अथवा “कुचिलादिवटी” कथिता प्रथिता सकलोदररोगवधे ॥ २७ ॥

लशुनेति—“लशुनादिवटी” वैद्यजीवने—

लशुनजीरकसैन्धवगन्धकत्रिकटुरामठवूर्णमिदं समम् ।

सपदि निम्बुरसेन विषूचिकां हरति भो रतिभोगविचक्षणे ॥

इति श्लोकेनाख्याता । सेयं ज्वलनस्य=वहेरपचितिम्=मन्दताम्, युगमार्गगतिं सृतिम्=वमनातीसाररूपां विषूचिकां च निहन्ति । “कुचिलादिवटी”—कुचिलं शुद्धम्, हरीतकी, शुण्ठी, मरिचम्, पिप्पली, हिङ्गु, सैन्धवम्, गन्धकश्चेति सर्वं समानमानं प्रपिष्य निम्बुनीरेण नीरेण वा विधेया । शुद्धसूतः, गन्धकः, शृङ्गिकविषम्, यवानी, त्रिफला, सर्जिक्षारः, यवक्षारः, चित्रकः, सैन्धवम्, जीरकः, सौवर्चलम्, विडङ्गम्, सामुद्रलवणम्, शुण्ठी, मरिचम्, पिप्पली—सर्वाण्येतानि समानानि, शुद्धकुचीलं तु सर्वतुल्यमिति प्रपिष्य निम्बुनीरेण विहिता “कुचिलादिवटी” त्वेवंविधरोगेषु वैद्यानां किञ्चिद्गौरवावहं वस्तु । अत्र “इह तोढ-कमम्बुधितैः प्रथितम्” इति लक्षणलक्षितं तोढकं छन्दः ।

सिन्धूत्थशुण्ठीसहितो यथा वलिर्यथा सकृष्णा रसगन्धकज्जली ।

यथा कणाढ्यो विषमुष्टिरिष्यते तथात्र मल्लोऽम्लसुतोऽपि दृश्यते २८

सिन्धूत्थेति—शुद्धगन्धकसैन्धवशुण्ठीनां निम्बुनीरेण विहिता वटिकेति प्रथमो योगः, पिप्पलीसहिता पारदगन्धकयोः कज्जलीति द्वितीयः, पिप्पलीयुतं शुद्धं कुचीरमिति तृतीयः, अमावधिभ्रिते कटाहे निम्बुरसाभिषिक्तो मल्ल इति चतुर्थः, चत्वारोऽयमी योगा अग्निमान्द्यानां विषूचीविध्वंसनाय भवन्ति । मल्लपरिमाणम् ४ तोलकाः, निम्बुरसस्य तु चत्वारः प्रस्थाः । सिद्धस्य मल्लस्य मात्रा तण्डुलोन्मिता । सिद्धभेषजमणिमालायान्तु—वृक्षा-म्लवीजपूरकचात्रेरीत्रिपत्रीवारिभिर्भावितेन षड्गुणगन्धेन जारितोमल्लस्तथाविध उक्तः । अत्र छन्दः—इन्द्रवंशावंशस्थयोरुपजातिः ।

पोदीनार्द्रकनिम्बूकरसैर्द्वित्रिचतुष्पलैः ।

कृतं द्विगुणखण्डाढ्यैः शार्करं वह्निकृत्परम् ॥ २९ ॥

पोदीनेति—द्वित्रिचतुष्पलैरित्यत्र क्रमादिति शेषः । खण्डस्य द्विगुणत्वं सर्वरसापेक्षया बोध्यम् । शार्करम्=“शरवत” इति प्रसिद्धम् ।

भङ्गार्द्रमिपिदीप्यानां कल्पितोऽर्कः कृशानुकृत् ।

तथैवार्द्रकनिम्बूककुमारीवारिसंभवः ॥ ३० ॥

भङ्गेति—दीप्या=यवानी । स्पष्टमन्यत्

मुक्तो भवति विषूच्या खरशकृदुत्थं रसं पीत्वा ।

एष हि करुणालेशः संदेशः श्यामलालानाम् ॥ ३१ ॥

मुक्त इति—खरशकृत=“ गवे की लीद ” इति प्रसिद्धा । तद्रसो विषूचिकाम् = “हैजा” इति “कालेरा” (Cholera) इति वा प्रसिद्धं रोगं नाशयति । पूर्वत्र दत्त-परिचयैः श्यामलालाचार्यैः सन्दिग्धमिदम् ।

माषश्चन्द्रस्त्रिमाषैला पण्माषं चैव माक्षिकम् ।

त्रिमाषं शृङ्गवेराम्बु सर्वमेतच्छिलातले ॥ ३२ ॥

पिष्ट्वा चन्दनदण्डेन लेहयेद्धरणत्रयम् ।

अयं लेहवरोऽवश्यं विषूचीं प्रतिपेधति ॥ ३३ ॥

माष इति—चन्द्रः=कर्पूरः । माक्षिकम्=मधु । शृङ्गवेराम्बु=आर्द्रकरसः । पिष्ट्वा याम-मिति शेषः । चन्दनदण्डेन=दण्डाकारेण लघुकेन चन्दनकाष्ठखण्डेन । धरणत्रयम्=पादोत्त-तोलकमितम् ।

व्योषं सपुष्पं शुण्ठीसागरान्वितं सनिम्बुसत्त्वं लवणद्वयीयुतम् ।

आमातिसारोदरशूलमर्दकं विषूचिकां कृन्तति “शान्तिवर्धकम्” ३४

व्योषमिति—शुण्ठीमरिचपिप्पलीलवङ्गैलानवसारसैन्धवसौवर्चलानि तुल्यानि, निम्बु-सत्त्वं तु एकभागार्धभागिकमिति सर्वं प्रपिष्य चूर्णं विधेयम् । तदिदं “शान्तिवर्धकचूर्णम्” इति नाम्ना प्रसिद्धयति । अन्यथापीदं निर्मायते—शुण्ठीमरिचपिप्पलीलवङ्गैलासैन्धव-गैरिकनिम्बुसत्त्वानां प्रत्येकं ५ तोलकाः, सौवर्चलम् १२ तोलकाः, नवसादरः १९ तोलकाः सर्वमिदं प्रपिष्य चूर्णतां नेयम् । छन्दोऽत्र—इन्द्रवंशावंशस्थयोरुपजातिः ।

शिवाशताह्वालवणोपणानां तथार्द्रिकाकारविकाफणानाम् ।

सविश्वमन्दारलवङ्गिकानां निम्बूकनीरेण विमर्दितानाम् ॥ ३५ ॥

वटचो विषूचीं भृशश्लेष्मन्ति घोरातिसारं द्रुतमुद्धरन्ति ।

औदर्यपीडामपि संहरन्ति मन्दानलत्वं च निवर्हयन्ति ॥ ३६ ॥

शिवेति—युग्मम् । तत्रैकेन श्लोकेन प्रयोगप्रदर्शनमपरेण तु गुणगणनम् । शिवा=हरीतकी, शताह्वा=शतपुष्पा, उपणम्=मरिचम्, आर्द्रिका=आर्द्रकम्, कारविका=यवानी, कणा=जीरकः, विश्वम्=शुण्ठी, मन्दारलवङ्गिका=अर्कपुष्पमध्यस्थलवङ्गिका । इन्द्रवज्रोपेन्द्र-वज्रयोरुपजातिः ।

मरिचं निम्बुबीजानि पथ्या जहरमोहरा ।

नादेयं नालिकेरं च रविमूलजवल्कलम् ॥ ३७ ॥

एवं सहचरश्चेति शृङ्गवेराम्बुना वटी ।

मुहुर्मुहुर्भक्षणीया विषूचीमञ्जनक्षमा ॥ ३८ ॥

मरिचमिति—“जहरमोहराखताई” इति यावनमौषधम् । नादेयं नालिकेरम्=“दरियाई नारियल” इति प्रसिद्धम् । रविमूलजवल्कलम्=अर्कशृङ्गमूलत्वक् । सहचरः=“पियावांसा” इति प्रसिद्धः । मुहुर्मुहुरिति-प्रत्यर्धघण्टं सेव्या यावद्रोगशान्तिरिति ।

यद्युपयुक्तं जाम्बवशुक्तम् । हन्ति विषूचीं किं तदयुक्तम् ॥ ३९ ॥

यदीति—जाम्बवशुक्तम्=राजजम्बूफलैः सम्पादितं शुक्तं “सिरका” इति प्रसिद्धमुपयुक्तं सद्यदि विषूचीं हन्ति, तत्किमयुक्तमपि तु युक्तमेव भवेत् । जाम्बवशुक्तनिर्माणविधिः सिद्धभैषजमणिमालोक्तोऽधस्तात्—

राजजम्बूफलरसं सूर्यतापे निधापयेत् ।

प्रत्यहं बल्लपूतं तं कुम्भात्कुम्भे विवर्तयेत् ॥

दिवसेषु न्यतीतेषु विन्दुं तस्य क्षितौ क्षिपेत् ।

उल्लच्छेद्बुद्बुदस्तस्य तदा सिद्धं समादिशेत् ॥

इत्येतज्जाम्बवं शुक्तं सितापट्टेन दीयताम् ।

विषूचिकाग्नमत्यम्लं रुच्यं दीपनपाचनम् ॥ इति ।

पथेऽत्र पङ्क्तिश्छन्दः “भगौ गिति पङ्क्तिः” इति लक्षणात् ।

वक्षि विषूचीं मर्दितुं वाञ्छसि पातुं धारि ।

पिब रे तर्हि पुनः पुनः सौधवारि वमिहारि ॥ ४० ॥

वक्षीति—वक्षि=कामयसे । वक्षकान्तावित्यस्य रूपम् । धारि=जीवनं पातुम्=रक्षितुं वाञ्छसि चेत्तर्हि वमिहारि=विषूचिकायाः सुदृग्मनापहर्तुं सौधवारि=सुधापानीयं “चूनेका पानी” इति “लाइम वाटर” (Lime water) इति वा प्रसिद्धं कर्पूरं निक्षिप्य पिब । अत्र दोहाच्छन्दः ।

यथा विषूच्यां विदितं हिमाम्भस्तथैव पोदीशतपुष्पिकाम्भः ।

पलाण्डुपानीयमपीह दृष्टं लवङ्गनीरं तृपि चोपदिष्टम् ॥ ४१ ॥

यथेति—हिमाम्मः=“वर्फ” इति ख्यातस्य कृत्रिमहिमस्य जलं तृषि प्रदेयम् ।
तथैव पोदीशतपुष्पिकाम्मः=“पोदीने का अर्कः” “सौफ का अर्क” इति प्रसिद्धावर्कौ ।
पलाण्डोः=“प्याज” इति ख्यातस्य पानीयम्—रसः । तच्च द्विफलं सयस्कं चादेयं, विलम्बे तु
तत्र वैगुण्यं भवति । लवङ्गनीरम्=शिलायां पिष्टानां लवङ्गानां जलछलितानां पानीयम्,
यद्वा—तेषां कायः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ।

पिष्टा सखे ! सोषणसिन्धुजानि मन्दारमूलोद्भववल्कलानि ।

बद्धा वटीर्देहि विषूचिकासु रुजासु कासश्वसनादिजासु ॥ ४२ ॥

पिष्टेति—मन्दारस्य=अर्कस्य मूलोद्भववल्कलानि छायाविशुष्काणि कृत्वा, तत्स-
मानं मरिचं लवणं च निक्षिप्य, निम्बुकरसेन विमर्द्य चणकप्रमाणा वटयो निबन्धन्याः ।
अत्र त्रिकटुत्रिजातादिनिक्षेपोऽपि न निवार्यते । छन्दोऽपेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपजातिः ।

अरुणमरिचं मण्डलावधि निम्बुकाम्बुनि भावितम्

जीरयुगशशिहिङ्गुसैन्धवसङ्गतं पटपावितम् ।

निम्बुकार्द्रकसलिलपिष्टं वदरमिव वटकीकृतम्

बहिमान्यविषूचिकाबलदलनदक्षमुदाहृतम् ॥ ४३ ॥

अवणेति—अरुणमरिचम्=“लालमिरच” इति, “पित्तकारिणी” इति वा प्रसिद्धम् ।
अत्र जात्यभिप्रायमेकवचनम् । मरिचं निर्वाजं कृत्वा चत्वारिंशद्दिनानि निम्बुरसे भाव-
यित्वा शोषणीयम् । ततो जीरकादिभिः सह विचूर्ण्य पटपुतं विधाय निम्बुकरसेन वदरा-
कारा वटयो विधेयाः । पयोऽस्मिन्—गीतिकेति प्रसिद्धं मात्राच्छन्दः, यत्र प्रत्येकस्मिन्पादे
षड्विंशतिमात्रा भवन्ति । गीतिकानान्नि वर्णवृत्ते तु—प्रत्येकस्मिन्पादे विंशतिरक्षराणि
भवन्ति । यलक्षणम्—“सजजामरौ सलग्ना यदा काथिता तदा खलु गीतिका” इत्युक्तम् ।

अथ अतस्तभिरार्याभिः “विषूचीमञ्जन”—नामकं महाप्रभावमौषधं धूते—

ऐन्द्रीफलशतसिद्धं दरदं जातीदलौषधाकल्लाः ।

जातीफलमुपकुल्यास्तोलकतुल्याः समादेयाः ॥ ४४ ॥

द्विगुणं श्यामलमरिचं शृङ्गिकसंज्ञं चतुर्गुणं पिष्ट्वा ।

वटिका निम्बुकवारा मरिचाकारा विधातव्याः ॥ ४५ ॥

पुनरिह ता भृशमशिताः शुभ्रसितानारिकेलखण्डाभ्याम् ।

धन्वपुदरातिमुदरां स्पृशन्ति समग्रां विषूचीं च ॥ ४६ ॥

योगो गुरुचरणेभ्यः कर्मपटुभ्यः सदा दयालुभ्यः ।

लब्धो मयाऽऽमयानां दर्पं हर्तुं समर्थोऽसौ ॥ ४७ ॥

एन्द्रीति—एन्द्री=इन्द्रवारुणी “इन्द्रायन” “तुम्बन” इति प्रसिद्धा, तस्याः फलं, “कडवी लोकी” “तूस्वा” इति ख्यातम् । तन्मध्ये शुद्धं दरदं निधाय, मृत्कर्पटावगुण्डितं द्विप्रस्थवन्योपलैः परिपचेत् । एवं फलशतान्तः पाचितं हिङ्गुलं वक्ष्यमाणौषधैर्मेलनीयम् । तत्र—दरदम्, जातीदलम्=“जाचित्री” इत्याख्या, औषधम्=शुण्ठी, आकलः, जातीफलम्, उपकुल्या=पिप्पली—सर्वाण्येतानि प्रत्येकमेकैकतोलकमितानि, कृष्णमरिचं द्वितोलम्, विशुद्धं वृद्धिकविपन्तु तोलकचतुष्टयमितमिति सर्वं प्रपिष्य निम्बुकरसेन गोमूत्रेण वा मरिचवद्वयः कार्याः । शुभ्रसिता=“मिश्री” इति प्रसिद्धा, नारिकेलथेत्येतद्वयखण्डाभ्यां श्वशम्=मुहुर्मुहुरशिता=भुक्ताः सत्यस्ता वटय उदग्रामुदरातिं यन्ति=खण्डयन्ति । स्यन्ति=नाशयन्ति । विविधामयानां दर्पं हर्तुं समर्थोऽसौ योगो वैद्यसागरमल्लशर्मनिरूपदिष्टः ।

नास्त्यनेन समो योगो विपूचीभञ्जनक्षमः ।

सुमूर्षतामपि प्राणगतिं प्रणयति ध्रुवम् ॥

बलिसिन्धुजजीरानलत्रिकटुहिङ्गुलशुनानि ।

योजय किल मन्दानले पीतनिम्बुजातानि ॥

पीतनिम्बुजातानि तानि पुनरिह वटकीभूतानि ।

योजितानि मथयन्ति विषूचीं जठररुजासु हितानि ॥

विपुलशूलनिर्मूलविधावपि सन्ति हसन्ति ! शमानि ।

शङ्खभस्म चेदत्र दीयते जायन्तेऽनुपमानि ॥

मानिनि ! प्रवलरुजादलने,

देहि नरपतयेऽये ललने !,

चूपयारुचिरोन्मलने,

विविधबन्धविध्वंसविधावपि किल गिल वामलचलने ॥४८॥

बलीति—बलिः=शुद्धगन्धकः, सिन्धुजम्=सैन्धवलवणम्, जीरः, अनलः=चित्रकः, त्रिकटु=शुण्ठीमरिचपिप्पल्यः, हिङ्गु मृष्टमादेयम्, लशुनमपनीतत्वरभागं ब्राह्मम्—सर्वाण्येतानि निम्बुरसेन विमर्द्य वटकीकृत्याग्निमान्ये, विषूच्याम्, जठरपीडासु, शूले, अरुचौ च प्रयोज्यानि । शङ्खभस्मप्रक्षेपेणात्रातीव शुण्करत्वं भवति । तदानीं प्रवलासु पीडा-

स्वपि प्रयुज्यन्ताम् । नरपतये तत्समेभ्योऽन्येभ्यो वनिकेभ्यश्च दातुं योग्या वटीयम् ।
अवचिनाशनायास्याश्चूषणं विधेयम् । नानाविधविवन्धानां विध्वंसनायापि गिलनं
विधेयम् । अस्य श्लोकस्य स्त्रियं सम्बोध्य प्रवृत्तत्वाद्-हसन्ति, मानिनि, जये ललने,
अमलचलने-इत्येवमादयः शब्दास्तत्सम्बोधनत्वेन योज्याः । एवमेव तत्रतत्र सर्वत्र-मित्र,
भ्रातः, तापातुर-इत्येवमादयः शब्दास्तत्सम्बोधनपरा द्रष्टव्याः । अत्र-“चौवोला” इति
लोके प्रसिद्धं छन्दः, यद्धि “छ्याल” इति प्रसिद्धेषु नाटकविशेषेषु बहुत्र गीयते ।

जीरकजातीकोपकतोलम् । हन्ति विषूचीं पुष्करलोलम् ॥ ४९ ॥

विश्वमिवेष्टा शङ्करभक्तिः । जाड्यमधीतेवाक्षरपङ्क्तिः ॥ ५० ॥

जीरकेति—युग्मम् । जीरकः श्वेतः १ तोलकमितः, जातीकोषकः=“जायफल”
इति प्रसिद्धः १ तोलकमितः-द्वयमेतत्सूक्ष्मं विचूर्ण्य, शीतले जले संमेल्य, वल्लेण संगाल्य
वारत्रयं वारचतुष्टयं वा प्रपिबेत् । क्लृप्तोऽश्वपायं तु हीनमात्रया देयम् । लाभप्रदो योगः ।
सोऽयमिष्टा शङ्करभक्तिर्विश्वम्=संसारमिव, अधीता=पठिताऽक्षरपङ्क्तिः=अकारादिवर्णमाला
जाड्यम्=मूर्खतामिव विषूचीं हन्ति । पद्ययोरनयोरक्षरपङ्क्तिनामकं छन्दः । तेन-
वर्णमालारूपोपमानवर्णनपरेणाक्षरपङ्क्तिपदेनास्य पद्यस्याक्षरपङ्क्तिनामत्वरूपसूच्यार्थसूचनात्
“सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः” इति लक्षणलक्षितो मुद्रालङ्कारः ।

दिव्यस्यापि जलस्यापानं स्तोकं सुधांशुशीतस्य ।

गलहस्तयति विषूचीमथवा सूचीक्रियाऽप्यस्याः ॥ ५१ ॥

दिव्यस्येति—दिव्यस्य जलस्य=वर्षावारिणः यद्वा-करकाजलस्य सुधांशुः=कर्पूर-
स्तेन शीतस्यापानं विषूचीं गलहस्तयति=विषूच्या गलेऽर्धचन्द्रं दत्त्वा तां दूरीकरोति ।
किन्तु-कर्पूरं स्तोकमेव क्षिपेत् । प्रत्येकस्मिन्पाने रक्तिद्वयान्यन्यमेवेत्यर्थः । वर्षाकाले
पतितानां करकाणां काचकूप्यादिषु संग्रहः कार्यः । विषूचिकाविपदि च तदुपयोगः ।
अथवा-अस्याः = विषूचिकायाः सूचीक्रिया = पाश्चात्यैरैलेपैथीचिकित्सकैरपिष्ठता
“इन्जेक्शन”- (Injection) नाम्नी सूच्या रक्ते औषधप्रवेशरूपां क्रियाऽपि
भवति । अत्रेदं बोध्यम्—सूचीक्रिया यद्यपि न वैद्यानां विषयो बहवश्चात्र विप्रतिपद्य-
न्तेऽपि, तथापि विभिन्नप्रकृतिकेषु रुग्णेषु क्वचित्किञ्चिदौषधमुपकरोति, क्वचित् क्वचिद्विदिति
बहुत्र दृष्टफलाया अस्याः स्वीकारो न दुष्यति । परन्तु केवलमन्त्रोल्लेखमात्रेण न खलु
वैद्याः सूचीक्रियां कर्तुं प्रभवन्तीति तज्ज्ञेभ्यस्तच्छिक्षां गृहीत्वा ततस्तदुपयोगः कार्यः ।
सूचीक्रियायाः सर्वाऽपि सामग्री विदेशीयौषधविक्रेतृभ्यो लब्धुं शक्यते । विभिन्नरोगेषु
सूचीद्वारा प्रवेद्यमानान्यौषधान्यपि ततन्मात्रावद्वापुः क्षुरकपिकास्ववह्निनि ततः एवं

लभ्यन्ते इति सर्वमेतदीयं ज्ञानं ङाक्टरेभ्यः सम्पाद्य वैद्या अपि तद्वैवाप्युक्तनेत्रेषु प्रतिष्ठां लभन्तामिति ।

यवानीपुदीनाख्यसत्त्वेन्दुसारा
चरीकर्त्ति किं किं न पीयूषधारा ।
परारोग्यदा पङ्क्तिविन्दुग्रचारा-
दियं सेव्यतां नूनमत्रापि चारा ॥ ५२ ॥
यदा विश्वसौभाग्यसत्त्वेन युक्ता
तदेयं मिषग्भिः सुधासिन्धुरुक्ता ।
सजातीफलत्वक्सुमैलोन्यतैला-
न्वसावाख्यया जायतेऽमूल्यरत्नम् ॥ ५३ ॥

यवानीति—युग्मम् । यवानीसत्त्वम्=“अजवायन का सत्त” इति प्रसिद्धम्, पुदी-
नाख्यसत्त्वम्=“पोदीने का सत्त,” “पीपरमेण्ट” इत्यादि प्रसिद्धम्, इन्दु=कर्पूरः—एतानि
त्रीणि सारमूतानि यत्र तादृशी पीयूषधारा किं किं न चरीकर्त्ति, अपि तु विषूचीवमना-
तिसारविषदाहहृत्तासकासस्वासज्वरादीनां प्रायोऽनेकेषां रोगाणां नाशनरूपं सर्वमेव कार्यं
करोतीत्यर्थः । त्रीणीमानि समानि काचकूप्यां भूत्वा, कूप्या मुखं मुद्रयित्वा कालं कश्चिदुपे-
क्षेत । स्वयमेव द्रवरूपा “पीयूषधारा” सम्पत्स्यते । परारोग्यदेयं दशविन्दुमात्रया जले-
नान्न=विषूचिकायामपि सेव्यताम् । चेदत्र शुण्ठीसत्त्वं सौभाग्यसत्त्वं चाधिकं दीयेत तर्हीयं-
“सुधासिन्धुः” इति नाम्ना प्रसिद्धयति । यदि त्वत्र—जातीफलतैलं लवङ्गतैलं दारुसितातैलं
मेलातैलं च दीयेत तर्हि “अमूल्यरत्नम्” इत्येवमेतस्या नाम सम्पद्यते । अमुना हि व्यव-
सायिनं एतान्येवौषधानि संमिश्र्य कञ्चित्कञ्चिद्विपरिवर्त्य वा “पीयूषधारा” “अमृतधारा”
“अमृतसिन्धुः” “सुधासिन्धुः” “अमृतविन्दुः” “जीवनविन्दुः” इत्यादिनामभिर्विक्री-
णन्ति । सपणवन्धं सर्वविधरोगध्वंसनशक्त्युद्घोषणपुरःसरं धनान्यर्जयन्ति च । परं वस्तुनोऽ-
स्योपकारित्वे न संशय इति वयमपीह द्वित्रान्स्वानुसृतान्प्रयोगालुहिल्लामः—(१) कर्पूरं
५ तोलकमितं कदलीमूलस्वरसेन भावयित्वा विशोष्य च यवान्यर्केण भावयित्वा विशोष-
येत् । ततस्तत्र तावदेव यवानीसत्त्वं पीपरमेण्टं च निक्षिप्य पूर्ववत्पीयूषधारा निर्मातव्या ।
(२) कर्पूरः, यवानीसत्त्वम्, पीपरमेण्टम्, शीतलम्, त्रसत्त्वम्, मूलकसत्त्वम्, लोहबाणस-
त्त्वम्, एलातैलम्, क्षतपुष्पातैलम्, दारुसितातैलम्, वातादतैलं चेति सर्वं समानमैकघ्न्यं
संमिश्र्य पीयूषधारा सम्पाद्या । (३) रेक्टीफाइड हिपेरिटि एलोपैथिक नं. ९०
(Rectified spirit Allopathic No. 90)- १४ औन्समितम्, आयल

मिन्थल पीपेरदा (Oil menth. Pepp.) २ औन्समितम्, कर्पूरः ५ औन्स-
मितः—स्फिरिटाख्यमद्यमर्धमर्धं काचकूपीद्वये विभज्योभयत्र कर्पूरखण्डा निक्षेप्याः । तेषु
विद्रुतेषु पीपरमेण्डतैलं तत्र देयम् । ततः कृषिकाद्वयस्य द्रव्यमेकीकृत्य पीयूषधारां सम्पाद-
येत् । सर्वविधाऽप्येषा जलेन, मद्येन, तत्तद्गोद्वरकाथेन, सितया वा सेव्यते इति ।

मन्दकृशानो ! तन्नवरत्नं, शील्य शूलाजीर्णसपत्नम् ।

नास्ति परातस्त्वांग्लचिकित्सा, नात्र विधेया ते विचिकित्सा ॥५४॥

मन्देति—हे मन्दकृशानो ! शूलाजीर्णविषूचिकादिसपत्नं तत्=प्रसिद्धं नवरत्नं
शील्य । अतः=अस्मात्परा=उत्कृष्टाऽऽंग्लचिकित्सा नास्ति । मात्र संशयं कार्षीरिति ।
“नवरत्न” विधानं त्वेतत्—टिंचर जिजर (शुण्ठ्यर्कः) १० बिन्दवः, टिंचर केनिविसे-
ण्टिका (भङ्गाकः) ३ बि०, टिंचर नक्सवामिका (कुत्तीलाकः) ३ बि०, टिंचर केप्सिकम
(अरुणमरिचार्कः) ३ बि०, टिंचर कार्डमम (एलाकः) १० बि०, प्सिरिट क्लोरोफार्म
१० बि०, एसिड हाइड्रोक्लोरिक ३ बि०, कार्बोलिक एसिड अर्धबिन्दुः, जलम् १ औन्स-
मितम्—इयमेका मात्रा । प्रातः सायं भोजनोत्तरं सेव्या । नवानां वस्तूनां मेलनादस्य “नव-
रत्नम्” इति संज्ञा । केचिदिह—कार्बोलिक एसिडसंज्ञं न क्षिपन्ति । अत्र चम्पकमालाद्वयम् ।

मूलाम्बुमर्दितं शोणकसीसं रक्तिकामितम् ।

पीतमुष्णाम्बुना वाढं वान्तिकारकमीरितम् ॥ ५५ ॥

मूलेति—प्रशस्तशोणकसीसं मूलस्वरसेन दिनमर्धं विमर्दयेत् । इदं वमनसाध्येषु सर्वेषु
विलम्बिकालसकादिषु प्रयोज्यम् । एतत्प्रयोगेण वमनातियोगे निरन्नं मक्षिकान्नकोषं दग्ध्वा
तद्गुल्मं द्विमार्षं शीतलजलैर्देयम् ।

शाणः कङ्कुष्ठजः क्षौदः पीतो मन्दोष्णवारिणा ।

वान्तिकेकौ समुद्रान्य कुरुतेऽलसकक्ष्यम् ॥ ५६ ॥

शाण इति—कङ्कुष्ठम्—“उशारे रेवन्द” इति प्रसिद्धम्, तज्जः क्षौदः=चूर्णं शाणः=चतुर्माषिकमितः । अलसकः=“कुक्षिरान्नातेऽत्यर्थं प्रतान्येत्यरिकृजति । निरुद्धो मास्तश्चैव कुक्षालुपरि धावति । वातवर्चोनिरोधश्च यस्यत्यर्थं भवेदपि । तस्यालसकमाचष्टे तृष्णो-
द्भारौ च यस्य तु” । इत्युक्तलक्षणो वेदितव्यः ।

इत्यग्निमान्याद्यधिकारः ।

अथ क्रिम्यधिकारः ।

अथ बाह्याभ्यन्तरभेदतो द्विविधा अपि क्रिमयः प्रायोऽजीर्णादिहेतुभिरेव जायन्तेऽतस्तच्चिकित्सानन्तरं क्रिमिचिकित्सितमुच्यते—

क्रिमिघ्नो मधुना लीढः क्रिमिघ्नो जायते यथा ।

तथा कम्पिल्लकोऽप्येको जाठरक्रिमिपातनः ॥ १ ॥

क्रिमिघ्न इति—क्रिमिघ्नः=विडङ्गः, क्रिमिघ्नो जायते=कीटनाशको भवति । कम्पिल्लः=“कमीला” इति प्रसिद्धः । तस्यापि मधुना लेहः ।

विडङ्गगर्भमृद्रीका भुक्ता कीटावपातनी ।

तथैव कृष्णधत्तूरस्वरसैर्गुदधावनम् ॥ २ ॥

विडङ्गेति—विडङ्गा गर्भे यस्यास्तादृशी मृद्रीका=“मुनका ” इत्याख्या दाक्षा । कृष्णधत्तूरप्रस्वरसैर्गुदधावनेन प्रायो गुदस्थानां “सूरणिषा” इति ख्यातानां कीटानां पातन एव विशेषश्रमत्कारः ।

कीटारिकम्पिल्लकरञ्जदीप्यापलाशवीजानि विचूर्णितानि ।

गुडेन संनीय गुडीकृतानि कुक्षिस्थकीटप्रणिपातनानि ॥ ३ ॥

कीटिति—कीटारिः=विडङ्गः । करञ्जः=“करञ्जुषा ” इति प्रसिद्धः । दीप्या=यवानी । पलाशः=“ढाक ” इति प्रसिद्धस्तस्य बीजानि । संनीय=सम्मेल्य ।

विडङ्गाजमोदायवक्षारविश्वाः शिवा पिप्पली सिन्धुजं हिङ्गु चेति ।

कृतं चूर्णमेतत्परं जन्तुहन्तु प्रदेयं भिषग्भिः कृशानुक्षयेऽपि ॥ ४ ॥

विडङ्गेति—शिवा=हरीतकी, सिन्धुजम्=सैन्धवम् । हिङ्गु मृष्टमादेयम् ।

कुलमिव कलहाग्निः, कद्रवपत्यानि केकी,

कलिमलमिव कृष्णः, कक्षकूटं कृशानुः ।

क्रिमिकुलमिव काकः, कम्बलानीव कीटः,

कवलयति कुबेरः कौतुकात्कीटकोटिम् ॥ ५ ॥

कुलमिति—कद्रूः=नागमाता, तस्या अपत्यानि=सर्पानित्यर्थः । केकी=भयूरः । कक्षकूटम्=तृणपुञ्जम् । कवलयति=भक्षयति । कुबेरः=“सुरासानी अजवायन ” इति

प्रसिद्धः । कीटकोटिम्=कोटिश्चः कीटान् । अत्र=मालोपमालङ्कारोऽनुप्रासश्च चेतोहरः ।
मालिनीवृत्तम् ।

रसः कृष्णधुस्तूरनीरेण पिष्टो धृतो मस्तके कृत्स्नयूकापहारी ।
तथा वै तमाखूरजश्चर्मयूकाव्रजध्वंसहेतुस्तनौ मर्दनेन ॥ ६ ॥

रस इति—रसः=पारदः । कृष्णधतूराभावे सामान्यधतूरोऽपि गृह्यताम् । धृतः=लितः । यूका=“जू” इति प्रसिद्धा । तमाखूः=व्यसननिर्ध्वंशप्रपानविधिना पीयमाना, तस्या रजः, तत्पत्रत्वरसोऽपि, चर्मयूकाः=“चमजू” इति प्रसिद्धास्तासां व्रजस्य=समूहस्य ध्वंसे हेतुः ।

रसः “कृमिकुठारो”ऽपि भक्षणज्जन्तुभक्षकः ।

तथा “तैलं विडङ्गाख्यं” मर्दनात्कीटमर्दनम् ॥ ७ ॥

रस इति—“कृमिकुठारो रसः”—शुण्ठीमरिचपिप्पलीहिङ्गुसैन्धवसौवर्चलचित्रक-हरितकीवचागुग्गुलुहरिद्रेस्वरबोलविडङ्गकुष्ठलज्जुनजीरकेन्द्रयवयवानीपलाशबीजखदिरसारकर-क्षगन्धकान् प्रपिष्य मधुना गुटिकीकृत्य निर्मातव्यः । सोऽयं रसो भक्षणेनोदरस्थान्क्री-भाशयति । बाह्यकीटानां चर्मयूकादीनां मर्दनन्तु “विडङ्गतैलं” शरीरे सम्मर्द्य विधेयम् । एककुष्ठवमिते सर्पपतैले विडङ्गगन्धकमनःशिलानां प्रत्येकमेकैकं तोलकं प्रत्यमितं च गोमूत्रं निक्षिप्य मन्दाग्निना गोमूत्रक्षयावधि पाकः कार्यः । तदेवं “विडङ्गतैलं” निष्पद्यते ।

मण्डूरकट्टीक्रिमिवैरिपथ्याःपाण्डुरदरार्शःक्रिमिरुक्षु पथ्याः ।

पथ्या तथैकोत्तरुजासु तथ्या ब्रूमोवयं नात्र कदापि मिथ्या ॥ ८ ॥

मण्डुरेति—मण्डूरः=मण्डूरभस्म, कट्टी=कटुकी, क्रिमिवैरी=विडङ्गः, पथ्या=हरी-तकी । समेषामेषां चूर्णं क्रिमिषु, पाण्डुरोगेऽर्शसि च गोमूत्रेण पेयम् । उक्तुरुजासु=पाण्डुरवा-दिषु केवला पथ्या कल्करूपेण सेवनीया । मण्डूरविधिः—पुराणं मण्डूरभस्मौ प्रताप्य प्रताप्य सप्तधा सप्तधा गोमूत्रे, त्रिकलाक्वाथे, पौनर्नवरसे च निर्वाप्य, चूर्णं कृत्वा तैरेव त्रिधा त्रिधा पुटेत् । पुनर्यथेच्छं काञ्चित्पुटान्दत्त्वा संरसेत् । इदं विशुद्धं “मण्डूरभस्म” ।

इति क्रिमिचिकित्सा

अथ पाण्डुरोगाधिकारः

अथ पाण्डुरोगचिकित्सितमुच्यते । पुरीषजाः सूक्ष्माः क्रिमय एव पाण्डुरोगं जनयन्तीति क्रिमिचिकित्सान्तरमेव तच्चिकित्साक्रमो युक्तः । तत्र—पाण्डुरोगस्य साध्यत्वं सम्यग्विचार्य, पाण्डुरोगस्य पित्तप्रधानत्वात् रक्तद्वयत्वाच्च भेषजसंस्कृतं घृतं पाययित्वा रोगिणः स्नेहनं कार्यम् । ततः कफोद्रेकावस्थायां मृदुव्रमनं कारयित्वा, तीक्ष्णं विरेचनं देयम् । प्रवृद्धे पाण्डुरोगे तु—“न वामयेतैमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डुदरोग-पीडितम्” इत्यादिवाक्यैर्व्रमनं निषिध्यते, ततः केवलमेव विरेचनं देयम् । अनन्तरं च शमनक्रिया कार्येति क्रममनुसन्धाय चिकित्सितमुच्यते—

स्नेहनार्थं महातिक्तं घृतं सकलसम्मतम् ।

रेचनार्थं त्रिवृच्चूर्णं पाण्डुरोगे द्विशर्करम् ॥ १ ॥

चूर्णमात्रहरिद्रायाः शमनं वा वराजलम् ।

देवदालीजलं नस्यं द्रोणपुष्पीरसोऽञ्जनम् ॥ २ ॥

स्नेहनार्थं—“महातिक्तघृतेन” स्नेहनं विधेयम् । तत्रिर्माणविधिरयम्—सप्तपर्णः=“सतौना” इति प्रसिद्धः, प्रतिविपा=“अतीस” इत्युक्ता, कृतमालः, कटुकी, पाठा=“पाठ” इति प्रसिद्धा, मुस्तकम्, उशीरम्, त्रिफला, पटोलपत्रम्, निम्बत्वक्, पर्पटः धन्वयासकः=“जवासा” इति प्रसिद्धः, चन्दनम्, पिप्पली, गजपिप्पली, पद्मकम्=“पद्माक्ष” इति ख्यातम्, हरिद्रा, दाहहरिद्रा, वचा, इन्द्रवाक्णीमूलम्, शतावरी, शारिरे=“अनन्तमूल” इत्याख्ये, इन्द्रयवः, वासा, मूर्वा=“चूरनहार” इति प्रसिद्धा, गुडूची, किराततिक्तः, मधुयष्टी, त्रायमाणा—सर्वमेतत् संभारं जलेन शिलायां प्रपिप्य, कल्कं निर्माय, कस्मिंश्चित्कटाहे तं निधाय, तस्माच्चतुर्गुणं घृतं, घृताद्विगुणमामलकस्वरसमष्टगुणं जलं च समावाप्य सर्वमैकद्वयं विपचेत् । तदेवं महातिक्तं घृतं सिद्धयति । तच्च—“उत्तमस्य पलं मात्रा, त्रिभिधाक्षैस्तु मध्यमे । जघन्यस्य पलाघेन स्नेहस्वाध्यायौपधेषु च ।” इत्यादिपरिभाषानुसारं यथायथं मात्रां प्रकल्प्य पेयम् । रेचनार्थं—त्रिवृत्=“निसोथ” इति प्रसिद्धा, तस्याश्चूर्णं द्विशर्करम् । तेन शर्करा १ कर्ष. ५ मा. ४ रक्तिमिता त्रिवृच्चूर्णान्तु १०मा. ८ रक्तिमितमिति द्वयं मिलितं पलार्धमानेन प्रदेयम् । एवं स्निग्धविरिकायाग्रहरिद्रायाः=“आमी हल्दी” इति ख्यातायाश्चूर्णं शमनार्थं देयम् । यद्वा—वरा=त्रिफला तस्या जलम्=क्वाथः । देवदाली=“सोनैया, वधरवेल” इत्यादिनामभिः प्रसिद्धा, तस्या रसो रजो वा नस्यत्वेनोपयुज्यते । द्रोणपुष्पी=फलेपुष्पा “गूमा, दणवल” इत्यादि

नामभिः ख्यातां तस्या रसोऽज्ञानार्थे प्रयुज्यते । एते प्रयोगाः कोष्ठाक्षिनासाविरेचनेन पाण्डुरोगमपन्नन्ति ।

शर्करामधुरं पीतं बालमूलजलं पलम् ।

दुर्जयां पाण्डुजां पीढां व्रीढां लम्भयति ध्रुवम् ॥ ३ ॥

शर्करेति—बालमूलस्य=अपक्वस्य “मूली” इति ख्यातस्य कन्दस्य जलम्=स्वरसः सितायुतं पलप्रमाणं पैयम् । अनेन सप्तभिर्नवभिर्वा दिनै रोगशान्तिः स्यात् ।

पौनर्नवाख्यमण्डूरो मधुमण्डूरकोऽथवा ।

चूर्णं नवायसं वापि पाण्डुशोफोदरार्तिजित् ॥ ४ ॥

पौनर्नवाख्येति—पुनर्नवा, त्रिकृत, शुण्ठी, पिप्पली, मरिचम्, विडङ्गम्, देवदारु, चित्रकः, पुष्करमूलम्, त्रिफला, हरिद्राद्वयम्, दन्ती, चण्डयम्, इन्द्रियवः, कटुकी, पिप्पली-मूलम्, मुस्तम्—सर्वाण्येतानि तुल्यानि गृहीत्वा, सर्वापेक्षया द्विगुणं मण्डूरं तस्मान्नाष्टगुणं गोमूत्रं निक्षिप्य विपचेत् । द्रवे क्षीणे “पुनर्नवामण्डूरः” निष्पद्यते । “मधुमण्डूरक”स्तु—विशुद्धमण्डूरं त्रिफलाक्वाथेन विमर्शै विमर्शैकविंशतिपुटाः प्रदेयाः, गोमूत्रेण कुमारिकारसेन चापि तावन्त एव पुटा देयाः, तदनु—“धान्यमाज्यं दधि क्षीरं माक्षिकं शर्करान्वितम् । एकत्र मिलितं द्वयं दिव्यं पश्चाद्युतं परम् ” इति परिभाषितेन पश्चाद्युतेनाप्येकविंशतिरेव पुटाः प्रदातव्याः, तदेवं मिलितैश्चतुरशीति (८४) संख्यैः पुटैः सम्पद्यते, कणामधुन्यां च संसेज्यते । “नवायसचूर्ण” प्रकारः—व्यूषणत्रिफलाविडङ्गमुस्तचित्रकास्तुल्यमानाः, लोहमस्म तु एकभागापेक्षया नवगुणमिति सर्वं सम्मेल्य चूर्णं विधेयम् । तदिदमादौ रक्तिद्वयमितं घृतमधुन्यां लिह्यात्, ततो माषकद्वयं यावद्रक्तिद्वयवृद्धपा सेवेत् । तत्कालुषानेनापि संसेज्यते । त्रयोऽप्यमी योगाः पाण्डुरोगं शोफमुदररोगमन्यानापि बहून् रोगान्नाशयन्ति ।

लोहासवो वा त्रिफलावलेहो मण्डूरकारिष्टमिति त्रिकेण ।

सकामलापाण्डुहलीमकानि व्रजन्तिनाशं ननु जाठराणि ॥ ५ ॥

लोहासव इति—लोहासवप्रकारः—लोहचूर्णम् ४ पलानि, त्रिकटुकम् ४ प०, त्रिफला ४ प०, यवानी ४ प०, विडङ्गम् ४ प०, मुस्तकम् ४ प०, चित्रकः ४ प०, धातकीपुष्पाणि २० प०, मधु ६४ प०, गुडः १०० प०, जलम् ३२ प्रस्थाः—सर्वमिदं चीनमृद्भाजने निक्षिप्य, पात्रस्य मुखं सम्मुद्व्य त्रीन्मासान् यावन्निदध्यात् । ततो

वज्रगालितो “लोहासवः” सम्पद्यते । त्रिफलाद्यवलेहविधिः—त्रिफला ३ तो०, त्रिकटुकम् ३ तो०, चित्रकः १ तो०, विडङ्गम् १ तो०, शुद्धं शिलाजतु ५ तो०, रौप्यमाक्षिकभस्म ५ तो०, स्वर्णमाक्षिकभस्म ५ तो०, लोहभस्म ५ तो०, सिता ८ तो०—सर्वं सम्भारं सञ्चूर्ण्य मधुनावलेहः कार्यः । मण्डूरकारिष्ट्रीतिः—शुद्धं मण्डूरचूर्णम् ५० पलानि, तिल-प्रमाणानि लोहपत्राणि ५० प०, पुराणो गुडः ५० प०, बदरीफलं बदरीत्वग्वा ३ प्रस्थाः, दन्ती २ प०, चित्रकः २ प०, पिप्पली ४ प०, विडङ्गम् ४ प०, त्रिफला ३ प्रस्थाः, जलम् १६ प्रस्थाः—सर्वमिदं चीनमृद्भाजने समुद्रय पक्षमेकं धान्यराशौ निदध्यात् । ततो वलेणे गालयेत् । योगत्रयेणानेन पाण्डुरोगः, पाण्डुरोगिणः पित्तकृद्वस्तुभक्षणात्स-मुत्पन्ना हारिद्रत्वङ्नयनत्वादिभिर्दाहार्चिर्दौर्वल्याविपाकादिभ्यः लक्षणैर्युता कामला, “यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्धरितः श्यावपीतकः । बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दामित्वं मृदुर्ज्वरः” इत्यादिलक्षणैर्युतं वातपित्तप्रकोपभूयिष्ठं हलीमकमन्येऽप्युदररोगाः विनश्यन्ति ।

केवला कटुका कल्ये कीलालैः कवलीकृता ।

कामलायाः कदम्बस्य कोटिकष्ठानि कालयेत् ॥ ६ ॥

केवलेति—केवला=द्रव्यान्तररहिता कटुका=“कुटकी” इति ख्याता कल्ये=प्रातः काले कीलालैः=जलैः कवलीकृता=निगीर्णा सती कामलायाः=पाण्डुरोगविशेषस्य कदम्बस्य=समूहस्य कोटिकष्ठानि=अनेकानि दुःखानि कालयेत्=नाशयेत् । कटुकाया मात्रा कर्पमिता । कटुकायाः कटुत्वाद्भीतैस्तु समानमाना सिताप्यत्र प्रक्षेप्या । अत्र क-कारारब्धः शब्दकदम्बः किमपि कुत्तलं करोति वित्ते ।

निम्बैन्द्रीकोविदारभाक्षुद्राकट्वीकृतं शृतम् ।

सगुडं शमयेत्पाण्डुमलवन्धोपदंशकान् ॥ ७ ॥

निम्बेति—अत्र पदौपधानि सन्ति । तत्र—निम्बस्यान्तरत्त्वग्राह्या, इन्द्रवाक्ण्या मूलम्, “कचनार” इति ख्यातस्य कोविदारस्य त्वक्, आभा=वम्बूलस्तस्य फलम्, क्षुद्रा=ऋण्टकारी तस्या मूलम्, कट्वीतु यथाप्राप्ता—सर्वाणीमानि द्रव्याणि प्रत्येकं चतुः पलमितानि यवक्षुण्णानि दिनमेकं द्वादशप्रस्थमिते जले निमज्ज्यापरदिने तत्र प्रस्थार्ध-प्रमितं पुराणं गुडं निक्षिप्य विपचेत् । प्रस्थत्रयावशेषेऽवतार्य पटेन पावितमेतत् शृतं काचकूप्यां तद्गण्डे वा विनिक्षिप्य तस्य सप्त भागान् परिकल्प्य महान्याधौ सप्तभिरेव दिनैः पिबेत् । अल्पन्याधौ तु दोषानुसारं मात्रां परिकल्पयेत् । पथ्यमत्र—स्वल्पसैन्धवा सघृता तन्दुलमुद्रकशरा । घृतप्लुता गोघूमचणकफुल्लिका वा । गोदुग्धमपि । प्रायो रक्त-विकृतौ पाण्डुरोगे विवन्धे तथोपदंशे प्रयुज्यते ।

सपादाढकं लोहदध्नोर्गुडस्य पृथक्स्थकं गोकुमारीजलस्य ।

ससौराञ्जलेथेति पात्रे स्थितं तद्गृहे मुद्रितं पच्यतां भूमिगूढम् ॥ ८ ॥

दिनैः सप्तभिस्तस्य सम्पद्यतेऽर्कः पटैः पावितो जायते रोगहारी ।

यकृत्प्लीहगुल्माग्निमान्द्योदराशोव्यथाः पाण्डुजा वा कथाः संक्षिणोति

सपादेति—लोहचूर्णदधिगुडानां पृथक् सपादाढकम्=पञ्चप्रस्थाः, गोमूत्रस्यैकः प्रस्थः, घृतकुमारिकारसस्याप्येकः प्रस्थः, “कलमीसोरा” इति ख्यातस्य कलसोरकस्याङ्गलिः=कुडवः—सर्वमेतद्गृहे चीनमृद्भाण्डे समावाप्य पात्रस्य मुखं मृत्क्षितवत्त्रेण सम्मुद्रय, भूमौ गर्तं कृत्वा, तत्र तद्गूढं संस्थाप्य भूमेरुष्मणा पक्तव्यम्, ननु वह्निना । सप्ताहात्परतो भाण्डं निष्कास्य, वत्त्रेण संगास्य, काचकूपीषु शृत्वा रक्षेत् । यथाग्निवयोवलश्चार्कमिमं पिवेत् । यकृत्प्लीहपाण्ड्वादिष्वनुपमः । केचित्तु—सूगूढपात्रस्योपरि छागकरीषतुषादिकं प्रज्वाल्य सप्ताहमनिशं तापदानमुपदिशन्ति । युक्तञ्चेत्तत्, अन्यथा भूमेरुष्मणा केवलमर्कनिष्पत्तौ सन्देह एव । लोहमत्र पुराणतरं मलाढयं च प्रक्षेप्यमिति रहस्यम् । श्लोकयोरनयो-भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् ।

मृत्पात्रे मेहदीकर्षं नक्तं नीरेषु निक्षिपेत् ।

प्रातः पिष्ट्वा पिबेत्पाण्डौ सितास्वादूकृतं हिमम् ॥ १० ॥

मृदिति—रात्रौ मृत्पात्रे=नवीनलघुहण्डिकायां मेहदी=अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धा यस्याः पत्राणां चूर्णं जललुलितं स्त्रीभिः पाणिपादे रक्तिमापादनायालक्तकस्थाने विलिप्यते स्लेज्जैस्तु पालित्यनाशनाय इमंश्रुलोमष्ठ । तस्याः पत्राणि तोलकमितानि रात्रौ जलेनाप्लावयेत् । प्रातस्तानि शिलायां पिष्ट्वा, तज्जलं वत्त्रेण संगास्य तत्र तोलकद्वयमितां सितां निक्षिप्य पिवेत् । सप्ताहं पानेन पाण्डुरोगो नश्यति ।

प्रसृतं कलशोरस्य सितागौरस्य मार्तिके ।

जले विलोम्य सप्ताहं पिवतां कामला कुतः ॥ ११ ॥

प्रसृतमिति—कलशोरः—“कलमीसोरा” इति ख्यातः, तस्य प्रसृतम्=पल्लव्यं सितापि तावती, द्वयमिदं मृत्तिकापात्रे द्विप्रस्थे जले विलोमयेत् । प्रत्यहं मात्रया पिवेत् । केषाञ्चिदनेन ज्वरोऽपि भवतीति रहस्यम् ।

इति पाण्डुरोगाधिकारः ।

अथ रक्तपित्ताधिकारः

अथ पाण्डुरोगवद्वक्तृपित्तस्यापि पित्तजन्यत्वात्तदनन्तरं रक्तपित्तचिकित्सितमुच्यते । तत्र रक्तपित्तस्य नासाक्षिकर्णास्थैरूर्ध्वं मेढ्रयोनिगुदैरध इति द्विधा प्रवृत्तिः । तदेवम्—
“ मार्गं दोषानुबन्धश्च निदानं प्रसमीक्ष्य च । लङ्घनं रक्तपित्तादौ तर्पणं वा प्रयोजयेत् ”
इति भगवच्चरकानुशासनानुसारिकर्म निर्दिशति—

अपतर्पणमेवादौ रक्तपित्ते विधीयते ।

तर्पणं लाजचूर्णैर्वा प्रतिलोमक्रिया तथा ॥ १ ॥

अपतर्पणमिति—यदि रोग ऊर्ध्वमार्गः, सामं पित्तं, कफस्थो दोषः, स्निग्धोष्णं निदानं भवेत्तर्हि अपतर्पणम्=लङ्घनं विधेयम् । अन्यथा तु तर्पणम् । तत्र तर्पणं लाजचूर्णैः सघृतक्षौद्रैर्विधेयम् । अत्र तर्पणशब्देन तर्पयतीति व्युत्पत्त्या भोजनं गृह्यते । किञ्चात्र प्रतिलोमक्रिया कार्या । अधोगे वमनमूर्ध्वगे तु विरेचनमिति भावः ।

पर्पटगोस्तनिकाधनिकानां सामलकीफलसिंहमुखानाम् ।

शीतमुदस्यति शोणितपित्तं वारवधूरिव कामुकवित्तम् ॥ २ ॥

पर्पटेति—पर्पटः=“ पित्तपापडा ” इति प्रसिद्धः, गोस्तनिका=द्राक्षा, धनिका=“ धनिया ” इति प्रसिद्धा, आमलकीफलम्=“ आंवला ” इत्याख्यातम्, सिंहमुखः=आटलूपकः—सर्वेषामेषां शीतम्=हिमकषायः शोणितपित्तम्=रक्तपित्तं वेदया कामुकवित्तमिवोदस्यति ।

सकलमुनिकुलसम्मतं किल वासिकादलजामृतम्,

पिव रक्तपित्तविनाशकं मधुशर्करामधुरीकृतम् ।

उपसि वा सुरकुसुमकल्कं सर्वतोमुखगालितम्,

शर्करास्वादूकृतं पिव रक्तवमने भापितम् ॥ ३ ॥

सकलेति—वासिका=आटरूपकस्तद्वलजममृतम्=स्वरसं मधुना शर्करया च मधुरीकृत्य पिव । तद्वि-रक्तपित्तविनाशने सकला ये मुनयस्तेषां कुलस्य=समूहस्य सम्मतं वर्तते । यद्वा-रक्तवमने=रक्तपित्तरोगे मुखतो रक्तनिर्गमे प्राप्तेरेव लवणकल्कं सर्वतोमुखम्=जलं तेन गालितं शर्करया स्वादूकृतं च पिव । अत्र-पूर्वोक्तं गीतिकाच्छन्दः । अग्निप्रलोकयोरपीदमेव ।

कमलकिंशुककोविदारककिङ्किरातककुसुमकैः,

कल्कितैरभिभक्षितैरनुपीतशीतसितोदकैः ।

सपदि शाम्यति रक्तपायुजरुधिरपित्तशतं सखे !

व्यञ्जयामि मनोह्रमौषधमद्भुतं तव सम्मुखे ॥ ४ ॥

कमलेति—कमलम्, किंशुकः=पलाशः कोविदारकः=“कवनार” इति ख्यातः, किङ्किरातकः=“कीकर” इति प्रसिद्धो बम्बूलः—एतेषां पृथक्पृथग्गृहीतैर्यथालाभं मिश्रितैर्वा पुष्पैः कल्कीकृतै प्रातरभिभक्षितैरनुपश्चात् पीतं शीतं सितोदकम्=“शरवत” इति प्रसिद्धं शार्करं येषां तैस्तथाभूतैः रक्ताशसां रक्तपित्तानाञ्च स्रुतं सपदि शाम्यतीति सखे । तवाग्रत इदं मनोह्रमद्भुतञ्चौषधं व्यञ्जयामि=प्रकटयामि । कल्कस्य मात्रा तोलद्वयमिताऽऽदेया ।

खदिरशाल्मलिकोविदारकगुन्द्रिकामुमजं रजः,

हृदि ति मधुना लीढि नर ! यदि सन्ति शोणितजा रुजः ।

जलगालितस्तनुवेल्लजो दुःस्पर्शपल्लवकल्पितः,

सततशोणितमेहिनो भविकाय कल्को जल्पितः ॥ ५ ॥

खदिरैति—अयि नर । यदि ते शोणितजाः=रक्ताशोरकपित्तादिजा रुजः सन्ति तर्हि खदिरः=“खैर” इति प्रसिद्धः, शाल्मलिः=“सेमल” इति ख्यातः, कोविदारकः=पूर्व-मुक्तः, गुन्द्रिका=“गूंदी” इति प्रसिद्धा यस्याः शुष्कफलानि शर्कराशोधनायार्द्राणि तु भक्षणा-योपयुज्यन्ते । एतेषां सर्वेषां पृथक् पृथक् यथालाभं मिलितानां वा पुष्पाणां रजः=चूर्णं मधुना लीढि=भास्वादय । शिशन्द्वारेण यस्य रक्तं निर्गच्छति तस्य रक्तपित्तिनो भविकाय=कल्याणाय तु तनुवेल्लजः=स्वल्पमरिचयुतोदुःस्पर्शः=यवासः “जवासा” इति प्रसिद्धस्त-रिकसलयैः कल्पितो जलेन गालितश्च कल्को जल्पितः । योगद्वयेऽन्यत्रेच्छा चेत्सि-ताऽपि प्रक्षेप्या ।

दूर्वादाडिमकुसुमस्वरसो नासासु योजितः पुंसाम् ।

शमयति शोणितसरणं पुनरुपकरणं किमिच्छसि भ्रातः ! ॥ ६ ॥

दूर्वेति—दूर्वायाः स्वरसो दाडिमकुसुमस्य स्वरसो वा प्रयगपि चेन्नसिकायां प्रयुज्येत तर्हि नासिकातो रुधिरनिर्गमस्तर्प रक्तपित्तं शमयति, मिलितस्य तथा करणे तु कथं का ? पक्षेऽत्र गीतिरुच्छन्दः ।

रुधिररोधि खलु शुक्तविलोलैः, शिरसि विलेपनमीश्वरबोलैः ।

धनिकामलगैरिककलसोरैरुपदेहनमपि शोणितचोरैः ॥ ७ ॥

मस्तकमथ बदरीदलकल्कैरथवा लिम्पत निम्बजवल्कैः ।

अपि तालुनि निहिताऽऽमलपोली, नासास्रुतशोणितदम्भोलिः ॥ ८ ॥

सितद्वारसजनितं नस्यम्, शमयति शोणितपित्तमवश्यम् ।

अथ च खरीजपुरीषरजोभिर्नासासृजि नावनमतिशोभि ॥ ९ ॥

घ्राणगतापि च गोमयधूलिः, शमयति शोणितमघमिव शूली ।

कदलीरसनावनमपि पथ्यम्, मायाफलनावनमिव तथ्यम् ॥ १० ॥

रुधिरिति—वृत्तसृमिधृतुष्यदीभिर्नासासृजिनाशका दश प्रयोगाः प्रदर्शिताः । तत्र—“अंयूरका सिरका” इति प्रसिद्धे श्रुते ईश्वरबोलं संमिश्र्य शिरसि विलेपनमिति प्रथमः । आमलकम्, आमलकम्, गैरिकम्, कलसोरकम्—“कलमीशोरा” इति प्रसिद्धम् एतैः शिरसि विलेपो द्वितीयः । बदरीदलकल्कलेपस्तृतीयः । निम्बपत्रप्रलेपश्चतुर्थः । आमलकस्य जलेन शिलायां पिष्टस्य कल्पिता पोली—रोटिका नासिकातः स्नुतस्य रक्तपित्तस्य नाशने दम्भोलिः—वज्रभूतेति पञ्चमः । श्वेतदूर्वाया रसेन नस्यमिति षष्ठः । अत्र प्रयोगपौनरुक्त्यमिति न शङ्कनीयं पूर्वत्र मिलितेन रसद्वयेन नस्यविधानात् सामान्यद्वारसेन तद्विधानाच्च । खरीजं पुरीषम्—गर्दभीमलं तस्य रजसा नावनम्—नस्यमतिशोभि भवतीति सप्तमः । घ्राणगता—नस्यत्वेनोपयुक्ता गोमयस्य—गोपुरीषस्य धूलिः—रजःशूली—शिवोऽधम्—पापमिव शोणितपित्तं शमयतीति अष्टमः । सप्तमाष्टमयोः प्रयोगयोः रजःस्थाने रसोऽपि प्रयुज्यते । कदलीदलरसेन नावनमिति नवमः । मायाफलम्—“मांलूफल” इति ख्यातं, तद्रजसा तन्मिश्रितेन जलेन वा नावनमिति दशमः ।

शृणुत जना औषधमिदं नासागतरुधिरस्य ।

ससितामलजलपानकं प्रीतिकरं नहि कस्य ॥ ११ ॥

शृणुतेति—आमलकं रात्रौ जले निक्षिप्य, प्रातः शिलायां प्रपिब्य जलेन संगाल्य, तत्र सितां प्रक्षिप्य पिबेत् । दोहावृत्तमत्र ।

शोणितचन्दनचन्द्रयोरशने रुचिमाधेहि ।

सितद्वारसरसनमपि शोणितशत्रुमवेहि ॥ १२ ॥

शोणितेति—शोणितचन्दनम्—रक्तचन्दनम्, चन्द्रः—कर्पूरस्तयोर्जललुलितयोरशने—भक्षणे रुचिमाधेहि । किंवा—श्वेतद्वारसरसस्य रसनम्—पानमपि शोणितशत्रुम्—रक्तपित्तनाशकमवेहि—जानीहि । वृत्तमुक्तम् ।

मिष्टालावृक्कटीखाखसोत्थैर्वीजैः सारं त्रापुषैश्चाददीत ।

तत्रावाप्य स्वादुखिस्तां निशास्तां कन्दं चैतत्पीयतां पित्तरोगे ॥ १३ ॥

सारो वाऽयं शार्करैश्चेद्वनप्साजन्यैः पेयो नोपमेयो गुणैः स्यात् ।

पित्तासृजां श्वासकासादिजां वा पीडां क्रीडातः क्षिणोति क्षणेन ॥ १४ ॥

मिथेति—मिथालाबु=“मीठी लोकी” “वीया” इत्यादिनामभिः प्रसिद्धा, कर्कटी=“ककड़ी” इति ख्याता, खाखसः=“पोस्त डोड़ी” इति प्रसिद्धः—एतेषां त्रयाणां बीजानि तथा “खीरा ककड़ी” इति प्रसिद्धस्य त्रपुसस्य बीजानि च जलेन प्रपिष्य, वस्त्रेण संगाल्य तत्सारमाददीत । तत्र च स्वादुखिस्ताम्=“सरी खिस्त” इति प्रसिद्धा, निशास्ताम्=गोधूमजामनेनैव नात्रा प्रसिद्धा, कन्दम्=“गुलाब का गुलकन्द” इति प्रसिद्धं चावाप्य रक्तपित्तरोगे पीयताम् । अस्मिन्नेव सारे ज्वराधिकारोक्तविधिना निष्पादितं वनप्साशार्करं निक्षिप्य चेत्पीयेत तर्हि तदुणैरुपमेयमेव न भवेत् । औषधमिदं रक्तपित्तशवासकासादिजां पीडां क्षणेन क्रीडात एव क्षिणोति=नाशयति ।

जयेत्खण्डकूष्माण्डकः पाण्डुहिक्काज्वरश्वासकासाम्लपित्तास्रपित्तम् ।
तथैवार्दते खण्डखाद्यावलेहो बृहद्रक्तपित्तं च चित्तं प्रसाद्य ॥ १५ ॥

जयेदिति—“खण्डकूष्माण्डकः” पाण्डुरोगम्, हिक्काम्, ज्वरम्, श्वासम्, कासम्, अम्लपित्तम्, रक्तपित्तञ्च जयेत् । तथैव—“खण्डखाद्यावलेहः” चित्तं प्रसाद्य बृहदपि रक्तपित्तमर्दते=हिनस्ति । खण्डकूष्माण्डकनिर्माणप्रकारः—कूष्माण्डम्=“कूडाड़ा” “पेठा” इत्यादिनामभिः प्रसिद्धमाद्यापोरिस्थां त्वचं बीजादिकञ्चापनीय, तस्मात्पलशतमादाय, तत्र किञ्चिज्जलं प्रक्षिप्य कटाहे मन्दाभिना विपचेत् । तत उर्त्स्विशान्कूष्माण्डखण्डान्वस्त्रेण निष्पीडयेत् । निष्पीडनाद्बलिते तदसे शतपलमितां सितां प्रक्षिप्य तन्तुलीं “चासनी” इति ख्यातां कुर्यात् । निष्पीडितान्कूष्माण्डखण्डांश्च प्रस्थप्रमिते घृते संमर्ज्य तन्तुल्यां समावपेत् । तदनु—पिप्पलीशुण्ठीजीरकाणां प्रत्येकं द्वे द्वे पले, दाहसितैलापत्रमरिचधान्यकानां प्रत्येकं पलार्धमिति सर्वं विचूर्ण्य तत्र क्षिपेत् । अर्धप्रस्थमानं शुद्धं मधु च दत्त्वा सर्वमैकघ्न्यं संमिश्र्य चिक्कणभाजने निदध्यात् । यथाम्रिवलं खावेच्च । खण्डखाद्यावलेहविधानञ्चैतत्—शतावरी, गोरक्षमुण्डी, बला=“खरैटी” इति प्रसिद्धा, गुडची, त्रिफला, पुष्करमूलम्, भार्गी=“भाडंगी” इति ख्याता, आटरूषकः, खदिरमूलत्वक्, तालमूली=“स्याह मुसली” इति ख्याता—एतानि सर्वाणि पृथक्पृथक्पलमितान्यादाय १६ प्रस्थप्रमिते जले निष्कवाच्य, अष्टमांशं प्रस्थद्वयमवशेष्य वस्त्रेण पावयेत् । तदनु तत्र—स्वर्णमाक्षिकभस्मनो द्वादश पलानि, सुवर्णभस्मनो लोहभस्मनश्च प्रत्येकं पञ्च पलानि, सिताया द्वादश पलानि, घृतस्य षोडश पलानि—सर्वमेतन्निक्षिप्य पुनर्विपचेत् । यदा पाको गुडतुल्यो भवेत्तदा तत्र—वंशरोचना, विडङ्गम्, पिप्पली, शुण्ठी, श्वेतजीरः, कृष्णजीरः, शृङ्गी=“काकड़ासींगी” इति प्रसिद्धा, त्रिफला, धान्यकम्, मरिचम्, नागकेसरः—इत्येतानि पृथक् पलप्रमाणांनि प्रक्षिप्य चीनमृद्भाण्डे निदध्यात् । अन्यथाप्ययं निर्मायते—तत्र स्वर्णमाक्षिकसुवर्णलोहभस्मनां स्थाने निम्बुरसेन पिष्टया मनःशिलया स्वर्णमाक्षिकेणो-
भाभ्यां वा विलिप्य विलिप्य दग्धस्य कान्तलौहस्य भस्मनो द्वादश पलानि प्रक्षिप्यन्ते ।

गुह्यतुल्यपाकावधिक्रियानन्तरं प्रक्षिप्यमाणेष्वौषधेषु च पलमितं शुद्धं शिलाजतु प्रस्यार्थं मधु च प्रक्षिप्यते—इत्येव विशेषः । शिष्टन्तु पूर्ववदेव । सोऽयं “खण्डखाद्यावलेहः” रक्तप्र-
यमारभ्य रक्तिद्वयपृथक् मापकचतुष्टयं यावत् दुग्धानुपानेन संसेव्यः । अवलेहद्वयमिदं
यथोक्तगुणप्रदम् । भुजङ्गप्रयातं भवेदत्र वृत्तम् ।

वासाघृतं वापि वरीघृतं वा दूर्वाघृतं चैव घृतं शृणाति ।

पित्तास्रमेलादिगुटीव कालैः कियद्भिरित्यत्र बहु प्रमाणम् ॥१६॥

वासेति—“वासादिघृतम्”, “शतावरीघृतम्”, “दूर्वाघृतम्”, “एलादिगुटी”
इत्येतदौषधचतुष्टयमध्यात्मिकमप्येकं प्रयुक्तं रक्तपित्तं नाशयति । वासाघृतनिर्माणप्रकारः—
शाखापत्रमूलादिसहितस्य सर्वाङ्गस्याट्ठरूपकस्य प्रस्थचतुष्टमादाय तत्राष्टगुणं जलं नि-
क्षिप्य विपचेत् । अष्टमांशावशेषे सति पटेन पावयेत् । चतुःप्रस्थप्रमितमिमं कपायं,
प्रस्थमानं घृतं, चतुष्पलमितमाट्ठरूपकपुष्पकल्कत्रैकध्वं विपचेत् । “वर्तित्वत्सेहकल्कः
स्याद्यदाङ्गुल्या विमर्दितः । शब्दहीनोऽग्निनिक्षिप्तः स्नेहः सिद्धो भवेत्तदा ” इत्यादिव-
चनानुसारं सिद्धौ सत्यां घृतं वलेण संगाल्य तत्र चतुष्पलं मधु निक्षिप्य मात्रया सेवेत् ।
शतावरीघृतप्रकारः—शतावरी, दाडिमम्, तित्तिडीकम्—“डांसरिया ” इति प्रसिद्धम्,
काकोली तदभावे अश्वगन्धा, मेदा, महामेदा—एतयोर्द्वयोरभावे शतावरी, मधुयष्टी,
विदारीकन्दम्, बीजपूरकमुलम्—सर्वाण्येतानि कल्कीकृत्य, कल्कापेक्षया चतुर्गुणं घृतं
घृतापेक्षया चतुर्गुणं जलं च निक्षिप्य विपचेत् । दूर्वाघृतम्—दूर्वा, कमलकिङ्गल्कम्,
मञ्जिष्ठा, एलबालुकम्, हरीतकी, लोघ्नम्, उशीरम्, मुस्तकः, चन्दनम्, पद्मकम्—“पद्माक्ष”
इति ख्यातम्—एतानि पृथक् पृथक् कर्पमितानि गृहीत्वा, कल्कीकृत्य, प्रस्थप्रमितं घृतं
प्रक्षिप्य, घृताचतुर्गुणं तण्डुलजलं चतुर्गुणमेवाजादुग्धं दत्त्वा विपचेत् । तण्डुलजलन्तु-
तण्डुलेषु चतुर्गुणं जलं प्रक्षिप्य, किञ्चिदुपेक्ष्य, विमर्द्य वलेण गालनान्निष्पद्यते । एलादिगुटी-
विधिः—एला, पत्रम्—“तेजपात ” इति प्रसिद्धम्, दारुसिता—एतानि अत्येकमर्धक-
प्रमितानि, पिप्पली अर्धपलमिता, सिता, मधुयष्टी, खर्जूरफल्तकः, द्राक्षा—एतानि प्रत्येकं
पलमितानीति सर्वं प्रपिष्य मधुना गुटिका विधेयाः ।

स्वाद्रीफलानि प्रतनानि पिष्ट्वा पित्तास्रहृत्यै मधुनावलेहः ।

अर्को जपापुष्पभवोऽथवा स्यात्पित्तास्रनुद्वापि परुषकोत्थः ॥१७॥

स्वाद्रीति—स्वाद्रीफलानि—“छोहारा ” इति प्रसिद्धानि प्रपिष्य पुराणेन मधुना
संनीयावलेहः कार्यः । सोऽयं रक्तपित्तं नाशयति पुष्टिं च विदधाति । “जपापुष्पार्कः”
“परुषार्कः”—श्चापि रक्तपित्तनुत् । जपापुष्पार्कस्त्वेवं निर्मातव्यः—प्रातः काचकूप्यां

सद्योल्लानानि जपापुष्पाणि सप्त निक्षिप्य, द्वित्रिनिम्बुरसैस्तान्वाप्लाव्य, काष्ठखण्डेन संक्षोभ्य यावद्दिनं रक्षेत् । सायं तत्र—“ गुलाब का अर्क ” इति प्रसिद्धं तक्षणीजलं “ केवहे का अर्क ” इति प्रसिद्धं केतकजलञ्च द्विपलं द्विपलं, सिताऽपि पलद्वयोन्माना, शुद्धजलं च षट्पलमिति सर्वं समावाप्य कूर्पीं दृढं मुदयेत् । तदनु तामाकण्डं जले निमज्ज्य शिलादिना तथा यन्त्रयेवयाऽर्कवेगादुत्फण्णं न संभवेत् । दिनत्रयादूर्ध्वं वस्त्रेण संगाल्य पुनः कृप्यां शृत्वा तथैव कूर्पीं मुदयित्वाऽऽकण्डं वारिणि विन्यस्य दृढपिधानादिकं कुर्यात् । तदनु सप्तदिनैः सिद्धं सुन्दरशोणल्लविमेतं जपापुष्पाकं कर्षं कर्षं प्रतिदिनं द्वित्रिवारं पिबेत् । रक्तपित्तसौजाकरक्तमण्डलादिष्वपूर्वचमत्कारी । इत्थमेव पल्लवकस्य—“ फालसा ” इति ख्यातस्य द्विपलमितानि फलानि गृहीत्वा निम्बुरसतक्षणीकेतकार्कसिताजलप्रक्षेपकूर्पीमुदणादिभिः “ पल्लवकार्क ” सम्पादयेत् । एवमेव “ राजजम्बूफलार्क ”ऽपि निर्मायते ।

दुर्नामदरपित्तास्रशोषिणी “बोलपर्पटी” ।

“सुधानिधिरसो”ऽप्येवं रक्तपित्तप्रशान्तिकृत् ॥ १८ ॥

दुर्नामेति—शुद्धपारदः १ तो०, शुद्धगन्धकः १ तो०, अनयोः कज्जलीं निर्माय, तत्र बोलस्य—“ बीजाबोल ” इति लोकख्यातस्य चूर्णं १ तोलकमितं दत्त्वा, सर्वं लोहद्वयं बादराग्निना विद्राव्य, कदलीपत्रे निक्षिप्य पर्पटीं विद्वज्यात् । केचिदत्र १ तोलकमितं मोचरसमपि क्षिपन्ति । सेवं “ बोलपर्पटी ” इति प्रसिद्धा दुर्नाम्नाम्—अर्घासां, दरस्य—स्त्रीणां प्रदररोगस्य रक्तपित्तस्य च शोषिणी भवति । सुधानिधिरसनिर्माणप्रकारः—शुद्ध-पारदः १ तो०, शुद्धगन्धकः १ तो०, स्वर्णमाक्षिकमसम् १ तो०, लोहमसम् १ तो०—सर्व-मिदं त्रिफलाकायेन विमर्षं गुड्वाप्रमाणा वटयो विधेयाः । रात्रिसमये त्रिफलाजलानुपानेन लोहपात्रसिद्धगव्यदुग्धानुपानेन वा संसेवेत् । केचित्—त्रिफलाजलेन सर्वं विमर्षं मूषायां रुद्ध्वा मूषराख्ययन्त्रे पुटनमप्यादिशन्ति ।

यथेच्छं जनो गव्यधारोष्णदुग्धं पिबेद्यो न तस्यास्ररोगप्रसङ्गः ।

पिबेन्मोरटं मायुरोगे तु जाते सितामिश्रितं रक्तशोषज्वरेषु ॥ १९ ॥

यथेच्छमिति—गव्यं धारोष्णं दुग्धं सितां विमिश्र्य पेयम् । मायुरोगे—पित्तरोगे जाते सति मोरटम्—अष्टदुग्धमव नीरं सितामिश्रितं पिबेत् । शोषज्वरास्त्यादिष्वपि सेव्यते ।

“उशीरासवो” वासवो वृजमारी यथास्ते तथा रक्तपित्तप्रदारी ।

न किं पाण्डुकुष्ठेप्रमेहप्रहारी मतो वैद्यवयैर्महाशक्तिधारी ॥ २० ॥

उशीरासव इति—उशीरम्—“ खस ” इति प्रसिद्धम्, बालकम्—“ नेत्रवाला ” इति ख्यातम् ; पद्मम्, गन्मारी, नीलोत्पलम्—“ नीलोत्पल ” इति लोके, प्रियङ्गुः, पद्मकम्,

लोघ्रम्, मज्जिष्ठा, धन्वयासकः, पाठा, किराततिक्तः, घटजटा, उदुम्बरजटा, शटीः—“कपूर-
काचरी ” इति ख्याता, पर्पटः, कुष्ठम्—“कूठ ” इति प्रसिद्धम्, पटोलम्, काञ्चानारवृक्ष-
त्वक्, जम्बूवृक्षस्यान्तरत्वक्, शाल्मलिश्लिष्यनिर्यासः—एतानि सर्वाणि प्रत्येकं पलमितानि,
ब्राह्म विंशतिपलमिता, धातकीपुष्पाणि षोडशपलमितानि, जलं द्रोणद्वयम् (३२ प्रस्थाः)
शर्करा शतपलमिता, मधु पञ्चाशत्पलप्रमितम्—सर्वमेतन्नीनमृद्भाण्डे जटामांस्या मरिचेन वा
धूपिते निक्षिप्य, भाण्डस्य मुखे सम्मुद्रय, मासमेकमुपेक्ष्य वस्त्रेण संगाल्य, काचकूपीषु
धृत्वा रक्षेत । सोऽयम्—“ उशीराश्वः ” इति प्रसिध्यति ।

रुजति चेन्नर ! रक्तसृतिर्यदि निपिव केसररम्यसुशार्करम् ।

भवजनिं यदि नेच्छसि चात्मनि श्रय तदा करुणाकरमीश्वरम् ॥२१॥

रुजतीति—चक्रबन्धविचित्रकान्यभेदोऽयम् । अयि नर ! यदि त्वां रक्तसृतिः=रक्तपि-
त्तरोगो रुजति, तर्हि केसरः=नागकेसरस्तस्य रम्यं श्रेष्ठं च शार्करम्=“ शर्वत ” इति
प्रसिद्धं निपिव । भवजनिम्=संसारे जन्म यदि आत्मनि=स्वविषये नेच्छसि तदा करु-
णाकरमीश्वरं श्रय=सेवय । शार्करनिर्माणन्तु वनप्ताशार्करवद्विधेयम् । अत्र कमलकिञ्च-
ल्कस्य शार्करमपि प्रयुज्यते । पयेऽत्रद्रुतविलम्बितं वृत्तम् । चित्रञ्चालद्वारः ।

चक्रबन्धविन्यासः

विप्राग्रणीश्यामलरामसूनुयो रामदुर्गे जयदेवजोशी ।
 तस्यानुभूतौषधपेटिकायां कोष्ठं प्रपूर्तिं ह्यगमचृतीयम् ॥ २ ॥
 इति श्रीसिद्धभैषज्यमञ्जूषायां प्रथमप्रकोष्ठे तृतीयं कोष्ठकम् ।

विप्रेति—प्रपूर्तिम्—समाप्तिम् । सुगममन्यत् ।

बाल्ये आतुरसीमवत्सलतया यो जातशिक्षाक्रमः

श्रीश्रीदत्तगुरोः कृपाभरतरोरासानवद्यागमः ।

वैद्यानां मणिरामसंभैगुरुणा सिद्धान्तमध्यापितोऽ-

ध्यक्षः संप्रति रामदुर्गस्थयाकालेजकाभ्यापने ॥

श्रीमत्पण्डितफुल्लचन्द्रजनुषाऽऽचार्यप्रशंसाञ्जुषा

वीकानेरनृपेष्टरत्ननगरे संवासिना शास्त्रिणा ।

तेन श्रीहनुमत्प्रसादविदुषा भैषज्यमञ्जूषिका-

कोष्ठं कुञ्चिकया तृतीयमिदमस्त्युन्मीलितं सज्जनाः ॥

इति श्रीसिद्धभैषज्यमञ्जूषायाः प्रथमप्रकोष्ठीयतृतीयकोष्ठकविवरणे

कुञ्चिकायास्तृतीय आवर्तः ।

प्रथमे प्रकोष्ठे चतुर्थं कोष्ठकम्

अथ राजयक्ष्माधिकारः

अथ प्रथमप्रकोष्ठान्तिमं चतुर्थं कोष्ठकमारम्भमाणः कविरो राजयक्ष्मचिकित्सितं विवक्षुः स्वशैलीसिद्धं मङ्गलमाशीर्वादरूपेण मृत्योऽपि निवृज्जानति—

**आजद्भानुविभो विभावसुनिभो भूभृद्भवावल्लभो
भालभ्राजिभराजभासुरवपुर्भक्तैकश्रुक्तिप्रदः ।**

**भास्वद्भोगभुजङ्गभूषितभुजो भस्माङ्गभूषोविभु—
भूयाद्वो भगवान्भवो भवभिषग्भव्याय भूतप्रभुः ॥ १ ॥**

आजदिति—आजन्—प्रकाशमानो यो भालुः—सूर्यस्तस्य विभेव विभा यस्य स तादृशः । विभावसुः—अग्निस्तन्निभः—सदृशः, यद्वा विभावसुना—ललाटतटजाज्वल्यमानतृतीयनेत्रवह्निना नितरां भातीति तादृशः, अतितेजस्वीत्यर्थः । भूभृत्—पर्वतश्रेष्ठो हिमालयस्तद्भवा—भगवती पार्वती तस्या वल्लभः—प्रियतमः । भाले—मस्तके ब्राजी—प्रकाशशीलो यो भानाम्—नक्षत्राणां राजा चन्द्रस्तेन भासुरम्—अत्युज्ज्वलं गौरं च वपुः—शरीरं यस्य तादृशः । भक्तानाम्—निरतिशयभक्तियोगेन भजमानानामेकः—असाधारणो श्रुक्तिप्रदः—सर्वविधभोगनिष्पादकत्वेनाभ्युदयप्रदाता । भास्वन्तः—फणमणिभिर्विद्योतमाना भोगाः—शरीराणि येषां तादृशा ये भुजङ्गाः—सर्पास्तैर्भूषितौ—कङ्कणादिस्थाननिविष्टत्वेनालङ्कृतौ भुजौ—बाहू यस्य तादृशः । भस्म—भूतिरेवाङ्गानां भूषा—अङ्गरागस्थानीया यस्य सः । विभुः—सर्वव्यापकः । भवस्य—संसारस्य भिषक्—वैद्यः । भूतानाम्—स्थावरजङ्गमानां जीवादीनां प्रभुः—स्वामी । भगवान्—“ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यज्ञस्य धियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव धर्णां भग इतीरणा ॥ ” इत्युक्तषड्विधभगयुक्तो भवः—श्रीशङ्करो वः—युष्माकं स्वस्थानां दीर्घजिजीविषुणामातुराणाञ्च स्वस्थयकामानां भव्याय—मङ्गलाय भूयात् । अत्र—उपमारूपकत्वाल्लङ्कारौ । भकारारब्धो वृत्त्यनुप्रासः कामपि सुदुसुदश्नयति । शब्दाश्चात्रत्याः प्रायः सर्वे भकारारब्धाः ।

अथ “ कासो ज्वरो रक्तपित्तं त्रिरूपे राजयक्ष्मणि ” इति भोजोक्ते त्रिरूपे, “ भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनम् । स्वरभेदश्च जायेत षड्रूपं राजयक्ष्मणि ” इति सुश्रुतोक्ते षड्रूपे, “ स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचत्वांसपार्श्वयोः । ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताव्रक्तस्य चागमः । ” इत्यादिमाधवकरोक्ते एकादशरूपे वा राजय-

क्षमणि सर्वत्रैव पित्ताद्रक्तनिर्गमोऽभिहितः । अतो युक्तत्वाद्भक्तपित्तचिकित्सानन्तरं राजयक्ष्मचिकित्तिष्ठतमुच्यते । तत्रापि—अत्यन्तं लामप्रदानामाहारविहारादीनां यथोचितं प्रबन्धमकृत्वा ध्वान्तध्वस्तभवने लक्ष्यवेधनमिव रोगिजठरे “ यद्वा तद्वा भविष्यति ” इति न्यायमनुकृत्य केवलमौषधप्रवेशनमेव न श्रेयस्करम्, अपि तु रोगाणां राज्ञोऽस्योज्जासनाय सर्वभावेनाक्रमणमत्र विधेयमिति प्रथमं दृष्टफलानामाधुनिकचिकित्साबहुमतानामस्मन्महर्षिभिरप्यग्न्यनुज्ञातानां विहाररूपाणां केषांचिच्चिकित्सितानां निदर्शनं क्रियते—

निश्चिन्तो निवसन्मुखानिलजले देशे मरौ वा गिरा—

बुधानेषु समायनेषु च गृहारामेषु कामं भ्रमन् ।

गृह्णन् विष्णुपदामृतं त्रिपथगातीरेऽच्छनीरं पिवन्,

शोषी विन्दति शर्म कर्मकुशलं वैद्यं च भक्त्याऽऽश्रयन् ॥ २ ॥

निश्चिन्त इति—शोषी=क्षयामयी जनो निश्चिन्तः=“ अहं रुणोऽस्मि, क्षीणोऽस्मि, किं करोमि, क्व गच्छामि ” इति शोकं दूरे परिहृत्य प्रसन्नचित्तः सन् सुखः=सुखकारी अनिलः=वायुर्जलं च यत्र तादृशे मरौ देशे=“ मरुभूराोग्यदेशानाम् ” इति भगवच्चरकाचार्यप्रशंसिते मारवाहप्रान्ते, अथवा गिरौ=“ भुवाली, धर्मपुरा, शिमला, मंसूरी ” इत्यादिप्रसिद्धपर्वतीयस्थानेषु निवसन्=स्वास्थ्यकामनया तत्र गत्वा कश्चित्कालं स्थितिं कुर्वन्, समानि = लक्ष्णकुट्टितमृत्पाषाणादिनिर्मितत्वादनुच्चावन्ययनानि=“ सङ्क ” इत्याख्या मार्गविशेषा येषु तेषूचानेषु=“ बाग, बगीचा ” इत्यादिप्रसिद्धस्थानेषु, तत्र गन्तुमशक्तस्तु गृहारामेषु=“ फुलवाडी ” इतिप्रसिद्धनिष्कुटेषु कामम्=अथेच्छं, यावता भ्रमो न स्यात्तावत्कालमित्यर्थः, भ्रमन्=“ दहलना ” इत्याख्यं चङ्क्रमणं कुर्वन्, त्रिपथगायाः=भगवत्या भागीरथ्यास्तीरे=तटे विष्णुपदामृतम्=विष्णुपदम्=आकाशं तस्यामृतम्=पुधातुस्यं प्राणप्रदम् “ ऑक्सिजन ” (Oxygen) इति प्रसिद्धं विशुद्धं वातविशेषं गृह्णन्=सेवमानः, यद्वा—विष्णुः = सूर्यस्तस्य पदामृतम् = यक्ष्मनाशनान्किरणान्गृह्णन्, यद्वा—विष्णुपदामृतम्=अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनं विष्णुपादोदकं गृह्णन्, यद्वा—विष्णुपदामृतम्=भगवच्चरणस्मरणसुधां धारयन्, तथा तत्रैवाच्छनीरम्=गङ्गायाः पावनं पयः पिवन्, कर्मकुशलम्=दृष्टक्रियमौषधप्रयोगचतुरं पुत्रस्येवातुरस्य स्वास्थ्यसम्पादनाय प्रयतमानं पीयूषपाणिं वैद्यं च भक्त्या=“ तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुहोत्कृतमभवाद् ” इत्यादिवेदोदितमेण्याऽऽश्रयन् शर्म=राजयक्ष्मपाशान्मुक्तिरूपं कल्याणं विन्दति=प्राप्नोति ।

सर्वश्वायमुपदेशो वेदमूलकः । वेदो हि भगवान् त्रिकालावधितज्ञानराशिर्भारती-
यार्याणां कश्चित्सौभाग्यभूमा । तत्र हि-नानारोगान् नामग्राहं निर्दिश्य तदोषध्यादिकं तु
वर्णितमेव, परं यक्ष्मणः किञ्चिद्विशिष्टं वर्णनमुपलभ्यते । प्रस्तुतश्लोके चिन्ताराहित्य-
स्वच्छजलवायुयुक्तप्रदेशस्थितिसूर्यातपसेवनादीनामावश्यकता प्रतिपादिता । तत्र चिन्ता-
राहित्यं न केवलं रोगिण एव कृत्यं प्रत्युत वैद्येन स तथाऽऽश्वासनीयो यथा मृत्योर्भयं
तस्य नश्येदिति भगवत्याऽयर्ववेदश्रुत्या प्रतिपाद्यते, तद्यथा—

‘ मा विभेर्न गरिष्यसि जरदष्टिं कृणोमि त्वा ।

निरवोचमहं यक्ष्ममङ्गेभ्यो अङ्गज्वरं तव ॥

अङ्गभेदो अङ्गज्वरो यश्च ते हृदयामयः ।

यक्ष्मः ज्येन इन प्रापत्तद् वाचासाढः परास्तराम् ॥ (अथर्व. ५।३०।८-९)

अधस्तनेषु मन्त्रेषु विशुद्धस्य मरुस्थलपर्वतादिवातस्य, स्वच्छजलस्य, सूर्यकिरण-
नाम्, प्रकाशयुक्तस्य गृहस्य च सेवनं स्पष्टमुपदिश्यते—

द्वाविमौ वातौ वात आसिन्धोरापरावतः ।

दर्शं ते अन्य आवातु व्य१न्यो वातु यद्वपः ॥ (अथर्व. ४।१३।२)

मा ते प्राण उपदसन्मो अपानोपिधायि ते ।

सूर्यस्वाधिपतिर्मृत्योरुदायच्छतु रश्मिभिः ॥ [अथर्व. ५।३०।१५]

इमा आपःप्रभरान्ययक्ष्मा यक्ष्मनाशनीः ।

गृहानुपप्रसीदाम्यमृतेन सहाग्निना ॥ [अ. ३।१२।९]

अयमग्निरुपसद्य इह सूर्य उदेतु ते ।

उदेहि मृत्योर्गम्भीरात्कृष्णाच्चित्तमसस्परि ॥ (अ. ५।३०।११)

शं न आपो धन्वन्त्याः शमु सन्त्वनूप्याः ।

शं नः खनित्रिमा आपः शमु याः कुम्भ आभृताः ।

शिवा नः सन्तु वार्षिकीः ॥ [अथर्व. १।६।४]

तुलसीदल्युक्तस्य विष्णुपादोदकस्य यक्ष्मनाशकत्वे तु सन्देह एव कः ? अधुना
महतो महीयोभिर्यूरोपीयवैज्ञानिकैरिदं निश्चितं यत्-तुलसीतुल्यं कीटाणुनाशकम् (Jerns
killer) अन्यद्वरित्रीतले नास्ति । पाश्चात्यानां सिद्धान्तोऽस्ति यत्-विशिष्टाः केचन
कीटाणव एव राजयक्ष्मणः कारणतामापद्यन्ते । प्रायः सर्वत्राकाशे कोटिशः कीटाणवः
परिभ्रमन्ति । सर्वेष्वेव मनुष्येष्वेषामाक्रमणं भवति, परन्तु यस्य प्रबला प्रकृतिरेतेषां
विद्रावणे प्रभवति न स यक्ष्मपीडितो जायते । किन्तु यस्य दुर्बला प्रकृतिर्न तथा कर्तुमलं

तदन्तरनुप्रविश्य ते यक्ष्मरोगं जनयन्ति । यक्ष्मणो वक्षसि कश्चिद्गणः संजायते, यत्रैते कीटाणवः (T. B.) तिष्ठन्ति । तेषां दीर्घकालस्थित्या तत्स्थानं विषाक्तं जायते, येन ते कीटाणवोऽपि मर्तुमारभन्ते । तदानीं ते तत्केन्द्रस्थानं विहाय परितो वह्निः सर्पन्ति । अनया क्रियाया च स व्रणो गोलगोलः सम्पद्यते परितश्च तस्य परिधिस्थाने कीटाणुसमूहो विचरति । व्रणस्य मध्यन्तवलयन्तविषाक्तपूयेनापूर्यते । भूयोऽपि कीटाः पूर्वतनं स्थानं परित्यज्याग्रे परिधावन्ति, तथा च यक्ष्मणः सर्वत्र वक्षसि कोयः संजायते । वैज्ञानिकैरनुमितं यद्वह्निं दिनानि कीटानामेकत्र स्थित्या तेषां मलं तत्र चीयते, तेनैव च ते म्रियन्ते । यद्यपि यक्ष्मणः कीटाणवः पूर्वं पाश्चात्त्यैरजराभरा इव मन्यन्ते स्म, तन्मारकधौषधमेव तन्मते नासीत्, परन्तु पूर्वोक्तविषाक्तपूयेन तेषां नाशं विलोक्य तदेवौषधत्वेन परिकल्प्य सूचीद्वारेण यक्ष्मणः शरीरे प्रवेशयितुं तैरारब्धम् । यक्ष्मण इव प्रायः प्रत्येकस्य रोगस्य कारणं पाश्चात्याः कीटाणुनेव कल्पयन्ति । कीटाणुसिद्धान्तं स्वोपज्ञं मन्यमानानां पाश्चात्त्यचिकित्सकानां वर्तते महानभिमानः ।

परन्तु वेदेषु कीटाणुसिद्धान्तः सृष्टिः प्रथममेव निरूपितः प्राप्यते । तथाचार्यैर्वेदस्य द्वित्रा मन्त्रा उद्भिद्यन्तेः—

ओते मे शावापृथिवी ओता देवी सरस्वती ।

ओतौ म इन्द्रधाग्निश्च किमिं जम्भयतामिति । (५।२३।१५)

अस्येन्द्र कुमारस्य किमीन् धनपते जहि ।

हता विश्वा अरातय उग्रेण वचसा मम ॥

यो अक्षयौ परिसर्पति यो नासे परिसर्पति ।

दतां यो मय्य गच्छति तं किमिं जम्भयामसि ॥

वत् पुरस्तात् सूर्य एति विश्वदृष्टो अदृष्टहा ।

दृष्टाश्च व्रत्रदृष्टाश्च सर्वाश्च प्रमृणन् किमीन् ॥

अन्तिममन्त्रे सूर्यः सर्वेषां दृष्टादृष्टानां किमीणां नाशको निर्णीतः । इयांस्तु विशेषः—वैदिकसिद्धान्ते मिथ्याहारविहाराम्यामदृष्टाश्च शरीरे यक्ष्मणो विषमुत्पद्यते, पश्चाच्च कीटाणानां तत्र प्रवेशः । यद्यपि निषमिदं तेषां कीटाणूनां सात्म्यं तथापि तेन सहैवान्यदपि भोजनमपेक्ष्यते । संसारे प्रायः सर्वेषामेव विषसेविनां पौष्टिकं भोजनमपेक्षितं भवति । यदि विषसेविनः सर्वस्मिन्नेव खाद्यपेयलेहचोष्याद्यात्मके भोजने पौष्टिकपदार्थान् परिहृत्य विषमेव संमेल्य दीयेत तर्हि स्वल्पैरेवाहोमिस्तस्य मृत्युः स्यात् । इत्थमेव राजयक्ष्मविषाक्षिनां कीटाणूनामपि शुद्धमांसमपेक्षितं भवति । यक्ष्मणो वक्षस्यत्यधिकविषप्रसारेण शुद्धमांसमात्रे सति कीटास्तत्प्राप्तयेऽग्रे परिधावन्ति । ये तु न तथा कुर्वन्ति ते तत्रैव तद्विषं संसेव्य मांसालेभेन म्रियन्ते । येषां तु शरीरे राजयक्ष्मविषमत्युत्खण्डनं भवति तेषां

शरीरे कीटाणूनां प्रवेश एव तावन्न भवति, भवति चेन्न ते चिरं जीवन्ति । यथेवंविधयक्ष्मिणां शरीरेऽन्तसमर्थं यावत् राजयक्ष्मकीटाणवश्चेन्न प्राप्येरन्, तदा पाश्चात्यवैज्ञानिकानां मतेन, तत्र राजयक्ष्मा एव न सिद्ध्येत् । वस्तुतस्तु—युक्तिप्रमाणाभ्यां परीक्षणे वैदिक-सिद्धान्त एव विजयते पाश्चात्यसिद्धान्तस्तु भ्रान्तिग्रस्तः प्रतीयते । तथाहि—पाश्चात्यवैज्ञानिकाः प्रवृद्धे यक्ष्मणि कीटानुपलभ्य तानेव रोगकारणं मन्यन्ते, परन्तु कुतस्तेषामागमनं भवतीति प्रश्नस्योत्तरदनेऽधुना यावत्ते मूका एव । वैदिकसिद्धान्तेतु—

आस्रो बलासो भवतु मूर्ध्नि भवत्वामयत् ।

यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥

उदरात्ते क्षोत्रो नाभ्या हृदयादधि ।

यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥

इत्यादिभिर्मन्त्रैर्यक्ष्मणि किञ्चन विषमुत्पद्यते इति स्पष्टं प्रतिपाद्यते । तदेव च विषं तान् कीटानाह्वयतीति प्रागुक्तमेव । कीटैर्यक्ष्मा नोत्पाद्यतेऽपितु रोगकारणे प्रकृतिदुर्बलतायां विषे चोत्पन्ने एव कीटाः स्थातुं शक्नुवन्तीति । यदि कीटा रोगकारणं स्युस्तर्हि सर्वेषु मनुष्येषु प्रतिक्षणं जायमाने तेषामाक्रमणे समाने सत्यपि क्वचिदेव रोगोत्पत्तिर्न सर्वत्रेति कोऽस्य वैषम्यस्य हेतुः ? प्रकृतिदुर्बलतेति ब्रूषे चेत्सा एव तु कुतः ? योहि त्रिंशद्द्वर्षावस्थायां यक्ष्मकीटैराक्रम्यते स सति कीटाक्रमणे सत्यां च प्रकृतिदुर्बलतायां कथमेतावन्तं दीर्घं कालं जीवितः ? इदानीं यावत्कीटान् विद्रावयन्ती तत्प्रकृतिः कथमधुना तथा न करोति ? नितान्तं शक्तिहीना तत्प्रकृतिर्जातेति चेत् कथं न सर्वेषां रोगाणां कीटाणवस्तां समाश्रयन्ति, किमिति चैकविधा एव कीटास्तत्राश्रयं लभन्ते ? हन्त ! न रोगकारणं कीटा अपि तु मिथ्याहारविहारभ्यां जाता प्रकृतिदुर्बलता ततः समुत्पन्नं च विषमेव । यथा—समानायामेव भूमौ विरूढयोः स्वस्वपोषणाय च तत एव रसमाकर्षतोश्च निम्बान्नवृक्षयोरेक आकर्षणशक्तेः पाचनशक्तेश्च वैलक्षण्येन कट्टकरसाणूनेव संविनोति, अपरस्तु मधुराम्लरसाणूनेव; तथैव काचित्प्रकृतिः केषांश्चिदेव कीटाणूनामाहकूल्यं भजते न सर्वेषाम् । उपर्युद्धि-खितमन्त्रानुसारेण च कफमूत्रादीनां सति परीक्षणे ते दृश्यन्ते इत्येव प्रतिपत्तव्यमित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।

रोगराजस्यास्य चिकित्सासौकर्याय नानाविधानमेतद्दूपाणां ज्ञानमतीवावश्यकम् । प्रायो विचित्रेष्वस्य रूपेषु महतां महतां कृतहस्तानामपि वैद्यानां मतिभ्राम्यति । येन रोगस्य निश्चयाभावादप्यत्र प्रयोज्यानामौषधानामन्यत्र प्रयोगो भवति, ततश्चासंख्याताः प्राणिनोऽकाल एव धर्मराजाध्वन्यध्वनिना जायन्ते, आयुर्वेदचिकित्सकानां शिरसि च महान्कलङ्कः

समापतति । वयमिह कांश्चिद्वेदमन्त्राविर्दिशामो यदवलोकनात्केषांविद्विलक्षणानां यक्ष्मरूपाणां परिचयो जायेत—

शीर्षाकिं शीर्षामयं कर्णशूलं विलोहितम् ।

सर्वं शीर्षण्यं ते रोगं वह्निर्मन्त्रयामहे ॥ १ ॥

कर्णाभ्यां ते कङ्कषेभ्यः कर्णशूलं विसल्पकम् ॥ सर्वं ० ॥ २ ॥

यस्य हेतोः प्रच्यवते यक्ष्मः कर्णत आस्यतः ॥ सर्वं ० ॥ ३ ॥

यः कृणोति प्रमोतमन्त्रं करोति पूरुषम् ॥ सर्वं ० ॥ ४ ॥

अङ्गभेदमङ्गज्वरं विश्वाङ्ग्यं विसल्पकम् ॥ सर्वं ० ॥ ५ ॥

यस्य भीमः प्रतीकाश उद्बभूवति पूरुषम् ।

तक्मानं विश्वशारदं वह्निर्मन्त्रयामहे ॥ ६ ॥

य ऊरु अनुसर्पत्यथो एति गवीनिके ।

यक्ष्मं ते अन्तरङ्गेभ्यो वह्निर्मन्त्रयामहे ॥ ७ ॥ (अथर्वं ० १।४।१३)

अत्र प्रथममन्त्रे—राजयक्ष्मणि शिरोरोगस्य, कर्णशूलस्य, कर्णपोकेन रक्तपूयादिस्त्रावस्य चोत्पत्तिरभिहिता । द्वितीयतृतीयमन्त्रयोः कर्णान्मुखाच्च रक्तपूयादिनिर्गम उक्तः । चतुर्थे मन्त्रे यक्ष्मणोऽन्वत्वप्राप्तिर्वर्णिता । पञ्चमेऽङ्गभेदज्वरसर्वाङ्गतव्याधिशिरोरोगाणां चर्चा । षष्ठे शिरसि विशेषप्रभावजनके यक्ष्मणि क्षणेन भीमा मूर्तयो दृश्यन्ते, याश्च वीक्ष्य स यक्ष्मुद्वेपते इत्याद्यभिहितम् । सप्तमे मन्त्रे गवीनिकयोस्तपश्चयक्ष्मणो वर्णनम् । गवीनिके नाम वृक्काभ्यां वर्तितं गच्छन्त्यौ द्वे नाडिके ।

वयन्त्वित्थं प्रतीमः—यदि सौभाग्येन क्वचित्कश्चित्सद्गुरुफलभ्येत, तदेवैशमनो-हरभावपूर्णानां मन्त्राणां रहस्यज्ञानपूर्वकं वैद्यैस्ततो दीक्षा ग्राह्या, यत औषधप्रयोगेण सहैवा-ध्यात्मिकबलेनापि रुग्णानुल्लाधीकृत्य ते धर्मं धनं कीर्तिश्चार्जयेयुः ।

यक्ष्मणोर्मातापित्रो रजोवीर्यद्वारेण बाले सङ्क्रान्तस्यासाध्यप्रायस्य “क्षेत्रिय”-यक्ष्मणो नाशनमप्यथर्वश्रुत्या बोध्यते, तथाच मन्त्रः—

तासु त्वाऽन्तर्जरस्यादधामि प्रयक्ष्म एतु निर्ऋतिः पराचैः ।

एवाऽहं त्वा क्षेत्रियानिर्ऋत्या जामिशंसाद्द्रुहो मुद्यामि वरुणस्य पोशात् ॥

(अथर्वं ० २।१०।५)

किञ्च—राजयक्ष्मचिकित्साया मूलसिद्धान्तोऽयमेव यद्रोगिणो बलं वर्धनीयमिति । यक्ष्मी प्रत्यहं क्षीणो भवति । यदि कश्चित्तद्वलं वर्धेत तदावश्यमेव स आरोग्यं लभेत । अस्मिन्नेव कृत्ये प्रायः संसारस्य सर्वविधाशक्तिसारीतयो विफल्ता गच्छन्ति । उपायानां शतैरपि सा रोगिणो बलवर्धने नालं भवन्ति । बलवर्धनञ्च सुदूरे, प्रत्यहं क्षीयमाणमपि बलं

न ताभी रक्षितुं शक्यते । परन्तु भगवान्वेदस्तदप्युपदिशति । अधस्तनमन्त्रात्तद्विज्ञाय वैद्यै रोगिणौ बलवर्धनाय सर्वभावेन चेष्टितव्यमित्यलम् ।

यदिमा वाज्यत्रहमोषधीर्हस्त आदधे ।

आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवश्रमो यथा ॥ (ऋग्वेद० १०।८।९७।११)

श्लोकेऽत्र-शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । छेकानुप्रासः समुच्चयश्चालङ्कारौ ।

मुसिर्दारुतलेऽमलेऽम्बुजदले भुक्तिश्च मुक्तिः कलेः

पानं गोहविषां तथाजपयसां गानञ्च चेतोहरम् ॥

आसो मित्रजनैस्तथा शुभकुलैर्वासो बहिर्ग्रामतो

गोदेवद्विजपूजनं क्षयरूजां प्रत्यर्थिनोऽमी मताः ॥ ३ ॥

मुसिरिति—दारुतले=देवदारुवृक्षावस्तात्, देवदारुभेदस्य “वीढ” इति प्रसिद्धबृक्ष-
स्य तले वा, अधुना तत्संपृक्तवायोर्यक्ष्मनाशकत्वेन निर्णितत्वात्, मुसिः=शायनम्, अमले=
बाह्यमलसम्पर्करहित्येन स्वच्छेऽम्बुजदले=कमलपत्रे भुक्तिः=भोजनम्, कलेः=कलहादिचेतो-
विकारिभावस्य मुक्तिः=त्यागः, गोहविषाम्=केवलानां बलाद्यगोक्षुराद्यादीनामौषधसिद्धानां
वा गव्यश्रुतानां तथाऽऽजपयसाम्=छागीदुग्धानां पानम्, चेतोहरम्=लयतालाद्यनुगतत्वेन
मनोमोहकं च गानम्, तथा शुभं कुलं येषां तादृशैर्मित्रजनैः=स्निग्धैःसुहृद्भिःसह आसः=
आसना-तन्मध्ये स्थितिरिति, यद्वा-शुभैःकुलैः=राजाद्युच्चवंशैः, यद्वा-शुभानाम्=छागानाम्
“शुभञ्छागवस्तच्छगलका अजे ” इत्यमरः, कुलैः=समूहैः सहावस्थानम्, ग्रामतो
बहिर्वासः=निवासः, बहिरेव मलाशयनकरराहित्येन विशुद्धवातस्य निर्मलजलस्य सूर्यकिरणा-
नाच्च लाभादिति, किञ्च-गवां देवानां द्विजानाञ्च पूजनमित्यमी सर्वे भावाः क्षयरूजां
प्रत्यर्थिनः=शत्रवो नाशका इति यावत्, मताः । इदमपि सर्वं वेदायुर्वेदविज्ञानमूलकम् ।
तत्र ग्राम्यपञ्चभिःछागादिभिः सह संवासे प्रमाणतयाऽधस्तादध्वर्वेदेदमन्त्र आयुर्वेदश्लोक-
श्लोभिःप्रयेतेः—

वि ग्राम्याः पञ्चव आरण्यैर्व्यापिस्तृष्ण्या सरन् ।

व्य१हं सर्वेण पाप्मना वियक्ष्मेण समायुषा ॥ (अथर्व० ३।३०।३)

छागमांसं पयश्छागं सर्पिश्छागं सशर्करम् ।

छागोपसेवा सततं छागमच्ये तु यक्ष्मनुव ॥ इति ।

एतद्विषयेऽधिकं जिज्ञासुमिस्तु स्वयं वेदानां परिशीलनं विधेयमिति निवेद्यते ।

अधुना रोगसमूहात्मकस्य राजयक्ष्मणश्चिकित्सासमूहोऽभिधीयते । रोगसमूहात्मकत्वं
तु तस्य “अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरःसरः । राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगरासिति च
स्मृतः । ” इत्यादिवाक्येभ्योऽवगन्तव्यम् ।

क्षुद्रा श्वासवलासनाशकुशला, वासास्रकासापहा,
पित्तोच्छित्तिकरी वरी बलकरी, धीरा समीरापहा ।

शुक्रं नागबला ददाति, तुरगीगन्धा त्वरं धातुदा,

मेहं हन्ति बला, ज्वरं तु चपला, सर्वं शिलासंभवम् ॥ ४ ॥

क्षुदेति—“ एक एव मतः शोषः सन्निपातात्मको यतः । उद्रेकांतत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि । ” इत्युत्तरतन्त्रे शुधुतोकेन्द्रिदोषेऽस्मिन्मणि समुद्रिकत्वेन ज्ञायमानेषु वातपित्तकफेषु तज्जन्येषु कासश्वासरकनिर्गमादिषु च क्षुद्रादीनामुपयोगस्य प्रायो हृष्टफलत्वासेषां प्रतिलिङ्गं. विभागस्तत्तद्रोगपरिहाराय विशिष्य तत्सदुपयोगश्चानेन पथेनाज्ञप्तः । उपयोगश्च क्वाथरूपेण चूर्णरूपेण वेति यथावस्थं स्वयं विकल्प्यम् । तत्र क्षुद्रा=कण्टकारी, वासा=आटलूषकः, वरी=शतावरी, धीरा=गुडूची, नागबला=“गंगेरु” इति प्रसिद्धा, तुरगीगन्धा=अश्वगन्धा सा च त्वरम्=शीघ्रं धातुदा=शुक्रक्षयानन्तरं क्रमशः क्षीयमाणानां मज्जास्थ्यादिधातूनां पोषणी भवति, बला=“ खिरैटी ” इति प्रसिद्धा, चपला=पिप्पली, शिलासंभवम्=शिलाजतु, तत्तु सर्वम्=सकलानिमान् रोगाननुपानतः प्रयुक्तं हन्ति । तच्च शुद्धमादेयम् । शोधनप्रकारः—शिलाजतु सूक्ष्मं विचूर्ण्य, चीनमृद्वाजने निक्षिप्य, ततो द्विगुणं गोदुग्धं वा त्रिफलाक्वाथं वा शृङ्गारजरसं वा केवलमत्युष्णजलं वा समावाप्य, हस्तेन सम्यग्विमर्शं पटेन गालयेत् । तदनु तस्मिन्भाजने स्थितं तीव्रातपे निदध्यात् । ब्रह्मोपरि सन्तानिकावत् या पर्पटिका समुत्तिष्ठतां समुत्तार्यातपे विशोष्य शुद्धां काचकूप्यां स्थापयेत् । अवशिष्टे पुनरुष्णं जलं निक्षिप्य पर्पटिकां गृह्णीयात् । एवं मुहुर्मुहुः कुर्यात् । शिष्टं मृदादिकन्तु परित्यजेत् । अत्र श्लोकेऽपि पूर्ववच्छार्दूलविक्रीडितं छन्दः । अनुप्रासोऽलङ्कारस्तु सर्वत्राव्यभिचारी ।

वासापुष्परसोऽक्षपित्तशमनो “द्राक्षादिचूर्ण” तथा

तापं वापि “सितोपलादि” हरते सत्त्वं च सोमोद्भवम् ।

“एलाद्या गुटिका” कृणाति कसनं “चूर्णं लवङ्गादिजं”

प्रायः कर्म समीरितं क्षयगदे सर्वं हि सर्वार्थकृत ॥ ५ ॥

वासेति—राजयक्ष्मरोगे प्रयुक्तो वासापुष्परसः=आटलूषकपुष्पजनितो रसोऽक्षपित्तशमनः=रक्तपित्तहरणो भवति । “द्राक्षादिचूर्ण”=मपि तथाविधमेव । प्रसिद्धं “सितोपलादिचूर्ण” तथा सोमोद्भवं सत्त्वम्=गुडूचीसत्त्वं च तापम्=ज्वरं हरते । “एलाद्या गुटिका ” “ लवङ्गादिचूर्ण ” च कसनम्=कार्ष्णं कृणाति=हिनस्ति, नाशयतीत्येतत् ।

क्षयगदे="रक्तपित्तं ज्वरः कासश्चिरूपे राजयक्ष्मणि " इत्युक्तक्षणे त्रितृपात्मके यक्ष्म-
 रोगे क्रमशः प्रत्येकस्मिन् रूपे द्विद्विभागप्रदर्शनरूपं कर्म=चिकित्सितं प्रायः समीरितम् ।
 कथं प्राय इति चेदाह-हि=यतः सर्वमप्येतच्चिकित्सितं प्रत्येकमपि सर्वार्थकृद्भवतीति ।
 जनन्यौषधनिर्माणप्रकारस्त्वित्थं ज्ञेयः—“द्राक्षादिचूर्णम्”—द्राक्षा, लाजा, श्वेतकमल-
 पुष्पम्, मधुयष्टी, खर्जूरफलत्वक्, सारिवा, वंशरोचना, 'नेत्रवाला'-लघुम्, आमलकम्,
 सुस्तम्, श्वेतचन्दनम्, तगरम्, कङ्कोलम्="शीतलबीनी" इति प्रसिद्धम्, जातीफलम्,
 दारुचितैलातमालपत्रनागकेसरस्वरूपं चातुर्जातकम्, पिप्पली, धान्यकम्—इत्येतेषां द्रव्याणां
 चूर्णं विषाय सर्वसमानां सितां प्रक्षिप्य सेवेत । “सितोपलादिचूर्णम्”—सिता १६ तो०,
 वंशरोचना ८ तो०, पिप्पली ४ तो०, एला २ तो०, दारुसिता १ तो०—सर्वमिदं
 विचूर्णयेत् । “एलाद्या गुटिका”—एला ६ माषकमिता, पत्रम् ६ मा०, दारुसिता
 ६ मा०, पिप्पली २ तो०, सिता ४ तो०, मधुयष्टी ४ तो०, खर्जूरफलत्वक् ४ तो०,
 द्राक्षा ४ तो०—सर्वाण्येतानि प्रपिप्य मधुना तोलकमितां ततो न्यूनां वा बटिकां कुर्यात् ।
 “लवङ्गादिचूर्णम्”—लवङ्गम्, कङ्कोलम्, ठशीरम्, श्वेतचन्दनम्, तगरम्, नीलोत्पलम्,
 कृष्णजीरकम्, एला, कृष्णागुरु, नागकेसरम्, पिप्पली, शुण्ठी, जटामांसी, हीवेरम्, शुद्ध-
 कर्पूरम्, जातीफलम्, वंशरोचना—सर्वाण्येतानि तुल्यमानानि गृहीत्वा, सितां च सर्वेभ्यो-
 र्भवमानानामादाय चूर्णं विषेयम् । अत्र श्लोके काव्यलिङ्गोत्तरालङ्कारयोः सङ्करः । वृत्तं पूर्वोक्तम् ।

योऽश्विन्यां च्यवनर्षये करुणया दत्तोऽवलेहोत्तमः ।

स क्षीणेषु दयी क्षयायजयी संसेव्यतां सामयैः ।

यद्वागस्त्यहरीतकी कवलिता शोषामयध्वंसनी

तद्वत्खण्डकणावलेहसदृशो वासावलेहः क्वचित् ॥ ६ ॥

य इति—पथेऽस्मिन्विशिष्टगुणत्वाद्यक्ष्मनाशकं योगचतुष्टयमुपनिबद्धम् । तत्र—
 अश्विन्यां महर्षये च्यवनाय करुणया दत्तोऽवलेहोत्तमः “च्यवनप्राशः” इति प्रसिद्धः ।
तन्निर्माणविधिः—वित्त्वः, अग्रिमन्थः, द्योनाकः, गैमारी, पाटला, बला, मुद्गपर्णी, माषपर्णी,
 शालपर्णी, पृश्निपर्णी, पिप्पली, गोक्षुरः, क्षुद्रा बृहती चेति कण्टकारीद्वयम्, कर्कटशृङ्गां,
 मूल्यामलकी, द्राक्षा, जीवन्ती, पुष्करमूलम्, अगुरु, हरीतकी, गुडूची, ऋद्धिः, जीवकः,
 ऋषभकः, कर्पूरः, सुस्तकम् पुनर्नवा, मेदा, महामेदा, एला, कमलम्, श्वेतचन्दनम्, विदा-
 रीकन्दः, आटरूपकः, काकोली, काकनासा—इत्येतानि द्रव्याणि, एषु केपाश्विदभावे तु
 तत्प्रतिनिधिभूतानि, प्रत्येकं पलमितानि गृहीत्वा, स्थूलस्थूलं विचूर्ण्य, स्वच्छे महति
 कटाहे तत्सर्वं निक्षिप्य पञ्चशतानि (५०० -) उतमान्यामलकान्यपि तत्र दत्त्वा,
 श्लेण (१६ अस्थ) परिमितं, जलं चावाप्य विपचेत् । चतुर्थांशवशेषे तु कटाहम्-

धोऽवतार्यै क्वाथमध्यादामलकानि पृथग्विचित्रयात् । तानि च निरस्थिकानि कृत्वा, प्रगाढवले निक्षिप्य, हस्तेन सम्यग्विमर्द्य ततो गालयेत् । क्वाथजलं चापि वलेण गालयित्वा पृथक्स्थापयेत् । तदनु-कस्मिंश्चिद्भाजने द्वादशपलप्रमितं गन्धं घृतं निक्षिप्य तानि वल्लगालितान्यामलकानि तेन भर्जयेत् । क्वाथजले च तस्मिन् पञ्चाशत्पलमितामस्मन्मतेन तु शतपलमितां सितां निक्षिप्य त्रितारां तन्तुलीं विदध्यात् । तत्र च भर्जितान्यामलकानि दत्त्वा लेहवत्संसाध्य शीततां गते तस्मिन् पट्पलमितं मधु दत्त्वा, पिप्पली द्विपला, वंशरोचना चतुष्पला, दारुसितैलापत्रनागकेशराणां प्रत्येकमेकैकस्तोलकः—इति सर्वेषामेषां चूर्णं संमेल्य, सर्वमेकीकृत्य काचभाण्डेषु स्थापयेत् । सोऽयं “ज्यवनप्राशो” नामावलेहः सिद्ध्यति । “अगस्त्यहरीतकी—शतं (१००) हरीतक्यः, यवाः ४ प्रस्थमिताः, दशमूलम् २० पलम्, चित्रकः, पिप्पलीमूलम्, अपामार्गः, कर्चूरः, कपिकच्छः, शङ्खपुष्पी, मार्ग्री, गजपिप्पली, बला, पुष्करमूलम्—इत्येतानि पृथग्द्विपलमितानि, जलं विंशतिप्रस्थप्रमितमिति सर्वमेकत्र विमिश्रय पचेत् । यवेषु स्वित्रेषु पात्रमधोऽवतार्यै, हरीतकीः पृथक्कृत्य तदस्थीनि निष्कासयेत् । ताश्च मनागृतेन भर्जयेत् । क्वाथं तु वलेण गालयित्वा तत्र शतपलमितं गुडं सम्मेल्य पुनर्वलेण संगाल्य ता हरीतकीस्तत्र दद्यात् । घृतस्य तैलस्य चाप्यष्टपलानि तत्र क्षिपेत् । तदनु मन्दाभिना विपाच्य लेहतां याते शीते तस्मिन् मधु कुडवमितं पिप्पलीचूर्णमपि कुडवमितमेव संमिश्रय काचामत्रेषु स्थापयेदिति । “खण्डकणावलेहः”—पिप्पली १ प्रस्थः, जलस्य ४ प्रस्थाः, गन्धघृतम् १ कुडवमितम्, सिता ४ प्रस्थमिता—सर्वमिदमेकत्र विपचेत् । किञ्चिद्धनतामापन्ने च तस्मिन् दारुसितैलापत्रकनागकेशरलवङ्गशुण्ठीमरिचपिप्पलीमूलचन्दनमधुयष्टीजातीफलानां प्रत्येकस्य कर्षमितं चूर्णं निक्षिप्य शीते च कुडवमितं मधु दत्त्वा काचभाण्डे निदध्यादिति । अथ “वासावलेहः”—२५ पलमितायां वासायां २०० पलमितं जलं दत्त्वा समुत्काध्य ५० पलान्यवशेषयेत् । वल्लपृते तस्मिन्काथे हरीतकीचूर्णं १ प्रस्थमितं सितां च २५ पलमितां प्रक्षिप्य पुनः पचेत् । लेहत्वमापन्ने तस्मिन् १ पलमितां वंशरोचनामर्धपलं पिप्पलीचूर्णं कर्पतुलितं त्वगेलापत्रकनागकेशरात्मकं चातुर्जातं च संमेल्य शीतीभूते २ पलमितं मधु मिश्रयेदिति । यद्वा—वासकस्य स्वरसं वा क्वाथं वा अस्थमितमादाय तत्रार्धप्रस्थप्रमितां सितां पलद्वयं घृतं च निक्षिप्य विपचेत् । लेहवद्वतीभूते तस्मिन् पलद्वयं पिप्पलीचूर्णं मिश्रयेत् । शीतीभूते चार्धप्रस्थप्रमितं मधु संमिश्रयेदिति तेन “वासावलेहः” सम्पत्स्यते ।

सक्षौद्रं नवनीतकं मणिरजः सम्यङ्घृतं काञ्चनम्

छागीनव्यपयोऽप्ययोऽभ्रःकरजः सत्त्वं च सिंहास्यजम् ।

व्यस्ता विह्वलयन्ति शोषमथ किं युक्ताः प्रयुक्ताः पुन-

नानाव्याधिविघातनाथ रचिता योगा विधात्रा ह्यमी ॥ ७ ॥

सक्षौद्रमिति—सक्षौद्रं नवनीतकमिति सर्वेषामेतच्छ्लोकस्थयोगानां सामान्यमनु-
पानं दर्शयति । नवनीतकमत्र क्षीरोत्थं ग्राह्यम् । किञ्च—क्षौद्रं न्यूनमात्रया नवनीतं त्वधि-
कमात्रयाऽऽदेयम्, समानत्वे तु संयोगविरुद्धता स्यात् । मणिरजः=मुक्ताप्रवालयोर्भस्म,
शतपत्रिकाकैर्विहितं पिष्टं वा । सम्यङ्मुच्यते काञ्चनम्=स्वर्णभस्म । तत्तु विधिनानेन
सम्पाद्यम्—ज्वराधिकारोक्ते चन्द्रोदयरसे सुवर्णस्योद्भूतनासंभवादधः कृपिकातले तद्भस्म
प्राप्यते, तदेव भूयोऽपि चन्द्रोदयोपादानव्रज्ये क्षेप्यम् । एवं वारत्रयं करणेन पारदविद्धं
विशुद्धं “स्वर्णभस्म” भविष्यति । अथोऽभ्रकरजः=लोहभस्माभ्रकभस्म च । तत्रैतद्व्या-
भिमतो लोहभस्मविधिः—उत्तमलोहस्य प्रतनूनि पत्राणि बहौ प्रताप्य प्रताप्य त्रिधा त्रिधा
तैले, तत्रे, गोमूत्रे, काञ्जिके, कुल्लथकाये च निर्वापयेत् । तदेवं विशुद्धस्य लोहस्य चूर्णं
विधाय, तद्दशमांशं हिङ्गुलं निक्षिप्य गोमूत्रेण गजपुटो देयः । एवं सप्त पुटान्दत्त्वा सप्तैव
पुनर्नवास्वरसेन कायेन वा, सप्त कुमारिकास्वरसेन, तावन्त एव च त्रिफलाकायेन
पुटाः प्रदेयाः । प्रतिपुटं च दशमांशं हिङ्गुलमवश्यं क्षेप्यम् । तदेवमष्टाविंशतिपुटैरनुत्तमं
“लोहभस्म” सम्यत्स्यते । अभ्रकभस्मविधिस्तु ज्वराधिकारे उक्तः । सिंहास्यजं सत्त्वम्=
आटरूपकसत्त्वम् । एते पदार्थाः व्यस्ताः=पृथग्दत्ता अपि शोषम्=क्षयरोगं विह्वलयन्ति=
नाशयन्ति, युक्ताः=यथार्हमानेन मेलिताः सन्तः प्रयुक्ताः शोषं विह्वलयन्तीति पुनः
किमु वक्तव्यम् ? हि=यतोऽमी योगा विधात्रा नानाव्याधिविघातनाथ रचिताः सन्तीति ।

कल्ये “काञ्चनपर्पटी” कवल्यन्कृष्णातुगामाक्षिकै-

र्मध्याह्ने मधुना “प्रवालभसितं” सायं त्वयःपर्पटीम् ।

आजक्षीरफलाशनो विजयते स्नेहाक्तदेहो जनः

पाण्डुश्वासचिरज्वरग्रहणिकायक्ष्मप्रमेहामयान् ॥ ८ ॥

कल्ये इति—प्रातः पिप्पलीवंशरोचनामधुभिः “स्वर्णपर्पटी” मध्याह्ने मधुना
सह “प्रवालभस्म” सायं तु “लोहपर्पटी” कवल्यन्, कल्पविधिना केवलमजादुग्ध-
मेवोपभुञ्जानः, वक्ष्यमाणलाक्षाद्यक्तनाथादितैलैरभ्यङ्गं कुर्वाणो जनो यक्ष्मग्रहण्यादि-
रोगानवश्यं विजयते । स्वर्णपर्पटीलोहपर्पटयोर्निर्माणविधिर्ग्रहणीचिकित्सायामुक्तः ।
“प्रवालभस्म” तु प्रवालस्य घृतकुमारिकारसेन द्वित्रैः पुटदानैः सम्पद्यते । पर्पटीकल्प-
स्त्वयम्—प्रथमदिने एकरक्तिमितां स्वर्णपर्पटीं पिप्पलीवंशरोचनामधुभिर्भक्षयेत् । द्वितीय-
दिने रक्तिकासेकां वर्धयेत् । क्रमेणानेन तृतीयादिषु दिनेष्वेकैकरक्तिद्वया द्वादशरक्ति-

पर्यन्तं गच्छेत् । ततश्चतुर्विंशतिदिनपर्यन्तं प्रत्यहं द्वादशरक्तिमितामेव पर्पटीं सेवेत । अनन्तरमेकामेकां रक्तिकां हासयेत् । अयं प्रातरौषधसेवनविधिः । मध्याह्ने तु प्रत्यहं मधुना रक्तिमितं प्रवालभस्म सायंकाळे तु रक्तिमितामेव लोहपर्पटीं सेवेत । अन्नजलयोः परित्यागो विधेयः । क्षुधि तृषि च केवलमवाद्गुग्गुमेव पेयम् । अजाद्गुग्गं पातुमशक्नुस्तु गोद्गुग्गमपि पिबेत् । दुरघपानेऽप्ययं नियमः—पर्पटीसेवनप्रभावान्मनुष्यः १५ प्रस्थमितं यावद्गुग्गं पातुं प्रभवति । तत्र न केवलमेकदैवेयद्गुग्गं पेयम्, किन्तु अर्धघण्टान्तरेण पलं द्विपलं चतुष्पलं वा यथाशक्ति प्रपिबेत्, अन्यथाऽतिसारप्रवृत्तिः स्यात् । एवं कृतेऽपि प्रवर्तमानोऽतिसारस्तु स्वयं मेवोपशाम्यति । तद्गुग्गुशान्तये कदाचित्कदाचित् शङ्खभस्मसैन्धवयोश्चूर्णं गुक्तात्रयमितं मधुनोपयोज्यम् । १२ दिनानि वर्धने, २४ दिनानि वृद्धाया मात्रायाः सेवने, १२ दिनानि मात्राहासे—एवं सम्मूयाष्टचत्वारिंशद्दिनानि भवन्ति । ततश्च—“ दिवसैर्यत्रतत्रापि वयुसागरसम्मितैः । मिषक्क्रियोपयोगाय मण्डलं मिषजां मतम् । ” इत्युक्तलक्षणं मण्डलं यावत्पर्पटीसेवनमर्यादा सिद्ध्यति । अस्मिन्कल्पे मेघ-जौल्यमधिकं चेत्प्रतीयेत तर्हि लोहभस्मनः परित्यागोऽपि विधेयः । अयमेव कल्पो ग्रहण्यादिरोगेषु बोध्यः । ग्रहणीविषये श्यान्विशेषः—तत्र क्षुधि तृषि च दधि, दुग्धं, तक्रञ्चेति त्रिवेषु यत्किंचिदप्येकं यथेच्छं प्रयोक्तुं शक्यते, यक्ष्मणि तु केवलं दुग्धमेव सेव्यम् । केवलेन दुग्धसेवनेन निर्विण्णस्तु मध्ये मध्ये फलान्यपि सेवितुं शक्नोति । तीव्रतृष्णोद्गमे नानाविधा अर्काः सेव्याः । विशुद्धं जलमपि देयम् । कल्पासहिष्णुस्तु लघ्वन्नं खादेत् ।

का त्वं, चन्द्रकलास्मि, का त्वमवले ! नाम्ना शिवाऽहं कले ।

क्षुद्रे ! किं मम गौरवं न विदितं, किं ते महत्त्वं वद ।

धन्याहं स्फुटयाम्यये रसकरैर्दोषान्धलोकं शिवे !

नानादुःखनिषूदनी त्वदधिका साहं शिवा शर्मदा ॥ ९ ॥

केति—आयुर्वेदे प्रसिद्धयोर्यक्ष्मणि प्रयुज्यमानयोश्चन्द्रकलाशिवानाम्भोवर्ण्टिकयोः शुण्वर्णनगर्भं वाक्रोवाक्यमिदम् । तत्र यक्ष्मप्रत्यनीकेषु महाप्रभावौषधेषु स्थिता “शिवा” नाम-वटी तत्रैव स्थिता “ चन्द्रकला ” नाम वटी पृच्छति—का त्वम् ? चन्द्रकला—अहं खलु चन्द्रकलाऽस्मि । त्वं पुनरवले कासि ? शिवा—चन्द्रकले ! अहं नाम्ना शिवाऽस्मि । पुनश्चन्द्रकला—(स्वनामप्रश्नेन क्रुद्धा सती) अयि क्षुद्रे ! मम गौरवं त्वया किं न विदितं येनैवमसम्यक्तया मदीयं नाम पृच्छसि ? अत्र “ शिवा ” इति नाम्नोऽल्पाक्षरत्वात्क्षुद्रे इति सम्बुद्धिः । शिवा—हन्त ! किं ते महत्त्वं वर्तते ? वद, मया तु न विदितम् । चन्द्रकला—अये शिवे ! अहं खलु रसकरैः रसरूपैः किरणैर्दोषान्धलोकम्—दोषैः=वातादिभिर्मलैर-

न्धमिवान्धम्=अप्रकाशमानं लोकं स्फुटयामि=जीरोगतासम्पादनपुरःसरं सुखिनं विधाय प्रकाशयामि, ततश्चाहं धन्या, त्वं पुनः किमपि कर्तुमशक्ताऽधन्याऽसि । शिवा—अहं खलु नानादुःखनिषूदनी=त्रिविधदुःखविनाशिनी, अत एव शिवा=कल्याणजननी, किञ्च—
 “स्तिमितमतिरप्यज्ञानान्धः सदस्यपटुः पुमान्सकृदपि यया ज्ञानोपेतः श्रुतिस्मृतिमान्भवेत् ।
 ब्रजति च यया युक्तो योगी शिवस्य समीपतां शिवगुटिकया कस्तामेतां करोति न मानुषः । ” इत्येवं सर्वैर्लोकैरुपगव्यमानमाहात्म्याहं शर्मदा=जगति दृष्टान् श्रुतांश्च सर्वविधानपि दुःसाध्यानसाध्यान्वा रोगान्विनाशयारोग्यदानपूर्वकं मोक्षप्रदानसमर्था सा=एतादृश्यस्मि । त्वमिव न केवलं रोगहेतुदोषप्रशमनादारोग्यप्रदैव । अतश्च त्वदधिकैवास्मि, न तु न्यूनैति मैवं पुनः कथने साहसं कार्षीरिति । अत्रानेकार्यकानां शब्दानामभिधायान्ध्रकलाशिवागुटिकारूपार्थं नियन्त्रणेऽपि सहृदयानां वासनावलाद्वयजनया चन्द्रकलापार्वतीरूपोऽर्थस्तेन सहोपमानोपमेयभावश्च व्यज्यते । एवञ्च—अये शिवे !=पार्वति । अहं रसकरैः=सुधास्राविभिः किरणैर्दोषा=रात्र्याऽन्धं लोकं स्फुटयामि=प्रकाशदानेन बहुष्मन्तं विदधामीत्येवं रूपोऽर्थः शिवप्रिययोश्चन्द्रकलापार्वत्योः पक्षेऽपि योज्यः । शिष्टन्तुभयत्र समानम् । अथ चन्द्रकलागुटिकाया निर्माणविधिः—शुद्धपारदः १ तो०, शुद्धगन्धकः २ तो०, ताम्रभस्म १ तो०, अभ्रकभस्म १ तो०—पारदगन्धकयोः कज्जलीं विधाय तत्र ताम्रभस्मादिसंमेल्य मुस्तककाथेन, दाडिमरसेन, द्वाररसेन, केतकीमूलजलेन, सहदेवीरसेन, कुमारिकारसेन, पर्पटरसेन काथेन वा, शतावरीरसेन च पृथगेकैकं दिनं चिमयं तत्र कटुकी १ तो०, शुद्धचीसत्त्वम् १ तो०, पर्पटः १ तो०, उशीरम् १ तो०, पिप्पली १ तो०, चन्दनम् १ तो०, सारिवा १ तो०, इत्येतेषां चूर्णं दत्त्वा, द्राक्षाफलकवाथेन सप्तधा भावयित्वा चणकोपमा बटीविधाय छायायां शोषयेत् । सोऽर्थं रसश्चन्द्रकलाभिधानो यक्ष्मप्रमेहादिमहागदघ्नः । शिवागुटिकाया निर्माणम्—रवितापाढये ग्रीष्मे शरदि वा पूर्वोक्तविधया शुद्धं १६ पलप्रमितं शिलाजतु समादाय, “शिलाजतुसमं द्रव्यं क्वाध्यमष्टगुणे जले । पादावशिष्टं तत्पूतं तस्मिन्कोष्णे विनिक्षिपेत् । ” इतिपरिभाषानुसारं १६ पलमितां त्रिफलामष्टगुणे जले ससुत्क्वाध्य, पादावशिष्टेऽष्टमांशावशिष्टे वा पटपूते तस्मिन्क्वाथे तच्छिलाजतु सम्मेल्य, तीव्रातपे निदधीत । इयं त्रिफलाक्वाथेनैकाभावना सम्पद्यतेऽहोरात्रेण । इत्थं तिस्रो भावना दद्यात् । तदनु—अनेनैव विधानेन क्रमशो दशमूलक्वाथेन, शुद्धचीस्वरसेन, बलाक्वाथेन, पटोलपत्रक्वाथेन स्वरसेन वा, मधुयष्टिकाक्वाथेन, गोमूत्रेण च पृथक् तिस्रस्त्रिषो-भावना दद्यात् । ततो गोदुग्धेनैकां भावनां दद्यात् । अनन्तरम्—द्राक्षा, शतावरी, विदारीकन्दः, क्षीरविदारी=“क्षीरशुष्का दीर्घकन्दा चातिमधुरा क्षीरविदारी” इत्युक्तलक्षणा, शालिपर्णी, पृथिनपर्णी, पुष्करमूलम्, पाठा, इन्द्रयवः, कर्कटशृङ्गी, कटुकी, रात्रा, मुस्तकः,

गोरक्षमुण्डी, दन्तीमूलम्, चित्रकः, चव्यम्, गजपिप्पली, जटामांसी, काकोली, क्षीरका-
कोली, जीवकः, ऋषभकः, मेदा, महामेदा, ऋद्धिः, वृद्धिः, जीरकः—एतेषामष्टाविंशतिद्र-
व्याणां चूर्णं विधाय चतुष्पलतुल्लिताः सप्तभागाः कार्याः । द्रव्याणि तु पृथक्पलमितानि ।
तत्र सप्तसु भागेषु भागमेकं गृहीत्वा तस्मिन् ९शराव १पल ९माषक १रश्मिमितं
जलमावाप्य निष्कवाय्य च २शराव १कर्ष २माषकमितं जलं पादावशिष्टतया स्थाप्यम् ।
अर्थात्—चतुष्पलतुल्लिते एकस्मिन्भागेऽनुमानतः सार्द्धचतुःप्रस्थमितं जलं निक्षिप्य प्रस्थैक-
मितं क्वाथमवशेषयेदिति । तदनु पटपूते कोष्णे तस्मिन्क्वाथे पूर्वोक्तं शिलाजतु संमेल्या-
होरात्रमेकां भावानां दद्यात् । एवं सप्तभिर्भागैः सप्त भावनाः प्रदेयाः । एवं शोधिते
भाविते च शिलाजतुनि—आमलकम् २ प०, कर्कटशृङ्गी २ प०, पिप्पली २ प०, मरिचम्
२ प०, शुण्ठी २ प०, विदारीकन्दः १ प०, तालीसम् ४ प०, गव्यघृतम् ४ प०, तिल-
तैलम् २ प०, मधु ८ प०, सिता १६ प०, वंशरोचना १ प०, पत्रकम् १ प०, नागकेशरः
१ प०, दाससिता १ प०, एला १ प०—इत्येतानि द्रव्याणि यथायथं प्रपिष्य, पटेन पाव-
यित्वा च संमेलनीयानि । ततः—कर्षमिताः आधुनिकमात्रया तु द्विमाषकमिता वटी-
विधाय, छायायां संशोष्य, जातीकुष्ठम् (चमेली)—सुवासिते काचभाजने निदध्यात् ।
ततः शुभेऽङ्घ्रि कृतोर्ध्वाधःशोषनः तिक्तकघृतं पीत्वा स्नेहितकोष्ठः क्षयामयी स्वस्त्य-
यनमङ्गलाधिकं विधाय, प्रातर्भोजनात्पूर्वं मुहूर्तानीयेन, जांगलमांसरसेन, शीतेन घृतशी-
तेन वा जलेन, मार्द्वीकमयेन, गोदुग्धेन वा प्रत्यहमेकैकां वटीं परिशीलयेत् । पथ्यम्—
सप्ताहं लघुभोजनः स्यात्तदुत्तरं तु यथेच्छाहारविहाराः । सेयं “शिवा” नाम वटी महा-
प्रभावाऽनेकान् रोगान्नाशयति ।

त्रिक्षारं पटुपञ्चकं त्रिकटुकं सूतो बलिः सागरः

त्रिः क्षुद्रास्वरसैर्विभाव्य भजताद्यक्ष्मापहत्यै नरः ।

यद्वात्रैव विमिश्र्य लेढु मुकृती वातामतैलं पुनः

पथ्याशी कतिभिर्दिनैः प्रतिभयैर्मुच्येत ना श्लेष्मजैः ॥ १० ॥

त्रिक्षारमिति—त्रिक्षारम्=स्वर्त्रिक्षारो यवक्षारश्छङ्गक्षार एव च । पटुपञ्चकम्=
सौवर्चलं सैन्धवं च विडमौद्भिदमेव च । सामुद्रेण समायुक्तं ज्ञेयं लवणपञ्चकम् । त्रिक-
टुकम्=पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रयमेतद्विमिश्रितम् । सूतः=शुद्धपारदः । बलिः=शुद्धग-
न्धकः । सागरः=नवसादरः । औषधान्येतानि समानान्यादाय, पारदगन्धकयोः
कज्जलीं विधाय अवशिष्टानि पिष्टानि पटपूतानि तत्रावाप्य, क्षुद्राद्याः=कण्टकार्याः स्वरसै-
र्विर्भाव्य भजताम् । यद्वा=तत्र वातामतैलम्=“वादात्मकतैलम्” “रोगेन वादम्” इत्यादि-
प्रसिद्धं समुद्रस्य मात्रया लिङ्गत् । मुकृती=नरमात्मरुमरणादिना मुकृतमुपाजयन् । वाता-

मतैलमापणेषु तद्विक्रेतृभ्यः प्राप्यते । स्वयं निर्मित्सा चेत्—वातामगुलिका जले निमज्ज्य कञ्चित्कालमुपेक्ष्य तत्त्वचः पृथक्कार्याः । ततस्ताः संक्षोद्य काचभाजने चीनमृद्भाजने वा निधायतपे धरेत् । उष्णजलेनाभ्युक्ष्याभ्युक्ष्य करतलेन प्रताड्य प्रताड्य च तत्तैलं गृह्णीयात् । परं विधिनानेन स्वल्पस्य तैलस्य लाभो भवति । अतस्तैलनिष्कासनाय निर्मितेन यन्त्रेणैव तैलं निष्कासनीयम् । परिश्रमासहिष्णुभिस्त्वापणे विक्रीयमाणं ग्राह्यमिति ।

क्षयं जयति दुर्जयं ज्वरकफास्रकासालयम्,
हिनस्ति मलसञ्चयं चलितरेतसां वा रयम् ।

समस्तगदसादनः सपदि सम्मदापादनो

“वसन्तकुसुमाकरः” “कनकमुन्दरो” वा वरः ॥ ११ ॥

क्षयमिति—मलसञ्चयम्=वातादिदोषसमूहम् । चलितरेतसां रयम्=प्रमेहादिद्वारेण निर्यद्वोर्यवेगम् । समस्तगदसादनः=निखिलरोगनाशनः । सम्मदापादनः=हर्षजननः । “वसन्तकुसुमाकरः” “कनकमुन्दरः” इति प्रसिद्धं रसद्वयम् । तत्र “वसन्तकुसुमाकरः”—
प्रकारः—प्रवालभस्म ४ तो०, मुक्तापिष्टम् ४ तो०, अभ्रकभस्म ४ तो०, रजतभस्म २ तो०, सुवर्णभस्म २ तो०, लोहभस्म ३ तो०, नागभस्म ३ तो०, वज्रभस्म ३ तो०, —सर्वाण्येतान्येकत्र प्रपिण्य गन्धदुग्धेन, इक्षुरसेन, हरिद्राकवायेन, आटरूपकस्वरसेन, लाक्षाकवायेन, ऋीवेरकवायेन, कदल्या मूलरसेन पुष्परसेन च, कमलपुष्परसेन यद्वा गुला-
बाकैण, मालती-(वसेली)-पुष्पस्वरसेन, चन्दनकवायेन, कस्तूरिकापानीयेन च पृथगेकै-
कवारं भावयित्वा द्विगुञ्जामिता वटयो विधेयाः । सोऽयं वसन्तकुसुमाकरो नाम वसन्त-
कुसुमाकर इव चेतश्चन्दयति तैस्तैरनुपानैर्नामयान्निहन्ति च । तत्र कांश्चिदनुपानप्रकारा-
न्निर्दिशामः—सर्वविधेषु क्षयगदेषु गुञ्जाद्वयमितं रसमिमं मधुना मरीचैश्च सेवेत्, सर्वेषु
प्रमेहेषु मधुशर्करायुक्तेन हरिद्राकवायेन, रक्तपित्ते चन्दनशर्करोदकेन सितामधुयुक्तेनाटरूपक-
पत्रस्वरसेन वा, पुष्ट्यर्थं कामोद्दीपनाय च त्रिजातागुस्त्वन्दनैः, वमने शङ्खपुष्पी-
स्वरसेन, अम्लपित्ते सितामधुयुक्तेन शतावरीस्वरसेन । अन्येष्वपि रोगेषु यथार्हानुपानैः
प्रयोज्यः । अथ “कनकमुन्दररस”-निर्माणप्रकारः—सुवर्णभस्म ४ तो०, पारदः १ तो०,
गन्धकः १ तो०, स्वर्णमाक्षिकभस्म १ तो०, तालभस्म १ तो०, मनःशिलाभस्म १ तो०,
खर्परभस्म यद्वा यसदभस्म १ तो०, तुत्थभस्म १ तो०—सर्वाणीमान्येकत्र प्रपिण्य
दिनमेकमर्कदुग्धेन भावयेत् । तदनु-अग्निमन्यस्वरसेन, अगस्त्यपुष्पस्वरसेन, विभीतक-
कवायेन, चित्रककवायेन, शृङ्गारज्जरसेन, आटरूपकस्वरसेन चैकैकं दिनं विमर्शं, गोमर्क-

वद्ध्वा, कस्याश्चन हण्डिकाया अर्धं लवणेन परिपूर्य, तत्र तं गोलकं निधाय, हण्डिकाशेषं पुनर्लवणेन मृत्वा, मुखं संमुदय च दिनमेकं यथाहवह्निना विपचेत् । स्वाह्वातीतं गोलकं समुद्धृत्याद्र्दकरसेन सप्त भावना दद्यात् । ततस्त्रिकटुवकायेन भावनामेकां दत्त्वा शुद्धाद्वय-
मिता वटयो विधेयाः । अत्र पित्तकरं निदाहि च वस्तु त्याज्यम् । एतस्य तथा वक्ष्य-
माणमृगाङ्गरसस्य च निर्माणे गोलकं शरावसम्मुदस्थं कृत्वा लवणपूर्णहण्डिकामध्ये
स्थाप्यम् । इत्यमेव लवणयन्त्रसाध्येषु सर्वेषु रसेषु कार्यमिति केषांचिन्मतं युक्तं प्रति-
भाति । तथा कृते रसे लवणादिपदार्थस्य मेलनासंभवादिति बुधियो विभावयन्तु ।
श्लोकेऽत्र पृथ्वीच्छन्दः ।

सुवर्णदलपिप्पलीमधुकवंशजा द्राविडी

विचूर्ण्य परिभाविता रुचिरकेशरावारिभिः ।

द्विसन्ध्यमुपसेविता द्विगुणमाक्षिकैः संयुता

उरःस्थजलशोषणा जगति सन्ति पञ्चैव ते ॥ १२ ॥

सुवर्णेति—सुवर्णदलानि=“सोनेके वर्क” इत्याख्यातानि । मधुकम्=मधुयष्टिका ।
वंशजा=वंशरोचना । द्राविडी=सूक्ष्मैलावीजानि । रुचिरकेशरावारिभिः=“गुलाब
का अर्क” इति प्रसिद्धैः शतपत्रिकाकैः । उरःस्थजलशोषणा इति—यस्मिन् फुफ्फुसयोः
कोथेन तत्र जलमुद्धवति, यदि “प्लुरसी” (Pleurisy) इति नाम्ना पाष्वात्सैरभि-
लप्यते । तत्रायं प्रयोगः । तदभावेऽपि यस्मिन् न निपिच्यते । सुवर्णदलस्थानेऽत्र
सुवर्णभस्मापि प्रयोक्तुं शक्यते । छन्दः पूर्वोक्तम् ।

मुक्ताविद्रुमहेमचन्द्रचपलाकाश्मीरशुभ्रामृता-

सत्त्वत्वक्त्रुटिपत्रपुष्पमधुराशैलोत्थचन्द्रोदयैः ।

कस्तूरीतरुणीवृषाम्नुविहिता माषप्रमाणा वटी

दैतेयानिव जीवयत्यवितथा सा “शुक्रसञ्जीवनी” ॥ १३ ॥

मुक्तेति—मुक्ता=अविद्रुमौक्तिकपिष्टिः, विद्रुम=प्रवालपिष्टिः, हेम=स्वर्णमस्म, चन्द्रः=
भीमसेनाख्यकर्पूरः, चपला=पिप्पली, काश्मीरम्=“केशर” इति ख्यातम्, शुभ्रा=वंशरो-
चना, अमृतासत्त्वम्=शुद्धीसत्त्वम्, त्वक्=दाहसिता, त्रुटिः=सूक्ष्मैला, पत्रम्=“तेज-
पात” इति प्रसिद्धम्, पुष्पम्=लवङ्गम्, मधुरा=मृद्वीका, शैलोत्थम्=शुद्धं शिलाजतु,
चन्द्रोदयः=प्रसिद्धो रसः, कस्तूरी चेति षोडश द्रव्याणि । तत्र—मुक्ताविद्रुमहेमचन्द्रकस्तूरी-
चन्द्रोदयानैरुभागिकान् शिश्नानि द्रव्याणि तु द्विभागिकानि मृद्वीत्वा तल्लयकैर्ग आढरुपक-
शरसेन च विमर्द्य माषप्रमाणा वटयो विधेयाः । सेयमवितथा=नामानुसारं गुणवती

“शुक्रसञ्जीवनी” नाम वटी यस्मात्तान् सा=पुराणेषु प्रसिद्धा शुक्रसञ्जीवनी=शुक्राचार्यस्य सञ्जीवनी नाम विद्या दैतेयान्=दितेरपत्यानि दैत्यानिव जीवयति । पुरात्वे हि शुक्राचार्योऽहरहर्भृतानप्यसुरान् देवासुरसंग्रामे मृतसंजीवन्योपाधिप्रभावेण पुनरुज्जीवयतिस्म स्वशिष्यैरसुरैर्भूयोभूयो व्यापादितमपि बृहस्पतिपुत्रं कवं संजीवन्या विद्यया पुनरुज्जीवय-
चेति पुराणादिषु प्रसिद्धमिदं हन्त ! भारतीयविज्ञानेषु किमप्येकं विज्ञानं येन भारतस्य मुखमुज्ज्वलं भवति ।

पित्तासदाहकसनश्वसनव्यथा ‘वा’

येन प्रयाति कृतगाढतराधिवा‘सा’ ।

तद्भेषजं बहुगुणं भज देशदा‘स’ ।

यद्वै विभर्त्ति गदराजविनाशक‘त्त्वम्’ ॥ १४ ॥

पित्तेति—अयि देशदास ! स्वदेशभक्ताय ते चेत्स्वदेशीयमेवौषधं रोचते तर्हि येन कृतो गाढतरोऽधिवासः=स्थितिर्यया सा तादृशी पित्तास्त्रादीनां व्यथा प्रयाति, यच्च गदराजविनाशकत्वं विभर्त्ति बहुगुणं तद्भेषजं भज । तन्नाम तु चतुर्णां पादाना-
मन्त्याक्षरैर्निष्पन्नं “वासासत्त्वम्” इत्यवगन्तव्यम् । वासासत्त्वम्=भाटरूपकसत्त्वम् । तच्च मध्वादिना लेह्यम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

गोप्यं भणामि सकृदेव निधेहि कर्णं

लेह्यं सितामधुघृतैः सह हेमपर्णम् ।

यत्रासतः क्षयरुजोऽपसरन्ति तूर्णं

काकोदराः समवलोकय यथा सुपर्णम् ॥ १५ ॥

गोप्यमिति—श्रूयते, कश्चिद्वाजा स्वसभास्तारान् वैयविद्याविदुषः प्रायोऽनेकरो-
गनाशकान्प्रयोगान्पृच्छति स्म । ते च यत्किञ्चिदौषधं ब्रुवन्तः समयमतिवाहयन्ति स्म ।
कर्त्स्नश्चित्पर्वणि राजा सापदेशं तान्पण्डितान् गङ्गायां प्रवेश्य सक्षपथं प्रयोगान्वक्तुमादि-
देश । तदानीं कश्चिद्वैद्यः—“वृत्तमञ्जुसिताप्रयुक्तो वरस्रो हेमभवः क्षयं क्षिणोति । वितथः
प्रभवेदेयं प्रयोगो यदि तन्मे शपथः सदाशिवस्य” । इत्येवं राजयक्ष्मप्रत्यनीकमौषध-
मुवाच । तस्यैवानुवादरूपं पद्यमिदम् । हेमपर्णमेकमेवादेयं तच्च पूर्वं सितया सह प्रपिष्य
मधुघृताभ्यां संमिश्रय लेह्यम् । मधुघृतयोस्तुल्यता न स्यादिति तु सर्वत्र स्मर्तव्यमेव ।
अत्रापि-वसन्ततिलका ।

“मृगाङ्क” पुराराधमानो मृगाङ्कः क्षयातङ्कतो निर्विशङ्कं विमुक्तः ।
इदानीं रसे विद्यमानेऽपि तस्मिन्किमर्थं पुनः सीदसि क्षीणधातो ! ॥

मृगाङ्कमिति—पुरा मृगाङ्कः=चन्द्रो मृगाङ्कं नाम रसमाराधमानः क्षयरोगाद्वि-
मुक्तः । हे क्षीणधातो ! इदानीं तस्मिन् रसे विद्यमानेऽपि त्वं पुनः किमर्थं सीदसि=दुःख-
मनुभवसि । “मृगाङ्करस” प्रकारः—शुद्धपारदः १ तो०, स्वर्णभस्म १ तो०, अविद्धमौ-
क्तिकानि २ तो०, शुद्धगन्धकः १ तो०, टङ्कणम् ३ मा०—सर्वमिदं काञ्चिकेन प्रपिष्य,
हृदं गोलकं बद्ध्वा, लग्नपूर्णहण्डिकाया मध्ये निधाय, हण्डिकामुखं संमुख्य यामचतुष्टयं
यावद्विपचेत् । स्वाङ्गशीतं समुद्रुल द्वित्रिगुञ्जामितं मधुपिप्पलीभ्यां सेवेत । अल्य सेवने
विदाहीनि द्रव्याणि वर्जनीयानि । किञ्च सेवयिता कोपादिकं दूरे परिहृत्य ब्रह्मचर्यं पालयेत् ।

पञ्चामृताख्यः कुमुदेश्वरो वा लक्ष्मीविलासोऽपि च सार्वभौमः ।

इमे रसाः सन्ति यथानुपानैः क्षयामयानां क्षपणाय लोके ॥ १७ ॥

पञ्चेति—अत्र प्रथमार्धेन चत्वारो रसाः समुपनिबद्धाः । तत्र “पञ्चामृताख्यरस” —

निर्माणप्रक्रिया—सुवर्णभस्म १ तो०, रजतभस्म २ तो०, ताम्रभस्म ३ तो०, पारदभस्म
४ तो०, अभ्रकसत्त्वम् ५ तो०, त्रिफला १ तो०, त्रिकटु १ तो०, त्रिजातम् १ तो०,
विडङ्गम् १ तो०, मुस्तकः १ तो०—सर्वमिदं सूक्ष्मं विमर्श—कटुफलः, निर्गुण्डी,
दशमूलम्, चित्रकः, हरिद्रा, गुण्ठी, मरिचम्, पिप्पली, आर्द्रकम्—इत्येतेषां क्वाथै-
रैकैकां भावनां दत्त्वा त्रिगुञ्जामिता वटयो विधेयाः । तत्तद्रोगहरानुपानैः सर्वत्र प्रयोज्याः ।
अथ “कुमुदेश्वरो रसः”—शुद्धपारदः १ तो०, शुद्धगन्धकः १ तो०, अभ्रकभस्म १ तो०,
शुद्धं हिङ्गुलम् १॥ तो०, शुद्धमनःशिला ९ मा०, लोहभस्म सर्वापेक्षयाद्दमिति सर्वं
प्रपिष्य, शतावरीरसेन चतुर्दश भावना दत्त्वा, द्वित्रिगुञ्जामिता वटयः कार्याः । प्रातः
सेवनीयाः । कुमुदेश्वरस्यान्योऽपि प्रकारः—रजतभस्म, ब्रह्मभस्म, सुवर्णभस्म, लोहभस्म,
अभ्रकभस्म, नागभस्म, प्रवालभस्म, वैक्रान्तभस्म, शङ्खभस्म, स्वर्णमाक्षिकभस्म, यसद-
भस्म, शुद्धनारदः, शुद्धगन्धकः, टङ्कणम्, मुक्ता, शुद्धहिङ्गुलम्—सर्वाण्येतानि समानानि
गृहीत्वा गोदुग्धेन, इक्षुरसेन, आटसपकरसेन, सुसलीरसेन, केतकीरसेन, कदलीरसेन,
शात्मलिमूलरसेन, गोक्षुररसेन चैकैकं वारं भावयित्वा गुञ्जात्रयमिता वटयः कार्याः ।
सितया मधुना घृतेन वा सेव्याः । “लक्ष्मीविलासरस” प्रकारः—सुवर्णभस्म, रजतभस्म,
अभ्रकभस्म, ताम्रभस्म, ब्रह्मभस्म, लोहभस्म, कान्तलोहभस्म, “फौलादाख्य” लोहभस्म,
नागभस्म, प्रवालभस्म, मुक्ताभस्म—सर्वाण्येतानि समानानि गृहीत्वा, सर्वसमानं पारद-
भस्मे दत्त्वा, दिनत्रयं मधुना संमर्श, वज्रमूपायामवरुद्ध्य कुक्कुटपुटे विपचेत् । “वज्रमूपा”

च—“मृदस्त्रिभागाः शणलद्भिभागौ भागश्च निर्दग्धतुषोपलादेः । किर्दार्धभागं परिवर्ण्य वज्रमूर्षां विदध्यात्खलु सत्त्वपाते ॥ ”—इत्युक्ता विधेया । “कुक्कुटपुटं” च—“पुटं भूमितले यत्तद्विस्तारित्वोच्छ्रयम् । तावच्च तलविस्तीर्णं तत्स्यात्कुक्कुटं पुटम् ॥”— इत्युक्तं द्रष्टव्यम् । तदनु स्वाङ्गशीतं तत्समुद्भूत्य दिनद्वयं चित्रकक्वाथेन भावयित्वा—शता-
वरी, भूमिसिता (“दीमक—” नामककोटस्य द्वित्रिहस्तपरिमितविलखननैकं मृत्तिका-
गोलं प्राप्यते यत्र “दीमककी रानी” इति प्रसिद्धः स्थूलकीटो भवति, तद्गोलमृत्तिका-
ऽन्यापेक्षया मधुरा भवति, सैव “भूमिसिता” इत्युच्यते), विदारीकन्दः, गोक्षुरः, इक्षुः,
बला, नागबला, अतिबला “गुलसिकरी” इति प्रसिद्धा, शास्मलिमूलम्, कर्कटी,
पोदा “तिपतिया” इति ख्याता, गुडची, मधुयष्टी, शुण्ठी, द्राक्षा, ब्रह्मदण्डी, भङ्गा,
उद्विग्नः, उदुम्बरः, खाखसम्, शारिवाहयम्—यथालाभं यथासम्भवश्रेष्ठां द्रव्याणां
स्वरसैः क्वाथैर्वा पृथक् सप्त सप्त भावना दत्त्वा, ततः कस्तूरीरसेन विभाव्य, त्रिगुञ्जा-
मिता वटयो विधेयाः । सोऽयं “लक्ष्मीविलासो” रसः । अथ “सर्वमौमरसः”—
सुवर्णभस्म, हीरकभस्म, अन्नकभस्म—ग्रीणीमानि तुल्यानि, सर्वतुल्यं सूनागसत्त्वभस्म
(“केंचुआ” इति ख्यातजीवविशेषस्य सत्त्वस्य भस्म)—सर्वमिदं चित्रकरसेन भाव-
यित्वा शरावसम्पुटे निरुद्धं गजपुटे पचेत् । इत्थमेव—शृङ्गिकविषक्वाथेन, कुमारीस्व-
सेन, त्रिकटुकक्वाथेन, त्रिफलाक्वाथेन चैकैकवारं भावयित्वा पुटेत् । रक्तिमितं द्राक्षया
भक्षेत् । अथवाऽयं प्रकारो बोध्यः—अन्नकभस्म २ पलम्, शुद्धकर्पूरः ३ मा०, जातीपत्री
४ मा०, ऋषीवेरम् ४ मा०, गजपिप्पली ४ मा०, तमालपत्रम् ४ मा०, लवङ्गम् ४ मा०,
जटामांसी ४ मा०, तालीसम् ४ मा०, त्वक् (तज) ४ मा०, नागकेशरः ४ मा०,
कुष्ठम् ४ मा०, धातकीपुष्पाणि ४ मा०, हरीतकी २ मा०, बिभीतक २ मा०, आमलकम्
२ मा०, शुण्ठी २ मा०, मरिचम् २ मा०, पिप्पली २ मा०, एला ८ मा०, जातीफ-
लम् ८ मा०, शुद्धगन्धकः ८ मा०, पारदभस्म ४ मा०—सर्वमिदं शतावरीरसेन
विमर्षं स्विन्नचणकसमाना वटी कार्या । अयं “शृङ्गाराभ्ररसः” इति प्रसिद्धयति । अत्रैव
सुवर्णभस्म लोहभस्म वा चेद्दीयेत तर्हि “सर्वमौमरसो” भवेत् । अथात्र रसेषु यानि
सुवर्णरजतलोहताम्रादिभस्मानि तान्युक्तानि वक्ष्यन्ते च । वज्रभस्मविधिरयम्—पूर्ववत्तला-
दिषु विशुद्धं वज्रं खर्परे गालयित्वा तत्र प्रस्थमाने हरिद्रा—यवान्नी—लवङ्ग—जीरक—चिञ्चा-
त्वग्—अश्वत्थत्वग्—अपामार्गाणां चूर्णानि पर्यायेण क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा धर्षयेत् । अत्रादित-
श्रतूर्णां मानं प्रत्येकमष्टौ पलानि, अन्त्यानां त्रयाणां तु प्रत्येकं द्वौ द्वौ प्रस्थाविति
बोध्यम् । तदेवं सम्पन्नं तद्भस्म पटेन पावयित्वा, कन्यारसेन पिष्ट्वा, चक्रिकाः कृत्वा
गजपुटे पचेत् । ततः—यवानीजीरकलवङ्गहरिद्राणां पृथक्पलमितानां क्वाथैः पुटान्दध्यात् ।
काञ्चित्पुटांस्तु केवलाया हरिद्राया एव क्वाथेन दद्यात् । एवं विशुद्धं वज्रभस्म भवति ।

वैकान्तभस्म हीरकभस्मवद्विधेयम् । अथ यसदभस्मविधिः—यसदं प्रताप्य प्रताप्य सप्तवारं निम्बुकरसे निर्वापयेत् । ततः कटाहे गालयित्वा तत्समानं पारदं तत्र दत्त्वा सिताचूर्णं क्षेपं क्षेपं “वकायना”-ख्यमहानिम्बकाष्ठदण्डेन घर्षयेत् । एवं कृते विशुद्धं भस्म भवेत् । हिङ्गुलशुद्धिः—हिङ्गुलं निम्बुकरसे पेषयेत्तेन शुद्धिः । यद्वा—मेघीदुग्धे दोला-यन्त्रेण शोधयेत् । यद्वा—ग्रहण्यधिकारोक्तशुद्धिप्रकारस्य हिङ्गुलस्य सर्वत्र ग्रहणं विधेयमिति ।

शुक्तिर्वासारसश्छागीक्षीरमाश्रं सितापिचुः ।

प्रभाते पिवतामेतद्यक्ष्मापैति न संशयः ॥ १८ ॥

शुक्तिरिति—आटल्यकस्वरसः २ तो०, अज्रादुग्धम् १ प०, सिता १ तो०, सर्वमिदमेकत्र संमेल्य, वक्षेण गालयित्वा प्रातरेव पेयम् । उत्तमः प्रयोगोऽयं प्रायो वृत्तने रोगे महदुपकरोति ।

चातुर्जातं मुष्ट्युन्मानं कृष्णामुष्टी द्वे चादेये ।

यष्टिः श्वेता खर्जुराख्यो मृद्रीका चेत्यञ्जल्यंशाः ॥ १९ ॥

क्षुण्णैरेतैर्वद्वा वट्यः कर्षोन्मानाः स्वर्या वृष्याः ।

वासापुष्पोद्भूतैरकैर्नूनं सेव्या वक्षोरुक्षु ॥ २० ॥

चातुर्जातमिति—चातुर्जातम्=दारुसितैलातमालपत्रनागकेशराः, मुष्ट्युन्मानम्=पल-प्रमितम् । कृष्णः=पिप्पली । श्वेता=सिता । खर्जुराख्यः=छोहाराफलत्वक् । अञ्जल्यंशाः=कुडवोन्मानाः । वासापुष्पोद्भूतैरकैरिति—रात्रौ यन्त्रभाण्डे वासापुष्पाणि जलं च मृत्त्वा रक्षेत् । प्रातर्यन्त्रं संमुदय योग्याग्निदानेनार्कं निष्कासयेत् । वक्षोरुक्षु=राजयक्ष्मकासादौ । विशुन्मालावृत्तम् ।

द्राक्षासितोपलावांशीचपलाद्राविहीत्वचः ।

अन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणिता ग्रहीतव्याश्चिकित्सकैः ॥ २१ ॥

द्राक्षासितोपले पक्त्वा तत्रान्यांश्चूर्णितांश्चिक्षेपेत् ।

अयं लेहोऽमृतास्वादः शोषयेच्छोषमप्यरम् ॥ २२ ॥

द्राक्षेति—अन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणिता इति—दारुसिता १ तो०, सूक्ष्मैलावीजानि २ तो०, पिप्पली ४ तो०, वंशरोचना ८ तो०, सितोपला १६ तो०, द्राक्षा ३२ तो०—इति क्रमेणेत्यर्थः । द्राक्षासितोपले कस्मिंश्चिद्योग्यमाजने सहैव निक्षिप्य, किञ्चिज्जलं दत्त्वा मृन्दाग्निना विपचेत् । तदनु शिष्टद्रव्याणि चूर्णितांश्च तत्र मेलयित्वाऽवलेहो विधेयः । “अमृतास्वादो” नामायमवलेहः शोषमप्यरम्=शीघ्रं शोषयेदिति ।

“उन्नाभशार्करो” यद्वद्भागागमनिवारकः ।

“वासाकुसुमकन्दो”ऽपि स तद्वद्गुणधारकः ॥ २३ ॥

उन्नाभेति—“ उन्नाभ ” इति नाम्ना प्रसिद्धं निष्कण्ठकवदरीफलं चतुर्गुणे जले विपचेत् । अर्धशेषे तत्र त्रिगुणां सितां प्रक्षिप्य पुनः पचेत् । तन्तूद्रमानन्तरं सिद्धमुन्नाभ-
शार्करं काचकुपिकासु रक्षेत् । इयमत्र तन्तूद्रमपरिभाषा—पच्यमानां सितां तृणादिना किञ्चिदुद्धृत्याङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां तारं परीक्षेत् । शार्करे सालसाख्ये चैकतारोद्भवेन, अवलेहे तारत्रयोद्भवेन, पाके च गुटिकाबन्धेन सिद्धिं विद्यात् । वासाकुसुमकन्दस्त्वेवं निर्मातव्यः—
तरुणान्याटरूपकपुष्पाणि गृहीत्वा, तानि किञ्चित्संक्षोष्य, तत्र यथेच्छं द्विगुणां त्रिगुणां वा पिष्ट्वा सितां प्रक्षिप्य, हस्तेन सम्यग्विभक्त्यं द्वयं मेलयेत् । तदनु सूर्यातपे निदध्यात् । एवं चत्वारिं-
शदहोरात्रैः सुमकन्दसिद्धिः । क्वचित्तु—वर्षेण सिद्धिरभिहिता । किञ्च—एवं सर्वविधानां पुष्पाणां सुमनःकन्दाः (गुलकन्द) निर्मातुं शक्यन्ते, ये हि स्वस्वोपादानद्रव्यगतगुणै-
स्तुल्या भवन्ति । भेषजद्वयमिदं यक्ष्मणि पित्ताद्रक्तागमे सेव्यम् ।

यथा “द्राक्षासवः” सद्यः प्राणमार्गं विशोधयेत् ।

तथाऽऽटरूपकक्षारो वक्षःस्रोतोविशोधनः ॥ २४ ॥

यथेति—“द्राक्षासवः” कफोत्तरे यक्ष्मणि श्वासनलिकामुपश्लक्ष्य पीडयन्तं कफं दूरीकृत्य रोगिणमुल्लापयेत् । “ आटरूपकक्षारः ” अपि तदर्थकृदिति योगद्वयम् । द्राक्षा-
सवविधिः—द्राक्षां ५० पलमितां द्वित्रोणे (३२ प्रस्थप्रमिते) जले विपचेत् । पादशेषं कषायं वक्षेण पावयित्वा शीते तस्मिन् गुडं २०० पलमितम्, धातकीपुष्पाणि द्विकुडव-
मितानि, विडङ्गम् १ प०, प्रियङ्गुः १ प०, पिप्पली १ प०, दाहसिता १ प०, एला १ प०, पत्रम् १ प०, नागकेशरः १ प०, मरिचम् १ प०—सर्वाण्येतानि प्रक्षिप्य भाण्डस्य मुखं शुद्ध्यित्वा रक्षेत् । त्रिंशद्दिनैर्जातरसं तं पुनर्वक्षेण संगाल्य मात्रया पिबेत् ।
इयानत्र विशेषः—सर्वेण द्रव्येण भाण्डं तथा पूरणीयं यथा तत्स्यार्धभागो रिक्तस्तिष्ठेत् । अन्यथोत्फणितस्य द्रव्यस्य वह्निर्निर्गमसंभावना । किञ्च मादकतासम्पादनेच्छुमिदं वदरीमूलवल्कमर्धप्रस्थमितं चञ्चलवल्कलमप्यर्धप्रस्थमितं प्रसेप्यम् । धातकीपुष्पाण्यपि किञ्चिदधिकानि । उत्फणितस्य च द्रव्यस्य यदा पुनस्तत्स्थिता भवेत्तदा तद्यन्त्रे श्लत्वाऽर्कं निष्कासयेत् । सोऽयमर्क एव “ द्राक्षासवः ” स्यात् । एतस्य सम्यक्सिद्धिपरीक्षा तु—
किञ्चिदर्कं पृथङ्निक्षिप्य तत्र वह्निदानेन चेज्ज्वलनं स्यात्तेन भवति । तदभावे पुनर्यन्त्रेण तस्यैवार्कं निष्कासयेत् । तदानीं सम्यक्सिद्धिः स्यात् । “आटरूपकक्षारः”—साहोपाज्ञ-
माटरूपकं दग्ध्वा, तद्भस्मणि चतुर्गुणं जलं प्रक्षिप्य, काष्ठदण्डेन सम्यक्संत्वात्य पञ्चपाणि

दिनान्युपेक्षेत । तदनु-तदीयं निर्मलं जलं परित्वाव्य, कटाहे निक्षिप्य शोषयेत् ।
कटाहमन्यलम् क्षारं शस्त्रादिनोद्विष्य गृहीयात् । इत्यमेव सर्वे क्षारा निर्मायन्ते इति ।

क्षीराढकं बलाप्रस्थो द्रोणार्धं सलिलस्य च ।

यन्त्रे भृत्कार्कऽमाकृष्य पिवेच्छुक्तिं क्षयामयी ॥ २५ ॥

क्षीरेति—क्षीरस्याढकम्=चत्वारः प्रस्थाः । बला=“ खिरैटी ” इति ख्याता ।
तस्या बीजानि प्राद्याणि । द्रोणार्धम्=अष्टौ प्रस्थाः । शुक्तिम्=तोलद्वयम् ।

शरावः सिंहिकामूलात्पयसोराढकं पृथक् ।

कृतोऽर्कः श्वासकासघ्नः क्षयज्वराविघ्ननः ॥ २६ ॥

शराव इति—सिंहिकामूलात्=आटरुषकमूलात् । शरावः=अर्धप्रस्थः । पयसोः=
गुग्गुजलयोः पृथगाढकम्=चत्वारश्चत्वारः प्रस्थाः ।

चूर्णोपादानमैषज्यकल्पितोऽर्कः “ सुदर्शनः ” ।

क्षयज्वरेऽपि युज्येत क्वचिदस्य चिकित्सकैः ॥ २७ ॥

चूर्णेति—सुदर्शनचूर्णोपादानमैषज्यानि—त्रिफला, हरिद्रा, दासहरिद्रा, क्षुद्राकण्ट-
कारी, बृहती कण्टकारी, कर्चूरः, त्रिकटु, पिप्पलीमूलम्, मूर्वा, गुडूची, धन्वयासकः,
कटुका, पर्पटः, सुस्तम्, त्रायमाणा, ऋषिबेरम्, निम्बत्वक्, पुष्करमूलम्, मधुयष्टी, कुटज-
त्वक्, यवान्नी, इन्द्रियवः, भाङ्गी, शोभाञ्जनबीजानि, सौराष्ट्री, वचा, दाससिता, पद्मकम्,
उशीरम्, चन्दनम्, अतिविषा, बला, शालिपर्णी, पृष्ठिपर्णी, बिडङ्गम्, तगरम्, चित्रकः,
देवदारु, चण्डयम्, पटोलपत्रम्, जीवकः, ऋषभकः, लवङ्गम्, वंशरोचना, कमलम्, काकोली,
पत्रकम्, जातीपत्री, तालीपत्रम्—सर्वाण्येतानि समभागानि, सर्वापेक्षयाऽर्धं कैरातं
चेति । एतैरेवौषधैरर्कविधया निष्कृष्टः “ सुदर्शनार्कः ” क्षयज्वरे संसेव्यः ।

दीर्घालावूः प्रस्थमानाः प्रस्थं कूष्माण्डसंज्ञकम् ।

प्रस्थार्धं कासनीपत्रं तन्मूलं तु तदर्धकम् ॥ २८ ॥

गुडूची काञ्चनारस्य मञ्जा च कुडवं पृथक् ।

गोजिह्वा कुलफा धात्री वनप्ता नीलमुत्पलम् ॥ २९ ॥

वीजं वादावर्दजातं सोशीरं त्रिपलं पृथक् ।

शावुकस्तरुणीपुष्पं द्विपलं चन्दनद्वयम् ॥ ३० ॥

सर्वमेतत्समाप्लाव्य यामं पञ्चगुणे जले ।

क्षीरं दत्त्वा समं यन्त्रे भृत्वाऽर्कं पातयेत्पुनः ॥ ३१ ॥

तं त्रिसन्ध्यं पिवेत्कर्षं शोषकासास्रपित्तवान् ।

परीक्ष्य दत्तवान्मह्यं रामनारायणः सुधीः ॥ ३२ ॥

दीर्घेति—पञ्चभिः कुलकम् । दीर्घालावुः—“लंबी धीया” इति प्रसिद्धा । कुष्माण्डम्=“पेठा” इति ख्यातम् । कासनी=एतन्नाम्नात्र विख्याता बलासदृशबीजिका, प्रायो ग्रीष्मे पिवन्तीमां शताह्वासकृतां जनाः । तस्याः पत्राण्यादेयानि, अभावे तु बीजानि । तन्मूलम्=कासनीमूलम् । गोजिह्वा=“गावजवां” इत्याख्याता । कुलफा=अनेनैवाभिधानेनाख्याता । धात्री=आमलकी । नीलमुत्पलम्=“नीलोफर” इति प्रसिद्धम् । वादावर्दजातं बीजम्=“वादावर्द” इति नाम्ना यवनवैद्येषु प्रसिद्धा कण्टकिनी काचिदौषधिः पञ्चनदादौ भवति, तद्वीजानि “तुल्यं वादावर्द” इति प्रसिद्धानि । शालुकः=नशादितदोत्पन्नः कश्चन लघुको वृक्षो यच्छाखाभिः कण्डोलादिपात्राणि निर्मायन्ते तस्य पत्राणि प्राह्याणि । चन्दनद्वयं इवेतरकभेदात् । द्विपलमिति चतुर्धुं सम्बध्यते । सर्वमौषधजातं जले पञ्चगुणे समाप्लाव्य यामं रक्षेत् । तदनु-इस्तेन विमथ्य पञ्चगुणमेव दुग्धं गव्यमाजं वा दत्त्वाऽर्कमाकृष्य तोलमात्रया पिवेत्तिसन्ध्यम् । रामनारायणः सुधीर्हिसारमण्डलान्तर्गत-सातडौजग्रामवास्तव्यः ।

घृतं पूजितं गोक्षुराद्यं बलाद्यं तथा यष्टिकाद्यं च तत्राशु खाद्यम् ।

पिवेच्छागदुग्धोत्थसर्पिः पलं वा तथैवामृतप्राश्यलेहं च लिह्यात् ॥ ३३ ॥

घृतमिति—“गोक्षुराद्यं घृतं” यथा—गोक्षुरः १ प०, यवासः १ प०,

शालपर्णी १ प०, पृश्निपर्णी १ प०, माषपर्णी १ प०, मुद्गपर्णी १ प०, बला १ प०, पर्पटकः १ प०—अष्टानामेषां समुदितमानापेक्षयाऽत्र दशगुणं जलं दत्त्वा निष्कृष्य, दशमांशमवशेष्य, बलेण पावयित्वा, तत्र—शटी “कर्पूरकाचरी” इति प्रसिद्धा १ तो०, पुष्करमूलम् १ तो०, पिप्पली १ तो०, त्रायमाणा १ तो०, तामलकी “मुद्गं आंवला” इति प्रसिद्धा १ तो०, किराततिक्तः १ तो०, कुटजत्वक् १ तो०, त्रिफला १ तो०, शारिवा १ तो०—एतेषां कर्कं दत्त्वा, १ प्रस्थमानं घृतं, २ प्रस्थमितं दुग्धं मिश्रयित्वा पचेत् । केचिदिह—दशगुणं जलं घृतापेक्षया गृह्णन्ति न द्रव्यापेक्षया । तथा सति काथस्याल्पताप्रसङ्गात् । तस्मात्प्रस्थघृताद्दशगुणे तोये दशभागवशिष्टे प्रस्थमानत्वं कषायस्य भवति, तच्च जतूकर्णानुमतमिति । अथ “बलाद्यं घृतम्”—बला, गोक्षुरः, बृहती कण्टकारी, क्षुद्राकण्टकारी, शालपर्णी, पृश्निपर्णी, निम्बत्वक्, पर्पटकः,

मुस्तकः, त्रायमाणा, यवाः—एतेषां द्विप्रस्थं काथं, द्विप्रस्थमेव दुग्धमेकप्रस्थं घृतं—ताम-
लकी, शटी, द्राक्षा, पुष्करमूलम्, मेदा, आमलकम्—एतेषां घृताच्चतुर्थीशं कल्कश्चेति
सर्वमेकस्थं विपचेत् । अथ “ यष्टिकाथं घृतम् ”—मधुयष्टी, नागवला “ गंगेरन ”
इति प्रसिद्धा—एतयोः—त्रिप्रस्थमितः क्वाथः, एकप्रस्थमितं गोदुग्धम्, एकप्रस्थमितं
घृतम्, पिप्पलीवंशरोचनयोर्घृतान्चतुर्थीशः कल्कश्चेति सर्वमेकत्र पचेत् । पिवेदिति—छाग-
दुग्धान्निकासितं सर्पिः—घृतं पलम्—पलमात्रया पिवेदिति सम्बन्धः । यद्वा—पलमिति
पृथक्कृत्य छागलं मांसं मांसाग्निमिः सेव्यमिति योजना । यक्ष्मण्यमृतप्राश्यलेहं लिप्तात् ।
“ अमृतप्राश्यलेह ” विधिः—जीवकः, ऋषभकः, अतिविषा, जीवन्ती, शुण्ठी, शटी,
मेदा, महामेदा, शालपर्णी, घृन्निपर्णी, माषपर्णी, मुद्गपर्णी, काकोली, क्षीरकाकोली,
शुक्राकण्टकारी, बृहती कष्टकारी, श्वेतपुनर्नवा, रक्तपुनर्नवा, मधुयष्टी, कपिककू-
चीजम्, शतावरी, ऋद्धिः, पुरुषकफलम्, भार्गी, द्राक्षा, आटरूपकः, शृङ्गाटकः “ सिंघाडा ”
इति ख्यातः, तामलकी, विदारीकन्दः, पिप्पली, बला, वदरीफलम्, अक्षौटफलम्, खर्जुरी-
फलम्, वातादफलम्, अजीरः—प्रत्येकं कर्पमितानामेषां कल्कं विधाय, तत्र—आमलक-
स्वरसः १ प्र०, विदारीस्वरसः १ प्र०, इक्षुरसः १ प्र०, छागमांसरसः १ प्र०, गोदुग्धम्
१ प्र०, घृतम् १ प्र०—एतानि दत्त्वा विपाचयेत् । लेहभावसिद्धिं दृष्ट्वाऽधोऽवतार्य तत्र शीते
मधु प्रस्थार्धमितं, सितां पञ्चाशत्पलतुलितां च मिश्रयित्वा स्थापयेत् । यथाभिवलं
दुग्धाद्यनुपानेन सेवेत् ।

तैलं तुरगगन्धाद्यं लाक्षाद्यं वा बलादिकम् ।

मर्दनाच्चन्दनाद्यं वा क्षयज्वरमुदस्यति ॥ ३४ ॥

तैलमिति—तुरगगन्धाद्यं तैलम्—“ अश्वगन्धाद्यं तैलम् ” इति प्रसिद्धं तद्विधानं

यथा—अश्वगन्धा १ प्र०, बला १ प्र०, लाक्षा १ प्र०—त्रयमेतत् १६ प्रस्थमिते जले
निष्कवाध्य, चतुर्थीशं क्वाथमवशेष्य बलेण पाचयेत् । गव्यं दधि बले बद्ध्वा, “ खंटी ”
इति ख्यातायां नागदन्तिकायामवलम्ब्याधः स्थापिते पात्रे सुतं “ मस्तु ”—संज्ञकं
तज्जलं क्वाथसमानं गृह्णीयात् । अश्वगन्धा, हरिद्रा, देवदारु, रेणुका तदभावे निर्गुण्डी-
वीजानि, कुष्ठम्, मुस्तः, चन्दनम्, दारुहरिद्रा, कटुकी, शतपुष्पा, लाक्षा, मूर्वा, मूलकम्,
मञ्जिष्ठा, मधुयष्टी, उशीरम्, शारिवा—एतेषां समानमानानां कल्कं कुडवमितं कुर्यात् ।
ततश्चुलीस्थे कटाहे कल्कं, तदुपरि प्रस्थैकमितं तैलं, पूर्वोक्तं काथं, मस्तु चेति सर्वं
निक्षिप्य विपचेत् । अथ “ लाक्षाद्यतैल ”—विधिः—आढकमिते लाक्षाक्वाथे प्रस्थं तैल-
माढकमितं “ मस्तु ” संज्ञकं दधिलजलं चावाप्य विपचेत् । कुष्ठम्, मधुयष्टी, देवदारु, हरिद्रा,
मुस्तम्, मूर्वा, कटुकी, शतपुष्पा, रेणुका, रास्ना, अश्वगन्धा, शतावरी, श्वेतचन्दनम्—

इत्येतेषां त्रयोदशद्रव्याणां प्रत्येकं तोलकतुलितानां तत्र कल्को देय इति । अथ “वलादिक-
तैलम्”—वलामूलकवायः ८ भागाः, दशमूलकवायः ८ भा०, यव-वदर-कुलत्थानां क्वाथः
८ भा०, दुग्धम् ८ भा०, तैलम् १ भा०—इति सर्वे वक्ष्यमाणानां समानमानानां द्रव्याणां
तैलात्पादिकं कल्कं दत्त्वा विपचेत् । तानि द्रव्याणि—जीवकः, ऋषभकः, भेदा, महामेदा, काकोली,
क्षीरकाकोली, मधुयष्टी, माषपर्णी, सुदृपर्णी, जीवन्ती चेति दशकं मधुरगणसंज्ञकम्,
सैन्धवम्, अगुरु, रालः, सरलः “धूपसरल” इति ख्यातः, देवदारु, मञ्जिष्ठा, चन्दनम्,
कुष्ठम्, एला, धारिवा, जटामांसी, शैलेयम् “छरछरील” इति ख्यातम्, पत्रम्, तगरम्,
वचा, शतावरी, अश्वगन्धा, शतपुष्पा, पुनर्नवा चेति । “चन्दनाद्यतैलस्य” विधानमुक्तं
प्राग्ज्वराधिकारे ।

अथ यक्ष्मचिकित्सानन्तरं धनुरायास-भारोद्धहन-बलवद्विग्रह-विषमोच्चपतन-
हृयवृषादिनिग्रहादिहेतुकस्योरःक्षतस्यापि यक्ष्महेतुत्वात्तच्चिकित्सामाह—

सद्यो वक्षःक्षतारम्भे लाक्षाक्षोदस्य भक्षणम् ।

पायसैः पावकैर्वापि क्षीरैः सप्ताहमिष्यते ॥ ३५ ॥

सद्य इति—वक्षःक्षतस्यारम्भे—प्राथमिकदशायामेव सद्यो लाक्षायाः क्षोदस्य
पायसैः—“क्षीर” इति ख्यातेर्दुग्धपाकैः, पावकैः—“हल्लवा” इति ख्यातैः, क्षीरैः—दुग्धैर्वा
भक्षणं सप्ताहं यावत्कर्तव्यम् । लाक्षा च शुद्धा “किणजा” इति प्रसिद्धा पैप्पली समा-
देया । तस्या मात्रा द्वितोलकमिता । अत्र पूर्वार्धे क्षकारानुप्रासो द्रष्टव्यः ।

इति राजयक्ष्माधिकारः

अथ कासाधिकारः ।

अथ यक्ष्मरूपेषु कासस्य पाठात्तस्य क्षयहेतुत्वाच्च यक्ष्मचिकित्सानन्तरं कास-
चिकित्सितमुच्यते । तत्रापि पृथग्वाताद्यारब्धकासनाशनयोगाभिधानपूर्वकं सर्वसाधारण-
प्रयोगा उच्यन्ते—

कसनमनिलजन्यं कुष्ठकाश्मीरचूर्णं

कमलमपि किलैकं क्लीतजं पित्तकासम् ।

कफकसनकदम्बं कण्टकारीकपायः

कसनमखिलमेकः किङ्किरातः कृणाति ॥ १ ॥

कसनमिति—कुष्ठम्=“कूठ” इति प्रसिद्धम् । काश्मीरम्=पुष्करमूलम् । अनयो-
श्चूर्णं पृथग्वातकासे सेव्यम् । क्लीतजं कमलम्=मधुयष्टिद्वतं जलं, काय इत्यर्थः ।
कण्टकारी क्षुद्रा आद्या । किङ्किरातः=वन्बूलस्तस्य त्वचमुत्काध्य पिवेत् । कृणाति=
हिनस्ति । अत्र ककारारब्धो वृत्त्यनुप्रास आस्वाद्यः । मालिनी नाम छन्दः ।

कमलमिव करीन्द्रः कुप्रपक्षानिवेन्द्रः

कवचमिव कृपाणः कालकोपं कपाली ।

कलिकलुषकलापं कीर्तनं कृष्णनाम्नः

कसनजनितकष्टं कालयेद्वै कलिद्वुः ॥ २ ॥

कमलमिति—कलिद्वुः=विभीतकः कसनजनितमखिलं कष्टं कालयेत्=नाशयेत् ।
अत्रार्थे कमलमिवेत्यादि पञ्चोपमाः । कुप्रपक्षान्=पर्वतपक्षान् । कपाली=वदः ।
अथ प्रयोगः—विभीतकफलं किञ्चिद्भूतेनाभ्यञ्ज्य, गोधूमचूर्णलोप्या लिम्पेत् । ततोऽङ्गारेषु
पुटपाकवद्विपाच्य, पक्वस्य तस्य त्वचं मुखे क्षिपेत् । यद्वा—विभीतकफलत्वचः कायः
सेव्यः । यद्वा—वक्ष्यमाणविभीतावलेहं परिलेभेत् । श्लोकेऽत्रापि पूर्ववद्वृत्तमलङ्कारश्च ।

अथाष्टाभिर्भुजहप्रयातच्छन्दश्छटाभिः कासनाशनाः प्रयोगाः—

शटीमुस्तशृङ्गीकणायासभार्ङ्गीगुडैर्वातकासेषु लेहः सतैलैः ।

बलासिंहिकाधावनीगोस्तनीभिः शृतं पित्तकासेषु वासासखीभिः ॥ ३ ॥

शटीति—शटी=कर्चूरः । शृङ्गी=“काकडासींगी” इति प्रसिद्धा । कणा=पिप्पली ।
यासः=धन्वयासकः “जवासा” इति प्रसिद्धः । भार्ङ्गी=“भाडंगी” इति प्रसिद्धा । शट्या-
दीनां समानानां चूर्णं विधाय तिलतैले मेलनीयं तत्रैव गुडोऽपि । अयं लेहो वातिकेषु
कासेषु । बला=“सिरैटी” इति प्रसिद्धा, सिंहिका=वृद्धती कण्टकारी, धावनी=क्षुद्रा कण्ट-
कारी, गोस्तनी=द्राक्षा, वासा=आटरूपकः—पञ्चानामेषां कायं विधाय, तत्र सितां मधु
च प्रक्षिप्य पित्तकासेषु पिवेत् ।

कणा पौष्करं कटफलं विश्वभाग्यौ शृतं तैः कफोद्विक्तकासेषु पेयम् ।

तथा द्राविडीकृष्णजातं सखण्डं कफारोचकच्छर्दिकासेषु देयम् ॥ ४ ॥

कणेति—कटफलम्=“कायफल” इति प्रसिद्धम् । विश्वम्=शुण्ठी । शृतम्=कायः ।
द्राविडी=सूक्ष्मैला । कृष्णम्=मरिचम् । त्रुटिमरिचयोः कषायं विधाय खण्डमुप-
रिष्टात्क्षेप्यम् ।

इषीकास्तुहीपाकजन्यो रसो वा ससौवर्चलः सिंहिकापाकजो वा ।

रसो वासिकापाकजः क्षौद्रमिश्रो जयेच्छ्लेष्मकासं यथा क्षार एवाम् ॥

इषीकेति—इषीकास्तुही=“ तुलियाथोर ” इति लोके । तत्पुटपाकजन्यः । तत्प्रकारश्चायम्—इषीकास्तुहीकाण्डं संक्षोद्य, वटपत्रैः जम्बूपत्रैर्भूर्जपत्रैर्वा तद्वेष्टयित्वा, सूत्रेण च दध्वा गोधूमपिष्टेन लिम्पेत् । तदनु मृत्तिकया द्वयङ्गुलं स्थूलं लेपं कृत्वाऽङ्गोपनिदध्यात् । लेपस्याङ्गारवर्णतायां तदुद्धृत्य, मृदादिकं व्यपनीय, वस्त्रेण सम्यङ्निष्पीड्य रसं गृहीयात् । तन्मात्रा पलमिता । तत्र कर्पमात्रं मध्वपि देयम् । अयमेव विधिः सर्वत्र पुटपाकेष्ववधार्यः । सिंहिका=कण्टकारी । वासिका=आटरूपकः । एषां क्षारोऽप्यत्र देयः । तद्विधिरुक्तः ।

अहो भस्मलेहोऽपि जम्बूफलानां भवेच्छ्वासकासप्रणाशाय सद्यः ।

कणावह्निपाठासमङ्गानतानां समूर्वानिशानां रजः स्यात्क्षतोत्थे ॥६॥

अहो इति—जम्बूफलानि हण्डिकायां शृत्वा, तन्मुखं मुद्रयित्वा, आरण्योपलमिना भस्म विधेयम् । त्वरायां तु तत्रके भर्जयित्वापि विधीयते । तद्भस्मलेहो मधुना कार्यः । क्षयजनिते कासे कणा=पिप्पली, वह्निः=चित्रकः, पाठा=“पाठ” इति प्रसिद्धा, समङ्गा=मञ्जिष्ठा, नतम्=तगरम्, मूर्वा=‘मरोडफली’ “चूरनहार” इत्यादिनामभिः प्रसिद्धा, निशा=हरिद्रा—इत्येतेषां चूर्णं संसेव्यम् ।

कणागोस्तनीयाटिकावार्हतानां घृतक्षौद्रयुक्तोऽवलेहः क्षयोत्थे ।

समस्तेषु कासेषु “वासावलेहः” स्मृतः कण्टकारीकृतो वापि लेहः ॥७॥

कणेति—वार्हतम्=शृङ्गहत्या कण्टकार्याः फलम् । कणादिवस्तुनि शिलायां प्रपिच्य घृतं मधु च संमिश्रयावलेहो विधेयः । वासावलेहविधानमुक्तं राज्यङ्गमाधिकारे । “कण्टकार्यवलेहविधिः—कण्टकारी १०० पलमितामेकद्रोणमिते जले समुत्काश्यान्घ्रांशोषं कार्यं वस्त्रेण गालयित्वा, तत्र—चित्रकः, पिप्पलीमूलम्, त्रिकटु, मुस्तम्, यासः, कर्बूरः, पुष्करमूलम्, हरीतकी, तुलसी, वचा भाङ्गी, गुडूची, राग्रा, कर्कटशृङ्गो—इत्येतेषां चूर्णानि पृथक्कर्मितानि दत्त्वा, सितां २० पलमितां गव्यघृतं कुडवमितं चापि दत्त्वा पुनर्विपचेत् । घनीभूते तस्मिन् शीते मधु १ कुडवमितम्, पिप्पलीचूर्णं १ कुडवमितं वंशरोचनाचूर्णं १ कुडवमितं च मिश्रयेत् । सोऽयं मात्रया समस्तकासेष्ववधार्यः ।

अथाप्यत्र युक्तं “लवङ्गादिचूर्णं” “लवङ्गादिजा वा वटी” सर्वकासे ।

यथैलादिवत्थः स्मृताः कासरोगे तथैवात्र योज्यो “विभीतावलेहः” ८॥

अयेति—लवङ्गादिचूणस्थैलदिवटिकायाश्च निर्माणमुक्तम् । “लवङ्गादिवटी—”
 प्रकारः—लवङ्गम् १ प०, मरिचम् १ प०, विभीतफलत्त्वक् १ प०, खदिरसारः “खेर-
 सार” इति प्रसिद्धः ३ प०—सर्वाण्येतानि वज्जुलवल्कलकथेन विमर्द्य वटयो विधेयाः । वटी-
 नामासां चूर्णं विधीयते । “विभीतावलेह” विधिः—अजामूत्रे १०० पलमिते विभी-
 तफलत्त्वचं १०० पलमितां पक्वेत् । मूत्रे ज्वलिते विभीतकत्वं च संशोष्य चूर्णीकृत्य च
 मधुना लिह्यादिति ।

समं माक्षिकैर्वासिकापुष्पचूर्णं जयेत्कासपित्तास्रशोषानवश्यम् ।

विपाविश्वशृङ्गीयचक्षारमेधैः कृतं क्षौद्रयुक्तं रजः कासनाशि ॥ ९ ॥

सममिति—कासादिषु आढ्यरूपकपुष्पाणां चूर्णं मधुना लेह्यम् । तथा अतिविषा-
 शुण्ठी—कर्कटशृङ्गी—ययक्षार—मुस्तानां चूर्णमपि ।

कणा क्लीतकं कर्कटा किङ्किरातः कृता तैर्गुटी कासनाशायं योज्या ।
 शिवादाडिमीत्वग्बिभीताम्बुदानां वटी पुष्पसारैश्च कांसक्षय्याय ॥ १० ॥

कणेति—क्लीतकम्=यष्टीमधु । कर्कटा=कर्कटशृङ्गी । शिवा=हरीतकी । दाडि-
 मीत्वक्=दाडिमीफलवल्कलम् । अम्बुदः=मुस्तकः । पुष्पसारैः=मधुभिः ।

कृष्णा कर्कटशृङ्गी च कटफलश्च कटुत्रिकम् ।

एते ककाराः कथिताः काशनाशनहेतवे ॥ ११ ॥

कृष्णेति—ककाराः=ककारादिभेषजानि । एषां व्यस्तानां समस्तानां बोधयथापि
 प्रयोगः । स च मधुना लेहनरूपः ।

कटफलः कर्कटाख्या च कणा काश्मीरकं तथा ।

कदर्थयति कासानां कुलं कादिचतुष्टयी ॥ १२ ॥

कटफल इति—काश्मीरकम्=पौष्करं “पोहकरमूल” इति ख्यातम् ।

सोमासिंहास्यसिंहीनां कपायो मधुमाञ्जयेत् ।

कसनं पित्तकफजं श्वसनं च क्षयं ज्वरम् ॥ १३ ॥

सोमेति—सोमा=गुह्वरी । सिंहास्यः=आढ्यरूपकः । सिंही=कण्टकारी । एषां क्वाथं
 विधाय मधु प्रक्षिप्य पिबेत् ।

नित्यं निषेविता नक्तं पयःसन्तानिका ध्रुवम् ।

शुष्ककासं क्षिणोत्याशु श्रमं श्रौढा नधूनिवं ॥ १४ ॥

नित्यमिति—पयसः=दुग्धस्य सन्तानिका=“मलाई” इति ख्याता । शुष्कका-
सम्=“सूखी खांसी” इति प्रसिद्धं वहिरनिर्यत्कर्क कासविशेषम् ।

वेष्टितं रूप्यपर्णेन नवनीतं निशामुखे ।

सेवितं शुष्ककासात्ति नाशयेन्निरुपद्रवाम् ॥ १५ ॥

वेष्टितमिति—रूप्यपर्णेन=“चान्दीका वर्क” इति ख्यातन ।

यष्टिसत्त्वं तुगाक्षीरी सूक्ष्मैला चेति तद्रजः ।

संलीढमतसीश्लेपैः शुष्ककासं नियच्छति ॥ १६ ॥

यष्टीति—यष्टिसत्त्वम्=“मुलेठीका सत्त” “रन्वेशूप” इत्यादि प्रसिद्धम् ।
तुगाक्षीरी=वंशरोचना । अतसीश्लेपैः=“अलसी का लुवाव” इति विदितः । अतसीबी-
जानि जले समाप्लाव्य, कञ्चित्कालमुपेक्ष्य, हस्तेन विमर्द्य श्लेपः सम्पादनीयः ।

खुब्बाजीखतमीवीजगोजिह्वाः पञ्चमायिकाः ।

गुन्द्रौ पृथक्चतुर्माषौ किङ्किरातकतीरजौ ॥ १७ ॥

इक्ष्मगोलतुपातस्योः श्लेपः स्याद्राममायिकः ।

श्लेपः श्लेष्मातकानां च तावानेवात्र गृह्यताम् ॥ १८ ॥

पूर्वोक्तपञ्चकक्वाथैः श्लेषान्संमिश्र्य पीयताम् ।

वातपित्तप्रधानस्य शुष्ककासस्य कृत्तये ॥ १९ ॥

खुब्बाजीति—खुब्बाजी—खतमीति द्वयं यावनमौषधम् । तद्वीजानि ग्राह्याणि । गोजिह्वा=
“गावजवा” इति प्रसिद्धा । कतीरजो गुन्द्रः=“गोंदकतीरा” इति लोके । इक्ष्मगोलम्=“ईशर-
बोल” इति प्रसिद्धं तस्य तुपाः=“भूसी” इति ख्याताः । अतसी=“अलसी” इति लोके ।
द्वयोरनयोः श्लेषः=“लुवाव” इति राममायिकः=माषत्रयोन्मितो ग्राह्यः । श्लेष्मातकानाम्=
“ल्हेसवा” इति ख्यातस्य वृक्षस्य फलानां जले विमर्द्य सम्पादितः श्लेषस्तावानेव=
माषत्रयोन्मित एव । खुब्बाजीवीज—खतमीवीज—गोजिह्वा—किङ्किरातगुन्द्र—कसीरगु-
न्द्राणां क्वाथं विधाय, श्लेषत्रयं संमिश्र्य शुष्ककासनाशाय पीयताम्=पिवतु । पीड्याने
इत्यस्य कर्तरि लोटि रूपम् ।

व्याघ्री वासा जूफिका पौष्करं त्वभ्यष्टी विश्वा पर्णमूलं मुकूलम् ।

एषां क्वाथः खादिरोन्मिश्रितश्चेत्पीतः कासान्हासतां लम्भयेत् ॥ २० ॥

व्याघ्रीति—व्याघ्री=कण्टकारी । जूफिका=“जूफा” इति प्रसिद्धा । त्वक्=दाह-
सिता । पर्णमूलम्=कुलिञ्जनं “पान की जड़” इति लोके । मुकूलम्=“पिस्ता” इति

ख्यातं, तस्य पुष्पाणि ग्राह्याणि यानि मेघजविकेतुभ्यः प्राप्यन्ते ! अत्र-सर्वेषां क्वाथं विधाय 'खैरसार' इति प्रसिद्धं खादिरं निक्षिप्य प्रपिबेत् । अत्र-शालिनी नाम छन्दः ।

पिष्टिरहो विद्रुमजा कम्पयते कासरुजाः ।

क्षौद्रसखं चेदिह खं खादति ना याति सुखम् ॥ २१ ॥

लोहमवं तद्गसितं पुष्परसैर्वा रसितम् ।

नाशयते कासशतं वृत्तमिदं भूविदितम् ॥ २२ ॥

सर्वमिदं चेन्मिलितं क्षौद्रयुतं संस्वदितम् ।

उग्रमदं कासगदं लम्भयते मृत्युपदम् ॥ २३ ॥

योगमिमं शीलयतां शोपरुजाऽप्येति सताम् ।

श्वासरयोऽप्येति लयं माणवकाक्रीडमिव ॥ २४ ॥

पिष्टिरिति— चतुर्भिः कलापकम् । विद्रुमं गुलावार्केण प्रपिब्य तत्पिष्टिर्निर्मातव्या मधुना च लेह्या । खम्=अत्रकमस्म यस्य विधानमुक्तं श्वासे वक्ष्यते च, तच्चेन्ना=मनुष्यः क्षौद्रसखम्=मधुयुतं खादति तर्हि सुखं याति । लोहमवं रसितम्=लोहमस्म यस्येति कर्तव्यता यश्मपि विहिता, तत्पुष्परसैः=मधुभिः, रसितम्=आत्वादितम् । इदं सर्वम्=विद्रुम-पिष्टयत्रकमस्मलोहमस्मरूपं त्रयम् । माणवकाक्रीडमिवेति— यथा बालकानां मृत्तिकया गृहनिर्माणादिरूपं क्रीडनकं क्षणेनैव तदिच्छाधीनस्थितिकत्वात्तद्व्यतिथेति तथा त्रयाणामेषां सेवनात्कासश्वासादयोऽपि लयं यन्ति । अत्र-माणवकाक्रीडं नाम वृत्तं तच्च प्रस्तुतवाचकैः पदैरेवामिहितमिति मुद्रालङ्कारः ।

मधुमधुकाभ्यामेवं वरामधुभ्यां मधुप्रवालाभ्याम् ।

कवलय कासातुर रे कृतिशौचार्थधातुपदवाच्याम् ॥ २५ ॥

मध्विति—रे कासातुर ! कृत्यर्थो धातुः 'कृ' इति, शौचार्थो धातुश्च "ष्णा" इति, ताभ्यां घटितं पदं "कृष्णा" इति तद्वाच्या पिप्पली तां मधुमधुकाभ्याम्=क्षौद्रमधुयष्टिकाभ्याम्, वरामधुभ्याम्=क्षौद्रत्रिफलाभ्याम्, मधुप्रवालाभ्याम्=क्षौद्रप्रवालपिष्टाभ्यां वा त्रिष्वेषु प्रकारेषु केनाप्येकेन प्रकारेण कवलय । आर्या ।

विद्रुममस्म वलक्षं माक्षिकमक्षं प्रदाय लीढ्वाऽनु ।

पक्त्वा यष्टीमधुकं सक्षीरं तस्य पीयतामुदकम् ॥ २६ ॥

प्रातः सायं मासं कासविनाशं विधातुमासेच्यः ।

तमकश्वासेऽलभ्यो योगो नव्यः क्षमापतेर्मन्यः ॥ २७ ॥

विट्टमेति—विट्टमं कुमारीरसेन प्रपिष्य गजपुटदानेन तस्य बलक्षं भस्म निष्पा-
यम् । तद्वस्म मुष्णात्रयोन्मितं तोलकमितमधुना विमिश्र्य लिङ्गात् । ततो द्वितोलस्य यष्टि-
मधुकस्य कत्राये कत्राथसमानं गन्धमाजं वा दुग्धं दत्त्वा पिबेत् । लखनलगरप्रसिद्धेन
स्वर्गीयक्षमापतिबाजपेयिमहोदयेन तमकश्वासपीडिताय कवये दत्तस्तेन स्वशरीरेऽनुभूतो-
ऽयमलम्बो भव्यो नव्यः प्रयोगः । तमकश्वासलक्षणन्तु—

प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते ।

ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥

करोति पीनसं तेन रुद्धो घूर्धुरकं तथा ।

अतीव तीव्रवेगं च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥

प्रताम्यति स वेगेन त्रस्यते संनिरुध्यते ।

प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥

श्लेष्मणा मुच्यमानेन भृशं भवति दुःखितः ।

तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्तं लभते सुखम् ॥

अथास्योद्धंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम् ।

न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः ॥

पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः ।

आसीनो लभते सौख्यमुष्णं चैवाभिकाङ्क्षति ॥

उच्छ्विताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्तिमान् ।

विशुष्कास्यो मुहुःश्वासी मुहुश्चैवावबन्ध्यते ॥

मेघान्मुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्धते ।

स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ॥ इति ॥

उपर्युक्तयोगस्याधिकं दिनपर्यन्तं सेवनेन महती वीर्यबलवृद्धिर्भवति । पुंस्त्वरहितोऽपि
पुंस्त्वं लभते । रतान्ते सेवनेन शुक्रक्षयजनितं नैवेत्यमपगच्छति । सर्वथा हितप्रदोऽयं योगः ।

कुचैलाफूकैलाकनकभवजातीफलकणा

मरीचश्रीसंज्ञे दृपदि मसृणीकृत्य हविषा ।

कृता वटचो हन्पुः पवनकसनं विष्णिरसनं

प्रयुक्ताः प्राक्कालात्त्वरमखिलशीतज्वरमपि ॥ २८ ॥

कुचैलेति—कुचैलं शुद्धं ग्राह्यम् । कनकभवजानि—वत्सूरवीजानि । श्रीसंज्ञम्—लव-
ङ्गम् । विष्णिरसनम्—अतीसारम् । प्राक्कालादिति—शीतज्वरे वटीनामासां प्रयोग एक-
घण्टापूर्वं विधेयः । सिखरिणी ।

निशा वृषसप्लुता पुनरनातपे शोषिता
विचूर्ण्य परिसेविता बहुगुणा ससन्तानिका ।
पयोभिरभिभाविता त्र्यहमियं पुनः शोषिता
घृतेन मृदुभर्जिता भवति शोषकासापहा ॥ २९ ॥

निशेति—निशा—हरिद्रा तस्याश्चूर्णं विधायान्तरूपकस्वरसेन त्रिदिनं भावयित्वा छायायां शोषयेत् । पुनः श्लक्ष्णं चूर्णयित्वा दुग्धसन्तानिकया सेवेतेति प्रथमः प्रयोगः । तामेव हरिद्रां त्र्यहं गन्धदुग्धैर्भावयित्वा, संशोष्य च किञ्चिद्घृतेन भर्जयेत् । तच्चूर्णं मधुना वा दुग्धसन्तानिकया वा सेवनीयमिति द्वितीयः । पृथ्वी नाम छन्दः ।

निशालवणपूर्णस्य भस्म घूर्तफलस्य चेत् ।

शुक्तं विशिष्टवलवद्भलासश्वासकासजित् ॥ ३० ॥

निशेति—धतूरफलं किञ्चिन्निष्कासितबीजं विधाय तत्र हरिद्रालवणयोश्चूर्णं मृत्वा भस्म विधेयम् । तच्च मध्वादिना लेह्यम् ।

पर्पटी निर्मिता तज्जैः सम्बन्धाल्लोहताम्रयोः ।

कासश्वासप्रशमनी प्रायो लोकेऽत्र दृश्यते ॥ ३१ ॥

पर्पटीति—पृथग्लोहताम्रयोः सम्बन्धान्निर्मिता पर्पटी “लोहपर्पटी” “ताम्रपर्पटी” च । तत्र—कासे प्रायो लोहपर्पटी प्रशस्यते, स्वासे तु ताम्रपर्पटी । प्रयोगश्च कल्पा-
कल्पाभ्यामुभययापि । लोहपर्पटीनिर्माणमुक्तं ग्रहण्यधिकारे । ताम्रपर्पटीविधिरयम्—
ताम्रभस्म ३ भागाः, शुद्धपारदः ३ भा०, शुद्धगन्धकः ३ भा०, शुद्धं वृश्चिकविषम् १ भा०,—
सर्वद्रव्यस्य कज्जलीं विधाय, गन्धघृतेन कल्कीकृत्य, बादराक्षरेषु लोहपात्रे तां गाल-
यित्वाऽर्कपत्रेषु च ढालयित्वा पर्पटीं विद्वन्यात् । रक्तिद्रव्योन्मितां मधुपिप्पलीभ्यां सेवेत ।

रसकगन्धककज्जलिकाञ्जैः सकटुकात्रिककर्षफलैर्गुटी ।

श्वसनकं कसनं च सुखोदकैः स्यति यथा हरहाटकपर्पटी ॥ ३२ ॥

रसकेति—चक्रबन्धोऽयम् । रसकः=पारदः । पारदगन्धकयोः कज्जलीं विधाय तत्रात्रकभस्म, त्रिकटुचूर्णं, विमीतकफलचूर्णं च निक्षिप्य जलेन बटी कर्तव्या । सा च सुखोष्णजलेन संसेव्या । स्यति=नाशयति । यथेत्युपमया रसपर्पटीस्वर्णपर्पटयोरपि प्रयो-
गोऽत्र सूच्यते । हरः=शिवनिष्यन्दः पारदः । हाटकम्=सुवर्णम् । पर्पटयोरनयोर्निर्माणम्—
पारदमग्निमन्यरसेन, एरण्डरसेन, आर्द्रकरसेन चैकैकं दिनं विमर्ष्य शोधयेत् । गन्धक-
चूर्णं लोहपात्रे निक्षिप्य श्वहराजरसेनाप्लाव्य प्रचण्डातपे शोषयेत् । एवं त्रिधा कृत्वा,

अथ श्वाससाधिकारः ।

अथ कासश्वासयोर्निदानचिकित्सितसामान्यात् “ कासशृद्ध्या भवेच्छ्वासः ” इति वाक्येन श्वासे कासस्य कारणतामिधानाच्च कासचिकित्सानन्तरं श्वासचिकित्सितं विवक्षुः कविवरो ‘ गजल ’ रागेण गीतिकामेकां निर्दिशति द्वादशभिः पदैः—

बहवो मताः प्रयोगाः श्वसने चिकित्सकानाम् ।
किन्तु स्वदेशिकर्म प्रवरं भिषग्जितानाम् ॥ १ ॥
श्रयणं विशुद्धवायोर्विपिनेष्वनोकहानाम् ।
सेवा भृशं विधेया श्वसनेषु पिप्पलानाम् ॥ २ ॥
आदौ कफप्रवृत्तिर्मरुतस्ततो निवृत्तिः ।
स्वेदस्य च प्रयुक्तिः सुविशोधनाय खानाम् ॥ ३ ॥
मरिचैः सहार्कफलिका दुष्टोदरार्त्तिदलिका ।
श्वासप्रकोपजलिका पथ्या यकृद्युतानाम् ॥ ४ ॥
मापैव दग्धशुक्तिर्मरिचैः समं तदुक्तिः ।
मधुना मता तु श्रुक्तिर्मुख्या सदौषधानाम् ॥ ५ ॥
क्षारो मयूरजन्यस्तत्रार्कजोऽपि धन्यः ।
तद्वच्च मूलजोऽन्यः प्रथितश्च वासिकानाम् ॥ ६ ॥
लेहोऽपि टङ्कणस्य दृष्टः समाक्षिकस्य ।
सेवा तु नक्तमस्य श्वासव्यथान्वितानाम् ॥ ७ ॥
भूतेस्तमाखुजाया हुकोपरि स्थितायाः ।
न्यादो द्विरक्तिकायाः संश्लाघ्यते जनानाम् ॥ ८ ॥
स्तुह्या रवेश्च पत्रं गुडितं मरीचमित्रम् ।
श्वसनं निहन्ति चित्रं किमिहास्ति पण्डितानाम् ॥ ९ ॥
तुम्बीफलोपितायाः क्षोदः कृतो निशायाः ।
नानोदरव्यथाया रिपुस्त्युरोगदानाम् ॥ १० ॥

दिनकृत्पयः प्लुतायास्तन्मूलमध्यगायाः ।

स्फट्याः प्रपाचिताया भूतिर्विपद्भुजानाम् ॥ ११ ॥

पटुतोयभाविताया आष्ट्रेऽनु भर्जितायाः ।

खण्डाः श्रियै निशाया मध्ये स्थिता मुखानाम् ॥ १२ ॥

बहव इति—भिषगिजानाम्=चिकित्सितानां मध्ये स्वदेशिकर्म प्रवरम्=श्रेष्ठम्,
“यस्य देशस्य यो जन्तुस्तत्र तस्यौषधं हितम्” इति न्यायादिति भावः । अयणमिति—
विपिनेषु अनोकहानाम्=भानाविधिवृक्षाणां विशुद्धवायोः ध्रयणं कार्यम्, वातवैगुण्येन
समुत्पन्नस्य आसस्य विशुद्धवातलाभेन शान्तिदर्शनादिति । किञ्च—पिप्पलानां सेवा=नीचैः
संवासादिरूपा भृशं विधेया । आदाविति—प्रथमं आसरोगिणः खानाम्=प्राणवाहिस्रोतसां
विशोधनाय वमनादिद्वारा कफप्रवृत्तिः कर्तव्या, ततो वायोर्निवृत्तिः=अपहरः कार्यः, तदनु
स्वेदस्य प्रयुक्तिर्वैद्यमाणरीत्या कार्या । मरिचैरिति—अर्कपुष्पलवङ्गिकानां मरिचैः सह
वटयो विधेयाः । उदरार्तिः=“पेटका दर्द ” इति लोके । जलिका=अपवारणी । पथ्या=
हिता । मापैवेति—शुक्तिम्=“सीप” इति ख्यातां कुमारीरसेन प्रपिष्य गजपुटे पक्त्वा भस्म
विधेयम् । एकमापकमितं तद्भस्मैकादशमरिचैः समं भोक्तव्यम् । मधु चानुपानम् ।
क्षार इति—मयूरः=अपामार्गः । अपामार्गार्कमूलकाटरूपकजन्यानां चतुर्णां क्षाराणामुपयोगो
ऽत्राभिहितः । सर्वद्रव्याणां क्षारनिर्माणस्य सामान्यविधिरुक्त एव । लेह इति—टङ्कणं
शृङ्गमाद्येयम् । भूतेरिति—हुक्काख्ये धूमयन्त्रे तमाखुपानाखद्भस्म संलगति, तदुद्भिद्य,
सुन्दीकाण्डे कोरितगतं शृत्वा, मृदालिष्य, आरण्यबनोपलेषु पुटपाकरीत्या विषान्य,
ततस्तद्भस्म काण्डतः पृथक्कृत्य द्विगुञ्जामितं सितया सह देयम् । यद्वा—तमाखुभस्मनः
क्षारं निर्माय तस्योपयोगः कार्यः । सुन्दीया इति—श्रीकास्तुहीदलं मरिचेन सह प्रपिष्य
गुञ्जाभा गुटयो विधेयाः । इत्थमेवार्कपत्रस्यापि । अत्र—“नागफणी” इति ख्यातायाः
सुन्दीया अपि रसो द्वितो लो मधुतोलकसहितस्त्रिगुञ्जोन्मिततेलियाख्यटङ्कणयुतश्चोपयुज्यते ।
तुम्बीति—ऐन्द्रवारणीफले हरिद्रां मृत्वा, मासमेकमुपेक्ष्य, तच्चूर्णस्य मापकमितस्य सेवनं
विधेयम् । उरोगदानाम्=आसादीनाम् । दिनकृदिति—दिनकृत=अर्कस्तदुग्रेण स्फटिकां
पिष्ट्वा, अर्कमूलस्योदुखलवत्पात्रं निर्माय, तत्र तां निधाय, अर्कमूलखण्डेनैवं समुद्वेध, मृत्प-
टावलिप्तां पुटपाकविधिना दहेत् । तद्भूतिः=भस्म, खानाम्=आसादिव्यथानामुपरि विषत् ।
पटुविति—हरिद्रामेकविंशतिदिवसान् प्रस्तरपात्रे लवणजलेन भावयेत् । तदनु तां आष्ट्रे
भर्जयित्वा तत्खण्डा मुखे धार्याः ।

अथ सप्तभिर्मुज्जप्रयातैः प्रयोगाभिधानम्—

तिलसेहपट्टीकृतैः सिन्धुजातैस्तथाऽपूपकैर्वापि संयावसंज्ञैः ।

मुखोष्णैर्भृशं स्वेदयेच्छ्वासजुष्टं नरं वक्षसि स्त्यानदोषप्रवृत्त्यै ॥ १३ ॥

तिलेति—सैन्धवलवणं तिलतैलेन संमिश्र्य पक्ववत्कुर्यात् । तदनु—सुखोष्णं कृत्वा वक्षेण पोष्ट्यं बद्ध्वा, तथा श्वासयुक्तं नरं स्नानदोषप्रवृत्तयैः=अन्तर्निरुद्धकफस्य विलयनार्थं स्वेदयेत् । अथवा—“हलुवा” इति प्रसिद्धैरूपविशेषैश्च स्वेदयेत् । यद्वा—“मैदा” इति ख्यातां समितामतसंज्ञां चाष्टगुणजलेन घनं विपाच्य, तत्र तिलतैलं संमिश्र्य, सुखोष्णां वक्षसि विन्यस्य स्वेदयेदिति ।

**सृतौ शोधितायां कुतः श्वासरासो विधौ भक्षिते वा कुतः श्वासपाशः ।
निशारक्षितेऽङ्गे कुतः श्वासवासो ध्रुवं तार्क्ष्यभीतेर्भुजङ्गप्रयातम् ॥१४॥**

सृताविति—सृतौ=प्राणमार्गे मदनफलं निष्कृत्वा तत्पानं कृत्वा वमनेन शोधितायाम् । विधौ=कूपरे गुडेन संनीय वटकीकृत्य भक्षिते श्वासपाशनाशः स्यात् । हरिद्राया भक्षणं प्रामीणा चूर्णरूपेण मोदकरूपेण वा बहुधा कुर्वते । तार्क्ष्यभीतेर्भुजङ्गप्रयातं भवतीति दृष्टान्तः । भुजङ्गप्रयातमत्र वृत्तं तेन मुद्रा नामालङ्कारः ।

**गुडैः कल्पितं शार्करं सत्तमाल्या भवेच्छ्वासनाशाय पीतं प्रभाते ।
शिलाभस्मतो वा भवेच्छ्वासयातं यथा तार्क्ष्यभीतेर्भुजङ्गप्रयातम् ॥१५॥**

गुडैरिति—तमाली=“जरदा” इति ख्याता । सा च प्रशस्तत्वाज्यपुरीयाऽऽदेया । तच्छार्करनिर्माणविधिः—आर्द्रयास्तमाल्याः स्वरसे, शुष्कायास्तु जलेनाष्टगुणेन कृतेऽष्टावशेषे काथे बलपूते समानं गुडं विनीय तन्तुली साधनीया, लोके यस्याः “चासनी” इति प्रसिद्धिः । तामेकतो लोतुलितां प्रभाते श्वासे महत्यपि सेवेत । शिला=मनःशिला । तस्या भस्मसम्पादनप्रकारः—मनःशिलामार्द्रकस्वरसेन सप्तधा भावयित्वा सूक्ष्मं विचूर्ण्य रक्तिमितामुपयोजयेदित्येव तद्भस्म ।

**दलैर्वल्कलैर्वा रवेः सिन्धुजातं पुटेऽल्पे पचेत्तत्पुनः सेवनीयम् ।
यकृत्प्लीहगुल्मोदरश्वासकासानिहन्त्याद्यथा राघवो राक्षसादीन् ॥१६॥**

दलैरिति—सैन्धवं सामुद्रं वा लवणं विचूर्ण्य, हृण्डिकायां समनैरर्कवल्कलैस्तत्पत्रैर्वा सह निरुध्याल्पपुटे विपचेत् । “लवणार्कचूर्ण—” संज्ञं तच्छ्वासकासादिपूषयोज्यम् । केचिदत्र हरिद्रामपि प्रक्षिपन्ति ।

**स्नुहीदुग्धसिद्धः स्मृतः श्वेतमल्लस्तथैवेष्टिकायन्त्रपक्वोऽत्र मल्लः ।
शिलासूतसिन्दूरमेवं प्रयुक्तं महाश्वासनाशाय गुप्तं मयोक्तम् ॥१७॥**

स्नुहीति—श्वेतमल्लः=“शंखिया” इति ख्यातः । तं च कस्मिंश्चित्तुके कटाहे धृत्योपरि स्नुहीदुग्धं निक्षिप्य विपचेत् । दुग्धे क्षीणे पुनर्दुग्धं दद्यात् । एवं यामं पक्त्वां मल्लं

साधयेत् । किंवा—शतमलं सप्ताहं मूलस्वरसेन विमर्द्य, चक्रिकां बद्ध्वा, “नम्बरीईट” इति ख्यातायां पक्वेष्टिकायां चक्रिकानिधानयोग्यं गर्तं निर्माय तत्र तां निधाय च ताम्रपात्र्या पिदध्यात् । पात्र्या गर्तस्य च सन्धिरोधं विधायेष्टिकां जुह्यां संस्थाप्य विपचेत् । ताम्रपात्र्या उपरि जलं वा तदादेवत्वं वा रक्षणीयम् । एवमष्टाहं पाकेन मलः सेत्स्यति । सोऽयमुभयथा सिद्धस्तन्दुलमात्रया दत्तः श्वेतमल्लोऽत्र श्वासरोगे मल एव । यद्वा—“शिलासिन्दूर”—रसो गुर्जकमात्रयाऽत्र प्रयोक्तव्यः । तद्विधिः—एकविंशतिदिनान्यार्द्रकरसेन पिष्ट्वा मनःशिलां शोधयेत् । विशुष्कायां तस्यां समानं शुद्धं पारदं गन्धकं च निक्षिप्य, कज्जली कृत्वा, चन्द्रोदयवद्वालुकायन्त्रेण चतुर्दिनं पाकः कार्यः ।

भवेच्छ्वासनाशाय भल्लातशुक्तिः परं त्वत्र कार्या गुरुकृत्या प्रयुक्तिः ।
क्वचिद्योगमर्हन्ति वटचः कुपीलो रसो योज्यते कुत्रचित्तत्कुठारः १८॥

भवेदिति—भल्लातशुक्तिप्रयुक्तौ गुरुक्तयो नाना सन्ति । तत्रास्मदमिमता युक्त्याः काश्चन प्रदर्शयन्ते—(१) छिन्नवृन्तान् भल्लातान्यवक्षोदं संक्षोद्य, पटनृक्षिप्तायां कस्यांचन काचकूपिकायां शृत्वा, लोहतारनिर्मितगुलिकया (लोहं के तारों की गोली) तन्मुखं पिदध्यात् । तदनु—कृततलच्छिद्रे मृत्कुण्डे काचकूपीमधोमुखीं छिद्रोपरि स्थापितमुखीं विधाय, मृत्कुण्डं बालुकया पूरयेत् । कूपीसहितं कुण्डं तुल्या उपरि संस्थाप्य, जुह्वीगते द्वितीयां कूपीमूर्ध्वमुखीं संस्थाप्य तन्मुखं कुण्डस्यकूपीमुखेन संयोज्य शुद्ध्येत् । ततः कुण्डोपरि वह्निं ज्वालेत् । “पातालयन्त्रेण” अनेन भल्लातकतैलमघस्तनूपिकोदरे संचितं भविष्यति । तैलस्यास्य प्रथमदिने पञ्च बिन्दवो डाक्टरवैद्येषु प्रसिद्धायां “कैपसूल” (Capsule) इत्याख्यायां गुलिकायां निक्षिप्य संसेज्याः । उपरिष्टाच्च कुडवं द्विकुडवं वा गन्धं दुग्धं पिबेत् । तदनु प्रतिदिनं पञ्चशृङ्गया पञ्चसप्ततिं (७५ वि०) यावद्भूत्वा पञ्चहासेन प्रयोगं परिसमापयेत् । पथ्यमत्र केवलं दुग्धं घृतं च । गुलिकाया अभावे तु भल्लातकतैलं “चिरौजी” “चारोली” इत्यादि प्रसिद्धे चारे संमिश्र्य सेवेत । तदभावे दुग्धे एव तैलविन्दूनिक्षिप्य पिबेत् । परन्तुभयत्र पूर्वं मुखे घृतेन लेपोऽवश्यं विधेयोऽन्यथा तैलसंस्पर्शात् परिपाकः संभवेत् । तदिदमग्नजलपरित्यागेन कल्पविधिना सेवनमुक्तम् । तत्परित्यागासहिष्णुस्त्वग्नजलसेवनं कुर्वन्नपि तैलं सेवेत । परन्तु दुग्धघृतयोर्बाहुल्येन सेवनं तत्रापि विधेयमेव । (२) छिन्नवृन्तान् प्रस्थैकमितान्भल्लातकान्समाने गन्धघृते तलेत् । तदनु भल्लातकान्परित्यज्य घृतमात्रं मापकत्रयतस्तोलकर्पर्यन्तं यथावलं दुग्धे निक्षिप्य सेवेत । (३) छिन्नवृन्तान् भल्लातकान् माष—मुद्ग—मकुष्ट—चणकादकीनां मिथिते सूपे निक्षिप्य, तत्र सर्वविधं वेसवारं घृतं च निक्षिप्य साधयेत् । सिद्धे सूपे भल्लातकान् हस्तेन विमर्द्य, तदसं सूपे संमिश्र्य परित्यजेत् । केवलं सूपमेव सेवेत । विधित्रयेऽपि सामान्यतोऽयमुप-

देशः—भस्मातकसेवकः शीतलजलेन स्नायात् ; सदा वस्त्रावृतः स्यात्, वहिः सूर्यतापे न गच्छेत्, उष्णवस्तूनि परिहरेत् । दुग्धघृतयोः सेवनं श्लेष्मं कुर्यात्, कण्डूपीडायां वाधमानायां तिलान्नारिकेलमज्जानं च भक्षयेत्, नारिकेलमज्जखण्डैश्च कण्डूतिविनोदं कुर्यान्न नखैरिति । क्वचिदिति—कुपीलोर्वेद्यः “ कुचिलादिवटी ” इति प्रसिद्धा अग्निमान्धाधिकारे वर्णितेतिकर्तव्यताकाः । तत्कुठारः=प्रसिद्धः “श्वासकुठार—” नामा रसः । तत्प्रकारः—शुद्धपारदः, शुद्धगन्धकः, शुद्धविषम्, टङ्कणम्, शुद्धमनःशिला—सर्वेषामेषां प्रत्येकं चत्वारश्वत्वारो माषकाः, मरिचं द्वितोलम्, त्रिकटुचूर्णं सार्द्धं कतोलम्—सर्वमिदं सम्यक्प्रपिष्य वटिकारूपेण चूर्णरूपेण वा द्वियुग्मं सेवेत । रसोऽयं क्लिप्तस्य संज्ञाजननायापि प्रयुज्यते । प्रतिश्यायहृद्दोगस्वरभेदादिष्वप्यप्रतिषिद्धः ।

रसः “श्लेष्मचिन्तामणिः” श्लेष्मरोगे
स्मृतः “श्लेष्मकालानलो”ऽप्यत्र रोगे ।

प्रतीताः पुनः “पोट्टली हेमगर्भा”
कफे तद्दे श्रेयसे “श्लेष्मकेतुः” ॥ १९ ॥

रस इति—अत्र चत्वारो रसा अभिहिताः । तत्र “श्लेष्मचिन्तामणिः”—शुद्धहिङ्गुलम्, इन्द्रियवः, टङ्कणम्, भस्माचूर्णम्, मरिचम्—एतानि सर्वाणि समानि, रससिन्दूरः एकभागापेक्षया त्रिगुणः—इति सर्वमार्द्रकरसेन विमर्द्य चणकाभा वटी कार्या । “श्लेष्मकालानलः”—पारदः १ भा०, गन्धकः २ भा०, शुद्धविषम् ४ भा०, त्रिकटुचूर्णम् ८ भा०, हरीतकी १ भा०, विभीतकः १ भा०, जामलकम् १ भा०, पुष्करमूलम् १ भा०, अजमोदा १ भा०, अजगन्धिका (वावची) १ भा०, विडङ्गम् १ भा०, कट्फलम् १ भा०, चन्दम् १ भा०, पञ्चलवणानि ५ भा०, लवङ्गम् १ भा०, त्रिवृता १ भा०, दन्ती १ भा०—सर्वाण्येकत्र संचूर्ण्य सप्तवा तुलसीस्वरसेन भावयित्वा गुञ्जामिता वटी विधेया । “हेमगर्भपोट्टली”—शुद्धपारदः ४ भा०, सुवर्णमस्म ४ भा०, शुद्धगन्धकः १२ भा०, मुक्ताः १६ भा०, शङ्खमस्म २४ भा०, टङ्कणम् १ भा०—सर्वाणि निम्बुकरसेन विमर्द्य, गोलकं बध्नीयात् । तच्च शरावसम्पुटे संमुद्रय गजपुटे पचेत् । स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य मात्रया गव्याज्येन सेवेत । “श्लेष्मकेतुः”—टङ्कणम्, पिप्पली, शङ्खः, शुद्धविषम्—सर्वं समानमार्द्रकरसेन दिवसत्रयं मर्दयित्वा गुञ्जामिता वटयो विधेयाः ।

सिंहीविश्वनिशाः कणाम्बुदृषा भार्गीगुह्मच्यादिति
कथाथो वा युगपञ्चमूलजनितं पाथोऽखिलश्चासृजित् ।

व्याघ्रीविश्वकुलत्थवासकजलं सत्पौष्कराढ्यं क्वचित्

कूष्माण्डीयशिफारजोऽपि रसितं कोष्णाम्बुना श्वासनुत् ॥ २० ॥

सिंहीति—इह क्तवारः प्रयोगाः । युगपन्नमूलजनितं पाथः=दशमूलक्वाथः । सत्पौष्कराढ्यमिति—पुष्करमूलमसदपि धूर्तैर्विक्रीयते, तत्सत्त्वेन परीक्ष्य ग्राह्यम् । कूष्माण्डीयशिफा=“पेठे की जड़” इति ख्याता, तच्चूर्णं रसितम्=आस्वादितम् ।

रचिकलिकापिप्पलिकासिन्धुजमक्षिक्षमाक्षपेशांशम् ।

पिष्ट्वा गुडिका गिलिता श्वासं नाशं नयेदाशु ॥ २१ ॥

रवीति—रचिकलिका=अर्कपुष्पकलिका । अक्षिक्षमाक्षपेशांशमिति—रचिकलिका-ऽक्ष्यंशा=द्विभागा, पिप्पली क्षमांशा=एकभागा, सैन्धवलवणं क्षपेशांशम्=एकभागमिति योजना ।

सम्यग्गुरूक्त्या विहितं भस्म शम्बरशृङ्गजम् ।

लिहतां श्वासहृच्छले शाम्यतः स्नेहसेविनाम् ॥ २२ ॥

सम्यगिति—शम्बरः=“सामर-बारहसींग” इत्यादिनामभिः प्रसिद्धो विकटबहु-विषाणः शरदं शृङ्गत्यागी कश्चिन्मृगविशेषस्तच्छृङ्गजातं भस्म । तत्र गुल्लिकिरियमवधार्या—शम्बरशृङ्गजानि खण्डानि कुडवमितानि दिनत्रयं धृते निमज्जयेत् । ततः कस्याञ्चन हण्डिकायां प्रस्थमितं दुग्धीकल्कं श्रुत्वा, तन्मध्ये खण्डानि निधाय, प्रस्थपन्नकतुल्लैरारण्यगोमयैर्गजपुटं दद्यात् । इत्थं दुग्धीकल्के षट् पुटा देयाः । ततः स्तुहीदुग्धेनाकिदुग्धेन चैक एव गजपुटो देयः । तेन विशुद्धं श्वेतं भस्म सम्पत्स्यते । तदिदं मधुनागवल्लीदलादिना संसेव्यते । अत्र—प्रसृतं दुग्धं धृतं चावदयं सेवनीयमिति रहस्यम् । हृच्छलम्=श्वसनकज्वरजन्या पार्श्वार्तिः ।

सोढां षोडशगुञ्जां मल्लं गुञ्जाद्वयोन्मितं पिष्ट्वा ।

पुट्योऽष्टादश कलिता गिलिताः शीतैर्जलैस्तथ्याः ॥ २३ ॥

यो डाक्टरगुल्लहारी मरुषु विहारी तदादतो योगः ।

जयति जवादन्तिजीर्णं श्वासविकाशं नवाहेन ॥ २४ ॥

सोढामिति—आर्यायुग्मम् । सोढा=अनेनैवामिधानेन प्रसिद्धः क्षारविशेषः । पुट्यः=“पुडिया” इति प्रसिद्धाः कागदवद्धा औषधमात्राः । ताश्च नवदिनानि द्विसंध्यं सेवनीयाः । डाक्टर गुल्लहारीखालो युक्तप्रान्तवास्तव्यो मरुस्थलीयानेकप्राप्तेषु लब्धप्रतिष्ठः शल्यचिकित्सायामतीव निपुणश्चिकित्सकः ।

मल्लमित्रैर्मृगमदैर्वासितं ताम्रजं रजः ।

पर्णे निषेवणान्नूनं हिकाश्वसनशूलजित् ॥ २५ ॥

मल्लेति—मल्लस्तन्दुलमिति, कस्तूरी द्वितन्दुलमाना, ताम्रमल्लापि द्वितन्दुल-
मिति सर्वमेकीकृत्य पर्णेन सेव्यम् ।

शिलालविपहिङ्गुलैस्त्रिकटुकृष्णभूतोद्भवै-

गुटीं स्मररसैः कृतां हविषि मुद्गश्च मुद्रोपमाम् ।

प्रयाति विषमज्वरश्वसनशीतकासव्यथा

रुजा पवनजा वृथा भवति का कफार्त्तेः कथा ॥ २६ ॥

शिलेति—मनःशिला, हरतालम्, शृङ्गिकविषम्, द्विकुलम्, कृष्णधतूरबीजानि-
पञ्चैतानि शुद्धानि पृथक्कोलमितानि, त्रिकटु त्रितोलमिति सर्व धतूरपत्ररसेन विमर्द्य मुद्र-
मिता वटी विधेया, गन्धपूतेन परिवेष्ट्य भक्षणीया । पथ्यमत्र—वृत्तदुग्धमुद्रसूपादि ।
रत्नगङ्गनिवासिनाऽऽयुर्वेदशास्त्रिणा पुद्गलेन श्रीरामरत्नशर्मणा वैद्येन समर्पितोऽयं योगः ।
अत्र—“जसौ जसयला वसुप्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः” इत्युक्तलक्षणं पृथ्वीनामकं
छन्दः । कवेरस्य कवितायां अथाकथञ्चिदनुप्रासं विना पदविन्यास एव नेत्युक्तप्रार्थं न
मुहुराप्नेह्यते ।

कृष्णकाञ्चनबीजानां तोलं कोलं च नागरात् ।

शाणिकी रेवतसिता शाणो बन्बूलगुन्द्रतः ॥ २७ ॥

एतच्चतुष्टयं पिष्ट्वा कृत्वा मुद्रनिभां वटीम् ।

मुञ्जीत पयसा श्वासी वटयौ सद्यः फलप्रदे ॥ २८ ॥

कृष्णेति—काञ्चनबीजानाम्=धतूरबीजानाम् । कोलम्=पणमाषकाः । नागरात्=
शुण्ठयाः । शाणिकी=मापत्रयमिता । रेवतसिता=“रेवतबीनी” इति प्रसिद्धा । बन्बूल-
गुन्द्रमपि मापत्रयमितं ग्राह्यम् । पयसा=गन्धदुग्धेन । द्विसन्ध्यं गुटीसेवा । योगोऽयमपि
श्रीरामरत्नवैद्यमहाभागकृपया प्राप्तः । वटयौ द्वे एका मात्रा ।

स्फटीशम्बलसौराख्यशुक्तिसौभाग्यसादरान् ।

पिष्ट्वा द्विकार्षिकानर्कपामार्गपयसा पृथक् ॥ २९ ॥

वद्धा चक्रीर्विशोष्याथ मध्येसौधं पुटेष्टु ।

पुनस्तद्भक्षितं युक्त्या श्वासजित्परमौषधम् ॥ ३० ॥

स्फटीति—शम्बलः=शतमल्लः । सौराख्यः=“कलमीशोरा” इत्याख्यातः । सादरः=नवसादरः । पृथगिति—अर्कदुग्धेनापामार्गव्वायेन च पेषणं विधेयम् । मध्येसौधमिति—हण्डिकायां कल्पाचूर्णं निक्षिप्य, तत्र स्फट्यादीनां चक्रिका मिधाय, तदुपरि पुनश्चूर्णं दत्त्वा, हण्डिकासुखं संमुद्रय गजपुटालघुपुटं दद्यात् । दुग्धसन्तानिकया मधुना वा भक्षयेदिति युक्तिः ।

मिषिमधुयष्टिवनप्साक्षोदं क्षिप्त्वा पित्रुं पयःप्रस्थे ।

पक्त्वा पुहि पुनरत्र स्नेहं वातादजं मित्र ! ॥ ३१ ॥

पित्र ससितं त्रीन्मासानसितुं श्वासांश्च कर्षितुं कासान् ।

सुखयति वक्षोवासं बीजबलासं बहिष्कृत्य ॥ ३२ ॥

मिषीति—आर्यायुग्मम् । पयसः=दुग्धस्य प्रस्थे तोलं मिष्यादीनां चूर्णं देयम् । युहि=मिश्रय । वातादजं स्नेहम्=“रोगन वादाम” इति प्रसिद्धम् । त्रीन्मासानिति सेवन-मर्यादा । असितुम्=दूरे क्षेप्तुम् । वक्षसि वासो यस्य तादृशं श्वासस्य बीजमृतं बलासम्=कर्क बहिष्कृत्य श्वासरोगिणं सुखयतीति योजना ।

शिरीषकदलीकुन्दपुष्पोत्थं ससितं रजः ।

श्वासं निवर्तयत्याशु पानीयस्यानुपानतः ॥ ३३ ॥

शिरीषेति—कुन्दम्=माध्यम् । क्षिष्टं स्पष्टं समस्तं पुरः ।

अर्कमर्कपयसा विनिषिष्टं कौञ्जरेषु पच रे शतकृत्वः ।

भस्म तस्य कसनश्चसनादौ पूजितं हि विविधैरनुपानैः ॥ ३४ ॥

अर्कमिति—अर्कः=ताम्रम् । ताम्रस्य पत्राणि कारयित्वा बहौ प्रताप्य प्रताप्य तैले, तत्रै, गोमूत्रे, काञ्चिके, कुलत्थव्वाये च त्रिधा त्रिधा सप्तधा सप्तधा वा निर्वाप्य शोधयेत् ततो निम्ब्युकरसे निक्षिप्य त्र्यहं तीव्रातपे निदध्यात् । दिनत्रयान्ते शुद्धजलेन क्षालयित्वा चूर्णं कुर्यात् । एवं शुद्धस्य ताम्रस्य चूर्णमर्कदुग्धेन पिष्ट्वा पिष्ट्वा शतवारं कौञ्जरेषु=गजपुटेषु पचनीयम् । तद्भस्म कासश्वासादिषु पूजितम्=प्रशस्तम् । अत्र—“स्वागतेति रत्न-भाद्रुयुग्म” मिति लक्षणलक्षितं स्वागताच्छन्दः ।

अभ्रमर्कपयसा विमर्दितं पाचितं च शतधा तदर्थकृत ।

लोहमत्र खलु चूर्णपारदैर्मरितं श्वसनहारि चारितम् ॥ ३५ ॥

अभ्रमिति—अभ्रम्=धान्याभ्रकं यस्य विधानमुक्तं प्राक् । तदर्कदुग्धेन पिष्ट्वा पिष्ट्वा शतवारं गजपुटपक्वं तदर्थकृत=कासश्वासादिनाशकं भवति । किञ्चात्र चारितम्=

प्रयुक्तं चूर्णपादैः=द्विद्वगुलैर्दशमशैर्मारितं पूर्वोक्तप्रक्रियाकं लोहमपि श्वासहारि भवति ।
अत्र—“रात्रराविह रथोद्धता ल्मा” इत्युक्तलक्षणं रथोद्धताच्छन्दः ।

हिक्काश्वासौ चेन्मल्लपुष्पस्य दासौ

कासौ श्वासः स्यात्तालपुष्पेऽपि जग्धे ।

तैले चाभ्यां वा कल्पिते सेविते च

श्वासहासः स्याच्चेत्कृपा वैश्वदेवी ॥ ३६ ॥

हिक्केति—मल्लं गोमूत्रेण पिष्ट्वा जम्बूयन्त्रेण तस्य पुष्पाणि सम्पादनीयानि ।
हरतालपुष्पप्रकारस्तु ज्वराधिकारे उक्त एव । तैले इति—मल्लः ३ तो०, हरतालम् ३ तो०,
जातीपत्री ३ तो०, जातीफलम् ३ तो०, यवानी ३ तो०, पारसीक्यवानी ३ तो०, अज-
मोदा ३ तो०, भङ्गावीजानि ३ तो०, लवङ्गानि ३ तो०, ज्योतिष्मती (मालकङ्गनी)
६ तो०, कस्तूरी १ मा०, कुङ्कुमम् १ तो०,—सर्वमिदं पट्टमृष्टिपायां काचकृप्यां श्रुत्वा
पाताल्यन्त्रेण तैलं पातयेत् । तैलमिदमिषीकया “सौक” इत्याख्यया पर्णे शर्करायां वा
दत्त्वा सेव्यम् । क्लीबायाप्येवं देयम् । ज्वजमङ्गेऽस्य मर्दनं विधीयते । वातव्याधौ स्पर्श-
मात्रम् । तैलगुडाम्ळादिकमत्र प्रयोगं वर्ज्यम् । चेद्विशेषां देवानां कृपा स्यात्तर्हि प्रयोगेणा-
नेनावश्यं श्वासन्हासः स्यात् । वैश्वदेवीति प्रस्तुतार्थेन पदेनात्र “पञ्चाथैच्छिन्ना वैश्वदेवी
ममौ यौ” इत्युक्तलक्षणं वैश्वदेवीनामकं छन्दोऽस्तीति सूचनान्मुद्राऽलङ्कारः ।

जातीपत्रीजातिकोपं लवङ्गं मल्लो गन्धो गुग्गुलुश्चेति तुल्यम् ।

तैलं पातालाख्ययन्त्राच्च्युतं स्याद्धोरश्वासत्रासनाशाय सद्यः ॥ ३७ ॥

जातीति—पूर्वोक्तविधयेव तैलं सम्पादनीयं सेवनीयं च । पूर्वोक्तस्यास्य च सम्पादने
पाताल्यन्त्रस्य प्रकारान्तरान्तु प्रदर्श्यते—चीनमृच्चकस्य काचचपकस्य वा मुखं वल्लेण
बद्ध्वा, तत्र वल्ले औषधानि यवधुष्णानि क्रमाग्निघाय, तदुपरि अन्नकपत्रं दत्त्वा, तत्सन्धि-
रोधं विधाय, तदुपरि अङ्गारभूतं तवकं दत्त्वा तैलं निष्पाद्यम् । अत्र—“शालिन्युक्ता स्तोत्रं तमगौ
गोऽन्धिलोकैः” इत्युक्तं शालिनीनामकं छन्दः ।

मदनोत्थिततैलमलं श्वसने सिततालजभस्म तदुत्क्रथने ।

कनकासवसेवनमप्युचितं नवसागरपुष्पमिहोपगतम् ॥ ३८ ॥

मदनेति—मदनः=धतूरस्तस्य तैलं पाताल्यन्त्रेण निष्पाद्यम् । सिततालम्=
“गोदन्ती हरताल” इति प्रसिद्धं तस्य भस्म कुमारीस्वरसहकारेण गजपुटदानाद्भवतीति
पूर्वमुक्तम् । “कनकासव” सम्पादनप्रकारः—शास्त्रामूलपत्रपुष्पफलैः सह सर्वाङ्गं धतूरं
संक्षोद्य तस्माच्चत्वारि पलानि, आढरूपकमूलत्वक् ४ प०, मधुयष्टी २ प०, पिप्पली २ प०,

कण्टकारी २ प०, नागकेशरः २ प०, शुण्ठी २ प०, भाक्री २ प०, तालीसपत्रम् २ प०, धातकीपुष्पाणि १ प्रस्थः, द्राक्षा २० प०, शर्करा १०० प०, मधु ५० प०, जलम् २ द्विद्रोणमितम्—सर्वमिमं संभारं भाण्डे शृत्वा, तन्मुखं मुद्रयित्वा मासं यावत्स्थापयेत् । मासान्ते वलेण गालयित्वा सिद्धं “कनकासवं” मात्रया सेवेत् । अयं हि—निहन्ति निखिलान् श्वासान्कासं यक्ष्माणमेव च । क्षतक्षीणं ज्वरं जीर्णं रक्तपित्तमुरःक्षतम् । नवसागरपुष्पाणि ढमरुकयन्त्रेण सम्पादनीयानि । “इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम्” इत्युक्तं तोटकं छन्दोऽत्र ।

शङ्खद्रावे विनिष्कृष्टे यत्किञ्चिद्विशिष्यते ।

तदेतच्छ्वाससंहारि मासं दत्त्वा परीक्ष्यताम् ॥ ३९ ॥

शङ्खेति—अर्कः, स्नुही, तिलाः, पीप्पलः, चिन्ना, अपामार्गः, चित्रकः—इत्येतेषां भस्म समानं समानं गृहीत्वा, पोडशगुणेन जलेन प्लावयेत् । प्रहरचतुष्टयानन्तरं दण्डेन चालयित्वा पुनः प्रहरचतुष्टयं स्थापयेत् । ततः शनैः शनैः स्वच्छं तत्पानीयं गृहीत्वा, कटाहे निक्षिप्य मन्दाग्निना विशोषयेत् । निम्नभागस्थं श्वेताभं क्षारं छुरिकादिनोद्विज्य गृहीयात् । सोऽयं क्षारः १ भा०, स्वर्जक्षारः १ भा०, यवक्षारः १ भा०, टङ्गणम् १ भा०, समुद्रफेनः १ भा०, गोदन्ती १ भा०, कासीसम् १ भा०, कलशोरः १ भा०, पञ्चलवणानि २ भा०—सर्वमिदं सूक्ष्मं विचूर्ण्य, तच्चतुर्गुणं निम्बुकरसं तत्र दत्त्वा प्रस्तरपात्रस्थं तीव्रातपे निदध्यात् । प्रतिदिनं दण्डादिना चालयेत् । सप्ताहानन्तरं मृदादिनिर्मितेऽर्कनिष्कासनयन्त्रे निक्षिप्यार्कं निष्कासयेत् । सोऽयमर्कः “शङ्खद्राव—”संज्ञको भवति, यतोऽस्मिन् क्षिप्ताः शङ्खवराटिकादीनां खण्डाः प्रदृढा भवन्तीति । एतस्योपयोगो गुल्मादिरोगेषु भवति । एतस्मिन् विनिष्कृष्टेऽधस्तनपात्रेऽवशिष्टं किञ्च गुञ्जात्रयमितं नापवल्लीदलादिना वेद्यम् । अस्य सेवनात् हृद्द्वेष्टनादौ सति दुग्धसन्तानिका शर्करां विना देयेति रहस्यम् ।

शङ्खो मलयुजा दिनेशपयसा पूर्णोदरः पाचितः

कासश्वासवलासनाशनविधौ प्रख्यातवीर्यो मतः ।

मल्लो वाऽर्कपयोऽभिपेकविधिना सिद्धोऽग्निना कुण्डके

वातश्लेष्ममतङ्गजेषु कुरुते शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ४० ॥

शङ्ख इति—शतमल्लं समानेऽर्कदुग्धे संमेल्य तेन शङ्खस्योदरं पूरणीयम् । केचित्तु परिपुष्टे शङ्खे पञ्चतोलकमितं मल्लं शृत्वा तत्रार्कदुग्धं मातुं योग्यं भरेदित्यादिशन्ति । शङ्खमुखमर्कपत्रेणाकृत्य मुल्लतानमृत्तालिसवलेणावगुण्ठनीयम् । तं च शङ्खं हण्डिकायां

संस्थाप्य तन्मुखं मुद्रयित्वा गजपुटे विपचेत् । स्वाङ्गशीतं चूर्णाकृत्य रक्तिमितं पर्णेन सेवेत् । मल्ल इति—मृणमये खर्परे शतमल्लं धृत्वा तत्रार्कदुग्धं दत्त्वा मन्दाग्निना पाचयेत् । अर्कदुग्धे शुष्के पुनर्दद्यात् : एवं तोलकमिमे मल्ले प्रस्थमर्कदुग्धमभिषिच्य तन्दुलमितं पर्णादिना दद्यात् । किञ्च एकतोलकमितं मल्लखण्डं वस्त्रखण्डे बद्ध्वा कुडवमिमे गोमूत्रे निष्कवाथ्य स्नुहीदुग्धे पक्षमेकमवस्थापयेत् । ततस्तत् उद्धृत्य जलेन प्रक्षाल्य च मृत्खर्परे निधाय प्रस्थामितं द्विवाराकृष्टं महर्घं मयं दत्त्वा दत्त्वा मध्यमाग्निना साधयेत् । सिद्धं तन्दुलप्रमाणं सितायुद्धुदेन “वतासा” इति ख्यातेन दद्यात् । सोऽयं द्विधापि सिद्धो मल्लो वातश्लेष्म-जन्त्या रोगा एव मतङ्गजाः—हस्तिनस्तेषु शार्दूलविक्रीडितम्—सिंहचेष्टितं कुरुते । मान्द्यश्ले-ष्मसमीरकसकन्धासामहिक्काञ्चरकलैव्यातङ्गकुल्लकेषु कुरुते यत्तत्र किं दूमहे ? प्रस्तु-तार्थेन शार्दूलविक्रीडितशब्देन तदाख्यच्छन्दःसूचनान्मुद्रा ।

मृष्टः सौरः शाणोन्मानो विल्वोन्मानं द्राक्षारिष्टम् ।

एतद्युग्मं श्वासव्याधौ स्त्यानश्लेष्माकृष्टचै योज्यम् ॥ ४१ ॥

मृष्ट इति—कलशोरस्य मर्जने लौहे तवके कार्यम् । शाणः—चतुर्मापकाः । विल्वम्—पलम् । द्राक्षारिष्टं द्राक्षासव एव यद्विधानमुक्तं प्राक् । युग्ममिति—चेदत्र “एसिडबेंजोइक” (Acid benzoic) नाम्ना प्रसिद्धमाग्लमौषधं दशमेनमितं दीयेत् तर्हि अतीव वीर्यव-त्तरं भवेदिति । विद्युन्मालाच्छन्दो ज्ञेयम् ।

मधुरफलाया रचितमरिष्टम् । शमयति सद्यः कसनजकष्टम् ॥ ४२ ॥

श्वसननिमित्तं द्यति कफपित्तम् । हरति च चित्तं शशिवदनेव ॥ ४३ ॥

मधुरेति—“द्राक्षारिष्ट” स्यैव गुणवर्णनमिदं न किञ्चिन्नवीनम् । श्वसननिमित्तम्—श्वासरोगोत्पत्तिकारणम् । शशिवदना—चन्द्रमुखी नायिका, सेव । शशिवदनाख्यच्छन्दः—सूचनान्मुद्रा ।

गृहीत्वाऽञ्जलिमेकैकां कण्टकार्यारूपयोः ।

शृङ्गिकं कुङ्कुमं शृङ्गी कस्तूरी चेति शाणिकम् ॥ ४४ ॥

संकुटय पुनराप्लाव्य जले दशशरावके ।

यन्त्रे भृत्वाऽर्कमाकृष्य श्वासव्याधौ प्रयोजयेत् ॥ ४५ ॥

गृहीत्वेति—अञ्जलिम्—कुडवम् । शृङ्गिकविपं शुद्धमादेयम् । कुङ्कुमम्—काश्मीरजं “केसर” इति प्रसिद्धम् । दशशरावके—पञ्चप्रस्थे । प्रयोजयेदिति—त्रिमापकतः षण्माषक-पर्यन्तं जलेनेत्यर्थः । अथवा—कण्टकारी २ प्रस्थौ, आटरूपकः १ प्रस्थः, कर्कटशृङ्गी अर्ध-प्रस्था, भार्गी कुडवमिता, घत्तूरवीजानि कुडवार्धमितानि, कुङ्कुमं पलमितम्, शृङ्गिक-

विषं शुद्धं पलार्धमितमिति सर्वास्मिन् समारे चतुर्विंशतिप्रस्थं जलं प्रक्षिप्यार्कविधिनाऽर्कं निष्कास्य कस्तूरिकया सुवासितं कृत्वा पूर्वोक्तमात्रया पिबेदिति ।

द्विप्रस्थे सलिले सखे ! पच पलं सद्देवदालीफलं

क्षुण्णं तस्य शृतं चतुष्पलमितं वासश्च्युतं स्थापय ।

क्षिप्त्वा तत्र च पाणिपाणितलके शोणस्कटीतुत्यके

तत्पिष्ट्वा शिवचन्द्रशर्मभिपजां योगं गृहाणोत्तमम् ॥ ४६ ॥

द्विप्रस्थे इति—देवदालीफलम्—“वन्दालडोडा” इति प्रसिद्धम् । तत्पलम्—पंचतोल-
कमितं द्विप्रस्थे जले निष्कवाध्याष्टमांशं कुण्डवमितमवशेष्य तत्र शोणस्कटी द्वितोलमिता
तुत्यं देशीयं द्वितोलमितमितेतद्वयमपञ्चमेव निक्षिप्य विशोष्य च मसृणं पिष्ट्वा रक्षेत् ।
तण्डुलचतुष्टयमितं तन्मृद्वीकायां संसेल्य द्विसन्ध्यं सेवेत । अस्मिन्योगे सेविते संयाव-
(हलुवा) भक्षणमप्याचरेत् । अनेन तमकश्वासः शाम्यति, वक्षसि स्त्यानः कफो विलीय
निस्सरति, मलप्रवृत्तिः सम्यग्भवति, क्वापि किञ्चिद्वमनमपि भवति । हरिद्वारस्थायुर्वेद-
प्रचारककम्पन्या अर्धक्षेणायुर्वेदमार्तण्डोपाधिधरेण श्रीशिवचन्द्रशर्ममहोदयेन प्रद-
त्तोऽयं योगः ।

इति श्वासाधिकारः ।

अथ हिक्काधिकारः ।

अथ “दैरेव कारणैः श्वासो बहुभिः संप्रवर्तते । तैरेव कारणैर्हिक्का घोरा भवति
देहिनाम् ॥” इत्येवं हिक्काश्वासयोः समाननिदानाप्रानाच्छ्वासचिकित्सानन्तरं हिक्काचिकित्सां
विवक्षुः कविवरः श्वासचिकित्सामत्राप्यतिदिशन् प्रयोगानाह—

यदपि श्वसनप्रतिकर्म मतं ननु हिक्कनकेऽपि तदेव ततम् ।

अत एव रविप्रियभस्म वरं विदितं खलु मौक्तिकमेव परम् ॥ १ ॥

यदपीति—प्रतिकर्म=चिकित्सितम् । रविप्रिय=ताम्रं तस्य वरं भस्म श्वासचिकि-
त्सायामुक्तम् । अयमन्योऽपि प्रकारः—उत्तमास्ताम्रीमुद्रा “पैसा” इति ख्याता बहौ
तापं तापं करीरपुष्पाणां स्वरसे तदलाभे तु करीरपत्रास्त्रादिस्वरसे शतं वारान्निर्वापयेत् ।
ततो निष्ठयूतरे करीरपुष्पवक्त्रे निर्वापणावशिष्टं रसं निक्षिप्य, कल्कं कृत्वा, तत्र ता मुद्रा
निधाय गजपुटेन विपचेत् । तदनु गन्धकं निम्बुकरसेन विमर्श, तेन ता मुद्रा विलिप्य
गजपुटमेकं दद्यात् । अनन्तरं त्रिफलाकायेन गजपुटसप्तकं दत्त्वा दध्ना द्विस्त्रिगंजपुटान्

दद्यात् । एवं विशुद्धं ताम्रमसम् भविष्यति । तदिदं तन्मुलाधिकं न देयम् । राजिकायाः गण्डीरस्य “गान्दल” इति ख्यातस्य स्वरसे मुद्रां ताम्र्णीं निर्वाप्य तद्वक्सजकल्के धृत्वा पुटदानेनापि मसम् भवतीति प्रकारान्तरम् । विदितमिति—तत्क्षणकेण सम्पादितं मुक्तापिष्टं कुमारीरसेन सम्पादितं तद्वस्मापि वाऽत्र मध्वादिना सेवितं परम्=अत्युत्कृष्टं विदितमिति । इह टोटकवृत्तमवेत बुधाः । ।

सकणं शिखिपिच्छकृतं भूसितं रसितं मधुना वमनापहरम् ।

गलहस्तयति प्रवलं श्वसनं त्वरितं सुखयत्यापि हिक्किजनम् ॥ २ ॥

सकणमिति—शिखी=मयूरस्तत्पिच्छानां चन्द्रकमात्रभागस्य मसम् विधेयम् । तत्सपिप्पलीकं मधुना सेव्यम् । गलहस्तयति=अपहरति ।

कषायश्चन्द्रशूरस्य यथा हिक्कानिवर्हणः ।

तथा रसो दाडिमस्य सैन्धवेन चमत्कृतः ॥ ३ ॥

कषाय इति—चन्द्रशूरः=“हालौ” इति ख्यातः । तयेति—इच्छा चेदत्र मध्वपि देयम् । इत्यमेव बीजपूरकरसस्यापि सेवनम् ।

एकः पर्णादिना मल्लो हिक्काधिककारदीक्षितः ।

किं पुनस्ताम्रकस्तूरीसहितो न हितो भवेत् ॥ ४ ॥

एक इति—आसाधिकारे “मल्लमित्रैः” इति श्लोकेन प्रतिपादितस्यैव प्रयोगस्य भङ्ग्या पुनः प्रतिपादनमिदम् । अत्रार्थापत्तिरलङ्कारः, “सहितो न हितो” इत्यत्र विरोधाभासोऽपि ।

कनकतपनमुक्ताकान्तमस्मैकवलं

रुचकरसमधुभ्यां लीढि सौवर्चलाढ्यम् ।

सकृदपि गिलितं तत्पौढहिक्काशतानि

प्रशमयति मुहूर्त्तार्त्तिकं पुनः पञ्च हिक्काः ॥ ५ ॥

कनकेति—कनकम्=सुवर्णमसम्, तपनः=ताम्रमसम्, मुक्ताः=मौक्तिकपिष्टिः, कान्त-मसम्=लोहमसम्-सर्वमेकवलम्=त्रिगुणं रुचकः=“विजौरा निम्बु” इति ख्यातो बीजपूरक-स्तद्वसेन मधुना च लेह्यम् । सौवर्चलस्य रसे प्रतिवापो विधेयः । अत्रार्थापत्तिरलङ्कारः । “नमयययुतेयं मालिनी मोगिलोकैः” इत्युक्तं मालिनीच्छन्दः ।

गन्धिन्या बीजानि सामिलवणसहितानि भोः ।

पिथं कौलप्रमितानि हिक्काहतये वारिणा ॥ ६ ॥

गन्धिन्या इति—गन्धिनी=“गिंदली” इति ख्याता प्रावृषेण्यजलस्थितियोग्यायां भूमौ समुद्भवन्ती काचनौषधिः । तस्या बीजानि सामिलवणसहितानि=अर्धशकम्भरीय-लवणयुक्तानि कोलप्रमितानि=षण्माषकमितानि वारिणा शीतलेन पिब । दिनद्वयेनावश्यं लाभो भवतीति रत्नदुर्गीयरामरत्नवैद्याः । अत्र—हिन्दीभाषाप्रसिद्धं “सोरठा” नामकं छन्दः, यस्य प्रथमतृतीयपादयोर्द्वितीयचतुर्थत्वापादने “दोहा” नामकं छन्दो भवतीति ।

हेमदलं गिल मित्र! नागदलेनालिङ्गितम् ।

किमितः पश्यसि चित्रमस्यति हिककामञ्जसा ॥ ७ ॥

हेमेति—हेमदलम्=“सोनेका चर्क” इति प्रसिद्धं तर्कं नागवल्लीदलेनावेष्ट्य गिलनीयम् । हिककामञ्जसा=क्षिप्रमेवास्यति दूरे प्रक्षिपतीति । अत्रापि सोरठाख्यं छन्दः ।

वीरणबीजोद्भूतो धूमः पीतो हिनस्ति हिककार्त्तिम् ।

नावनमपि वा तथ्यं दृष्टं सिन्धूत्थनीरेण ॥ ८ ॥

वीरणेति—वीरणबीजम्=“सॉक का जीरा ” इति प्रसिद्धम् । तद्धूमः “चिलम—” नामकधूमपानयन्त्रेण पातव्यः । सिन्धूत्थनीरेण=सैन्धवलवणजलेन नावनम्=नस्यप्रयोगः कर्तव्यः ।

धूमो वा मापजनितो हिककाधिककारदः स्मृतः ।

वाल्हीकसंभवस्तद्वन्मतः प्राणपथं गतः ॥ ९ ॥

धूम इति—मापः=“उड़द—” नामकं धान्यम् । वाल्हीकम्=हिह्नु ।

हिककाधिककारमाधत्ते शिवा रुचकसाक्षिणी ।

श्वेतगुञ्जापि संशुद्धा सिद्धा सद्भातुरक्षिणी ॥ १० ॥

हिकेति—शिवा=हरीतकी । सा च =हस्त्रा ग्राह्या । रुचकसाक्षिणी=सौवर्चल्लवण युक्ता । श्वेतगुञ्जा संशुद्धा रोगेऽस्मिन् सिद्धा । सा च सद्भातुरक्षिणी=वीर्यवर्धनी भवतीति । तस्याः शोधनप्रकारः—श्वेतगुञ्जां प्रहरं यावत्काञ्चिके निष्कवाध्य, तत्त्वचमुत्तार्य विशोपयेत् । एतत् त्वनानन्तरं घृतं श्लक्ष्मिमिति रहस्यम् । वाजीकरणविधया घातुरक्षणाय तु “ गुञ्जागर्भो ” नाम रसः सेव्यः । तस्येदं विधानम्—श्वेतगुञ्जाबीजानि प्रहरद्वयं दोलायन्त्रगतानि गोदुग्धेन संस्वेद्य, त्वगङ्कुररहितानि कृत्वा, विशोष्य सूक्ष्मं विचूर्णयेत् । ततस्तत्र समानं पिप्पलीचूर्णं, रससिन्दूरं, रजतभस्म च समेत्य सर्वसमानं शुद्धं भक्षाचूर्णं, दत्त्वा नागवल्लीदलरसेन प्रपिब्य वटिका विधेया द्विगुञ्जामिताः । एका वटी निगित्य गन्धमुष्णं दुग्धमक्षि पिबेत् । शीर्यस्तम्भकरम् ।

इति हिककाधिकारः ।

अथ स्वरभेदाधिकारः ।

अथ कासश्वासादिषु प्राणोदानवायुदुष्टिर्भवति स्वरभेदेऽपि सैव दुष्टिरिति साधर्म्या-
निदानक्रमतश्च युक्तं स्वरभेदचिकित्सितमिदानीमभिधीयते—

वातोत्थवैस्वर्यहरं मरीचचूर्णेन भुक्तोपरि सर्पिरुक्तम् ।

तथैव पित्तस्वरभेदमेतृ क्षीरं शृतं स्यान्मधुरैर्विरेकः ॥ १ ॥

वातेति— वातिके स्वरभेदे मरीचचूर्णयुक्तं घृतं भोजनान्ते पेयम् । मधुरैः—द्राक्षा-
यष्टीगोक्षुरादिभिः शृतं=पक्वं क्षीरम्=दुग्धम् । विरेक इति मित्रः प्रयोगः सोऽपि मधुरै-
र्द्रव्यैर्विधेयः । उपजातिवृत्तम् ।

स्वरक्षये स्युः कफजे कटूनि मूत्रेण पीतानि तथागुणानि ।

फलत्रिकट्यूषणयावशूकचूर्णं त्रिदोषस्वरभङ्गमञ्जि ॥ २ ॥

स्वरेति—कटूनि=“ पिप्पली पिप्पलीमूलं मरीचं विश्वभेषजम् ” इत्युक्तं पिप्पल्या-
दिचूर्णमित्यर्थः । मूत्रेण=गोमूत्रेण । फलत्रिकम्=त्रिफला, ट्यूषणम्=त्रिकटु, यावशूकः=
यवक्षारः—एतेषां चूर्णं सन्निपातजस्वरभङ्गं भनक्ति । उपजातिः ।

क्षौद्रैः कणैलामधुरारजांसि कुर्युः क्षयोत्थस्वरभङ्गमङ्गम् ।

मेदोभवं तद्धरणक्रियाभिर्जयन्ति वैद्याः स्वरभङ्गमाशु ॥ ३ ॥

क्षौद्रैरिति—मधुरा=शतपुष्पा । मेदोभवम्=शरीरे मेदोवृद्ध्या समुत्पन्नम् । तद्धरण-
क्रियाभिः=कटुतिफकषायरससेवया मेदोहरणरूपैरुपायैः । उपजातिः ।

स्वरात्तौ सगुडा शुण्ठी कचिद्“व्याघ्रीघृतं” मतम् ।

एवं “गोरक्षवटिका” सिद्धैलादिवटी क्वचित् ॥ ४ ॥

स्वरात्ताविति—शुण्ठीं प्रपिष्य गुडेन संनीय गुष्टिकाः कार्याः । “व्याघ्रीघृतं—” विघा-
नम्—रास्ना, बला, गोक्षुरः, त्रिकटु-इत्येतेषां कल्कं विधाय, तस्माच्चतुर्गुणं घृतं तस्माच्च
चतुर्गुणं कण्टकार्याः स्वरसं वा क्वाथं वा दत्त्वा विपचेत् । सिद्धमिदं “व्याघ्रीघृतं” स्वरभेदं
पञ्चविधं कासं च नाशयति । “गोरक्षवटिका—” रससिन्दूरः, ताग्रमस्म, लोहमस्म—व्रीणि
प्रग्याणीमानि कण्टकारीफलस्वरसेनैकविंशतिवारं भावयित्वा मुद्गतुल्या बटी कार्या । श्वेयं
मुखस्था स्वरभेदमपहरति । “ एलादिवटी ” पूर्वमुक्ता ।

मूत्रं पानात्कृष्णाया गोः स्वयं यद्वद्वात्रीदुग्धम् ।

एवं ब्राह्म्यादिः क्षोदः स्याद्भृष्टा पथ्या न स्यान्मिथ्या ॥ ५ ॥

मूत्रमिति—कृष्णाया गोर्मूत्रं चत्वारिंशद्दिनावधि सेवनीयम् । मात्रा चास्य दोषबल-
प्रकृत्याद्यनुसारतः कल्पनीया । इदं कौष्ठानुद्धिं पुरस्कृत्य स्वरभेदं नियच्छति । वात्रीदुग्ध-
मिति—आमलकीफलचूर्णे दुग्धेन सह सेव्यम् । “ब्राह्म्यादिक्षोदः”—ब्राह्मी, वचा,
शङ्खपुष्पी, कुष्ठम्—इत्येतेषां चूर्णे मधुना लेह्यम् । पथ्या=हरीतकी तस्या भर्जनं कृत्वा
सेवनं कार्यम् । विद्युन्माला ।

मरिचत्रुटियष्टिकुलिञ्जनकं क्षितिचन्द्रजगद्युगमापमितम् ।

समितातुपकर्पयुतं ससितं कथितं स्वरभेदगदे, प्रथितम् ॥ ६ ॥

मरिचेति—मरिचं क्षितिमापम्=एकमापम्, सूक्ष्मैला चन्द्रमापा=एकमापा, यष्टी
जगन्मापा=त्रिमापा, कुलिजनं युगमापम्=द्विमापम्, समितातुपाः=“गेहंका चापड”
इति प्रसिद्धास्तेषां कर्पः—सर्वमिदं निष्कवाच्यं, तत्र द्वितोलां सितां प्रक्षिप्य पिबेत् । कण्ठरोगे
प्रतिश्याये चापि क्वाथोऽयं प्रयोज्यः । तोटकवृत्तम् ।

चन्द्रास्ये! वद नित्यमव्ययमये! किं तन्निपेधार्थकं

किं वा पर्वतवाचकं किम् पुनर्लोके लताबोधकम् ।

का वा स्यात्स्वरभेदभेदनपटुः का शौचमुक्तान्तयो-

र्हे प्राणेश्वर ! विद्धि विश्वविदितां तां नागवल्लीमिमाम् ॥ ७ ॥

चन्द्रास्ये इति—अत्र प्रश्नोत्तररूपेण स्वकान्तया सहालापो निबद्धः । नित्यं
निषेधार्थकमव्ययं “न” इति, पर्वतवाचकम् “अग” इति, लताबोधकं “वल्ली”
इति क्रमशः पूर्वार्थोपात्तानां प्रश्नानां व्यस्तान्युत्तराणि । स्वरभेदभेदनपटुः “नागवल्ली”
इति, शौचान्ते मुक्तान्ते च सेव्या “नागवल्ली” इति च समस्तोत्तरमिति व्यस्तसमस्तो-
त्तरजातिरन्तर्लापिकेयम् । स्वरभेदगदे पूगखदिरवूर्णादियुतं नागवल्लीदलमासेव्यमिति
समस्तार्थः । शौचमुक्तान्तयोस्ताम्बूलमक्षणं तु दिनचर्यानियतम् । तथा—“रते
सुप्तोत्थिते स्नाते भुक्ते वान्ते च सङ्गरे । समायां विदुषां राज्ञां कुर्यात्ताम्बूलत्रक्षणम्” इति ।

इति स्वरभेदाधिकारः ।

अथारोचकाधिकारः ।

अथोर्ध्वगविकारस्त्वादोगविनिश्चयकमात्रं स्वरभेदानन्तरमरोचकचिकित्सितमुच्यते—

जतुकं निम्बुकसत्त्वं सितमरिचं श्वेतजीरकं लवणः ।

विहितः शोदो मसृणः किन्तु गणः स्याद्यथोत्तरं द्विगुणः ॥ १ ॥

रसनानर्त्तकलवणोऽरोचतमिस्रव्रजोद्धृतावरुणः ।

मन्दानलनिग्रहणः प्रवलविषूचीप्रवाहसंहरणः ॥ २ ॥

जतुकमिति—गीतियुगम् । जतुकम्=शृष्टं हिङ्गु एकभागम्, निम्बुकसत्त्वं द्विभागम्, श्वेतमरिचं चतुर्भागम्, शृष्टं श्वेतजीरकमष्टभागम्, सैन्धवलवणः षोडशभागः—इति यथोत्तरं द्विगुणं गणं विचूर्ण्य मसृणं चूर्णं विधेयम् । तस्य “रसनानर्त्तकलवणः” इति संज्ञा । सोऽयं रसनानर्त्तकलवणोऽरोच एव तमिस्रम्=तिमिरं तद्भजोद्धृतावरुणः=सूर्यतुल्यः । मन्दानलं निग्रहातीति तादृशः । प्रवला या विषूची तस्याः प्रवाहं संहरतीति तादृशोऽस्ति ।

धान्यकं जीरयुगलं वृक्षाम्लं साम्लवेतसम् ।

सैन्धवं रोमकं दारुसिता चैव कपित्थकम् ॥ ३ ॥

ग्राह्याणीमानि सर्वाणि द्विकर्पाणि पृथक्पृथक् ।

सौवर्चलं त्रिकर्षं स्यादाकल्लो वार्धितोलकः ॥ ४ ॥

सचित्रकं निम्बुसत्त्वं विडं च पृथगाक्षिकम् ।

शुण्ठ्याः शाणः कणाकोलं सिता सर्वसमा भवेत् ॥ ५ ॥

चूर्णं चेतःप्रसादाख्यमर्चि परिचूर्णयेत् ।

अग्निमान्द्यं परिहरेदुद्गारं च विशोधयेत् ॥ ६ ॥

धान्यकमिति—वृक्षाम्लम्=“डांसरिया” इति प्रसिद्धं तिन्तिडीकम्, रोमकम्=“सांभर का नमक” इति प्रसिद्धम् । कपित्थम्=“कैथ” इति ख्यातम् । वार्धितोलकः=चतुस्तोलकः । शुण्ठ्याः शाणः=त्रयो मापाः । कणाकोलम्=पिप्पली पण्मापकमिता । सिता सर्वसमोक्तापि १५ तोलकमितैव क्षेप्या । अत्रानुक्तान्यपि दाढिमंवीजानि सार्धसप्त-तोलकमितान्यवश्यं क्षेप्याणि, तथात्वे एव चूर्णस्य स्वादुतासम्पत्तेः । चेतःप्रसादाख्य-मिदं चूर्णं यस्य हिन्दीभाषाप्रसिद्धं नाम “दिलपसन्दचूर्ण” इत्यस्ति । विक्रेतारो विज्ञापन-विधया विक्रीण्यन्तेनत् ।

सखे ! भृत्वा भाण्डे रुचकफलजं केसरवरं
ततः पिष्टांस्तत्रावप सपदि साकारकरमान् ।

कणाङ्घ्रिक्षाराग्नित्रिकटुपटुगन्धद्विजरणान्
पुनर्मित्रैः साकं रसय रसनीयं रुचिकरम् ॥ ७ ॥

सखे इति—सखे ! = मित्र ! रुचकफलजम् = चीजपूरफलजन्यं श्रेष्ठं केसरं द्विप्रस्थं काचभाण्डे भृत्वा, ततस्तत्र पिष्टानाकलकसहितान्कणामूलादीनावप = प्रक्षिप । तत्परिमाणम्—आकलकः ४॥ तो०, पिप्पलीमूलम् ६ तो०, यवक्षारः ४ तो०, चित्रकः १० तो०, शुण्ठी ६ तो०, मरीचं १२ तो०, पिप्पली ८ तो०, सैन्धवम् २५ तो०, सौवर्चलम् १२॥ तो०, निम्बुकसत्त्वं ४ तो०, त्वक् (तज) ४॥ तो०, सुक्ष्मैल ४॥ तो०, तमालपत्रम् ४॥ तो०, श्वेतजीरः ६ तो०, कृष्णजीरः ६ तो०—सर्वेषामेषां चूर्णं दत्त्वा पक्षमेकमुपेक्ष्य ततो रसनीयमिदम् । अत्र त्रिशब्दस्य कटुपटुगन्धैर्भिभिः सह योगः । ततश्च त्रिपटुषु विहात्य-ल्वणस्य पाठात्तदेव निम्बुकसत्त्वस्थाने समादेयम्, नतु निम्बुकसत्त्वमन्यथा वस्तुनो-ऽत्यम्लता स्यात् । परमत्र तदुल्लेखो मतान्तरपरतया कृत इति ।

निम्बूकस्वरसे षडञ्जलिमिते क्षिप्त्वाऽभयैकाञ्जलिं
सिन्धूत्थं प्रसृतं प्रदाय विपचेदष्टाभ्रमाशेषयेत् ।
सिन्धूत्थोपणजीरकान्द्रिपलिकान्निक्षिप्य चालोडयेत्
पश्चादर्ककरैर्विशोष्य रसयेत्पथ्या न मिथ्याऽरुचौ ॥ ८ ॥

निम्बूकेति—षडञ्जलिमिते = सार्द्धेकप्रस्थप्रमाणे । अभया = हरीतकी, सा च लघ्वी प्राद्या । तस्या अञ्जलिम् = कुडवम् (५ पाव) । सिन्धूत्थम् = सैन्धवल्वणम् । प्रसृतम् = द्विप-लम् । अष्टाभ्रम् = अष्टपलम्, प्रस्थावमिति यावत् । ऊषणम् = मरिचम् । इयं पथ्या लेके “ शुद्ध ह्रै ” इति प्रसिध्यति, सा चारुचौ मिथ्या नैव भवति ।

निम्बूकाम्बुनि सेटकेऽञ्जलिमितं संन्यस्य सिन्धूद्रवं
दत्त्वा स्तोकसिताघृतं च विपचेदष्टावशेषं नयेत् ।
व्योषाकलकटङ्कणं द्विजरणं क्षिप्त्वा द्विकर्षं पृथक्
पिष्ट्वा तन्मृदुकिट्टवद्धवटका रुच्याः परं पाचनाः ॥ ९ ॥

निम्बूकेति—सेटके = “ सेर ” इति प्रसिद्धे प्रस्थे । कुडवमितं रसमधिकं क्षिपेदि-त्युपरिष्टात् । स्तोकेति—विषाककाले द्वित्रिमासं घृतं दत्त्वा विषाकान्ते तोलकद्वयमितां सितां

प्रक्षिपोदिति । अधावशेषम्=द्विपलावशेषम् । व्योपस्थदव्याणां प्रत्येकं कर्षद्वयं ग्राह्यम् ।
आकलकस्य कर्षद्वयोकावपि कर्षत्रयमत्र ग्राह्यम् । वटकाः=शुटिकास्ताश्च चणकप्रमाणाः ।

प्रस्थे निम्बुरसे सपादकुडवं सौवर्चलं तत्समं
खण्डं न्यस्य विपाच्य किञ्च वसनैरास्त्राव्य भूयः पचेत् ।

व्योषाकल्लजरीरकान्पलमितान्संमिश्र्य तन्तूद्रमे

पश्चात् “संचरपाक”मद्वि रुचिरं चेतोहरं भूमृताम् ॥ १० ॥

प्रस्थे इति—सपादकुडवम्=पञ्चपलम् । खण्डम्=सिताम् । तत्समम्=सौवर्चलतुल्यं
सपादकुडवमित्यर्थः । विपाच्येति—यावता खणो द्रुतः स्यात्तावन्तं कालं पक्त्वा, ततो
बलेण गालयित्वा तन्तूद्रमावाधे भूयः पाकं कृत्वा व्योषादीन्प्रक्षिप्य बटिका बन्नीयादिति ।
एतस्य “संचरपाकः” इति प्रसिद्धिः ।

प्रस्थे निम्बुजले तदर्धतुलितां दत्त्वा सितां सम्पचेत्

पश्चात्तत्र विनिक्षिपेत्त्रिपलिकां तन्तूद्रमे गोस्तनीम् ।

सिन्धूत्थं पलिकं तदर्धतुलितं सौवर्चलं कार्पिकान्
कृष्णाकल्लमरीचपुष्पधनिकाजीरद्विकैलानलान् ॥ ११ ॥

हिंवाढ्यान्सुविचूर्ण्य काचकुतुपे संनीय संस्थापयेत्

लीढ्वा लेहमर्घं प्रसीदतु परांश्चागन्तुकांस्तोपयेत् ।

यस्यास्वादनलिप्सया दिविषदः श्रान्ता नितान्तं पुनः

कस्तस्यागणितान्गुणान्गणयितुं लोके समर्थो भवेत् ॥ १२ ॥

प्रस्थे इति—तदर्धतुलिताम्=प्रस्थार्धमिताम् । ससिते निम्बुरसे पाकेन तन्तूद्रमे
सति पलत्रयतुलितां गोस्तनीम्=द्वाधां विनिक्षिपेत् । गोस्तनीष्वीधत्स्विन्नाशु जुलहीत उत्तार्य
सैन्धवादीनां प्रक्षेपः कार्यः । तदर्धतुलितम्=पलार्धमितम् । कृष्णा=पिप्पली, आकल्लः
“अकरकरा” इति प्रसिद्धः, मरीचम्, पुष्पम्=लवङ्गम्, धनिका=धान्यकम्, जीरद्विकम्=शुक्र-
कृष्णमेदेन द्वौ जीरकौ, एला, अनलः=चित्रकः—एतान्प्रत्येकमेकतोलकमितान् क्षिपेत् ।
हिङ्गु चालपमेव देयं यावता सौगन्ध्यसुस्वादुतादिकं स्यात् । काचकुतुपे=“अमृतवान्”
इति प्रसिद्धे काचभाण्डे । दिविषदः=देवाः, अपीत्यर्थात् । “द्वाश्वलेहः” इति प्रसिद्धोऽयम्-
वलेहोऽरोचकाग्निमान्धादिषु तूपयुज्यत एव । परन्तु वैद्यस्यौपचाल्यं शुद्धिश्च यद्वं प्राप्ताना-

मिथ्यानां सुहृदादीनां स्वागतसत्कारादिसंविधानायाम्यतीव प्रशस्यते इत्येतस्य गणयितुं न शक्यन्ते जनमनोहारिणो गुणा इति ।

भृष्टे निस्तुपकृष्णजीरकुडवे सद्भाजनस्थापिते
 प्रीताङ्गूरकचुक्रके समरिचं कोलैकमेलामवम् ।
 गुञ्जैकं जतुकं पट्टत्तममथो तोलैस्त्रिभिश्चावपेत्
 पश्चात्तज्जरणं विभाव्य सलिलैर्व्योमेषुनिम्बुद्रवैः ॥ १३ ॥
 यो मार्तण्डकरैर्विशोष्य रसयेद्रोचिष्णुजीरोत्तमं
 न स्यात्तेन समः कृती क्षितितले नो वा समृद्धो जनः ।
 एवं साधितशुक्रजीरकवरः स्यादेव मोदाकरः
 कस्मै न स्वदते सुधारसमयं जीराह्वयं तद्वयम् ॥ १४ ॥

भृष्टे इति—अत्रेयमितिकर्तव्यता—“ स्यादजीरा ” इति प्रसिद्धं कृष्णजीरकं कुडव-
 मितं “ छाज ” इति प्रसिद्धेन धान्यास्फालनयन्त्रेण निस्तुपोकृत्य, भाष्ट्रे भर्जयित्वा
 कुडवमितेन “ अंगूरका सिरका ” इति छोके प्रसिद्धेनाङ्गूरकचुक्रकेण भावयेत् । तदनु तत्र
 मरिचम् ६ मा०, भैद्रेलाभीजानि ६ मा०, हिङ्गु १ २०, सैन्धवलवणम् ३ तो०—एतानि
 निक्षिप्य, पञ्चाशन्मिन्नुकस्वरसैस्तत्सर्वं भावयित्वा सूर्यतापे संशोषयेत् । अतीव रुचिकरं
 तदिदं “ रोचिष्णु जीरक ” नाम्ना प्रसिद्धं याति । इत्यमेव “ सफेदजीरा ” इत्याख्यातस्य
 श्वेतजीरकस्यापि संसिद्धिः । एवं विधिना निष्पादितं प्रसिद्धं तज्जीरकद्वयं कस्मै न स्वदते,
 अपि तु सर्वस्मायापि तद्गुणज्ञाय रोचते इति ।

त्रिप्रस्थेऽम्बुनि निम्बुजे सलवणे स्वाद्वीफलप्रस्थकं
 कृत्वाऽनस्थि निमज्ज्य जीरमरिचैलाकल्लविश्वोपणाः ।
 प्राक्षिप्योचितमात्रयाऽऽवपनकं प्रावृत्य संस्थापयेत्
 पश्चात्पक्षमुपेक्ष्य जक्षितु जनो रोगेष्वरुच्यादियु ॥ १५ ॥

प्रीति—सलवणे=द्विकुडवलवणसहिते । स्वाद्वीफलानि=“ छोहारा ” इति प्रसिद्धानि
 खर्जूरीफलानि । पूर्वं स्वाद्वीफलानां काष्ठतुल्यान्यस्थीनि निष्कास्य निम्बुरसे निमज्जनं
 विधेयम् । ततस्तत्र जीरादीनां प्रक्षेपः । उचितमात्रयेति—जीरद्वयं प्रत्येकं द्वितोलं तथापि
 भृष्टम्, शेषाणि मरिचम्, एला, आकल्लः, शुण्ठी, पिप्पली—इत्येतानि प्रत्येकं षण्माषकमिता-

नीति । आवपनकम्=भाण्डम् । प्रावृत्य=बद्धादिनाऽऽच्छाद्य । जक्षितु=भक्षयतु । इदं सिद्धं स्वाद्वीफलं “मशाले की छुहारी” इति प्रसिध्यति । एतस्य विधानान्तरमन्यदप्यस्ति । तद्यथा—कस्मिंश्चित्काचभाण्डे द्विग्रस्थं (२ सेर) निम्बुरसं भृत्वा, तस्मिन्नर्धप्रस्थमितं लवणचूर्णं विमिश्र्य, प्रस्थमानानि सुपुष्टानि जलत्रक्षालितानि स्वाद्वीफलानि भजयेत् । अन्यस्मिन्भाजने पिप्पली ३ तो०, मरिचम् ३ तो०, भद्रैला ३ तो०, आकलः ३ तो०, मृष्टः श्वेतजीरः १॥ प०, मृष्टः कृष्णजीरः १॥ प०, “तेजपात ” इत्युक्तं पत्रम् १॥ तो०, जातीफलम् १ तो०, जातीपत्री १ तो०, छुण्ठी २ प०, लवणम् ३ प०, निरस्थीनि स्वाद्वीफलानि ६ प०—इत्येतानि स्थूलं संक्षोभ्य प्रस्थमितेन निम्बुरसेन भावयेत्, भाजनं च बद्धादिना प्रावृत्य चत्वारि दिनानि समुपेक्षेत । पक्षमे दिने च सर्वमेकत्र प्रपिष्य स्थापयेत् । ततः प्रथमपात्रस्थानि स्वाद्वीफलानि लवित्रेण (चाकू) विदार्य, तदन्तःस्थमस्थि निष्कास्य, पूर्वपिष्टेन पूरणद्वयेण तानि पूरयित्वा, उपर्युपरि समित्य, पात्रेऽवशिष्टं रसं तदुपरि निक्षिप्य, पक्षमेकं प्रतीक्षेत । तदनु शनैरेकैकं रसयेत् । अतीव प्रशस्तानीमानि येषामास्वादमात्रेणारविप्रहणीच्छर्दिहृष्टासाध्मानादिवेदना विनश्यन्ति, महती चोद्गाराशुद्धिर्जायते इति सुषियो यथावधि निर्माय समास्वादयन्तु ।

गोमूत्रे मथिते त्र्यहं लघुशिवा मासं तु निम्बूरसे
भाण्डे काचमये सजीरलवणक्षेपं शनैर्भावयेत् ।

पश्चात्ताः सुविशोष्य भक्षयतु ना नानारुचिध्वंसनी—
हृष्टासग्रहणीवमिप्रहरणीराध्माननिर्धूननीः ॥ १६ ॥

गोमूत्रे इति—लघुशिवा=“ छोटी हूँ ” “ जवा हूँ ” इत्याख्याताः । तास्यहं गोमूत्रे, त्रिदिनमेव मथिते=तत्रै, मासं यावन्निम्बुरसे च काचभाण्डे निक्षिप्य भावयेत् । लवणजीरकयोः प्रक्षेपस्तु मात्रया सर्वत्रैव कर्तव्यः । पश्चादातपे विशोष्य ना=मनुष्यो भक्षयतु । हृष्टासः “ जी मचलाना ” इति, आध्मानश्च “ अफारा ” इति प्रसिद्धौ ।

रसैर्दाडिमीमातुलुङ्गार्द्रकोत्थैः

सनिम्बुकपोदीजलैः खण्डयुक्तैः ।

कृतः शार्फरो जीरकैलोपणाढ्यो

वर्मि वाऽरुचि वाग्निमान्द्यं दुनोति ॥ १७ ॥

रसैरिति—दाडिमी प्रसिद्धा, मातुलुङ्गः=“ विजौरा निंबू ” इति प्रसिद्धः, आर्द्रकम्, निम्बूकम्, पोदीनां—इत्येतेषां पत्रानां स्वरसानेकत्र संमेलन्य, तत्रातुर्गुणां त्रितां इत्येतेषां

“ शार्करः ” विवेकः । जीर्युदिमरिचानां प्रक्षेपस्तत्र मात्रया=कार्यः । मुजह्वयान्तं वृत्तमग्निमेष्वपि त्रिषु ।

स्मृतं शृङ्गवेराम्बु यत्राद्वितीयं पुनः किं यदा सिन्धुजन्म द्वितीयम् ।
क्षिपेदत्र चेन्निम्बुनीरं तृतीयं तदा भेषजं तद्भवेद्वितीयम् ॥ १८ ॥

स्मृतमिति—यत्र=अरुचावद्वितीयम्=केवलमेव शृङ्गवेराम्बु=आर्द्रकजलं स्मृतमस्ति, तत्र चेद्वितीयम्=सहायभूतं सिन्धुजन्म=सैन्धवलवणं स्यात्तदा पुनः किं कथनीयम् । चेदत्र=द्वयोः शृङ्गवेराम्बुलवणयोस्तृतीयं निम्बुनीरं क्षिपेत्तर्हि तद्भेषजमद्वितीयम्=अपूर्वं भवेदिति । सितसङ्गि चेतन्तिडीकं तदित्थं तदारोचकं किं न हन्यात्कपित्थम् ।

समत्स्यण्डिकं दाडिमीफाणितं स्यादरुच्यादिरोगप्रहाराय सद्यः ॥ १९ ॥

वितेति—चेत् तत्=प्रशस्तं सितसङ्गि तित्तिडीकमित्थम्=अरुचिघ्नं भवेत्तदा सम-
त्स्यण्डिकम्=ससितं कपित्थम्=“ कैय ” इति प्रसिद्धं किमरोचकं न हन्यादपि तु हन्यादेव ।
द्वयमिदं चूर्णरूपेण द्विसन्ध्यमुपयोज्यम् । दाडिमीफाणितम्=“ अनारका शर्बत ” इति
लोकं । तदप्यरुच्यादिषु देयम् ।

अहो निम्बुनीरार्द्रविश्वौषधस्य सितातन्तुलीसुप्रणीतोऽत्र कल्कः ।

त्रिजातौषधक्षेपहृद्योऽनवद्यो विनाश्यारुचि वीतिहोत्रं विधत्ते ॥ २० ॥

अहो इति—छुण्ठीं निम्बुरसेनाप्लाव्य स्थापयेत् । यदा तत्रातिशयस्थूलता स्यात्तदा
शिलायां प्रपिष्य तच्चतुर्गुणसितया निर्मितायां तन्तुल्यां मिश्रयेत् । त्वगेलापत्रकरूपं त्रिजात-
मपि तत्र मात्रया क्षिपेत् । हृद्योऽनवद्यश्च सोऽयं कल्को भविष्यति । वीतिहोत्रम्=जाड्याणि
विधत्ते=समुदीपयति ।

इत्यरोचकाधिकारः ।

अथ छर्द्यधिकारः ।

अथारोचकानन्तरं प्रायोऽरोचकप्रयोगाणामपि वभिनाशकत्वेन दृष्टवानिदानक्रमप्राप्त
त्वाच्च छर्दिचिकित्सतमुच्यते—

पोदीनार्को देवपुष्पस्य वाऽर्को मिश्रेयार्कः श्वेतजीरोद्गार्कः ।

एलाक्षोदश्चेतसो वा प्रमोदः सोडावारिच्छर्दिरोगापहारि ॥ १ ॥

प्रोदीतेति—पोदीना, लवङ्गम्, शतपुष्पा, श्वेतजीरः—एतेषामर्काः पृथक् पृथक्
लिप्ता वा छर्दिरोगाणां भवन्ति । अर्कास्तु अर्कनिष्कासतयन्त्रेण सम्पाद्याः । एलाक्षोदः=

एलाबीजचूर्णम् । चेतसः प्रमोदः=हर्षः । छर्दियुक्तं नरं हर्षयेदिति तात्पर्यम् । सोडावारि
 “ सोडावाटर ” नाम्नाऽऽपणेषु लभ्यते । अस्मिन्वाधिकांशविधिना वा सम्पाद्यम् । अत्र,
 “ शालिन्युक्ता मृतौ तगौ गोऽन्विलोकैः ” इत्युक्तं शालिनीच्छन्दः ।

पर्यटविल्वगुडचौकवाथाः शिशिरीभूताः सौद्रसनाथाः ।

सपदि नयेयुः पीताः शमनं दुस्तरमपि किल पैत्तिकवमनम् ॥ २ ॥

पर्यटेति—पर्यटीदीनां क्वाथाः पृथगेव पीताः पैत्तिकवमनं शमनम्=शान्तिं नयेयुरिति
 योजना । “ चौपाई ” इति प्रसिद्धं छन्दः ।

निम्बुकनीरे समरिचजीरे वृष्टिपटुविधुसुमसुरभिशरीरे ।

शार्करघुजि कुसुमार्कसनाथे कुरु रुचिमिह नर ! रुचिकरनाथे ॥ ३ ॥

निम्बुकेति—वृष्टि=एला, पटु=सैन्धवम्, विधुः=कर्पूरः, सुमम्=लवङ्गम्—एतैः
 सुरभि शरीरं यस्य तस्मिन्निति निम्बुकनीरविशेषणम् । अन्यान्यपि सप्तम्यन्तानि तद्विशेष-
 णानि । रुचिकरनाथे इति—रुचिकरभेषजेषु सर्वोत्तमे । अत्रायं विधिरवधार्यः—मरिचादिभे-
 षणानि प्रपिष्य, तरुणीकेतकान्यतरकुसुमार्कं संमिश्र्य पटेन पावयेत् । तदनु निम्बुरसे
 दाडिमशार्करं संमेल्य तत्रैवेदं निक्षिप्य पिबेदिति । अत्रापि “ चौपाई ” नामकं छन्दः ।

श्वेता मुष्टिमिता तथाऽऽर्द्रकपलं शाणश्च सिन्धूत्थितो

द्राक्षा द्वादश चेदश द्रविडजास्तीक्ष्णानि वा विंशतिः ।

संक्षुण्णं मिषिजार्कलोलितमिदं पूतं सुखोष्णं पुनः

पीतं जीरकवासितं परिहरेदुत्त्वलेशतृष्णारुचीः ॥ ४ ॥

श्वेतेति—श्वेता=सितोपला । मुष्टिमिता=पलतुलिता । सिन्धूत्थितः=सैन्धवलवणम् ।
 शाणः=चत्वारो माषकाः । द्वादश दश चेति फलनां संख्या । सितादिद्रव्याणि पिष्ट्वा, शतपु-
 ष्पार्कं तदभावे गुलावार्कं केतकार्कं वा मिश्रयित्वा, पटेन पावयित्वा, किञ्चिदुष्णीकृत्य, घट्टं
 श्वेतजीरं मनाक्प्रक्षिप्य पिबेत् । उत्त्वलेशः=ह्लासः ।

स्रोतोऽञ्जनं जम्भजलैर्दिनैकं विमर्ष्य वद्धा मरिचप्रकाशाः ।

निघ्नन्ति वट्यो वमनातिसारौ भक्तिर्गुरारेरिव जन्ममृत्यू ॥ ५ ॥

स्रोतोऽञ्जनमिति—स्रोतोऽञ्जनम्=“ स्याह सुरमा ” इति प्रसिद्धं कृष्णाञ्जनम् ।
 जम्भजलैः=जम्भीरस्वरसैः । मरिचप्रकाशाः=मरिचतुल्याः । अयं योगः—प्रायोऽतिसारे प्रयु-
 ज्यते । द्वालातिसारे कृष्णच्छागीदुग्धेन घट्टिका देया । पथ्यमत्र दधिप्रहितं भक्तम् ।
 भक्तिरित्युपमार्थः प्रसिद्धः ।

त्रिकटुजीरकधान्यहरीतकीपरिवृतं रसमस्य समाक्षिकम् ।

वमनमुग्रतरं प्रशमं नयेदितिवचो रसशास्त्रसुसम्मतम् ॥ ६ ॥

त्रिकट्विति—त्रिकट्वादीनि समानमानानि ग्राह्याणि । रसमस्य=रससिन्दूरः । मात्रा
माषैकमिता । द्रुतविलम्बितं छन्दः ।

एका सूतविभूतिः सनिम्बुसत्त्वा सकृत्पयुक्ताऽपि ।

वमिशतमप्युद्धर्तुं प्रभवति नूनं किमत्र संशेषे ॥ ७ ॥

एकेति—रससिन्दूरानिम्बुसत्त्वयोश्चूर्ण समानयोर्विधेयम् । तच्च त्रिगुलं मञ्चादिना
सेव्यम् । संशेषे=सन्धेक्षि, सन्देहं करोषीति यावत् । अत्र गीतिश्छन्दः ।

एलाकोलधनानां लाजलवङ्गप्रियङ्गुचपलानाम् ।

चन्दनकनकयुतानां मृदु मृदितानां परं चूर्णम् ॥ ८ ॥

साकं सौद्रसिताभ्यां धरणमिताभ्यां मुहुर्मुहुर्लिहताम् ।

वान्तेः कुरुते शमनं दोषचयानां यथा नमनम् ॥ ९ ॥

एलेति—एला=मुट्टिः, कोलम्=बदरीफलं, तन्मध्यस्थो मञ्जा, धवः=मुस्तकः,
लाजाः=" खील " इति प्रसिद्धाः, लवङ्गम्, प्रियङ्गुः=" फूल फिरेण " इति लोके,
चपला=पिप्पली, चन्दनम्=श्वेतचन्दनम्, कनकम्=जागकेसरः—एतेषां मृदु मृदितानाम्=
पिष्टानां चूर्णं धरणमिताभ्याम्=पृथङ्माषचतुष्टयतुलितान्यां सौद्रसिताभ्यां मुहुर्मुहुर्लिहतां
जनानां वान्तेः शमनं तथा कुरुते यथा नमनम्=नमस्कारो दोषचयानाम्=निखिलापराधानां
शमनं कुरुते । 'प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम्' इति भावः । लोकद्वयेऽन्यार्या-
च्छन्दः । उपमानुप्रासावलङ्कारौ ।

दग्धं पिप्पलवलकलस्य शकलं गोण्याश्च चुल्लीमृदः

खण्डं वा रजतस्य शुद्धसलिले निर्वाप्य तत्पानतः ।

वान्तिःशान्तिमुपैति मित्रं । लिहतां कोलास्थि वा केवलं

मृष्टं वापि करञ्जबीजशकलं पक्षीमलं माक्षिकैः ॥ १० ॥

दग्धमिति—अत्र सप्त प्रयोगाः प्रदर्शिताः । १-शुष्कं पिप्पलवलकलखण्डं दग्ध्वा,
जले निर्वाप्य, पटपूतं तज्जलं पेयम् । २-" टाट " " बोरी " इत्युक्तायाः पुराणगोण्याः
खण्डं दग्ध्वा, जले निर्वाप्य, जलं पेयम् । ३-चुल्हीमध्ये लिप्तायाः प्रत्यहं पाककारणाद्रक्षि-

मानमुपगताया मृत्तिकायाः खण्डं सन्तान्य निर्वाप्य च तज्जलं पेयम् । ४-रजतस्य खण्डं सन्तान्य निर्वाप्य च तज्जलं पेयम् । ५-वदरीफलास्थिमज्जानं प्रपिष्य मधुना लिघ्यात् । ६-करञ्जबीजानि किञ्चिद्भर्जयित्वा मधुनावलेहः । ७-मल्लीमलम्="मक्खीकी बीठ" इत्युक्तं मधुना लिघ्यात् ।

रसय कुसुमसारैर्दग्धमायूरपक्षं

प्रियवर ! गुरुह्रिकाच्छर्दि विच्छेददक्षम् ।

अथ च रसय दग्ध्वा मक्किकान्नस्य कोषं

यदि क्षमयितुमिच्छा दुर्धरं वान्तिदोषम् ॥ ११ ॥

रसयेति—मयूरपक्षाणां चन्द्रिकामागं दग्ध्वा भस्म विधेयम् । श्वस-ह्रिका-च्छर्दि रोगाणां विच्छेदे दक्षं तद्भस्म हे प्रियवर ! कुसुमसारैः=मधुमी रसय=लीडि । अथवा-“मक्का” इति ख्यातस्यान्नस्य “वाल” “सिद्ध” “मुर्दा” इत्यादिनामभिः प्रसिद्धं कोषं निरुद्धं दग्ध्वा द्विमाषं तद्भस्म शीतलजलैर्देयम् । इदं भस्म कसीसाद्यौषधैर्ब्रमनातियोगे जातेऽप्यवधार्यते । पथेऽत्र मालिनीच्छन्दोऽग्निमेऽपि च ।

विधुसुरभि सदम्भो वान्तिदम्भो ! विशिष्टं

समहिमरुचिराजीलेपनं वा हृदीष्टम् ।

लवणजरणचूर्णैः सम्मता दन्तशुद्धिः

शुचिरुचिरपदार्थेष्वाम्नाशु योज्येत बुद्धिः ॥ १२ ॥

विधिति—चत्वारोऽत्र प्रयोगाः । भोः ! वैद्य ! विधुसुरभि=कर्पूरखण्डेन वासितं पटपूतं च सदम्भः=शुद्धं जलं विशिष्टं वान्तिदम्भं, वान्ति यति=खण्डयतीति तादृशम् । यद्वा—हृदि-हृदये आमाशये च हिमरुचिः=कर्पूरः, राजी=“राई” इति प्रसिद्धा तयोः समानयोर्लेपनमिष्टम् । लेपनमिदं कोष्णयोर्विषेयं घटिकार्वादूर्ध्वं च न धार्यमन्यथा स्फोटोत्पत्तिः सम्भवेत् । जीरकसैन्धवचूर्णेन दन्तानां मार्जनं द्विसन्ध्यं कार्यम् । शुचिषु रुचिषु च पदार्थेषु बुद्धिराशु योज्येतेति सामान्यं कर्तव्यम् ।

इति छर्द्यधिकारः ।

अथ तृष्णाधिकारः ।

अथ तृष्णायाश्चतुर्षु पदवत्वात्क्रमप्राप्तत्वाच्च छर्दिचिकित्सानन्तरं तृष्णाचिकित्सितमिदानीमुच्यते—

मूलस्य चोषाच्छतपुष्पिकायाः पुष्पाद्रिवट्या जहराश्मनो वा ।

आलूखखाराफलचूषणाद्वा नश्येत्तृषा नात्र मृषा ब्रवीमि ॥ १ ॥

मूलस्येति—शतपुष्पिकाया मूलस्य चूषणं जले समालम्ब्य विधेयम् । पुष्पाणाम्=लवङ्गानामाद्रिवट्या=कल्कस्येति यावत् । जहराश्मा=“जहरमोहरा खताई” इति प्रसिद्धस्तस्य । आलूखखाराफलमम्बरसमनेनैव नाम्ना प्रसिद्धम् । मृषा=असत्यम् ।

चन्दनोशीरपानीयपानात्तृष्णाक्षयो यथा ।

तथा समाक्षिकभृष्टभद्रैलावीजभक्षणात् ॥ २ ॥

चन्दनेति—चन्दनमुशीरं वा जले समालम्ब्य कश्चित्कालं स्थापयेत्ततो बलेण गालयित्वा सितां प्रक्षिप्य पिबेत् । भद्रैलावीजानि तवकादिषु मनाग्भर्जयित्वा मधुना लेप्यानि ।

कनकरजतखडैरग्नितप्तैः कृतं यत्

सलिलमिह मुखोष्णं शीतलं वापि शस्तम् ।

हरति निखिलतृष्णां शर्कराक्षौद्रयुक्तं

सकलविषयतृष्णां कृष्णपन्था यथैव ॥ ३ ॥

कनकेति—कनकम्=सुवर्णम् । कृष्णपन्थाः=योगमार्गः ।

कृत्स्नासु तृष्णासु च रक्तमृत्स्नाकपाललोष्टादिभिरग्नितप्तैः ।

निर्वापितं वारि हितं गुडाढ्यं दधि प्रयुञ्ज्याद्वमनोत्थितासु ॥ ४ ॥

कृत्स्नास्विति—रक्तमृत्स्ना=गैरिकम्, कपालम्=घटादिखर्परखण्डम्, लोष्टम्=‘ढिला’ इति प्रसिद्धमिष्टिकादिखण्डम्—तदादीनि बहौ संताप्य संताप्य जले निर्वापणीयानि, तद्वारि कृत्स्नासु=निखिलासु तृष्णासु हितं भवति । वमनोत्थितासु तृष्णासु तु गुडमिश्रितं दधि प्रयुञ्ज्यात् ।

पिष्टैः सवालकोशीरैश्चन्दनद्वयपञ्चकैः ।

मूर्ध्नि लेपः कृतः पुम्भिस्तृष्णां क्लिश्नात्यसंशयम् ॥ ५ ॥

पिष्टैरिति—वालकम्=“नेत्रवाला ” इति ख्यातम् । उशीरम्=“खस ” इति ख्यातम् । चन्दनद्वयं श्वेतरक्तमेदेन । पञ्चकम्=पञ्चकाष्ठम् । क्लिश्नाति=नाशयति ।

जलपूर्णोदरं जन्तुं वामयेन्मधुकाम्बुना ।

पाययेद्दाडिमात्रातमातुलङ्गोरिथितं रसम् ॥ ६ ॥

जलेति—तृष्णातिवृद्धावुदरे च मृशं जलपानात्पूर्णं सति मधुकाम्बुना=यष्टीकवायेन वामयेत्=वमनं कारयेत् । पिप्पलीकवायेनापि वमनं कार्यते । किञ्च—दाडिमम्, आत्रातकम्=“अंबाड़” इति प्रसिद्धम्, मातुलङ्गः=वीजपूरकः—इत्येतेषां रसान्पूयङ्गिभ्रितान्वा पाययेत् ।

पिबतु तृषाकृशधातुर्निम्बूजम्बीरदाडिमस्वरसम् ।

लेदु च सरोजवीजं जक्षितु लजैः कृतान्भक्ष्यान् ॥ ७ ॥

पिबत्विति—तृषया कृशाः=मन्दीभूता घातवः=शारीरिकतरुणानि यस्य तादृशः, तृष्णातुर इत्यर्थः । सरोजवीजम्=“कमलगट्टा” इति प्रसिद्धं तस्य मज्जा ग्राह्यो लेहनं च मध्वादिना । लजैः कृतान्भक्ष्यान्=पेयादिकान् । पयेज्जार्थावृत्तम् ।

सुशीतैर्मधुरैः साधु शृतं क्षीरं सतिक्तकम् ।

पानाभ्यञ्जनसेकेषु स्मृतं समधुशर्करम् ॥ ८ ॥

सुशीतैरिति—सुशीता मधुराश्च पदार्था द्राक्षोत्पलमधुयष्टिकादयः । तिक्ताश्च किरात-कटुक्यादयः । एतैः पक्वं दुग्धं मधुशर्करायुक्तं पानादिपूषणैज्यम् । अभ्यञ्जनम्=शरीरे विलेपनम् ।

तज्जमाज्यं नवाज्यं वा क्षीरोत्थं वाऽत्र शस्यते ।

एवं धारोष्णदुग्धं वा ससितं छागलं घृतम् ॥ ९ ॥

तज्जमिति—तज्जम्=मधुरशृतक्षीरोत्थमाज्यम्=घृतम् । नवाज्यम्=ह्योगोदोहस्रवं नवनीतम् । क्षीरोत्थम्=दुग्धनिष्कासितघृतम् । धारोष्णदुग्धम्=सद्यो दुग्धं दुग्धम् । छागलं घृतम्=अजाघृतम् ।

क्षीरेक्षुरसमाध्वीकद्रासायष्टीमधूत्पलैः ।

पीतैस्तृष्णा त्वरं कृत्स्ना वषतः शाम्यति ध्रुवम् ॥ १० ॥

क्षीरेति—भाष्वीकम्=मधु । यष्टीमाध्वित्येकं पदम् । उत्पलम्=कमलम् । पीतैरिति—पानमेषां काथादिरूपेण विधेयम् । वषतः=वमनं कुर्वतः ।

लाजाम्बुजामलककुष्ठवटप्ररोहै-

र्मध्वन्वितैः सुविहिता गुटिका मुखस्था ।

सद्यस्तृषं प्रशमयेद्धि भृशं चिरोत्था-

मन्तस्तृषामिव यतेः परमार्थचिन्ता ॥ ११ ॥

लाजेति—अभ्युज्जम्="कमलगद्य" इत्याख्यातं कमलबीजमत्रादेयम् । वटप्ररोहाः="वडकी कौपल" इत्युक्ता वटाङ्कुराः । लानादीन्प्रपिष्य मधुना गुटिका विधेया । अन्त-
स्तृषामिति—यतेः=योगिनः परमात्मनिष्ठस्य परमार्थचिन्ता=तत्त्वज्ञानं स्वरूपपरिचयो
वाऽन्तस्तृषाम्=विषयवासनामिवेत्युपमा । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

एलोत्पलाब्दचपलामलकोलवाल-

श्रीखण्डलाजमधुयष्टिलवङ्गकुष्ठैः ।

क्षौद्रान्वितैर्विरचिता गुटिकाऽऽस्यलश्रा

तृष्णां निहन्ति विपुलामिव कृष्णभक्तिः ॥ १२ ॥

एलेति—उत्पलम्=कमलम् । अब्दः=मुस्तकः । आमलम्=पात्रीफलम् । कोलम्=
वदरीफलमज्जा । वालम्=ह्रीवेरम् । श्रीखण्डम्=चन्दनम् । एलादिभिर्निर्मिता वष्टिका
आस्यलश्रा=मुखस्था सती कृष्णभक्तिस्तृष्णाम्=सांसारिकविषयगृध्नुतामिव विपुलां तृष्णां
निहन्ति । अत्रापि वृत्तलङ्कारादिकं पूर्ववत् ।

सूक्ष्मैला तीक्ष्णपत्राख्यो वांशी जहरमोहरा ।

वटी चतुर्भिर्घटिता तृष्णाघ्नी मुखमध्यगा ॥ १३ ॥

सूक्ष्मेति—तीक्ष्णपत्राख्यः—"पोदीना" इति लोके । वांशी=वंशरोचना । जहर-
मोहरा="जहरमोहरा खतार्ह" इति लोके । वटी पानीयादिना घटनीया ।

"रसरूप्यवटी" नूनं पिपासानाशकारणम् ।

रामनाम यथा नृणां दुर्वाधाध्वंसकारणम् ॥ १४ ॥

रसेति—रसः=रससिन्दूररूपं पारदभस्म, रूप्यम्=रजतभस्म—अनयोः पानीया-
दिना कृता वटी "रसरूप्यवटी" इति प्रसिध्यति । रामनामेति—भगवतः पावननामस्म-
रणेन निखिलदुर्वाधाधिध्वंसं कः सन्देगिष ।

क्षयोत्थितायां तु पयस्तृषायां मांसोदकं क्षीरजलं तथाऽलम् ।

रसादिगुटयो रसशास्त्रसिद्धाः सर्वत्र ताः पथ्यतमा भवन्ति ॥ १५ ॥

क्षयेति—रसक्षयोत्पनायां तृषायां रात्रौ निक्षिप्तयष्टीमधुचूर्णं मृत्पत्रस्थं प्रातः पटपूतं
पयः=जलमलं भवति । निक्षिप्तैलाचूर्णं निक्षिप्तशतावरीचूर्णं वापि तथाविधमेव । मांसाशिने तु

मांसोदकम्=छागमांसरसं साज्यं शीतं समधुशर्करं दद्यात् । सर्वत्र क्षीरजलम्=क्षीरे नीरं समानं वा किञ्चिदधिकं वा दत्त्वा बहुकृत्वः कृतनिक्षेपप्रक्षेपं “ लस्सी ” इति प्रसिद्धं दुग्धजलं वा देयम् । किञ्च सर्वत्र तृष्णासु रसशास्त्रसिद्धा रसादिगुह्यः पथ्यतमाः । “ रसादिगुटी ” वेयम्—रजतं गालयित्वा तत्र समानं पारदं दत्त्वा गुटिका बन्धनीया । सा चैर्यं मुखे धार्यैव, भक्षणीयेति । यद्वा-शुद्धपारदः (यत्र शृशं विमर्दितमपि बलं काल्मियुक्तं न स्यात्) शुद्धरजतस्य चूर्णं वा “ चान्दी के बर्क ” इति ख्यातानि पत्राणि वेति द्वयं समानं विमर्दयेत् । एकत्वमापन्ने तत्र निम्बुरसं दत्त्वा दिनत्रयं विमर्दयेत् । कलुषं तद्रसं निःसारयेत् । तदनु गुटिकां बद्ध्वा, चतुर्गुणिते बल्ले बद्ध्वा द्वयहं निम्बुरक्षे द्वयहमेव च काष्ठिके स्वेदयेत् । एवं करणेन गुटिका कठिनत्वमाप्स्यति । गुटिकाबन्धन-समये तत्र छिद्रं कृत्वा सूत्रं प्रोतं कुर्यायेन छिद्रं सदा तिष्ठेत् । चेदस्यां गुटिकायामग्निस्थिरत्वं भिष्येत तर्हि अरिष्टफलस्यास्थि “ गुठली ” इति ख्यातं निःसार्य, तद्वल्कले तां गुटिकां निधाय, तत्र “ तिपतिया ” इति ख्याताया रसमपि भृत्वा तस्यास्तथाऽऽरण्यगो-जिह्वायाः (वनगोभी) चतुर्गुणे कल्के गुटिकासहितं तद्वल्कलं बद्ध्वा कल्कक्षयावधि बहिर्ज्वालयेत् । बहिर्स्थिरत्वलाभपर्यन्तमेवं मुहुर्मुहुः कुर्यात् । सेयं “ रसादिगुटी ” सिद्धयति । ज्वरादिरोगोष्मणा समुत्पन्ना भेषजशतैरप्यशाम्यन्ती मयङ्करतृष्णाऽस्या गुटिकाया मुखे धारणेन तत्कालं नश्यति । एनां दुग्धे निष्कवाय्य तत्पानेन शुक्रदोषा विलीयन्ते धातुबन्ध पुष्यन्ति । दाहाधिकारे वक्ष्यमाणा “ रसादिगुटी ” अपि तादृग्गुणा ।

भोक्तुं जनैरत्र फलादि लेयं लवङ्गधान्यान्यतराम्बु पेयम् ।

शाल्यन्नमण्डः सतुषारखण्डस्तथात्रजम्बूशृतमुक्तमम्बु ॥ १६ ॥

भोक्तुमिति—अत्र=तृषारोगे जनैर्भोक्तुं फलादि=खर्जूरदाडिमधानीवीजपूरजम्बीर-करमदादिफलानि, आदिशब्दात् “ मुरब्बा”—“ शर्बत ” इत्यादिकं च लेयम्=आदेयम् । रात्रौ शृतपात्रे लवङ्गं धान्यकं वा जलेनाप्लाव्य प्रातः पटपूतं तज्जलं पेयम् । शाल्यन्नमण्डः=“ भात का मांड ” इति प्रसिद्धस्तत्र “ बर्क ” इति ख्यातस्य कृत्रिमहिमस्य खण्डाभिक्षिप्य पानं विधेयम् । आप्रस्य जम्ब्वाश्च पत्राणि निष्कवाय्य मधुशर्करायुतं तज्जलं सेव्यमिति । एतयोरांतरवल्कलस्य क्वाथोऽपि सेव्यते ।

इति तृष्णाधिकारः

अथ मूर्च्छाधिकारः ।

—१-७-१-७-२—

अथ तृष्णायां मूर्च्छा भवतीति क्रमप्राप्तं मूर्च्छाचिकित्सितं विवक्षुर्वेदग्व्यधोरणीधरः
कषिवर एकेनैव "मालभारिणी" नामकेन छन्दसाऽखिलमधिकारं वर्णयन्नादौ पञ्चभिः
कुलकं दर्शयति—

तरुणीकुसुमार्कसेचनानि प्रतिलिप्तानि घनानि चन्दनानि ।

सुरभीणि सुमानि शिङ्घितानि व्यथनाकर्षणधर्षचालनानि ॥ १ ॥

नखरोमकचादिलुञ्चनानि ह्यथवा गुप्तफलावधर्षणानि ।

दशनैर्दशनानि पीडनानि मुखनासाविवरावरोधनानि ॥ २ ॥

प्रखराञ्जनधूमयोजनानि नखराभ्यन्तरतोत्रपातनानि ।

अनुनीतिसुगीतिवादनानि बहुविस्मापनवृत्तबोधनानि ॥ ३ ॥

नवसागरपुष्पजाञ्जनानि प्रथितश्वासकुठारनावनानि ।

मरिचोत्थरजांसि निर्मिताति नरनासासु नरैर्नियोजितानि ॥ ४ ॥

मृष्टणानि जलैर्लवङ्गकानि प्रतिदिग्धाशिललाटशङ्खकानि ।

विपजे विपहारिभेषजानि ह्यखिलानीति विमुग्धबोधनानि ॥ ५ ॥

तरुणीति—इमान्यखिलानि कर्माणि विमुग्धस्य—मूर्च्छामातृस्य जनस्य बोधनानि
भवन्ति—१—मूर्च्छितस्य मुखे शिरसि च तरुणीकुसुमार्कणं "गुलावजल" इत्याख्यातेन
केतकार्कणं वा सेचनं विधेयम् । २—ललाटे वक्षसि च चन्दनेन घनलेपः कार्यः । ३—सुर-
भिपुष्पाणां शिङ्घनं "सुधना" कर्तव्यम् । ४—केनापि प्रकारेण शारीरिकीं हानिमकृत्वा
रोगिणो व्यथादानमाकर्षणं धर्षणं चालनं वा विधेयम् । ५—नलानां रोम्णां केशानां वा
लुञ्चनं कार्यम् । ६—गुप्तफलोः—अण्डकोषयोरवधर्षणं कर्तव्यम् । ७—दन्तैर्दशनं कर्तव्यम् ।
८—त्वग्रग्रहणचपेटादिना पीडनं कार्यम् । ९—मुखनासिकयोर्हस्तेन निरोधो विधेयः ।
१०—नेत्रयोः प्रखरमञ्जनं दातव्यम् । ११—तमाञ्जुधूमं पीत्वा मूर्च्छितस्य नासिकायां
तस्योद्धमनं कार्यम् । १२—नखाभ्यन्तरे तोत्रस्य—सूच्यादेः पातनं कार्यम् । १३—रोगिणोऽ
नुनयः कार्यः । १४—सुन्दरगानानि वाद्यवादनानि वा विधेयानि । १५—मूर्च्छदवस्थायांमा-
ध्वर्यजनकवृत्तान्तानां बोधनं कर्तव्यम् । १६—उमरुयन्त्रेणोद्गायितस्य नवसादरस्याञ्जनं
कार्यम् । १७—"श्वासकुठार"—नामा रसः पूर्वं श्वासाधिकारे उक्तस्तेन नस्यं देयम् ।

१८-मरिचस्य श्लक्ष्णं चूर्णं निर्माय तेन नस्यं देयम् । १९-लवङ्गं जलेन पिष्ट्वा नेत्रोपरि ललाटे शङ्खप्रदेशे च लेपः कार्यः । २०-मोहः=मूर्च्छां चेद्विधेयं जातस्तर्हि तत्र विषनाशनी सर्वा चिकित्सा विधेयेति । प्रयोगाश्रमे पृथक्पृथक् यथासंभवं मिश्रिता वा विधातव्या अवस्थासुसारम् ।

चरणं व्यजनप्रभञ्जनानां धरणं चोरसि रत्नतल्लजानाम् ।

करणं शिशिरोपचारराशेः शरणं सिद्ध्यति चेतनाविनाशे ॥ ६ ॥

चरणमिति—व्यजनम्=“ वीजना ” “ पंखा ” इत्यादि प्रसिद्धं तत्प्रभञ्जनानाम्=वायूनां चरणम्=वेवनम् । उरसि रत्नतल्लजानाम्=शुभलक्षणयुक्तरत्नानां धरणम्=स्थापनम् । शिशिरोपचारराशेः=कृत्रिमहिमोपलस्थापनादिनानोपायानां करणं चेतनाविनाशे=मूर्च्छायां शरणम्=रक्षकं सिद्ध्यतीति ।

रविदुग्धविभाविताक्षतानां रजसा नावनमर्कशोषितानाम् ।

इदमत्युपयोगि मूर्च्छितानां विदितं चापि परं चिकित्सकानाम् ॥७॥

रवीति—अक्षताः=तन्दुलाः सप्ताहमर्कदुग्धेन विभावनीयाः । ततः सूर्यतापे संशोष्य, चूर्णं निर्माय तेन नस्यं देयम् ।

विपिनोपलभस्मृतुत्थनस्यं ननु संज्ञाकरणं नृणामवश्यम् ।

रुधिरैरपि मत्कुणप्रसूतैरिह नस्यं प्रथते ह्यपस्मृतौ वा ॥ ८ ॥

विपिनेति—आरण्योपलभस्मनि समानं तु त्वं प्रपिष्य नस्यं देयम् । मत्कुणः=“ खटमल ” इति प्रसिद्धः खट्वादिषु शयानानां रक्तपायी ग्रीष्मोद्भवः प्रविद्धो जन्तुविशेषस्तमापोध्य तद्गुधरेण मूर्च्छायामपस्मारे च नस्यं देयम् ।

नवसारसुधारजः प्रमोहे त्वरितं घ्राणगतं प्रबोधदायि ।

अभिघातनिपातमूर्च्छितानां मनुजानामिह बोधदा “ममायी” ॥ ९ ॥

नवसारेति—नवसारः=नवसादरः, सुधा=“ कलीका चूना ” इति प्रसिद्धा—एतयोः समानयोर्मैसुणयोश्चूर्णं काचकूपीमध्ये निधाय कृत्वा मुखमावरकेणावरणीयम् । कार्य-काले कूपीमुखमुद्धाट्य मूर्च्छितस्य नासिकायां संयोज्य नस्यं देयम् । कूपीमुखं चिरमसु-द्रितं न स्यादन्यथा तत्तीक्ष्णता नश्येदिति ज्ञेयम् । इदमेवांग्लोपधालयेषु सुपरिष्कृतम् “ एमोनिया ” (Ammonia) नाम्ना लभ्यते । केचिदिह कर्पूरमपि क्षिपन्ति । शिरःपी-ठार्या प्रतिदयाये चापीदमवचार्यते । अभिघातः=“ सङ्घट्ट चोट ” इति लोके, निपातः=ठक्:

स्थानात्पतनं ताम्भ्यां मूर्च्छितानां जनानां “ममायी” बोधदा भवति । “ममायी” अने-
नैव नाम्ना प्रसिद्धा काचन पर्पटी यन्निर्माणमिदम्—अङ्गाराग्नौ मृत्पात्रमेकं निधाय, तत्रैक-
पल्लुक्लिं रालमाधाय यावता कृष्णवर्णत्वं भवेत्तावत्कालं तमावर्त्य, द्विमापं कुंकुमं रक्ति-
प्रमाणं मल्लं च संचूर्णितं संमेल्य चीनमृत्पात्रे ढालयेत् । रक्तिमारम्य वल्लभयन्तं यथा-
यथं मात्रां प्रकल्प्य घृतदुग्धानुपानतः सेयं संसेव्येति ।

नवलुञ्चितनारिकेलनीरैः समखण्डाः खलु सक्तवो निपीताः ।
कफपित्ततृपाभ्रमप्रमोहान्विशसन्त्याशु नरेषु वद्गगेहान् ॥ १० ॥

नवेति—नवलुञ्चितः=तत्कालप्रोटितो यो नारिकेलस्तशीरैः । समखण्डाः=तुल्य-
मिश्रितसिताः । सक्तवः=मृष्टानां यवानां चणकानां वा चूर्णं “सतू” इति प्रसिद्धम् । भ्रमः=
“चक्कर” इति प्रसिद्धः । प्रमोहः=मूर्च्छा । “डाम” इति प्रसिद्धानां नवलुञ्चितनारिके-
लानां जलं वहादिदेशेषु बाहुल्येन पेपीयन्ते जनाः ।

सघृतं हि शृतं दुरालभायाः स्यति वेगं नितरां भ्रमव्यथायाः ।
मरिचं च तथैव कोलकल्पं घृतपक्वं विदितं भ्रमामयघ्नम् ॥ ११ ॥

सघृतमिति—दुरालभा=“जवासा” इति प्रसिद्धो घन्वयासकः । शृतम्=क्वाथः ।
कोलकल्पम्=द्विशणम् ।

शिवयोः स्वरसैर्घृतं मुसिद्धं मदमूर्च्छाभ्रमहारि सुप्रसिद्धम् ।
मधुरस्वरसैः पयोऽपि गव्यं ह्यपि “कल्याणक”माज्यमत्र भव्यम् ॥ १२ ॥

शिवयोरिति—शिवा च शिवश्च शिवौ तयोः=हरीतक्यामलकयोः स्वरसैः, हरीत-
कीक्वाथेनामलकानां स्वरसेनेति यावत् । मधुरस्वरसैः=शतावरीकलामूलाक्ष्मादीनां स्वरसैः ।
कल्याणकमाज्यम्=“कल्याणकघृतम्” इति नाम्ना प्रसिद्धं यन्निर्माणप्रक्रियेयम्—इन्द्रवाह्णी
१ तो०, हरीतकी १ तो०, विमीतः ० तो०, आमलकम् १ तो०, रेणुका तदभावे निरुं-
ण्डीवीजानि १ तो०, देवदारु १ तो०, एलवालुकम् १ तो०, शालपर्णी १ तो०, तगरम्
१ तो०, हरिद्रा १ तो०, दाहृद्विद्रा १ तो०, श्वेतसारिवा १ तो०, कृष्णसारिवा १ तो०,
प्रियङ्गुः १ तो०, नीलोत्पलम् १ तो०, एला १ तो०, मञ्जिष्ठा १ तो०, दन्ती १ तो०,
दाडिमवीजानि १ तो०, नागकेशरः १ तो०, तालीशम् १ तो०, कण्टकारी १ तो०,
मालतीपुष्पाणि १ तो०, विडङ्गम् १ तो०, घृदिनपर्णी १ तो०, कुष्ठम् १ तो०, चन्दनम्
१ तो०, पद्मकम् १ तो०—एतेषामष्टाविंशतिद्रव्याणां कल्कः, १ प्रस्थघृतम्, चतुर्गुणं
जलञ्चेति सर्वमेकत्र मिश्रयित्वा विपचेदिति ।

चपलामधुसङ्गिसूतभूतिर्मदमुच्छाहरणे कृतान्तदूती ।

अथवा सति मालतीवसन्ते सुखलब्धेऽपि पुनः कथं व्यथन्ते ॥१३॥

चपलेति—चपला=पिप्पली माषकमिता, सूतभूतिः=रससिन्दूरः, रक्किमिता=द्वयो-
र्मधुनावलेहः कार्यः । “वसन्तमालती—”रसस्य विधानमुक्तं ज्वराधिकारे । स यदि सुखेन
लभ्येत तदा व्यथा न युजेति ।

सितखाखसवीजधान्यजन्यं भ्रमरोगे ससितं रजोऽपि धन्यम् ।

तरुणीसुमतैलमर्दनं वा मतमित्रीफलभक्षणं कचिद्वा ॥ १४ ॥

सितेति—सितानि=धेतानि । खाखसवीजानि=“पोस्तके बीज” इति प्रसिद्धानि ।
धान्यम्= “धानिया” इति लोके । तरुणीसुमतैलम्= “गुलावरोगन” इति प्रसिद्धमापणेषु
प्राप्यते । “इत्रीफलं” दृष्टफलं यावनमौषधं यन्निर्माणविधिरयम्—हरीतकी २ तो०,
बिभीतकः २ तो०, आमलकम् २ तो०, काम्बोजहरीतकी (काडुली हई) २ तो०,
“जंगी हई” इति प्रसिद्धा हरीतकी २ तो०, धान्यकम् २ तो०, उस्ते खडूसः २ तो०,
वादर्जबोया २ तो०, उन्नामवदरम् २ तो०, खतसी २ तो०, कमलपुष्पम् २ तो०,
गाजवा २ तो०, गुलगाजवा २ तो०, त्रिवृता २ तो०, शतपुष्पा २ तो०, श्वेतजीरः
२ तो०, पोदीनः २ तो०, यवानी २ तो०, सूक्ष्मैला २ तो०, मसैला २ तो०, खाकसीरः
२ तो०, गुलावपुष्पम् २ तो०, काकमाची २ तो०, झण्डी २ तो०, पिप्पली २ तो०,
हंसराजः १ तो०, जूफा १ तो०, खुवाजी १ तो०, श्लेष्मातकस्य “स्विटोडा” इत्या-
ख्यातस्य १० फलानि, सृष्टीकादाक्षायाः ३० फलानि, अंजीरस्य ८ फलानि, अगुरु धून्वर्णम्
“अगरभूरी” इति लोके १ तो०, कासनी १ तो०—इमानि त्रयस्त्रिंशदौषधानि स्थूल-
स्थूलं संक्षोद्य, रात्रौ त्रिप्रस्थमितेन (३ सेर) जलेनाप्लावयेत् । प्रातस्तत्सर्वमुत्क्वाथ्य,
चतुर्थीशमवशेष्य पटेन पावयेत् । ततस्तत्र मधु त्रिकुडवसितं (३ पाव), सिता प्रस्था-
र्धमिता, शीरेखिस्तः ४ तो०, तुरंजवीनः ४ तो०—एतानि निक्षिप्य सार्द्धकतारां तन्तुलीं
(चासनी) कुर्यात् । तस्यां सिद्धायां पात्रं चुल्लीतोऽवतर्य तत्र—वातादफलमज्जा ३ तो०,
“अखरोट” इति प्रसिद्धमक्षोटफलम् ३ तो०, निकोचफलम् “पिस्ता” इति लोके
३ तो०, फिन्दकमज्जा “मगज फिन्दक” इति ख्यातः ३ तो०, अरिष्टकफलमज्जा “मगज
रीठा” इति लोके ३ तो०, चारः “चिरौजी” इति ख्यातः ३ तो०, एलानं “चिलगोजा”
“लौजा” इति लोके ३ तो०, कालिङ्गवीजमज्जा “मगजतर्बूज” इति ख्यातः ३ तो०,
कूष्माण्डवीजमज्जा “मगजपेठा” इति लोके ३ तो०, खाखसवीजानि ३ तो०, कूष्माण्डी-
वीजमज्जा “मगजकडू” इति लोके ३ तो०, त्रपुसवीजमज्जा “मगजखीरा” इति लोके

३ तो०--सूक्ष्मचूर्णितान्येतानि निक्षिप्य दण्डादिना मर्दयेत् । ततस्तत्र-वंशरोचना १ तो०, जह्रमोहराखतार्ह १ तो०, एसव यसव्वः १ तो०, कहरवा शमई १ तो०, तारपत्राणि "चान्दीके बर्के" इति ख्यातानि १ तो०- एतानि सूक्ष्मपिष्टानि संमेल्य काचमाण्डे संरक्षेत् । सोऽयमवलेहो यावनसम्प्रदाये "इत्रीफल" इति नाम्ना प्रसिध्यति । तोलक-मितमेतं प्रातः सेवेत् । तावन्मात्रयैव सायं शयनसमये सेवेत् । सर्वविधे कासे, श्वासे, प्रतिशयाये, अपस्मारे, मूर्च्छायां च दृष्टफलोऽयमवलेहः कफघ्नो बल्यो भस्तिष्कवृंहणो वृष्यो रसायनश्चास्ति । अत्र बहूनि यावनानि द्रव्याणि स्वैर्नैव नाम्ना प्रसिद्धानि तद्विक्रे-तृभ्यः प्राप्यन्ते ।

इति मूर्च्छाधिकारः ।

अथ मदात्ययाधिकारः ।

अथ मद्यजन्यापि मूर्च्छा भवति मदात्ययस्तु मद्यजन्योऽस्त्येवेति सामान्याग्नि-दानकमतश्च मूर्च्छाचिकित्सानन्तरं मदात्ययचिकित्सामाह—

मद्यं वातमदात्यये ससलिलं सव्योपसौवर्चलं

खर्जूरामलकीपरूपकहिमं श्वेतान्वितं पैत्तिके ।

स्रोतःशोधनलङ्घने च लघणो ह्यष्टाङ्गसंज्ञोऽन्तिमे

सर्वोत्थे त्वखिलं चिकित्सितमलं सर्पिश्च "कल्याणकम्" ॥१॥

मद्यमिति—द्विक्काश्वासशिरःकम्पपाश्चक्षुलप्रजागरप्रलापादियुक्ते वातिके मदा-त्यये कस्मिंश्चित्काचचपके जलं निक्षिप्य तत्र मद्यं दत्त्वा शुण्ठीमरिचपिप्पलीसौवर्चलानां चूर्णं संमिश्र्य पेयम् । किन्तु जीर्णमवायेदं दातव्यमिति न विस्मर्तव्यम् । तृष्णादाहज्वर-स्वेदमोहातीसारविभ्रमैर्युक्ते पैत्तिके मदात्यये—खर्जूरीफलम्, आमलकम्, परुषकफलम् "फालसा" इति ख्यातम्—इत्येतेष्वेकतमं गृहीत्वा पलमितं तत् षट्पलमितेन जलेन रात्रौ प्लावयित्वा, प्रातः पटेन विस्राज्य, द्विपलमिते सितां तोलकमितां दत्त्वा पिबेत् । अन्तिमे—छदर्शरोचकह्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैर्युक्ते शैथिल्ये मदात्यये वमनादिना स्रोतः-

शोधनं लङ्घनं च कार्यम् । स्रोतःशोधनाय मदात्ययनाशाय च “अष्टाङ्गलवणः” प्रदेयः ।
 तत्प्रकारः—सौवर्चलम् २ तो०, जीरकः २ तो०, वृक्षाम्लं “डांसरिया” इति लोके
 २ तो०, अम्लवेतसम् २ तो०, दाक्षसिता १ तो०, एला १ तो०, मरिचम् १ तो०,
 सिता २ तो०—सर्वमिदं प्रपिष्य चूर्णं विधेयम् । मात्रया च सेव्यम् । सर्वोत्थे=त्रिदो-
 षजे मदात्यये तु मिलितं चिकित्सितं कर्तव्यम् । कल्याणकं सर्पिः पूर्वमुक्तम् ।

मथितं गोदधि ससितं कर्पूरैलाम्बुवासितं रसितम् ।

स्त्रीचुम्बनमाचरितं क्षपयति पानात्ययं त्वरितम् ॥ २ ॥

मथितमिति—गन्धस्य दध्नो मन्थनं कृत्वा तत्र सितां कर्पूरमेलां च मात्रया
 क्षिप्त्वा पानं विधेयम् । स्त्रीचुम्बनं विधेयम् । तेन मदात्ययरोगस्य शान्तिर्भवति ।

स्फुरदूषणघनसारं दाडिमरसजातशार्करोदारम् ।

पेयं विरलतुषारं नीरं पानार्त्तिसंहारम् ॥ ३ ॥

स्फुरदिति—स्फुरत्=मिलितमूषणम्=मरिचं घनसारः=कर्पूरश्च यत्र तादृशम् ।
 दाडिमरसेन जातो यः शार्करः “अनार का शर्वत” इति प्रसिद्धस्तेनोदारम्=मनोहरम् ।
 विरलस्तुषारः=“वर्ष” इति ख्यातं हिमं यत्र तादृशं नीरम्=जलं पेयम् । तद्वि पानार्त्तैः
 संहारकं भवति ।

शीतजलं पूगमदं सगुडं कूष्माण्डजं तु कोद्रवजम् ।

हरति मदं मदनोत्थं ससितं दुग्धं हि पानेन ॥ ४ ॥

शीतेति—पूगमदम्=अधिकपूगभक्षणेन यद्वा तद्वीजभक्षणेन जातं मदं शीतजलं
 हरति । कोद्रवः=“कोदो” इति प्रसिद्धो धान्यविशेषस्तज्जं मदं गुडेन सहितं कूष्माण्डजं
 जलं हरति । मदनोत्थम्=धतूरीजभक्षणादिना जनितं मदं सितायुक्तं दुग्धमपहरति ।

धात्रीस्वरसनिपिष्टा रसगन्धककज्जली सितापुष्टा ।

जयति मदात्ययरोगान् विषयजभोगान्मुयोगीव ॥ ५ ॥

धात्रीति—रसगन्धयोः कज्जल्यां समानां सितां प्रक्षिप्य आमलकस्वरसेन पेषणं
 विधेयम् । तेनैव च सेवनम् । मुयोगी=ज्ञाततत्त्वो योगनिष्ठः पुरुषो रूपरसादिविषयज-
 भोगान्यथा जयति तथेत्युपमा ।

इति मदात्ययाधिकारः ।

अथ दाहाधिकारः

अथ मदात्यये दाहो भवतीति मदात्ययानन्तरं दाहचिकित्सां विवक्षुः षड्भिः शार्दूलविक्रीडितच्छन्दोभिः शार्दूलविक्रीडितमाचरति कविशार्दूलः—

उद्यानेषु वसन् वनेषु विहरन् धारागृहं संविशन्
रम्भापत्रसरोजसेव्यकलिते तल्पेऽप्यनल्पे स्वपन् ।
आलिङ्गन्नवयौवनां विधुमुखीमाश्लेषयन्स्वाब्जं शिशून्
शीतं कर्म समाचरन् विजयते दाहार्त्तिमुग्रामपि ॥ १ ॥

उद्यानेष्विति—धारागृहम्="फौवारा" इत्युक्तं कृत्रिमधारागृहम्, रम्भापत्राणि=कदलीदलानि, सरोजम्=कमलम्, सेव्यम्=उशीरम्—एतैः कलिते=विरचिते तल्पे=शय्यायाम् । शिशूनाश्लेषयन्निति—"सहजवेहसेत्साहमुग्धमङ्गुललापिनाम् । बालकानां समाश्लेषस्तापं निर्वापयेज्जात् ।" इत्युक्तत्वादिति भावः । शीतं कर्म=शीतलजलस्नानादिकम् ।

हीवेराम्बु धयन्धृतं च रसयैश्चन्द्रोदयं चाश्रयन्
शृण्वन्काव्यकथां मनःसुखकरिं गीतिं समाकर्णयन् ।
लिम्पन्नम्बुजचन्द्रचन्दनचयैरङ्गं न गाङ्गं पिवन्
तापं घोरतरं जयेद्धिमतरं गङ्गाधरं च स्मरन् ॥ २ ॥

हीवेराम्ब्विति—हीवेराम्बु="नेत्रवाला" इत्याख्यातस्य जलं धयन्=पिवन् । धृतम्=चवनीतं रसयन् । चन्द्रोदयमाश्रयन्=चन्द्रिकायामुपविशन् । किञ्च-शीतलानुपानैश्चन्द्रोदयनामकं रसमाश्रयन् । मनःसुखकरिमिति गीतिकथयोरुभयोरविशेषणम् । अम्बुजम्=कमलम्, चन्द्रः=कर्पूरः, चन्दनचैतेषां चयैः=समूहैः । गाङ्गम्=गङ्गोदकम् । तापम्=दाहम् । गङ्गाधरं स्मरन्निति-शीतलया गङ्गाया धारणेन भगवतो गङ्गाधरस्यातिहिमत्वात्तस्य मनसि स्मरणं तापपनोदनकारणं भवति । दैवव्यपाश्रयचिकित्सायां देवस्मरणादिभिरखिलदुःखौघनाशनस्य सर्वैर्ग्रन्थकारैः स्वीकृतत्वादपि गङ्गाधरस्मरणं दाहार्त्तिनाशकं भवतीति । शिवस्य हिमतरत्वे गङ्गाधरत्वं हेतुरिति काव्यलिङ्गमलङ्कारः । विशेष्यस्य गङ्गाधरपदस्य सामिप्रायत्वात्परिकराङ्करोऽपि ।

द्रोणीमम्बुजसेव्यचन्दनजलक्षोदाम्बुभिः संभृतां
पूर्णां वापि पयोदशीतलजलैः सद्योऽवगाहेत ना ।

मत्स्यण्डीमधुरं स्फुरद्धिमकरं शीतं पिबेत्पुष्करं

प्रातः पर्युषितं वितुन्नकजलं खण्डान्वितं वा पिबेत् ॥ ३ ॥

द्रोणीमिति—द्रोणी=“ टव ” इति प्रसिद्धः स्नानार्थः पात्रविशेषः । अम्बुजम्, सेव्यम्=उशीरम्, चन्दनम्, जलम्=हीवेरमेतेषां क्षोदेन=चूर्णेनाम्बुभिः=जलैश्च संभृताम् । पयोदशीतलजलैः=सञ्चितैर्वर्षितुजलैः । अवगाहेत=प्रविशेत्स्नायाच्च । मत्स्यण्डी=सिता दाडिमादिशर्करं वा तथा मधुरम् । स्फुरन् हिमकरः=कर्पूरो यत्र तत् । पुष्करम्=जलम् । रात्रौ मृत्पात्रे वितुन्नकम्=धान्यकं जलेनाप्लाव्य प्रातस्तद्वारि विल्लाव्य सितां निक्षिप्य पिबेदिति ।

द्राक्षापपटकाटरूषकुनटीधात्रीहिमं शीलयेत्

पित्तास्रज्वरदाहशोषकतृषानाशं चिकीर्षुर्नरः ।

पानीयामलकेश्वखण्डमधुरा योज्याः फलं मूत्रलं

शस्तः शोणितपूर्णकोष्ठजनिते ववाथस्तु वेणुत्वचः ॥ ४ ॥

द्राक्षेति—कुनटी=धान्यकम् । शीलयेत्, सितां निक्षिप्येति शेषः । पानीयामलकम्=“मुई आबला” इति प्रसिद्धम् । इक्षुखण्डाः=“गण्डेरी” इति प्रसिद्धाः । मधुरा=द्राक्षा । मूत्रलं फलं योज्यमिति सम्बन्धः । शोणितपूर्णकोष्ठजनिते=अवगाढशूलप्रहारजरक्तपूर्णकोष्ठजे दाहे वेणुत्वचः=वंशवल्कलस्य ववाथः समधुकः शस्तः ।

तापे वा रसजेच्छजीरकरजो धातुक्षयोत्थे पुन-

र्दुग्धं सर्पिरमीष्टसाधनमथ क्षीरोत्थितं वा घृतम् ।

लेपो निम्बदलोत्थफेनविहितो दाहं कुशत्वं नये-

दभ्यङ्गस्तु सहस्रधौतहविषा तद्द्रुणो वर्णितः ॥ ५ ॥

तापे इति—रसजे=अशुद्धपारदादिरसमक्षणजनिते तदधिकमक्षणजनिते वा । अच्छ-जीरकरजः=मनागमृष्टस्य श्वेतजीरस्य चूर्णम् । धातुक्षयोत्थे=रसादिधातुक्षयोत्पन्ने । अभीष्ट-साधनम्=वाञ्छितवस्तुसम्पादनम् । निम्बदलानि पिष्ट्वा, जले मेलयित्वा, हस्तेन विमथ्य फेनः सम्पाद्यः । तेन हस्तपादादिषु लेपः । एवं वदरीदलफेनेनापि । सहस्रधौतेति—“अधिकस्याधिकं फलम्” इति दर्शनाय । कार्यं तु शतधौतेनापि सिध्यति । तद्द्रुणः=दाहनाशकः ।

चूर्णं चेद्दशसारमत्र विदितं स्याच्चन्दनाद्यं तथा

सर्पिस्त्वत्र कुशादिसिद्धमुदितं तैलं च तत्तापनुत् ।

एवं चन्द्रकलारसादिगुडिकासंज्ञौ रसौ पूजितौ
सर्वत्रापि तु राजतच्छद्वयुतं धात्रीफलं शस्यते ॥ ६ ॥

चूर्णमिति—मधुयष्टी, आमलकम्, द्राक्षा, एला, चन्दनम्, वालकम् “नेत्रवाला” इत्युक्तम्, मधुकपुष्पाणि “महुएके फूल” इति ख्यातानि, खर्जूरीफलम्, दाडिमबी-
जानि—एतानि सर्वाणि समानानि पिष्ट्वा तत्र सर्वतुल्यां सितां दत्त्वा चूर्णं विधेयम् ।
तदिदं “दशसारचूर्णम्” इति नाम्ना प्रसिद्धयति । सर्वेषु पित्तविकारेष्विदमुपयुज्यते ।
“चन्दनाद्यं चूर्णम्”—श्वेतचन्दनम्, उशीरम्, कुष्ठम्, मुस्तः, आमलकम्, चोरकम्=“भटेजर” इति ख्यातो ग्रन्थिपर्णमेदः, कमलम्, मधुयष्टी, मधुकपुष्पम्, द्राक्षा, खर्जूरी-
फलम्—एतानि समानानि प्रपिष्य तत्र सर्वसमां सितां दत्त्वा प्रातः शीताम्बुना सेव्यम् ।
“कुशादिघृतम्”—कुशः, काशः, शरः, नलः, इक्षुः, शालिपर्णी, जीवकः, ऋषभकः
(अन्यन्योरभावे तु विदारीमूलम्)—एतेषामाढकमिमे चूर्णे द्रोणमितं जलं दत्त्वा निष्कवा-
थयेत्, चतुर्थीश्रावणशेषयेत् । तदनु—एतेषामेव कुडवमितं कल्कं प्रस्थप्रमितं घृतं पूर्वोक्तं
क्वाथं चैकघ्यं संमिश्र्य विपचेत् । तदिदं “कुशादिघृतम्” । अत्र घृतस्थाने तैलपाकेन
“कुशादितैलं” सिद्धपति । तत्र घृतस्य पानेन तैलस्य चाम्यङ्गेनोपयोग इति । “चन्द्र-
कलागुटिका” राजयक्ष्माधिकारे वर्णिता । “रसादिगुटिका”—निर्माणप्रकारोऽयम्—शुद्ध-
पारदः, शुद्धगन्धकः, अत्रकभस्म, लोहभस्म, श्वेतचन्दनम्, स्थूलसूक्ष्ममेदनोशीरद्वयम्,
मुस्तकः, यथालाभं—काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्वभकमुद्रपर्णीभाषपर्णीमेदामहामेदाच्छिन्न-
रुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपत्रकप्रपौण्डरीकर्द्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्यो मधुकञ्चेति—इत्येवं सुश्रुतो-
क्तानि जीवनीयगणौषधानि—सर्वमेतज्जीवनीयगणक्वाथेन दिनत्रयं विमर्शं वदराकारा वटपौ
विधेयाः । जीवनीयगणोक्तसर्बौषधानामलभेऽपि शुद्धचीमधुयष्टिकयोः प्रक्षेपस्त्ववदयं
कार्यः । इयं सर्वोत्तमा गुटी । पारदस्थाने चेदत्र तद्भस्म योज्येत तर्हि यक्ष्मादिरोगेषु
रामबाण एव । सर्वत्रापि—राजतच्छदः=“चान्दी का वर्क” इति प्रसिद्धः । तेन युतं
धात्रीफलम्=आमलकं पक्वं “मुरब्बा” रूपं केवलं वा सर्वत्र शस्यते इति योजना ।

इति दाहाधिकारः

अथोन्मादाधिकारः

अथ मदात्यये “ उन्मादमिव चापरम् ” इत्येवमुन्मादसङ्घीर्तनं तत्सादस्याभिधानं च निदाने कृतमिति मदात्ययानन्तरमुन्मादस्यैवावश्यवक्तव्यतासीत्परन्तु मदात्ययेऽपि दाहो भवतीति स्वल्पवक्तव्यतया दाहमभिधायोन्मादचिकित्सितमुच्यते—

उन्मादामयिनं विविक्तभवने बद्धा परं त्रासये-

चित्रं कर्म च दर्शयेत्सुकशया संताडयेद्युक्तितः ।

ब्रूयादिष्टविनाशनं च सहसा, मित्रोक्तिभिः सान्त्वयेत्

कूपे वापि निवेशयेच्च सततं मांसादिभिर्धूपयेत् ॥ १ ॥

उन्मादेति—विविक्तभवने=एकान्तस्थाने । त्रासयेत्=निर्विषस्य मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यस्य वा सर्पस्य गले प्रक्षेपेणोपायान्तरेण वा मीषयेत् । चित्रं कर्म=ऐन्द्रजालिकादिश्रुतामद्भुतां क्रीडाम् । अथत्वे तु—“ सीनेमा ”—(Cinema) संग्रहं विद्युच्छक्त्या प्रदर्शयमानं चित्रनाटकमिति । सुकशयेति—कशा—“ चावुक ” “ हण्टर ” इत्यादिनामभिः प्रसिद्धा । युक्तितः=कशाघातं मन्दं कुर्याद्वीषणमधिकं चेति बुद्ध्या । इष्टविनाशनम्=“तव भ्राता मृतः, स्त्री विनष्टा, गृहं भग्नम् ” इत्यादिरूपम् । मित्रोक्तिभिः=स्निग्धानां विश्वस्तानां तत्सहचराणां च सुहृदां वाक्यैः । कूपे निवेशयेत्=भयजननद्वारा बुद्धिस्थापनार्थं पाशादिना बद्धा कूपे पातयेत्, स्थिरया बुद्ध्या बहिर्निष्कासनं याचमानं तु निष्कासयेदिति । मांसादिमिरिति—सिद्धादीनां मांसेन “खद्योती” इति प्रसिद्धाभिः पृतिभिश्च । कैश्चिदत्र गोमांसेन धूपनमुक्तं परं न तद्वर्गप्राणानां हिन्दूनां कृते धर्म्यम् । किञ्च—“ कामशोकभयक्रोधहर्षेण्यलोभसंभवान् । परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ॥ जलामिदुर्मशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा । रक्षेदुन्मादिर्न चैव सद्यः प्राणहरं हि तत् ॥ ” इत्याद्युपदेशोऽपि न विस्मर्तव्यः ।

स्नेहः प्रायः पवनजनिते प्राग्विकश्च पैत्ते

श्लेष्मोत्पन्ने वमनमुचितं तत्परं वस्तिकर्म ।

मथ्नात्युन्मादगदमगदो हन्त सिद्धार्थकादिः

कल्याणारख्यं घृतमिह मतं चैतसं वापि सर्पिः ॥ २ ॥

लेह इति—“सिद्धार्थकादे”रगदस्येदं विधानम्—सिद्धार्थकः=“सरसो” इति ख्यातः, वचा, दिव्य, करञ्जः, देवदारु, मञ्जिष्ठा, हरीतकी, विभीता, आमलकम्, रुफडी, ज्योति-

प्लती="मालकांगनी" इति प्रसिद्धा, दारुसिता, गुण्ठी, मरिचम्, पिप्पली, प्रियङ्गुः, हरिद्रा, दारु-
हरिद्रा, शिरीषः—सर्वाण्येतानि समानानि वस्तस्य (वक्रा) मूत्रेण प्रपिष्य पानाञ्जननस्य प्रलेपा-
दिषूपयोज्यानि । " कल्याणघृतं " पूर्वमुक्तम् । " चैतसं घृतम् "—गाम्भारीरहितं दशमू-
लम्, रास्ना, एरण्डमूलत्वक्, त्रिवृत्, बला, मूर्वा, शतवारी—एतेषां प्रत्येकं द्विपलतुलितः
काथः, प्रस्थं घृतम्, इन्द्रवारुणीप्रभृत्यष्टाविंशतिद्रव्याणां प्रत्येकं कर्षमितानां कल्कः, चतुः-
प्रस्थं जलं चेति सर्वमैकघ्न्यं संसृज्य विपचेत् । अष्टाविंशतिद्रव्याणीमानि—इन्द्रवारुणी,
त्रिफला, रेणुका तदभावे निरुण्डीबीजानि, देवदारु, एलवालुकम्, शालिपर्णी, यासः,
हरिद्रा, दारुहरिद्रा, शुक्रकृष्णशारिवादयम्, प्रियङ्गुः, नीलोत्पलम्, एला, मज्जिष्ठा, दन्ती,
वाडिम्बीजानि, नागकेशरः, तालीशपत्रम्, कण्टकारी, मालतीपुष्पाणि, विडङ्गम्, पृदिनपर्णी,
कुष्ठम्, चन्दनम्, पद्मकम्—इति । मन्दाकान्तावृत्तम् ।

सर्पिर्युक्तं ग्रथितमथवा पञ्चमूलीद्वयाम्बु

प्रातः पेयं जतुकसुरभि च्छागलं वापि मूत्रम् ।

चूर्णं शस्तं विबुधवचनादत्र "सारस्वताख्यं"

ह्युन्मादारिः सलिललुलितः शङ्खिनीकल्क एकः ॥ ३ ॥

सर्पिरिति—दशमूलकाये घृतं निक्षिप्य पेयम् । जतुकम्=हिङ्गु तेन युक्तं वस्तमूत्रं
वा पेयम् । " सारस्वतचूर्णं"—प्रकारः—कुष्ठम्, अश्वगन्धा, सैन्धवम्, अजमोदा, श्वेतजीरः,
कृष्णजीरः, गुण्ठी, मरिचम्, पिप्पली, पाठा, शङ्खपुष्पी—एतानि समानि, सर्वतुल्या
वचा चेति सर्वं ब्राह्मीस्वरसेन वारत्रयं भावयित्वा, विशोष्य, मधुना घृतेन वा लिङ्गात् ।
शङ्खिनी=शङ्खपुष्पी, तस्याः कल्कः । वृत्तं पूर्वोक्तम् ।

पिवेत्प्रातर्ब्राह्मीस्वरसमुपगङ्गं प्रतिवसन

स्वमूर्धानं सिञ्चेद्विमघटजलैरत्र बहुभिः ।

विरिक्तो लिङ्गाद्वाभिनवनवनीतं समसितं

भजेद्वा भूतेशं विमलमतिसाधूनुपचरेत् ॥ ४ ॥

पिवेदिति—ब्राह्मीस्वरसो मधुना युक्तः, वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीचूर्णयुक्तो वा सेव्यः
उपगङ्गम्=गङ्गासमीपे, ततीरे इत्यर्थः । अत्र=गङ्गातीरे । विरिक्तः=कृतविरचनः ।
आभिनवनवनीतम्=सद्य उद्धृतं नवनीतम् । सत्त्वरभक्षणमनेन सूचितम् । भूतेशम्=शिवं
भजेत् । विमला मतियेषां तादृशान्साधूनुपचरेत्=सेवेत् । ते हि सद्बुद्धिदा दुर्वाधापसार-
काश्च भवन्ति ।

वृद्धिं लब्धवती यतं श्रितवती ज्योतिष्मती केवला
 सा स्नेहात्मवती पयोऽन्वयवती बुद्धिस्मृतिप्रीतिदा ।
 ब्राह्मी हैमवती शिलाजतुमती मेधावृत्तिध्वंसक-
 न्नूनं ज्ञानवती सभापि दुरितिच्छित्तिस्थितिःकीर्तिता ॥ ५ ॥

वृद्धिमिति—वृद्धिं लब्धवती=प्रथमदिने एकं बीजम्, द्वितीयदिने द्वे बीजे, तृती-
 यदिने त्रीणि बीजानीत्येवं क्रमेण मण्डलं यावत् बीजवृद्ध्या वर्धमाना । स्नेहात्मवती=
 तैलस्वरूपा तु दिने दिने विन्दुक्रमेण वर्धमाना । उभयरूपापि पयोऽन्वयवती=दुग्धसम्बन्ध-
 वती, दुग्धेन निपीतेत्यर्थः, यतम्=पथ्याहारविहारवन्तं श्रितवती केवला ज्योति-
 ष्मती="मालकांगनी" इति प्रसिद्धा बुद्धिस्मृतिप्रीतिदा भवतीति । उन्मत्तो ज्योतिष्मत्या
 बीजानां वृद्धिक्रमेण दुग्धानुपानेन सेवनं कुर्यात्, पातालयन्त्रेण निष्कासितस्य तैलस्य तु
 विन्दुवृद्धिक्रमेण सेवनं विदध्यात्, पथ्यमाहारमश्रीयात्, जितेन्द्रियश्च स्यादिति तात्पर्यम् ।
 ब्राह्मीति—ब्राह्मी=प्रसिद्धा, सा च हैमवती=हिमवतः प्रसूता, हिमालयोत्पन्नेति यावद्ब्राह्मा ।
 सा शिलाजतुमती=शिलाजतुयुक्ता मेधायाः=धारणावत्या बुद्धेर्याऽऽवृत्तिः=आवरणं तद्धंस-
 कृद्भवति । ब्राह्म्याः स्वरसस्य कायस्य वा शिलाजतु संमिश्र्य सेवनं विधेयमिति भावः ।
 ज्ञानवत्यां सभायां बोन्मादामयी निवेशनीय इति ।

भूतावेशेऽञ्जनं प्रोक्तं वैद्यैर्लघुनहिङ्गुनोः ।

तथा सुरासुरावेशे धूपो "माहेश्वराभिधः" ॥ ६ ॥

भूतेति—भूतावेशे=भूतजनिते उन्मादे लघुनस्य हिङ्गुनो वाऽञ्जनं विधेयम् । सुराश्चा-
 सुराश्चेति तेषामावेशे तु "माहेश्वरधूपः" प्रवेद्यः । किञ्च—देवाद्यावेशेनोन्मत्तेषु नस्याञ्जना-
 दीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च परिहरेत् । तत्र—भृतपानम्, गायत्रीजपः, होमः, वलयः,
 स्वस्त्ययनम्, व्रतम्—इत्यादीनि कर्माण्येव विधेयानि । तीक्ष्णसेवयोन्मादस्य देवाद्युत्पन्नस्य
 वृद्धिदर्शनादिति । "माहेश्वरधूपः"—निर्माणप्रकारः—कार्पासबीजम्, मयूरपिच्छम्,
 घृह्णी, "असवरग" इति प्रसिद्धा स्पृक्का, मदनफलम्, दारुसिता, जटामांसी, विडाल-
 विष्टा, नखं नाम गन्धद्रव्यम्, वचा, मनुष्यकेशाः, सर्पकञ्चुकम्, गोशृङ्गखण्डाः, हस्तिदन्तः,
 हिङ्गु, मरिचम्—एतानि तुल्यानि प्रपिष्य धूपो विधेयः ।

शुचिः सत्यवाक् सत्त्ववान्सप्रयत्नो निवृत्ताभिपो वीतमद्यो जितात्मा ।
 हितं योऽश्नुते हृद्यमन्नं च मेध्यं स ना युज्यते नैव मस्तिष्करोगैः ॥ ७ ॥

शुचिरिति—उन्मादरोगे यत्पथ्यं तदभिधानं रोगानुत्पत्तये मनुष्येण यथा स्येयं तदभिधानं चेदम् ।

अथोन्मादामयिनः शयनं हितकरं भवतीति निद्राजनकाः प्रयोगाः प्रदर्श्यन्ते—

मर्दनाच्छागलं क्षीरं करपादतलेषु वै ।

निद्रापदं खाखसोत्थं तैलं तालुनि संस्थितम् ॥ ८ ॥

मर्दनादिति—छागलं क्षीरम्=भजादुग्धम् । खाखसोत्थं तैलं पातालयन्त्रेण निष्पाद्यम् । “ पोस्त के दाने ” इति प्रसिद्धानि खाखसवीजान्यत्र गृह्यन्ते ।

पृदाकुफेनमाघ्रातं पार्श्वयोश्च विलेपितम् ।

निद्रोत्पत्तिकरं भङ्गाघृतं भुक्तं च युक्तितः ॥ ९ ॥

पृदाकुफेनमिति—पृदाकुफेनम्=अहिफेनम् । आवर्तमाने दुग्धे भङ्गापोटलीं निक्षिप्य तस्य दधि विधाय, विमथ्य निष्पादितं घृतं “ भङ्गाघृतम् ” इति प्रसिद्धयति । युक्तितः=अल्पमात्रया ।

चन्द्राक्षिभागयोर्मज्जः काहूखाखसवीजयोः ।

ससितस्य जलैः पानं निदानं स्वप्नतन्द्रयोः ॥ १० ॥

चन्द्रेति—“ काहू ” इति लोकल्यातस्य बीजमज्जा चन्द्रभागः=एकभागः, खाखस-बीजान्यक्षिभागानि=द्विभागानि । सिता द्वाभ्यां समानेति चूर्णं जलेन पेयम् ।

कालिङ्गकाहूखसमिष्टुम्बीवीजैस्तिलाढ्यैरुदितं हि तैलम् ।

अभ्यञ्जनान्मूर्ध्नि शिरोर्त्तिहारि स्वप्नप्रदं पित्तमलप्रहारि ११

कालिङ्गेति—कालिङ्गम्=“तर्बुज” “ मतीरा ” इत्यादिप्रसिद्धम् । खसश्चन्देनात्र-खाखस उच्यते । तैलं पातालयन्त्रेण निष्कास्यम् । पित्तमलम्=पित्तदोषः ।

पयोभिराजैर्विजयादलानां कुर्वीत शाखातलयोः प्रलेपम् ।

भुञ्जीत काहूखसवीजधान्यक्षोदं सखण्डं खलु नष्टनिद्रः १२॥

पयोभिरिति—विजया=भङ्गा तस्या दलानि छागीदुग्धैः प्रपिष्य तल्लेपं शाखात-लोः=हस्तपादतलयोः कुर्वीत । खसश्चन्देनात्रापि खाखसो गृह्यते । धान्यम्=“धानिया” इति प्रसिद्धम् ।

शिरसि नवहविर्यः कुङ्कुमाढ्यं विभर्त्ति
करचरणतले चेच्छीततैलं ददाति ।

रसयति च निशयां मादिनीपुष्पकन्दं

स्वपिति स सततं ना कुम्भकर्णायमानः ॥ १३ ॥

शिरसीति—नवहविः=नवनीतम् । शीततैलम्=चन्दनतैलादिकम् । मादिनीपुष्प-
कन्दः=“भांगका गुलकन्द” इति प्रसिद्धः । मादिनीपुष्पकन्दविधिः—चतुर्थोऽश्वत्थापत्र-
सहितेषु गुलावपुष्पेषु त्रिगुणां सितां दत्त्वा, सर्वे हस्तेन सम्यग्विभर्त्तं चत्वारिंशद्दिनानि
सूर्यतापे निदध्यात् । यद्वा—सितायां वंशरोचनां विमिश्र्य, तत्र सम्यगार्द्रत्वकारकं दधि
मेलयित्वा भङ्गाघृतमपि मेलयेत् । ततस्तत्र गुलावपुष्पाणि पिष्टान्येलाबीजानि च निक्षिप्य
काचादिपात्रे पञ्चविंशतिदिनानि स्थापयेत् । भङ्गाघृतन्तु आवर्तमाने दुग्धे भङ्गापोहलीं
निक्षिप्य, तदीयं दधि निर्माय, तच्च विमिश्र्य घृतं निष्कास्य, तच्च पुनरावर्तमाने दुग्धे
निक्षिप्य, दधि निर्माय विमिश्र्य च ग्राह्यम् । तदिदं स्वच्छमगन्धं च भङ्गाघृतं सुमकन्दे
निक्षिपेत् । एतावतः परिश्रमाद्भीतैस्तु सिद्ध एव यतस्ततः आपणेषु विक्रीयमाणो मादि-
नीसुमकन्दो ग्राह्यः ।

इत्युन्मादाधिकारः

अथापस्माराधिकारः

—ॐॐॐॐॐॐ—

अथ मनोदुष्टिषाध्न्यात्समान चिकित्स्यत्वाच्चोन्मादचिकित्सानन्तरमपस्मारचिकि-
त्सितमुच्यते—

श्रीमद्भगवद्गीता श्रवणनिपीताऽथ यत्नतोऽधीता ।

हरतेऽपस्मृतिमूलं चेदनुकूलं भवेद्दैवम् ॥ १ ॥

श्रीमदिति—श्रीमद्भगवद्गीता श्रवणनिपीता=सच्चरित्रविद्वद्भाषणमुखतः श्रुता । अधी-
ता=स्वयं पठ्यमाना । अपस्मृतिमूलम्=पूर्वजन्मार्जितपापरूपं चिन्ताशोकादिरूपं चाप-
स्माररोगकारणं हरते=नाशयति । पापमपूर्वपुण्यजननद्वारा चिन्ताशोकादिकं च ज्ञानजनन-
द्वारेति भावः । चेद्दैवमनुकूलं भवेदिति—इयं हि दैवव्यपाश्रया चिकित्सा, तस्याश्च दैवानु-
कूल्येनैव साफल्यदर्शनादिति ।

अथ युक्तिव्यपाश्रयां चिकित्सां वक्तुं प्रथमं शरीरशुद्धिमाह—

पूर्वमपस्मृतिमन्तं बहुदोषं तं विशोधयेत्क्रमशः ।

वस्तिविरेचनवमनैः पश्चान्मेधाकरैः सुखयेत् ॥ २ ॥

पूर्वमिति—क्रमश इति— “वातिकं वस्तिभिः प्रायः पैतिकं च विरेचनैः । कफजं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥”—इत्ययं क्रमो बोध्यः । मेधाकरैः=वक्ष्यमाणैर्बुद्धिबर्धकप्रयोगैः ।

अपि सकला खलु मोहचिकित्सा, इह तु विधेया सपदि सकृत्सा ।

प्रथयतु सकलं कर्म सुशीतं, शीतलजलसेचनमविगीतम् ॥ ३ ॥

अपीति—मोहचिकित्सा=मूर्च्छाधिकारोक्ता चिकित्सा । अविगीतम्=अनिन्दितम् ।

ज्वलितमुधासमसागरचूर्णं वितरतु नासाविवरे तूर्णम् ।

विदितमपस्मृतिजनिते वेगे त्रिकटुजमथवा रज इह रोगे ॥ ४ ॥

ज्वलितेति—ज्वलितमुधा=“कली का चूना” इति ख्याता तथा समं सागरस्य=नवसागरस्य चूर्ण “एमोनिया”—संज्ञकं पूर्वमुक्तम् । त्रिकटुजं रजः=शुण्ठीमरिचपिप्पलीनां चूर्णम् ।

सितकरवीरदलोत्थितधूर्लिर्हरति तमो जडतामिव शूली ।

मत्कुणशोणितनस्यममोघं क्षपयति भीषणमोहरूगोघम् ॥ ५ ॥

सितेति—सितकरवीरः=“सफेद कनेर” इति प्रसिद्धस्तत्पत्राणां सूक्ष्मं चूर्णं नस्ये समुपयोज्यम् । मत्कुणशोणितनस्यं भीषणा या मोहरूजस्तासामोघम्=समूहं क्षपयति ।

भजतु नरोऽमरुष्करपाकं स्मरणविहीनो दिव्याशाकम् ।

अपि कूष्माण्डशिफारसपिष्टं मधुकमुदस्यति मानसकष्टम् ॥ ६ ॥

भजत्विति—स्मरणविहीनः=अपस्मारजुष्टो नरोऽरम्=शीघ्रमरुष्करपाकम्=“भल्लातकपाकं” भजतु, दिव्या=ब्राह्मी तस्याः पत्राणां शाकं वा भजतु । अयं भल्लातकपाकनिर्माणप्रकारः—वृन्तरहितान् सुपुष्टानेकप्रस्थमितान् भल्लातान्त्रिंशतिप्रस्थमिते जले निष्कवाध्य चतुर्थांशशेषे तज्जलं वह्निर्निक्षिपेत् । तत आढकमिते गव्यदुग्धे भल्लातकान्निष्कवाध्य चतुर्थांशशेषे तद्दुग्धं वह्निर्निक्षिपेत् । तदनु-कुड्बमिते गव्यघृते मन्दाग्निना तान् भर्जयित्वा मसृणं प्रपिप्य तत्र वङ्गभस्म ६ मा०, पारदभस्म ६ मा०, सुवर्णभस्म ६ मा०, त्वक् १ तो०, वंशरोचना १ तो०, मेहदीपुष्पाणि १ तो०, एकविंशतिवारं गोमूत्रनिर्वापिता मनः

शिला १ तो०, रत्नज्योतिः २ तो०, लवङ्गम् २ तो०, कुङ्कुमम् २ तो०, शतपुष्पा २ तो०, दाससिता २ तो०, जातीपत्री २ तो०, श्वेतचन्दनचूर्णम् १ प०, कस्तूरी ६ मा०, एला १ तो०, भूर्जपत्रम् १ तो०, तमालपत्रम् १ तो०, शुण्ठी १ तो०, मरिचम् १ तो०, पिप्पली १ तो०, कर्कटशृङ्गा १ तो०, हरीतकी वृहती १ तो०, हरीतकी -ह्रस्वा १ तो०, श्वेतजीरः १ तो०, कृष्णजीरः १ तो०, उपकुञ्जी "मगरैल" इति ख्याता १ तो०, धान्यकम् १ तो०, तिलाः १ तो०—सर्वाण्येतानि सूक्ष्मविचूर्णितानि संमेल्य १ प्रस्थमिते मन्दाग्निपक्वे फेनविवर्जिते मधुनि सर्वमिदं संमिश्रयेत् । तदनु-काचभाण्डस्थमिदं सप्ताहं धान्यराशौ निधाय सप्ताहात्परतो यथार्हानुपानेन यथाश्रितं परिशीलयेदिति ।
अपीति—कूष्माण्डशिका="कूम्हड़े की जड़" इति प्रसिद्धा तद्वत्सेन मधुयष्टिकां प्रपिष्य ग्राह्यं लिप्तादिति । मानसकष्टम्=अपस्मारम् । उपरितनपद्यचतुष्टये "चौपाई" नामकं छन्दः ।

ब्राह्मी येषां हृदये तेषां न स्यात्तदाश्रितो व्याधिः ।

प्रतिबन्धकसद्भावे हेतुसमूहोऽपि फलशून्यः ॥ ७ ॥

ब्राह्मीति—ब्राह्मी=प्रसिद्धाधिः सरस्वती वा येषां हृदये सेव्यत्वेन स्थिता स्यात्तेषां तदाश्रितः=हृदयाश्रितो व्याधिरपस्मारादिरूपो न स्यात् । यतः प्रतिबन्धकस्य=विघ्नस्य सद्भावे हेतूनां समूहोऽपि फलशून्यः=फलजननेऽसमर्थो भवति, कार्यत्वावच्छिन्नकार्यमात्रं प्रति प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्यैव कारणत्वादिति भावः । तत्र ब्राह्म्याः स्वरस-चूर्ण-वृत्-गुटिकादिरूपैरनेकैः प्रकारैरुपयोगो भवति । प्रकाराः केचिन्सूक्ष्मादिषु निर्दिष्टाः । दृष्टफलायाः "ब्राह्मीवटी" इति प्रसिद्धाया वटिकायाः प्रकारोऽयम्—त्वक् ४ मा०, जातीफलम् ४ मा०, लवङ्गम् ४ मा०, मरिचम् ४ मा०, लोहभस्म ४ मा०, जातीपत्री ४ मा०, शुण्ठी ४ मा०, आकल्लकः ४ मा०, धान्यकम् ४ मा०, गजपिप्पली ४ मा०, चित्रकः ४ मा०, अजमोदा ४ मा०, वचा ४ मा०, कुष्ठम् ४ मा०, तुम्बुरुः "कवावे नेपाली धनियां" इति प्रसिद्धः ४ मा०, किराततित्तः ४ मा०, शुद्धहिङ्गुलम् ४ मा०, अगुरु ४ मा०, अश्वगन्धा ४ मा०, अम्बरम् ४ मा०, मुक्ताभस्म ४ मा०, वंशरोचना ४ मा०, कृष्णजीरः ४ मा०, पिप्पलीमूलम् ४ मा०, विडङ्गम् ४ मा०, माणिक्यभस्म ४ मा०, शतपुष्पा ४ मा०, श्वेतचन्दनम् ४ मा०, चन्द्रोदयः ४ मा०, पुष्करमूलम् ४ मा०, कस्तूरी ४ मा०, शतावरी ४ मा०, तृणमणिः (कहरवा) ४ मा०, इन्द्रनीलभस्म ४ मा०, त्रिवृत् ४ मा०, प्रवालभस्म ४ मा०, यवानी ४ मा०, खुरासानयवानी ४ मा०, संगेयश-वभस्म ४ मा०, सुवर्णभस्म ४ मा०, ब्राह्मी २ तो०—सर्वाण्येतानि ब्राह्मीस्वरसेन विभाव्य, विशोष्य, मधुना विमर्ष्य त्रिगुञ्जामिता वटयो विधेयाः । उचितानुपानेनापस्मारे, अपतन्त्रके (हिस्टीरिया), उन्मादे, सन्निपाते, श्वासे, कासे, श्लेष्मणि, वातरोगेषु,

बलक्षये अन्यान्यरोगेषु च संसेव्याः । ज्वराधिकारोका “ब्राह्मीवटी ” अप्यत्र सिद्धा । श्लोकेऽप्यर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । आर्यावृत्तम् ।

षड्ग्रन्था यत्नतोऽभ्यस्ता ददते बुद्धिमुत्तमाम् ।

षड्ग्रन्था यत्नतोऽभ्यस्ता ददते बुद्धिमुत्तमाम् ॥ ८ ॥

षड्ग्रन्थेति—गोमूत्रिकावन्धचित्रकाव्यभेदोऽयम् । षड्ग्रन्था=वचः यत्नतोऽभ्यस्ता सती उत्तमां बुद्धिम्=अपस्मारनाशपूर्वां मेधाशक्तिं ददते=ददाति । “ दद दाने ” इत्यस्य रूपमिदम् । अयमत्र यत्नः—वचाचूर्णं द्वित्रिमाषकमितं मधुना लिङ्घ्यात् । मासः सेवन-मर्यादा । सेवनकाले क्षीरभक्ताशी स्यादिति । किञ्च-षड् ग्रन्थाः=कणादस्य वैशेषिकम्, गौतमस्य न्यायः, कपिलस्य साङ्ख्यम्, पतञ्जलेयोंगः, जैमिनेः पूर्वमीमांसा, वेदव्यासस्योत्तरमीमांसावेदान्तश्चेति षड् दर्शनानि यत्नतोऽभ्यस्ताः=कस्माच्चित्सद्गुरोरधीत्यं पुनः सपरिश्रमं स्वयं परिशीलिताः सन्त उत्तमां बुद्धिं ददते=वितरन्ति । “ बुद्धि दाने ” इत्यस्य बहुवचने रूपमिदम् ।

गोमूत्रिकावन्धचित्रोद्धारः

षड् ग्र न्था य त्न तोऽ भ्य स्ता द द ते बु द्धि मु त्त मा म्

 षड् ग्र न्था य त्न तोऽ भ्य स्ता द द ते बु द्धि मु त्त मा म्

सारस्वतं भजत वाङ्मनसप्रशुद्धयै

सारस्वतं भजत रे खलु बुद्धिवृद्धयै ।

सारस्वतं भजत चित्तविवोधसिद्धयै

सारस्वतात्परतरं नहि किञ्चिदस्ति ॥ ९ ॥

सारस्वतमिति—वाचः प्रशुद्धयै “ सारस्वतं ” नाम व्याकरणं मनःप्रशुद्धयै च सारस्वतं धाम भजत । बुद्धिवृद्धयै अपस्मारनाशाय च “ सारस्वतं धृतं ” भजत । अप-स्मारनाशपूर्वकं चित्तविवोधसिद्धयै “ सारस्वतं ” चूर्णं भजत । अस्मिन्नपस्माररोगे “ सारस्वतात् ” शार्करात् परतरं किञ्चिदपि नास्ति । अयं सारस्वतधृतनिर्माणविधिः—
 ब्राह्मीस्वरसः ४ प्रस्थाः, गव्यं धृतम् १ प्रस्थः, हरिद्रा १ प०, साल्मीपुष्पाणि १ प०, त्रिकला १ प०, न्दुस्वद्वरीतकी १ प०, पिप्पली १ तो०, विडङ्गम् १ तो०, सैन्धवम् १

तो०, शर्करा १ तो०, आटसूपकः १ तो०—सर्वमिदमैकघ्न्यं संसृज्य विपचेत् । “सार-
स्वतचूर्ण—” प्रकार उन्मादचिकित्सायामुक्तः । “सारस्वतशर्कर” स्तु वनप्साशर्करविधिना
ग्राह्या निर्मातव्यः । अत्र वसन्ततिलका वृतम् ।

घृतं चैतसं चैतसं हन्ति रोगं तथा शारित् पैशाचिकं वाचिकञ्च ।

वदन्त्यत्र कल्याणकं चापि पेयं भिषक्कल्लजाः पञ्चगव्याभिधेयम् ॥

घृतमिति—“ चैतसं घृतं ” चैतसम्=चेतसि भवमपस्मारादिकं रोगं हन्ति । तस्य
च प्रक्रियोन्मादचिकित्सायामुक्ता । तथा “ पैशाचिकं घृतम् ” चैतसं वाचिकञ्चेत्युभयविधं
रोगं विनिहन्ति । तन्निर्माणविधिः—त्रायमाणा, अभिमन्थः, अतिविपा, नाकुली, गन्ध-
नाकुली, काकोली, गुडची, चोरकः, गुग्गुलुः, वाराहीकन्दः, जटामांसी, शतपुष्पा,
मिथ्रेया “सोया ” इति ख्याता, कपिकच्छुवीजम्, पुञ्चवारिणी मूर्वा वा, हरीतकी, वचा,
शालपर्णी, कटुकी, शतावरी, मेपशृङ्गी, अरलुकः—सवपामेषां समानानां प्रस्थमानं गृहीत्वा
तत्र षोडशप्रस्थमितं जलं दत्त्वा निष्कचाय्य, चतुर्थीशमवशेष्य, तत्र प्रस्थमितं गव्यघृतं
संमिश्र्य विपचेत् । “कल्याणकं सर्पिः” पूर्वमुक्तम् । भिषक्कल्लजाः=वैद्यश्रेष्ठा अत्र “पञ्चगव्य-
घृतम् ” अपि पेयं वदन्ति । “ पञ्चगव्यघृतस्य ” प्रकारः—दशमूलम्, त्रिकला, हरिद्रा,
दाहहरिद्रा, कुटजत्वक्, सप्तपर्णः, अपामार्गः, नीलिनी, कटुकी, कुतमालकः, फल्गुमूलम्
“कट्फमरफल ” इति ख्यातम्, पुष्करमूलम्, धन्वयासकः—एतानि द्विपलानि गृहीत्वा तत्र
१६ प्रस्थमितं जलं दत्त्वा, चतुर्थीशमवशेष्य वस्त्रेण गालयेत् । चतुःप्रस्थमितं क्वाथमेनं,
घृतप्रस्थं, गोमयसप्रस्थं, गोदधिप्रस्थं, गोदुग्धप्रस्थं, गोमूत्रप्रस्थं, प्रत्येकं कर्षमितानां
भाग्यादीनां कल्कं चैकघ्न्यं संमिश्र्य विपचेत् । भाग्यादिद्रव्याणीमानि—भागी, पाठा-
त्रिकटु, त्रिशृता, “ हिजल ” इति ख्यातस्य फलानि, गजपिप्पली, आढकी “ अरहर ”
इति ख्याता, मूर्वा, दन्ती, किराततिकः, चित्रकः, शारिवाह्वयम्, रौहिपतृणम्, यवानी,
मेहदी चेति ।

निपीता सितासंमिता गोपयोभिः स्मृतिं सन्मतिं लम्भयेद्ब्रह्मदण्डी ।
यतैः सेवितं वा कपोताङ्घ्रितैलं निह्न्यादपस्मारदुर्वारखेलम् ॥ ११ ॥

निपीतेति—ब्रह्मदण्डी=स्वनामप्रसिद्धा । कपोताङ्घ्रितैलम्=ज्योतिष्मतीतैलं यदु-
न्मादे समुक्तम् ।

अथ केवलमत्र पुराणघृतं सकलग्रहदोषहरं विदितम् ।

जगतां तिमिरं विनिहन्ति रविर्मनसामिह तल्लघुनादिहविः ॥ १२ ॥

अथेति—सकलग्रहेति—अपस्मारोन्मादादिषु ग्रहदोषस्यैव प्राक्कृत्यात्पराणघृतं तत्राक्ष-
कमिति भावः । “लशुनादिघृतस्य” विधिः—लशुनस्वरसः १ प्रस्थः, बृहत्पञ्चमूलकाथः
१ प्र०, सुरा १ प्र०, काष्ठिकम् १ प्र०, दाधि १ प्र०, मूलकस्वरसः १ प्र०, गन्ध-
घृतम् १ प्र०, त्रिकटुं—दाडिमबीज—तिन्तिडीक—यवानी—वज्र—सैन्धव—हिंस्रम्लवेतस—
जीरकाजमोक्षानां प्रत्येकं पलमितानां कल्कश्चेति सर्वमेकैक्यं विपचेत् । तदिदं “लशुना-
दिहविः” जगतां तिमिरं रविरिव मनसां तिमिरम्=अपस्मारं विनिहन्ति ।

सिद्धार्थकादिरगदोऽप्यपस्मारादिषु स्मृतः ।

पानखानाञ्जनालेपनस्यैवस्थोपयोजनम् ॥ १३ ॥

सिद्धेति—“सिद्धार्थकादिः” अगदः पूर्वमुक्तः । उपयोजनम्=उपयोगः ।

जानकीफलबीजोत्थो धूमश्छागलशृङ्गजः ।

चेतयेच्चेतनाहीनं नरं नासागतो ध्रुवम् ॥ १४ ॥

जानकीति—जानकीफलम्=“सीताफल” इति लोके ख्यातम् ।

निम्बूनीरनिघृष्टे घ्राते मौक्तिकपिष्टे ।

ईर्तेऽपस्पृतिरेखा प्रोक्तैषा मदलेखा ॥ १२ ॥

निम्बूति—घ्राते=नस्यद्वारा शिञ्जिते । ईर्ते=गच्छति । अत्र मदलेखानामकं छन्दः ।

समिद्धारकान्यतरस्य मूलं ददीत नस्यं पयसा निघृष्य ।

तथैव नस्यं लघुकण्टकारीफलोद्भवैः स्यात्स्वरसैर्हिताय ॥ १६ ॥

समिद्धरेति—समिद्धरः=पलाशोऽर्कश्चैतयोरन्यतरस्य=एकस्य मूलं पयसा=जलेन ।

जातीफलं गले वद्धमेवं हिङ्गु वृकास्थि वा ।

कोलमूत्रार्द्रमृद्धापि वद्धाङ्गे हन्त्यपस्मृतिम् ॥ १७ ॥

जातीफलमिति—जातीफलं कृतच्छिद्रं सूत्रप्रोतं गले वद्धव्यम् । हिङ्गु वलेण
पोटलीकृतम् । वृकः=“भेड़िया” इति ख्यातो वन्यः श्वापदविशेषः । कोलः=शकरस्तस्य
मूत्रेणार्द्रं मृत=मृत्तिका अङ्गे=गलादौ बद्धा सत्यपस्मृतिं हन्ति ।

ऊर्मिका वामगोशृङ्गवराहशफकलिप्ता ।

धृताङ्गुलौ यथा प्रोक्तपमस्मारापहारिका ॥ १८ ॥

ऊर्मिकेति—वामं यद्गोः शृङ्गं तेन कलिप्ता वराहस्य=शुकरस्य शफेन=खुरेण वा
कलिप्तोर्मिका=“अंगूठी” इति ख्यातमङ्गुलीयकम् । अङ्गुलौ=वामकराङ्गुलौ । यथा
प्रोक्तं शास्त्रे इति शेषः ।

उपानत्तलं प्राणतः प्राणयोगं प्रवर्त्याशु जीयादपस्मारवेगम् ।
मदीयं सुधास्रावि काव्यं यथेदं जयेद्धीमतां बुद्धिवैरस्यखेदम् ॥१९॥

उपानदिति—उपानत्=पादप्राणं “ जूता ” इति ख्यातम्, तत्तलं प्राणतः=शिक्षनेन मनुष्ये प्राणयोगं प्रवर्त्यापस्मारवेगमाशु जीयात्=नाशयेदित्यर्थः । परमयं प्रयोगोऽधमप्र-
कृतिषु ह्यालिकादिष्वेव कर्तव्यो नोत्तमेष्वित्युपदेशः । मदीयमित्यादि कोष्ठस्य प्रकोष्ठकस्य च समाप्तौ ग्रन्थपूजा । बुद्धिवैरस्यखेदम्=नीरसकर्कशप्रायग्रन्थाध्ययनेन यद्वैरस्यं तज्जनितं बुद्धेः खेदमिति ।

विप्राग्रणीश्यामलरामसूनुर्थो रामदुर्गे जयदेवजोशी ।
तस्यानुभूतौपधपेटिकायां गतं समाप्तिं हि चतुर्थकोष्ठम् ॥ २० ॥
इति श्रीसिद्धभैषज्यमञ्जूपायां प्रथमप्रकोष्ठे चतुर्थ कोष्ठम् ।

विप्रेति—पूर्वं व्याख्यातत्वात्सुगमम् ।

वाल्ये आतुरसीमवत्सल्यया यो जातशिक्षाक्रमः

श्रीश्रीदत्तगुरोः कृपांमरतरोरासांनवधागमः ।

वैद्यानां मणिरामशर्मगुरुणा सिद्धान्तमध्यापितो-

ऽध्यक्षः संग्रति रामदुर्गसूद्याकालेजकाध्यापने ॥

श्रीमत्पण्डितफुल्लचन्द्रजनुपाऽऽचार्यप्रज्ञसाञ्जुपा

वीकानेरनृपेष्टरत्ननगरे संवासिना शालिणा ।

तेन श्रीहनुमत्प्रसादविदुषा भैषज्यमञ्जूपिका-

कोष्ठं कृत्रिकया चतुर्थमनघं निःशेषतो व्याकृतम् ॥

इति श्रीसिद्धभैषज्यमञ्जूपायाः प्रथमप्रकोष्ठीयचतुर्थकोष्ठविवरणे

कृत्रिकायाश्चतुर्थ आवर्तः ।

अथ प्रथमप्रकोष्ठसमाप्तिश्लोकाः

केचिद्वैद्यसमागमादुपगताः केचिच्चिकित्सागमात्

केचित्स्वानुभवादुरोश्च कृपया प्राप्ताः प्रयोगोत्तमाः ।

ते सर्वेऽत्र लसन्ति सन्ति बहवोऽप्याशुप्रभावाः परे

ते किन्त्वत्र मया न विस्तरमिया योगाः प्रकाशीकृताः ॥ १ ॥

केचिदिति—अत्रत्यप्रयोगाणामितिहासप्रदर्शनमिदम् । वैद्यसमागमात्=समये समये संमिलद्भिर्वैद्यैः संभाषायां सुहृद्भावेनोपदिष्टाः केचित्प्रयोगा इति यावत् । चिकित्सागमात्=चरकादिमहर्षिप्रबरोपदिष्टादायुर्वेदग्रन्थसमूहात् । स्वानुभवात्=नानाव्याधीनां चिकित्सां कुर्वतः स्वस्य येषु विशिष्यानुभवः समजायत तेऽस्वानुभवोद्भूताः । गुरोश्च कृपया=“श्रूयुः शिष्यस्य त्रिगुणस्य गुरवो गुह्यमन्युत” इति न्यायेन गुरुभिः समुपदिष्टाः केचित्प्रयोगाः । विस्तरमियेति—सत्यामावश्यकतायामधिकारिणं प्रति मुञ्चतः प्रकाशान्तरेण वा तेपासुपदेशः स्यादिति ग्रन्थकर्तुः प्रतिज्ञा ।

राजस्थानमरुप्रदेशतिलकं लक्ष्मीसरोजायितं

श्रीकल्याणनरेशगुप्तमभितः श्रेष्ठिप्रतिष्ठापितम् ।

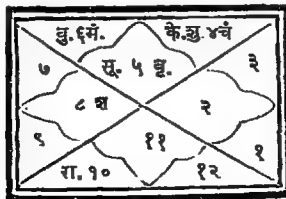
सद्धर्मिष्ठविशिष्टशिष्टनिभृतं विद्वद्वरिष्ठावृतं

रम्यं राजति रामदुर्गनगरं दीव्यत्प्रतापेश्वरम् ॥ २ ॥

राजेति—राजस्थाने=“राजपूताना”इति प्रसिद्धे भारतीयक्षत्रियनृपतिरक्षिते मरुप्रदेशे यो मरुप्रदेशः=“मारवाड”इति प्रसिद्धः प्रान्तः (तत्रापि यः “शेखावाटी”इति प्रसिद्धः प्रान्तः) तस्य तिलकम् । लक्ष्मीसरोजायितम्=लक्ष्मीनिवासभूतकमलतुल्यम् । देशस्यास्य स्वयमुर्वराशक्तितैथुन्येन विशिष्टसस्यादिसम्पत्त्यभावेऽपि बहवोऽत्रत्या व्यापारदक्षा व्यवसायिनो वैश्याः कलकत्तामोहमन्यादिसुदूरप्रान्तेषु धनान्यर्जयित्वा कोट्यधीनाः सन्तः स्वजनमनुमिमिमां स्ववैभवेन विभूषयन्तीति भावः । श्रीकल्याणनरेशः=जयपुरमहीमहेन्द्रसामन्तः शेखावाटीस्थसीकरराज्यशासको महाराजस्तेन गुप्तम् । श्रेष्ठिभिः=पूर्ववर्णितैः “सेठ” इति प्रसिद्धैर्वैश्यप्रवरैः प्रतिष्ठापितम् । अत एव यस्य लोके “सेठो का रामगढ़” इति प्रसिद्धिः । सद्धर्मिष्ठाः=श्रौतस्मार्तार्चारपरायणाः, विशिष्टाः=अन्यप्रान्तगतजनेभ्यो विशेषं धारयन्तो ये शिष्टाः=चातुर्वर्णिकाः सज्जनास्तैर्नितरां भृतम् । विद्वद्वरिष्ठैः=श्रेष्ठैर्विद्वद्भिरावृतम् । स्थाने स्थानेऽत्र धर्मिष्ठश्रेष्ठिभिः प्रतिष्ठापिता नैकाः संस्कृतपाठशालास्कूलकालेजादिविद्यापीठ-संस्थाः सन्ति यत्र बहवो विद्वांसो वदन्पदन्कुर्वन्तोऽन्यापयन्ति, नचैतादृशो विद्वत्समुदायोऽ

न्यत्र मिलतीति भावः । दीव्यन्=स्वेन महामहिम्ना प्रकाशमानः प्रतापेश्वरः=एतन्नाम्ना प्रसिद्धं मध्येनगरं वर्तमानं भगवतः श्रीशङ्करस्य ज्योतिर्लिङ्गमन्दिरं यत्र तादृशम् । यत्र हि भगवन्मन्दिरसन्निधौ समये समये प्रतापमानानां यज्ञानां पावनो धूमः स्पर्शमात्रेणैव पवित्रयति सान्तःकरणं शरीरं समुद्भावयति च वृथादिसम्पादनेन कराळे कलिकालेऽपि ब्राह्मणानां किमपि गौरवम्, यत्र च रात्रिन्दिवमुपर्युपर्यपतद्दर्शनार्थिजनतानाद्यमानघण्टाघोषः पूरयति कर्णकुहरं संजनयति च प्राप्तेऽपि सकलप्राचीनार्यमावदुरवशेषत्वे श्रद्धालुजनहृदयमक्तिभावं पश्यतां कामपि मनसो मुदम्, यत्रैव च तदा तदा समायातैः साधुभिस्तपांसि तप्यन्ते व्याख्यातृभिर्मर्मा व्याख्यायन्तेऽभिनेतृभिश्च भगवतो लीलाचरितान्यभिनीयन्ते । तदेवंभूतं रम्यं रामदुर्गनगरम्="रामगढ़" इति प्रसिद्धं पत्तनं राजति ।

कवेरस्य पूर्वजः श्रीमत्पण्डितप्राणनाथतनुजन्मा श्रीमनीरामशर्मा स्वप्रभावभावितचित्तेन श्रीशिबसिंहसीकरमहीपेन "नयावास" नामग्रामतः सवहुमानमानीय फतहपुरपत्तने स्थापितोऽभूत् । भूमिदानपूर्वकं वृत्तिधात्य समकल्प्यत । तदनु तत्तनुजाः श्रीरामजीदासादयः स्वयाज्यकुलोद्भूतैः "पोद्दार" इति प्रसिद्धैर्वैश्यैः सहास्मिन् रामदुर्गनगरे समागत्य न्यवसन् । तेषु श्रीमत्पण्डितरामजीदासशर्मातीव निर्भीको ब्रह्मवर्चस्वी चासीत् । यो राजानमपि सत्यपराधे धर्षयति स्मेति ध्रूयते । तत्तनयस्य श्रीगणेशनारायणशर्मणो रघुनाथरायशर्मा चतुर्भुजशर्मा चेति पुत्ररत्नद्वयं संजज्ञे । तत्र ज्येष्ठः श्रीरघुनाथरायशर्मा श्रीसावलरामशर्मणं पुत्रं लेभे यस्य बन्नीप्रसादशर्मा जयदेवशर्मा चेति पुत्रद्वयं विराजतेतराम् । ज्येष्ठः श्रीमत्पण्डितबन्नीप्रसादशास्त्री स्वपितुश्चैव बहन्संस्कृतपाठशालामध्यापयति, कनिष्ठस्तु स्वपितुः पितृज्येष्ठे धीचतुर्भुजशर्मणा सन्ततिरहितेन दत्तकपुत्रत्वेन परिगृहीत आयुर्वेदाचार्यशास्त्र्याद्युपाधिवरः धीजयदेवशर्मा सोऽयं कविवरः । यश्चतुःपञ्चाशदधिकैकोनविंशतिशततमे (१९५४) वैक्रमेऽब्दे, भाद्रपदमासस्य कृष्णपक्षे, त्रयोदश्यां, गुरुवासरे, १ । ९ इष्टकाले ४ । १५ लभे च जन्म लेभे, यत्प्रकाशिनीयं जन्मकुण्डली—

कविरयं वाल्यादेव कवने रुचिमान् । प्रारम्भे हिदीभापायां ततस्तु प्रायः प्रथम-
शायामध्ययनसमये एव संस्कृते कवितादत्तके । रचनास्य प्रायोऽनुप्रासवती चमत्करोति

स्म चेत् । एतेनैव गुणभूम्ना गुरवोऽस्मिन्सातिशयं लेहं दध्नुः । गच्छति काले व्याकरण-
न्यायसाहित्यादिशास्त्रेषु सकर्मदर्शने आयुर्वेददर्शनेऽपि च स्वकवितया सहैव परां
प्रौढिमाप । प्रारम्भे नानेन स्वरचनानां संग्रहे प्रयतितम्, केवलं यत्र तत्र पत्रेषु
पुस्तकपृष्ठेषु छात्राणां मुखेषु चैव ता विराजन्ते स्म । यद्ययं प्रायतिष्यत तर्हि
महान् संग्रहोऽभविष्यत् । ततस्तु भित्तैरनुसूतः संग्रहणेऽपि मर्ति व्यधत्, यत्फलरूपाः
कादचन लघ्व्यः पुस्तिकाः “ सिद्धमैपज्यमञ्जूषा ” चेयमस्ति । कविरयं प्रतिभानवानपि
प्रायेण न शारीरिकशक्तिसम्यक् इति दुःखम् । तथापि वयमस्य नवनवान्यः कृतिभ्यः
स्वहृदयामः स्वास्थ्यं चाभिलषामः—इति संक्षिप्तमेतद्वंशानुकीर्तनपूर्वकं चरितवर्णनम् । वंश-
विषयेऽधिकन्तु पृथग्वंशवृक्षतोऽवधेयम् । अधिमश्लोकानामवतारोऽपि संक्षिप्तचरित्रवर्णना-
र्थेवेति बोध्यम् ।

तत्रत्येन चिकित्सितागमविदा रोगातुरापच्छिदा

जेतुं रोगरिपून् सदैपथमणीन्यत्नेन संचिन्वता ।

एषा श्रीजयदेवशर्मकविना भूरिश्रमान्निर्मिता

मञ्जूषा भिपजां गृहेषु ललताचेतांसि चामोदयेत् ॥ ३ ॥

तत्रत्येनेति—तत्रत्येन=पूर्वोक्त रामदुर्गोद्भवेन । चिकित्सितागमविदा=आयुर्वेदशा-
स्त्रज्ञेन । रोगातुराणामापदं धिनतीति तादृशेन । भूरिश्रमादिति—अतएवात्रत्यप्रयोगेषु न
विप्रतिपत्तिलेशोऽपीति भावः ।

आयुर्वेदविचारणं गुरुमुखत्सद्योगनिर्धारणं

सूते गन्धकजारणं च विधिवद्वात्वादिसम्भारणम् ।

रुग्णानामपि भयसां सुविहितं रुग्भ्यः समुत्तारणं

येन ग्रन्थप्रचारणं च विहितं तद्भारतीयं बुधाः ! ॥ ४ ॥

आयुर्वेदेति—आयुर्वेदस्य विचारणम्=गुरुमुखादधीतस्य परिशीलनं स्वयं चानेकग्रन्थ-
विमर्शनम् । सतां योगानां निर्धारणम्=निधयः । सूते गन्धकजारणम्=कच्छपयन्त्रादिनाना-
विधिभिः पङ्गुणस्य गन्धकस्य जारणम् । वात्वादिसम्भारणम्=सुवर्णरजतादिधातूनां
भस्मतासम्पादनम् । रुग्णानां रुग्भ्यः समुत्तारणमित्यत्र “ वहाहव ” नगरस्थः कवेः
“ भारतवंशु औपधालयः ” एव प्रमाणम्, यत्र कविनानेन क्रियमाणा चिकित्सा प्रायः

सर्वा एव देशीयैर्विदेशीयैश्च विद्वद्भ्यैर्विधीयमानाश्चिकित्सा अतिशेते । ग्रन्थप्रचारणमित्यत्र
“ प्रहे वा ” इति पिङ्गलचार्यानुशासनात्थकाराकारस्य हत्वत्वं बोध्यम् ।

यः श्रीदत्तगुरोस्वाप्तमुनिवाग्बिज्ञातकाव्याशयो
यो योगस्थितनीलकण्ठगुरुतस्तर्कागमं चाप्तवान् ।
राद्धान्तं मियजान्तु सागरगुरोर्विद्वन्मणेः श्रीमणेः
सोऽहं नव्यनिबन्धकृज्जयकविर्विद्वत्कृपां कामये ॥ ५ ॥

य इति—श्रीदत्तगुरुः=अस्माकं परमश्रद्धेयाः प्रातः स्मरणीयाः सुगृहीतनामधेयाः
श्रीगुरुचरणाः । भास्करैरेव विद्याभास्करैर्यैरेकहेलयैवात्र रामद्वयं सर्वत्र प्रसृतोऽज्ञानान्धकारो
नामशेषतां नीतः, यैनवीनैव काचिदप्यापनपरिपाटी समाविष्कृता प्रवर्तिता च काचनाभूत-
पूर्वैव शिक्षामार्गे सजीवता, दिशि दिशि सगौरवं सस्वावलम्बं च कार्यक्षेत्रेऽवतीर्णा येषां
शिष्याः प्रशिष्याश्च प्रसारयन्ति यदीयं शिष्यानुशासनयशोराशिम्, एकचत्वारिंशदाधिकै-
कोनविंशतिशततमेऽब्दे (१९४१) आश्विनशुक्लत्रयोदश्यां गुरुवासरे १०।३० इष्टकाले
जगन्मङ्गलं जन्म गृहीतवतां द्व्यशीत्युत्तरैकोनविंशतिशततमे वत्सरे (१९८२) भावणकृ-
ष्णदशम्यां च ब्रह्मणि लीनानां येषां पावनानि नामानि चरितानि च स्मरन्तस्तद्भक्तिपरवन्तो
जना अद्यापि स्वात्मानं पावयन्ति, ये च—

वेदन्याकृतिसांख्ययोगसरणौ साहित्यसत्तर्कयो-
र्मन्वादिस्पृतिषु प्रमेयनिगमे वेदान्तमीमांसयोः ।
यस्यानेकमनीपिशिक्षणपटोः स्वच्छन्दगा शेमुपी
सोऽयं मे करुणानिधिर्विजयते श्रीदत्तशास्त्रीगुरु ॥

—इत्येवमुपवर्णितविद्यावैभवमाहात्म्याः, यच्चरणयोरन्तेवसतोर्मञ्जूपाकुञ्जिकाकृतोः
सातीर्थ्यप्रयुक्तं किमपि प्रेमाजनिष्टं च । तेषामेवासीमकृपयाऽवासमुनिवाक्—अवाप्ता मुनी-
नाम्—पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीनां वाक्=त्रिमुनिव्याकरणरूपा तथा गोतमकणादकपिलानां
च न्यायवैशेषिकसांख्यदर्शनरूपा येन तादृशः । कविनाऽनेन प्रारम्भिकं पाणिनि-
व्याकरणं द्वयोरेव ग्रन्थकृतोरुपनयनदीक्षागुरुभ्यः श्रीमूलचन्द्रश्चर्ममहाभागभ्योऽप्यधीतम् ।
ये हीत्थं वर्णयन्ते—

तपःस्वरूपाचरणैर्महर्षिर्व्याकृत्यकूपारसुपारदर्शी ।
विमाति भूमौ नितरामतन्द्रः स मे गुरुः श्रीयुतमूलचन्द्रः ॥

—इति । योगस्थिताः श्रीनीलकण्ठगुरवो ग्रामाद्वहिर्बने कुटीरकं निर्माय महर्षिव-
जीवनं चरितार्थयन्ति, यत्समो नव्यन्यायवेत्ताऽस्मिन् प्रान्ते नास्त्येव । राद्धान्तः=
सिद्धान्तः । सागरगुरुः=पिलानीवास्तव्या वैद्याः श्रीसागरमल्लसर्ममहाभागा इत्यर्थः ।
विद्वन्मणेः श्रीमणेरिति—इमे ग्रन्थकृतोरायुर्वेदाध्यापकाः काश्मीरराज्यस्थरायपुरवा-
स्तव्या रामदुर्गस्थहरनन्दरायसूड्यासंस्कृतकालेजीयायुर्वेदविभागे प्रधानाध्यापका श्री-
गुरुचरणाः मणिरामसर्ममहाभागाः, ये हि सौमन्याद्यगणितगुणगणशालिनो यशोरा-
शिभिर्दिशो धवलयन्ति परोपकारप्रतपरायणतया च विशेपासुपकुर्वन्ति । धैर्नकशः
शिष्याननुशिष्य स्थाने स्थाने च तान्संस्थाप्य विद्वद्भ्यामावस्यैवाभावः कृतः ।
नव्यनिबन्धकृत्=प्रस्तुतस्यायुर्वेदीयसाहित्ये क्रान्तिकारकस्य “सिद्धभैषज्यमञ्जूषा”-
मिधग्रन्थस्य निर्माता ।

नचात्र कवने हेतुर्वालस्य प्रतिभा मम ।

किन्त्वस्ति परमो हेतुः करुणैव विपाश्चिताम् ॥ ६ ॥

नेति—कवने=कविताकरणे । शिष्टं स्पष्टम् ।

एका कृष्णमुखारविन्दगलिता लक्ष्मीगले ललिता

प्रत्यक्षं मणिमानिता सुवितता सर्वत्र शस्ता शुभा ।

अन्या यादववक्रतः समुदिता श्रीसागरैर्धारिता

भारत्योः सरितोरिवात्र तु तयोर्लीलायते सङ्गमः ॥ ७ ॥

एकेति—गुप्तसम्प्रदायप्रदर्शनमिदम् । एका भारती जयपुरविलाससिद्धभैषज्यमणिमा-
लाद्यपूर्वनिबन्धनिबन्धृणां कवने कालिदासोपमानां स्वर्गतानां ध्यासोपाख्यमष्टश्रीकृष्णरा-
मशर्मैराजवैद्यमहानुभावानां मुखारविन्दान्निस्सृत्य, भारतप्रसिद्धवैदुष्यवैभवानां चिरविस्तृ-
रकसुश्रुताद्यायुर्वेदाकरग्रन्थाध्ययनाध्यापनसरणिप्रस्थापनपरमाचार्याणां तच्छिष्याणां श्रद्धेय-
श्रीमल्लक्ष्मीरामस्वामिपादानां गले लालनं प्राप्य, ततस्तच्छिष्येभ्यो गुरुवरश्रीमणिराम-
सर्मभ्यः संमानं प्राप्य कविं प्राप्ता । अन्या भारती तु मोहमयीवास्तव्यानामायुर्वेदोद्धरणै-
कप्रवणानामखिलभारतप्रसृमरयशोराशीनां श्रीयादवाचार्यमहाभागानां मुखकमलान्निरित्य
पूर्ववर्णितैः श्रीसागरमल्लवैद्यमहामागैर्धारिता सती कविं प्राप्ता । द्वयोरेव तयोर्भारत्योः प्रया-
गादिसङ्गमे गङ्गायमुनयोः सरितोरिवात्र ग्रन्थे सङ्गमो लीलायते, इत्यस्य प्रामाणि-
कता विद्वद्भिरेवावधार्येति भावः ।

श्रीरामः करुणारामः स्वसेवककृतां कृतिम् ।

खलापवादतो नित्यं रक्षेदक्षेमतश्च सः ॥ ८ ॥

श्रीराम इति—करुणारामः=करुणाया आरामः, करुणयाऽऽरमयतीति वा, रमन्ते योगिनो यस्मिन्निति रामः=करुणया रामः इति वा । खलापवादतः=दोषैकदृष्टीनां दुष्टानां निन्दातः । अक्षेमतः=समादरवैकल्यादियोगक्षेमाभावतः ।

षडष्टाङ्गशुभ्रांशुगे वैक्रमेऽब्दे जिताघस्य माघस्य पक्षे बलक्षे ।

इदं सिद्धमैषज्यमञ्जूषिकाया गतं पूर्णतां हृद्यमाद्यं प्रकोष्ठम् ॥ ९ ॥

इति श्रीसिद्धमैषज्यमञ्जूषायां प्रथमं प्रकोष्ठम् ।

पङ्क्ति—षडष्टाङ्गशुभ्रांशुगे=“अङ्कानां वामतो गतिः” इति नयानुसारं षडशीत्युत्तरैकोनविंशतिशततमे (१९८६) वैक्रमेऽब्दे । जिताघस्य=जिताभि अधानि येन तादृशस्य । विष्णोः प्रियत्वादिति शेषः । बलक्षे पक्षे=शुक्लपक्षे । वसन्तपञ्चम्यां तिथाभि-त्यपि बोध्यम् ।

राजारामबुधो महर्षिकुलभूरासीत्स्वधर्मे स्थितः,

पृथ्वीराजपुरोहितान्वयजनिमौलीसरप्रामके ।

तत्पुत्रः सुखरामशर्मसुकृती श्रीकाशिनायस्ततः—

स्तस्यासीत्पनराजपण्डितवरो भैरामस्तत्सुतः ॥ १

तत्पुत्रोऽमलधीर्यथार्थवचनः श्रीखेतसीदासकः,

संज्ञे तनयस्ततः सुकृतिमान्प्रीफूलचन्द्राभिषः ।

तज्जोऽहं तनयो नयोनतमतिः स्वज्येष्ठतातेन वै

श्रीमत्सूर्यमलेन लालिततनुष्टीकामिमामभ्यधाम् ॥ २ ॥

कालेनाल्पतमेन शाल्मसविदं संप्राप्तं सत्कलाः,

प्रत्येच्छं शुभराजकीयपदवीरासादयं यज्जयम् ।

अध्यक्षां गुरुगौरवं सुरगिरा कालेजमध्यापयं

यद्यन्मय्यवभाति तत्तदखिलं श्रीमद्गुरुणा कृपा ॥ ३ ॥

वर्षे नागवसुप्रहावनिमिते मासे शुभे चाश्विने

शुक्ले मङ्गलवासरे च विजयाख्यायां दशम्यां तिथौ ।

मञ्जूषाप्रथमप्रकोष्ठकमणीजुद्योतयन्ती क्षिता—

वाचन्द्रार्कमलङ्करोतु भिषजां कुञ्जालयान्कुशिका ॥ ४ ॥

गोपानामेकनाथो गिरिवरघरणो गोपिकागीतगाथो

गोगोदेवार्तिनाथी गरुडकण्ठनो गन्धर्गलोकवासी ।

गोत्रागुप्तौ गरिष्ठो गुणगणगरिमा गोपगोष्ठीवरिष्ठो

गुप्याद्गोविन्दनामा गजदुरितहरो ग्रन्थमक्षय्यधामा ॥ ५ ॥

इति श्रीसिद्धभैषज्यमञ्जूषायाः प्रथमप्रकोष्ठकविवरणे कुञ्जिकायाः

प्रथमाऽऽवर्त्तस्थितिः ।

त्वर्यताम् !

त्वर्यताम् !

अपूर्वो हर्षावसरः !

सिद्धमैषज्यमञ्जूषायाः

द्वितीयं प्रकोष्ठम् ।

—:०:—

आयुर्वेदसंसारे इदं विनिवेदयन्तो वयं महान्तं हर्षमनुभवामो यत्कल्याणकराल-
यस्य भगवतः श्रीकृष्णचन्द्रस्य निस्सीमकरुणया “ सिद्धमैषज्यमञ्जूषायाः ” द्वितीय-
मांगोऽपि शीघ्रमेव प्रकाशनाय प्रस्तुतप्रायो वर्त्तते इति । प्रथमभागस्य रचनापाटवं कवि-
तामाधुरीं प्रयोगाव्यर्थतां चावेक्ष्यानेनायुर्वेदे कीदृशी कान्तिः कृतेति न चिरायं चेक्षु-
ष्मतां परोक्षं स्यात् । द्वितीयभागस्तु ततोऽप्यधिकश्चमत्कारी चेतोहारी महत्याऽऽरभ्य-
प्रकाशमासादयिष्यति । तत्र हि प्रथमभागावशिष्टानां वातव्याध्यादिसमस्तमहारोगाणां
नवाविर्भूतानां च मूयसां व्याधीनां सरलादिचकित्सारीतयो नानाविधा दुर्लभा रामबाण-
वदव्यर्थाः सिद्धाः प्रयोगाश्च तथा सन्निवेशिताः सन्ति यथा वैद्याः केवलमिदमेवैकं
पुस्तकं गृहीत्वा निःशङ्कं कृष्णानुलाघीकृत्य धनं धर्मं यशश्चार्जयिष्यन्तीति । नानाविधाः
खङ्गमुरजपद्मादिवन्धाः, समस्यापूर्तयः, अन्तर्लपिकाः, बहिर्लपिकाः, प्रहेलिकाप्रसृतयश्च
साहित्यसुधारसं निषिञ्चन्तः कमनीयकविताकलापप्रकाशः सिद्धप्रयोगप्रदर्शनमुखेन समुप-
निबद्धा यच्चमत्कुर्वन्ति तदनुभवेनैव केवलं वेद्यम् । इहत्यप्रयोगमणीन् प्रकाश्य दर्शयन्ती
परं स्फीतिमानमुपगता कुञ्चिका टीकापि दर्शनीयैव । किमधिकेन, आगद्वयात्मके ग्रन्थ-
रत्नेऽस्मिन् मञ्जूषाकुञ्चिकाकृद्भयामनेकैर्वर्षैः समुपार्जितं स्वसर्वस्वमेव मुक्तहस्ततया निष्क-
पटतया चायुर्वेदप्रेमिणामाराधनाय समुपस्थापितम् । इदानीमेव ग्राहकतामङ्गीकृतवन्तो
महाभागाः स्वल्पेनैव मूल्येन भागमेतं लब्धुं शक्यन्तीति सादरं विनिवेद्यते ।

ये महानुभावाः ज्ञानशोऽनुभूतानद्यावधि ग्रन्थादिष्वप्रकाशितान्परम्परपरिप्राप्तान्
रामबाणवरिसिद्धयोगान्प्रचिकाशयिष्यन्ति तद्वारेण चायुर्वेदस्योपचिकीर्षन्ति, तैः शीघ्रमेव
निर्मितं तदौषधांशं (नमूना) समनुप्रेष्य सविधिप्रयोगाः स्पष्टमुल्लिख्य प्रेषणीयाः, येन
तत्सत्यतां परीक्ष्य सुन्दरकविताभिस्तानुपनिबध्य प्रेपकनाम्ना मञ्जूषाया द्वितीयभागे
प्रकाश्य च तदीयशः—प्रसाराय प्रयत्येत ।

सिद्धमैषज्यमङ्गुषास्थप्रयोगाणां निर्माणे कारणेन केनाप्यशक्तैस्तु कार्यालये सूचनीयम् । तदादेशानुसारं सर्वविधान् प्रयोगान्सम्यग्विनिर्मायोचितमूल्येन यथासमयं प्रेषयितुं प्रयतिष्यते ।

बहूनां महानुभावानामनुरोधात्साधारणवैद्यानामुपयोगाय ग्रन्थस्यास्य काचित्सरला हिन्दीटीकाऽपि त्रीघ्रमेव प्रकाशमेष्यति ।

श्रीशारदासदनकार्यालयोऽन्वेषामपि बहूनां पुरातनानामप्रकाशितानां नवनिर्मितानां च ग्रन्थानां प्रकाशनाय सयत्न आस्ते । द्वित्रग्रन्थानां कार्यं प्रारब्धमपि । येषां सविधे प्राचीनानि हस्तलिखितान्यप्रकाशितानि पुस्तकानि स्युस्तैर्मूल्येन तद्विक्रयायोदारतया प्रदानाय संभूय प्रकाशनाय वा पत्रव्यवहारः कार्यः । प्राचीनानि महार्हाणि ग्रन्थरत्नान्यस्माकमालस्योपेक्षादिदोषवशात्सर्वथा विलोपमुपयातानि । शिष्टानि यान्ति यास्यन्ति च । येषां हृदि मनागपि स्वीयदेशजातिधर्मसम्भ्यताभाषासाहित्यादिविषयकं प्रेम जागर्ति ये वा दैवदुर्विपाकाद्दीनदिनां भगवतीं संस्कृतभारतीं समुचिनीषन्ति तैस्मदारब्धे कार्ये सहयोगानुग्रहो विधेयः ।

पुस्तकप्राप्तेः सर्वविधपत्रव्यवहारस्य च स्थानम्:—

शारदासदनकार्यालयः

रामगढ़ (सीकर)

शेखावाटी.

